

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМЕНІ
М. І. ДОЛІШНЬОГО НАН УКРАЇНИ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Степура Тетяна Михайлівна

УДК [331.101.262:338-021.465-027.12](477)(043.5)

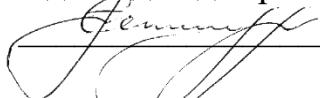
ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ
В УМОВАХ КВАЛІТИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

08.00.07 - демографія, економіка праці,
соціальна економіка і політика

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати
власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших
авторів мають посилання на
відповідне джерело

 Т. М. Степура

Дисертація є ідентичною іншим
примірникам дисертації

В.о.вченого секретаря спеціалізованої економічних наук, професор
вченої ради Д 11.051.03

д.е.н. М.В.Савченко

Науковий консультант:

Садова Уляна Ярославівна, доктор

ВІННИЦЯ – 2021

АНОТАЦІЯ

Степура Т. М. Розвиток людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

Дисертація присвячена вирішенню актуальної наукової проблеми – поглибленню теоретико-методологічних основ та прикладних засад дослідження людського потенціалу в частині його структурно-кваліметричної оцінки та аналізу, побудови трьохвимірної системи координат параметрів стану, чинників та реагування, що принципово впливають на механізми та середовище людської активності, та обґрунтування принципів і стратегічних напрямів розвитку людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України.

Аналіз стану, будови та умов розвитку людського потенціалу з погляду функціоналу якості дає підстави виокремити і розкрити бінарні зв'язки та зумовленість його компонентів із середовищем життєдіяльності людини, вказати на особливу роль енергетичної парадигми в квалітизації сучасної економіки та появи ознак самоорганізації нового її порядку під впливом цифрових технологій і розвитку людського потенціалу.

На основі міждисциплінарного комплексного підходу обґрунтовано новий напрям структурно-кваліметричних досліджень людського потенціалу – кваліологічну аналітику, який передбачає розвиток теоретико-методологічних основ соціальної економіки у частині імплементації у її апарат основних положень кваліології та кваліметрії.

Розвинуто теоретичні підходи до визначення людського потенціалу за рахунок використання кваліологічно-системного підходу, що знаходить свій вираз у інтегральності якісних властивостей людини; призначення економіці та процесам праці інструментальної ролі збереження найвищих людських

цінностей; введення у дефініцію обумовленості розвитку людського потенціалу середовищем життя та праці, яке визначає можливі межі і варіабельність здійснюваних людиною виборів та траєкторії людського розвитку.

Систематизовано генезу концепту якості у міждисциплінарному і соціально-економічному дискурсі з виділенням антропологічної групи концепцій на основі з'ясування природи якості, що виражається у її відносності, суб'єкт-об'єктній єдності, багатовимірності, що дозволило обґрунтувати підходи до дослідження людського потенціалу як квалітативної категорії.

Узагальнено усі типи нових економічних систем та підходи до їх означення у єдиній концепції квалітативної економіки, під якою розуміється економічна система, механізми якої базуються на якості та яка покликана задовольняти потреби людей і підвищувати якість життя з урахуванням імперативу дотримання прав і свобод людей та на основі ціннісного підходу. Означено сутнісні зміни в основних економічних механізмах та інститутах, які полягають у якісних структурних зрушеннях та набутті нових якісних станів і способів організації економічних процесів. Виділено ознаки квалітативної економіки, серед яких: вища ефективність економічного зростання, базованого на якості; об'єктивна необхідність впровадження та дотримання принципів сталого розвитку; соціалізація економіки; посилення конкуренції на ринках через механізми створення якості; формування нових типів виробничих відносин, форм і видів зайнятості, зміни змісту праці; інституціоналізація якості. Встановлено наявність протиріч в умовах об'єктивності квалітизації економіки України у процесі змикання якісних характеристик людського потенціалу, нових особливостей і якісної змістовності потреб людей та можливостей середовища їх задовольняти.

Запропоновано на основі синергетики та здобутків фізичної економії розглядати розвиток людського потенціалу у трьохвимірній системі координат «часу-простору-енергії», що дозволило обґрунтувати механізми нарощування людського потенціалу, ввести нові координати його розвитку через розкриття функцій часу, простору та енергії, імплементувати цю платформу у структурно-

кваліметричне дослідження розвитку людського потенціалу на особистісному рівні та обґрунтувати перспективи гармонізації умов цього розвитку.

Сформульовано синтетичний квалітативний підхід до дослідження людського потенціалу, який ґрунтується на сукупності методів квалітології та кваліметрії, взятих у тісному зв'язку й залежності з концептуальним полем і принципами організації енергетичної економіки праці та концепції людського розвитку. На основі цього сформовано методологічні особливості дослідження людського потенціалу як квалітативної категорії: відносність оцінок, необхідність вирішення проблеми еталонів, застосування класифікаційних методик, що дозволяють оперувати номінальними шкалами, вичленовування вимірювальних та оціночних процедур, використання процедур згортання якості та інші. На основі цього розроблено концептуальну схему аналітичної кваліметрії розвитку людського потенціалу регіонів України.

Визначено структурну декомпозицію людського потенціалу, в основі якої лежить критерій цілепокладання – гармонізація з цілями людського розвитку. Відповідно до цього виділено демографічно-валеологічну, освітньо-інтелектуальну, професійно-кваліфікаційну, соціально-культурну, екістичну та диджитал-інклюзивну компоненти.

Проведено аналітичне дослідження розвитку людського потенціалу регіонів України за напрямками: геопросторовим (диференціацією регіонів за рівнями розвитку людського потенціалу), функціонально-часовим (аналізом чинників системотворення компонент людського потенціалу). Узагальнено результати аналізу у вигляді групування регіонів за рівнем розвитку людського потенціалу та схеми найсуттєвіших причинно-наслідкових зв'язків у системі цього розвитку. Ідентифіковано міграцієзумовлені якісні втрати людського потенціалу на рівнях особи, домогосподарства, України у координатах конкретного українсько-німецького міграційного територіального ринку праці.

У рамках підходу до означення квалітативної економіки та її протиріч і викликів запропоновано підходи до маркування модерного ціннісно-культурного поля за сферами діяльності людини і «осями» трансформації

цінностей з дотриманням принципів непорушності прав людини, збереження національної ідентичності, безпечної асиміляції сучасних цінностей (активності, відповідальності, толерантності, постсекулярності, цінностей, експлікованих у нових ролях споживача, мешканця Землі, суб'єкта щастя). Визначено механізми модернізації транзитивних механізмів трансформації цінностей.

Розроблено пропозиції щодо удосконалення науково-методичних основ формування системи соціальних стандартів і гарантій як одного із джерел доходів населення та механізму забезпечення мінімальних рівнів споживання у частині встановлення функції енергетичної наповненості раціону харчування для забезпечення фізичної активності відповідно до структур зайнятості регіонів України за критеріями превалюючих видів економічної діяльності і важкості робіт.

Запропоновано прикладний підхід до дослідження тенденцій диджиталізації як до джерела можливостей розвитку людського потенціалу, що містить резерви змістовної і структурної трансформації середовища його розвитку, та має бути використаний у регулятивній державній політиці й діяльності інститутів, зокрема через: розвиток цифрової грамотності населення України, ширше врахування вимог цифровізації в освітньому процесі при реалізації компетентнісного підходу, у політиці зайнятості тощо.

Визначено стратегічні імперативи нових якісних векторів політики розвитку людського потенціалу у загальнонауковому та конкретнонауковому контексті. У рамках розбудови методології кваліологічної аналітики запропоновано конкретні кроки з удосконалення методичного забезпечення формування політики охорони здоров'я, міграційної політики та нового напрямку – політики якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці. Запропоновано методичні підходи і практичні технології аналітичного, інформаційного та інституційного забезпечення процесів підвищення якості медичних послуг як неодмінної умови подолання розривів між очікуваннями суспільства щодо цієї якості та її фактичного рівня для розвитку людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України. Специфіковано

моніторингові процедури оцінки якості медичних послуг. Розкрито резерви нових соціальних інститутів у запобіганні міграцієзумовленим якісним втратам людського потенціалу в активній міграційній політиці.

На основі розробленої методики діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці запропоновано запровадження моніторингу якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці, який полягає у систематичному відстеженні рівня відповідності професійно-кваліфікаційної структури попиту і пропозиції; фахових компетентностей та соціоемоційних навичок випускників закладів вищої освіти України особливостям вимог до них; очікувань фахівців з вищою освітою щодо своєї професійної реалізації.

Введено у методологію наукового аналізу та апарат аналітичного забезпечення розвитку людського потенціалу специфічний інструмент з галузі теорії управління якістю – контрольні карти. Це обґрунтовано необхідністю досягнення вищої керованості процесів розвитку окремих компонент людського потенціалу. Сформульовано застереження щодо використання цього інструменту при дослідженні процесів з іманентною природою варіабельності. Обґрунтовано, що результати спостереження за процесами дають унікальну інформацію про перебування їх у стані нестабільності, а також про ступінь некерованості процесів, що дозволяє чітко ідентифікувати проблему і її природу для потреб регулятивного впливу.

Ключові слова: людський потенціал, розвиток людського потенціалу, якість, квалітативна економіка, квалітизація економіки, синтетичний квалітативний підхід, структурно-кваліметрична оцінка, диджиталізація, якісне змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці, керованість розвитку, кваліологічна аналітика.

SUMMARY

Stepura T. M. Development of human potential in conditions of qualitzation of Ukrainian economy. – Manuscript.

Dissertation for obtaining Doctor of Sciences Degree in economics, specialty 08.00.07 – The Demography, Economics of Labour, Social Economics and Policy. – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

The dissertation is devoted to solving an actual scientific problem – deepening of the theoretical-methodological foundations and applied principles of human potential research in the part of its structural-qualimetric assessment and analysis, construction of a three-dimensional coordinate system of state parameters, factors and responses that fundamentally affect the mechanisms and environment of human activity and substantiation of principles and strategic directions of human potential development in the conditions of qualitzation of economy of Ukraine.

Analysis of the state, structure and conditions of human development from the point of view of quality functionality gives the bases to identify and reveal binary relations and conditionality of its components with the human living environment, to point out the special role of energy paradigm in the qualitzation of the modern economy and the emergence of signs of self-organization under the impact of digital technologies and human potential.

On the basis of an interdisciplinary integrated approach, was substantiated a new direction of structural-qualimetrical research of human potential – qualiological analytics, which predicts the development of theoretical-methodological foundations of social economy in terms of implementation in its apparatus of basics of qualitology and qualimetry.

Theoretical approaches to the definition of human potential through the use of qualiological-systematical approach, what finds its expression in the integrity of qualitative human properties; assignment to the economy and labor processes the instrumental role of preserving the highest human values; introduction into the definition of the conditionality of human development by the living and working

environment, which determines the possible limits and variability of human choices and the trajectory of current and future human development..

The genesis of the concept of quality in interdisciplinary and socio-economic discourse is systematized with the selection of an anthropological group of concepts based on the elucidation of the nature of quality, what is expressed in its relativity, subject-object unity, multidimensionality, what allowed to substantiate approaches for the research of human potential as qualitative category.

All types of new economic systems and approaches to their definition were summarized in a single concept of qualitative economy, which means an economic system whose mechanisms are based on quality and which should satisfy human needs and improve quality of life, taking into account the imperative of abundance of human rights and freedoms and on the basis of value approach. Significant changes in the main economic mechanisms and institutions, which are concentrated in qualitative structural changes and the acquisition of new qualitative states and ways of organizing of economic processes, are identified. Beside of that, the speed of change is defined as a qualitative revolution in the economy. The features of a qualitative economy are highlighted, among which: higher efficiency of economic growth based on quality; objective need to implement and adhere to the principles of sustainable development; socialization of the economy; strengthening competition in the markets through quality creation mechanisms; formation of new types of production relations, forms and types of employment, changes in the content of labor; institutionalization of quality. The presence of contradictions in the conditions of objectivity of qualitization of economy of Ukraine in the process of closing of qualitative characteristics of human potential, new features and qualitative content of people's needs and possibilities of environment to satisfy them was established.

It was proposed to consider the development of human potential in the three-dimensional coordinate system "time-space-energy" on the basis of synergetics and achievements of physical economy, what allowed to substantiate the mechanisms of human potential building, introduce new coordinates of its development through the disclosure of the functions of time, space and energy, implement this platform in the

structural-qualimetric study of human development at the personal level and substantiate the prospects for harmonization of the conditions of this development.

A synthetic qualitative approach to the study of human potential is formulated, which is based on a set of methods of qualitology and qualimetry, taken in close connection and dependence with the conceptual field and principles of energy labor economy and the concept of human development. Based on this, the methodological features of the study of human potential as a qualitative category: the relativity of assessments, the need to solve the problem of standards, the use of classification techniques to operate with nominal scales, isolation of measurement and evaluation procedures, use of quality coagulation procedures and others. Based on this, a conceptual scheme of analytical qualimetry of human potential development in the regions of Ukraine has been developed.

The structural decomposition of human potential was determined, and it is based on the criterion of goal setting – harmonization with the goals of human development. Accordingly, the demographic-valeological, educational-intellectual, professional-qualificational, socio-cultural, ecistic and digital-inclusive components were distinguished.

An analytical study of the development of human potential of the regions of Ukraine in the following areas: geospatial (differentiation of regions by levels of human development), functional-temporal (analysis of factors of system-forming components of human potential). The results of the analysis are summarized in the form of grouping of regions according to the level of human potential development and the scheme of the most significant cause-and-effect relations in the system of this development. Migration-related qualitative losses of human potential at the levels of the individual, household, and Ukraine in the coordinates of a specific Ukrainian-German migration territorial labor market have been identified.

As part of the approach to defining a qualitative economy and its contradictions and challenges, approaches to labeling the modern value-cultural field by areas of human activity and "axes" of transformation of values with respect to the principles of inviolability of human rights, preservation of national identity, safe assimilation of

modern values. Mechanisms of modernization of transitive mechanisms of value transformation are determined.

Proposals for improving the scientific-methodological basis for the formation of a system of social standards and guarantees as one of sources of income and a mechanism for ensuring minimum levels of consumption in the part of establishing the function of energy of the diet to provide physical activity in accordance with the employment structures of Ukraine's regions according to criteria of prevailing economic activities and the difficulty of the work.

An applied approach to the study of digitalization trends as a source of opportunities for human development, which contains reserves of contentful and structural transformation of its development environment, and should be used in regulatory public policy and institutions activities, in particular through: development of digital literacy of Ukraine's population, wider consideration of digitalization in the educational process in the implementation of the competence approach, in employment policy, etc.

The strategic imperatives of new qualitative vectors of human potential development policy in the general scientific and specific scientific context are determined. Within the frames of the development of the methodology of qualification analysis, specific steps were proposed to perfect the methodological support of the health policy, migration policy formation, and a new direction – the policy of qualitative closure of higher education and qualified labor markets. Methodological approaches and practical technologies of analytical, informational and institutional support of processes of improving the quality of medical services as a necessary condition for bridging the gap between society's expectations for this quality and its actual level for human development in terms of qualitzation of Ukraine's economy are proposed. The monitoring procedures for assessing the quality of medical services are specified. The reserves of new social institutions in the prevention of migration-related qualitative loss of human potential in active migration policy are revealed.

Based on the developed methodology for diagnosing qualitative asymmetry in the domestic market of educational services and the labor market, it was proposed to

implement monitoring of qualitative closure of higher education and qualified labor markets, which is in systematical monitoring of the level of professional-qualification structure of supply and demand; professional competencies and socio-emotional skills of graduates of higher educational institutions of Ukraine, the peculiarities of the requirements for them; expectations of specialists with higher education regarding their professional realization.

A specific tool in the field of quality management theory – control charts – has been introduced into the methodology of scientific analysis and the apparatus of analytical support of human potential development. This is due to the need to achieve greater control over the development of individual components of human potential. Precautions for the use of this tool in the study of processes with an immanent nature of variability have been formulated. It was substantiated that the results of process monitoring provide unique information about their state of instability, as well as the degree of processes uncontrollability, what allows to clearly identify the problem and its nature for the needs of regulatory influence.

Key words: human potential, human potential development, quality, qualitative economy, qualitization of economy, synthetic qualitative approach, structural-qualimetric assessment, digitalization, qualitative closing of higher education and qualified labor markets, governance of development, qualiological analytics.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Колективні монографії

1. Степура Т. М. Розвиток соціальної інфраструктури та соціальне забезпечення як складові соціальної політики держави (п. 2.2). *Управління розвитком економічної та соціальної інфраструктури Західного регіону в контексті євроінтеграції*: монографія / за ред. Т. М. Степури. Львів : Вид-во Ліга-Прес, 2011. С. 52–59 (5,5/0,31 д. а.). *Особистий внесок*: визначено основні завдання соціальної політики держави у напрямі розвитку соціальної інфраструктури та соціального забезпечення задля розвитку людського потенціалу.

2. Гальків Л. І., Степура Т. М. Теоретико-методологічні основи дослідження місткості ринку туристичних послуг під впливом рівня життя населення і розвитку людського капіталу (п. 1.2). Вплив рівня життя населення та людського капіталу на місткість ринку туристичних послуг (п. 1.3). *Управління конкурентоспроможністю в туризмі: макро- і мікрорівень*: монографія. Львів : Львівський ін-т економіки та туризму, 2012. С. 23–48 (12,54/0,78 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано та доведено вплив людського потенціалу на місткість ринку туристичних послуг в Україні та Львівській області .

3. Степура Т. М. Людський потенціал України : концептуальні засади, формування та розвиток (розділ І). *Людський потенціал України: чинники формування та розвиток*: монографія / Т. М. Степура, Б. М. Пісний, Л. І. Гальків, Л. Р. Кучер ; за наук. ред. Т. М. Степури. Львів : Вид-во ТзОВ «Ліга-Прес», 2012. С. 9–87 (10,4/2,94 д. а.). *Особистий внесок*: розроблено теоретико-прикладні основи дослідження формування та розвитку людського потенціалу.

4. Степура Т. М. Вплив культурних цінностей на розвиток компонентної будови соціально-економічної захищеності мігрантів: у вимірах якості людського потенціалу (п. 2.6). *Соціально-економічна захищеність мігрантів*:

глобальні та регіональні аспекти : монографія / наук. ред. У. Я. Садова. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2016. С. 80–88 (9,7/0,33 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль національної господарської культури у формуванні соціально-економічної захищеності мігрантів для запобігання якісних втрат людського потенціалу.

5. Stepura T. Rola polityki społecznej w rozwoju potencjału ludzkiego. *Ekonomichne wyzwania rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i regionów* : monografie, studia, rozprawy. Kielce : Politechnikę Świętokrzyską, 2016. S. 174–184 (20,6/0,46 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль соціальної політики у частині формування доходів населення та ціннісного поля розвитку людського потенціалу.

6. Степура Т. М. Якість людського потенціалу через призму традицій української філософсько-економічної думки. *Розвиток соціально-економічних систем в умовах глобальної нестабільності* : монографія / за наук. ред. Н. Є. Кульчицької. Чортків : ТНЕУ, 2017. С. 134–146 (15,8/0,81 д. а.). *Особистий внесок*: розкрито формування підходів до якості людського потенціалу в українській філософсько-економічній думці.

7. Садова У. Я., Степура Т. М., Гринькевич О. С. Концепція регіональної політики створення нових робочих місць як інструмент регулювання міграційної активності населення (п. 4.2). *Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання* : кол. монографія ; ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України» / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. С. 142–152 (15,78/0,18 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано результативність введення робочих місць для зниження соціальної напруги на регіональних ринках праці і регулювання міграційної активності людського потенціалу.

**Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять
до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або
Європейського Союзу**

8. Lypchuk V., Stepura T. Qualimetric approaches to the quality of human potential in Ukraine. *Annals of Marketing Management and Economics*. 2017. Vol. 3. No. 2. Pp. 41–54. DOI: 10.22630/AMME.2017.3.2.1 (*Index Copernicus та ін.*) (1,4 /0,98 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано та розраховано кваліметричні оцінки людського потенціалу.

9. Bil M., Stepura T. Human development in Ukraine: assessment and policy of provision in mobile society. *SCIREA. Journal of Economics*. 2018, January 27. Pp. 19–31 URL: <http://www.scirea.org/journal/PaperInformation?PaperID=520> (*Google Scholar та ін.*) (0,58/0,29 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано напрями формування і реалізації політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства.

10. Stepura T. Differentiation of human potential quality in regions of Ukraine: demographic and health aspects. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*. 2020. Nr. 19 (1). P. 49–59. DOI: 10.22630/ASPE.2020.19.1.6 (*Index Copernicus та ін.*) (1,21 д. а.).

11. Sadova U., Stepura T., Baranyak I. Ukraine in the Territorial Migration Systems: Current Structural-Qualimetric Aspects of the Formation and Development. *European Journal of Transformation Studies*. 2020. V. 8. No. 1. Pp. 60–78. URL: <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/4997> (*Web of Science та ін.*) (1,35/0,5 д. а.). *Особистий внесок*: розвинено методологію структурно-кваліметричного аналізу міграційних ефектів на територіальних міграційних ринках праці.

***Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових
видань України***

12. Яцків М. І., Степура Т. М. Економічні важелі покращання стану споживання населення продуктів харчування. *Вісник ЛДАУ. Економіка АПК*. 2008. № 15. С. 513–519 (0,43/0,22 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано показники споживання населенням України продуктів харчування.

13. Яцків М. І., Степура Т. М. Соціально-економічний розвиток регіону та рівень життя населення. *Науковий вісник НЛТУУ*. 2009. Вип. 19.8. С. 139–145 (0,41/0,20 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано купівельну спроможність населення України.

14. Степура Т. М. Теоретичні підходи до визначення категорій людських ресурсів. *Вчені записки ХІУ*. 2010. Вип. № 28. С. 74–78 (0,40 д. а.).

15. Степура Т. М. Соціальний захист і соціальне страхування населення України та проблеми їх фінансового забезпечення. *Вісник Львівської державної фінансової академії*. 2010. № 19. С. 171–179 (0,40 д. а.).

16. Степура Т. М. Рівень життя населення України та його вплив на туристичну галузь. *Вісник ЛІЕТ*. 2011. № 6. С. 55–62 (0,40 д. а.).

17. Гальків Л. І., Степура Т. М. Рівень життя населення та людський капітал як чинники розвитку ринку туристичних послуг. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: «Економічні науки»*. 2011. № 12. С. 29–34 (0,40/0,20 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано теоретичні підходи та основні показники рівня життя населення як основи розвитку людського потенціалу.

18. Степура Т. М., Дідович І. І. Демографічна основа формування людського потенціалу України. *Науковий вісник НЛТУУ*. 2011. Вип. 21.17. С. 383–390 (0,7/0,35 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано демографічні тенденції розвитку людського потенціалу в Україні.

19. Гальків Л. І., Крамченко Р. А., Степура Т. М. Фінансово-економічні та соціально-демографічні детермінанти втрат людського капіталу : регіональний вимір. *Вісник Національного університету водного господарства та*

природокористування. Серія «Економіка». 2012. № 4 (60). С. 44–51 (0,48/0,15 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано теоретичні основи соціально-демографічних детермінант втрат людського потенціалу.

20. Степура Т. М. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу: синергетичний підхід. *Вісник Львівського ун-ту. Серія економічна*. 2015. Вип. 52. С. 160–167 (0,81 д. а.).

21. Садова У. Я., Степура Т. М. Робочі місця як основа нової політики зайнятості й відтворення якості людського потенціалу в Україні. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2018. № 2 (55). С. 13–20 (0,89/0,44 д. а.). *Особистий внесок*: розраховано регіональні показники напруженості у сфері зайнятості та рівня життя населення територіальних суспільних систем.

22. Степура Т. М. Регіональні особливості взаємодії соціальних стандартів та індикаторів зайнятості населення України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія економічна*. 2020. Вип. 58. С. 28–41 (0,85 д. а.).

23. Садова У. Я., Степура Т. М. Фінансове забезпечення збереження якості людського потенціалу України. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2015. Вип. 11. Т. 2. С. 3–9 (*SSN International Centre, Париж та ін.*) (0,77/0,38 д. а.). *Особистий внесок*: розроблено фінансові механізми політики зайнятості населення у контексті цілей людського розвитку.

24. Садова У. Я., Степура Т. М. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу у фокусі викликів політики зайнятості населення України. *«Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2016. № 1(29). С. 76–80 (*EBSCO Publishing та ін.*) (0,58/0,29 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано заходи політики зайнятості у фокусі концепції гідної праці для подолання структурних диспропорцій людського потенціалу.

25. Садова У. Я., Степура Т. М. Якість людського потенціалу в методологічних вимірах енергетичної парадигми. *Регіональна економіка*. 2017. № 1. С. 90–97 (*Index Copernicus та ін.*) (0,67/0,33 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано енергетичну концепцію людського потенціалу як методологічну платформу для його дослідження.

26. Степура Т. М. Енергетична збалансованість раціону харчування у системі формування якості людського потенціалу регіонів України. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 8 (194). С. 85–95 (*EBSCOhost та ін.*) (1,24 д. а.).

27. Степура Т. М., Матійчук О. І. Соціально-економічна сутність та функції мінімальної заробітної плати в системі збереження якості людського потенціалу регіонів України. *Економічний простір*. 2019. № 142. С. 88–100 DOI: 10.30838/P.ES.2224.260219.88.381 (*Index Copernicus та ін.*) (0,79/0,4 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль заробітної плати та соціальних стандартів у збереженні якості людського потенціалу.

Публікації за матеріалами конференцій

28. Степура Т. М. Людський потенціал як ресурс та його роль в підприємництві. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 грудня 2009 р.). Харків : ФОП Павлов М. Ю., 2009. Т. 1. С. 81 (0,13 д. а.).

29. Степура Т. М. Категорії людського потенціалу та його роль в економіці. *Соціум. Наука. Культура* : матеріали шостої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26–28 січня 2010 р.). К. : ТОВ «ТК Меганом», 2010. Ч.2. С. 32–34 (0,15 д. а.).

30. Степура Т. М. Демографічна основа формування людського потенціалу України як фактор росту національної економіки. *Фінансово-податкові механізми активізації підприємництва* : зб. тез наук. доп. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10–11 листопада 2011 р.). Львів : ЛДФА, 2011. Т. 1. С.185–188 (0,18 д. а.).

31. Степура Т. М. Синергія як універсальний принцип управління людськими ресурсами в умовах нестійкого середовища та інноваційного розвитку інформаційних суспільств. *Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та освіті* : матеріали IV-тої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20 березня 2014 р.). Львів : Вид-во Європ. ун-ту, 2014. С. 24–27. (0,13 д. а.).

32. Степура Т. М. Якість економічного зростання в умовах інформаційного суспільства. *Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та*

освіті : матеріали V-тої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19 листопада 2014 р.). Львів : Вид-во Європ. ун-ту, 2014. С. 24–27 (0,23 д. а.).

33. Степура Т. М. Збереження якості людського потенціалу: освітній вимір в умовах інноваційного вектору розвитку економіки. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: європейський вектор – нові виклики та можливості* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–16 травня 2015 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. С. 346–347 (0,11 д. а.).

34. Степура Т. М. Якість людського потенціалу у філософсько-економічній думці: здобутки та перспективи. *Якість економічного розвитку: глобальні та локальні аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.). Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2015. С. 139–141 (0,17 д. а.).

35. Степура Т. М. Інформаційна асиметрія політики зайнятості у фокусі збереження якості людського потенціалу. *Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці та освіті* : матеріали XIV Міжнар. наук. семінару (м. Київ – оз. Світязь, 29 червня–3 липня 2015 р.). К. : СІК ГРУП Україна, 2015. С. 214–218 (0,3 д. а.).

36. Степура Т. М. Проблеми збереження якості людського потенціалу сільських територій. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій* : матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. форуму (м. Дубляни, 23–25 вересня 2015 р.). м. Дубляни: Львівський нац. аграрний ун-т, 2015. С. 274–278. (0,31 д. а.).

37. Степура Т. М. Синергетичний підхід до дослідження якості людського потенціалу. *Проблеми становлення інформаційної економіки в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-17 жовтня 2015 р.). Львів : Ліга-Прес, 2015. С. 178–181 (0,25 д. а.).

38. Степура Т. М. Синергетика як методологія дослідження якості людського потенціалу: становлення та перспективи. *Економіка, наука, освіта : інтеграція та синергія* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Братислава, 18–21 січня 2016 р.). К. : Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. Т. 2. С. 58–59 (0,16 д. а.).

39. Степура Т. М. Становлення концепту часу у філософсько-економічній думці у фокусі дослідження якості людського потенціалу. *Intern. Sc.–Pract. Conf. From Baltic to Black Sea : National Models of Economic Systems : Conf. Proceedings.* (Riga, March 25, 2016). Riga : Baltija Publishing, 2016. Pp. 220–223 (0,16 д. а.).

40. Степура Т. Особливості методології спостереження часу у дослідженні якості людського потенціалу. *Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18–19 квітня 2016 р.). Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. С. 81–84 (0,26 д. а.).

41. Степура Т. М. Категорія часу в дослідженні якості людського потенціалу: економічний та екологічний аспекти. *Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці, освіті та подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи* : матеріали XV Міжнар. наук. семінару (м. Київ – оз. Світязь, 4–8 липня 2016 р.) К. : Нац. акад. упр., 2016. С. 296–300 (0,25 д. а.).

42. Степура Т. М. Енергетична цінність раціону харчування у формуванні якості людського потенціалу України. *Стратегія інноваційно-інвестиційного розвитку економіки України в умовах глобалізації : стан та шляхи становлення* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 23 березня 2017 р.). Львів : ЛІЕТ, 2017. С. 287–293 (0,35 д. а.).

43. Степура Т. М. Кваліметричне оцінювання якості людського потенціалу. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18–19 травня 2017 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 402–404 (0,15 д. а.).

44. Степура Т. М. Якість людського потенціалу регіонів України: освітні виміри конкурентоспроможності на ринку праці. *Проблеми формування та реалізації конкурентної політики* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21–22 вересня 2017 р.). Львів : Ліга-Прес, 2017. С. 128–130 (0,11 д. а.).

45. Степура Т. М. Підходи до кваліметричного оцінювання якості людського потенціалу. *Конкурентоспроможність національної економіки* :

матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5–6 жовтня 2017 р.). К. : Економічний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, С. 449–453 (0,2 д. а.).

46. Степура Т. М. Якість людського потенціалу в умовах формування економіки знань: аспекти конкурентоспроможності. *Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society* : Thesis of the 5-th International Scientific Seminar (Kyiv–Vienna, December 16–19, 2018). Kyiv–Vienna : International Academy of Information Science, 2018. Рр. 113–115 (0,15 д. а.).

47. Степура Т. М. Космогенно-енергетична концепція праці С. Подолинського як методологічний базис підвищення конкурентоспроможності економіки. *Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 30 березня 2018 р.). Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2018. С. 144–145 (0,11 д. а.).

48. Степура Т. М. Якість економічного зростання постіндустріальних економік. *Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми комерціалізації науково-технічних розробок* : тези доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–19 травня 2018 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. С. 122–124 (0,11 д. а.).

49. Садова У. Я., Степура Т. М. Методичні аспекти оцінки напруженості у регіоні для відтворення якості людського потенціалу. *Конкурентоспроможність національної економіки* : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–5 жовтня 2018 р.). К. : Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2018. С. 87–90 (0,16/0,08 д. а.). *Особистий внесок*: запропоновано модель обрахунку напруженості на ринку праці та у сфері доходів населення.

50. Степура Т. М., Степура А. Л. Українсько-словацька територіальна міграційна система: до маркетингового аналізу умов формування та розвитку. *Маркетинг та логістика в системі менеджменту* : тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–27 жовтня 2018 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки. 2018. С. 230–232 (0,15/0,11 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано поняття територіальної міграційної системи та умов його формування і розвитку.

51. Степура Т. М. Розбудова методології дослідження якості людського потенціалу задля забезпечення конкурентоспроможності економіки України. *Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 01 квітня 2019 р.). Львів: ТЗОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. С. 95–96 (0,12 д. а.).

52. Степура Т. М. Використання економетричних класифікаційних методів при моделюванні якості людського потенціалу. *Теорія і практика управління в умовах суспільних викликів і трансформацій* : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 червня 2019 р.). Львів : Львівський ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2019 С. 154–158 (0,25 д. а.).

53. Степура Т. М. Енергетичні аспекти зайнятості та їх роль у формуванні якості людського потенціалу регіонів України. *Проблеми формування та реалізації конкурентної політики* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 вересня 2019 р.). Львів : ТЗОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. С. 116–117 (0,11 д. а.).

54. Степура Т. М. Історичні та сучасні дискурси культурологічного аспекту української міграції у фокусі збереження якості людського потенціалу. *Громадський активізм українських мігрантів Європи : згуртовані новими викликами* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 жовтня 2019 р.). Львів : Вид-во «Апріорі», 2019. С. 115–124 (0,54 д. а.).

55. Степура Т. М., Карасюкевич Ю. В. Майбутнє фахівців у сфері аналітики у контексті змін змісту праці. *Проблеми бізнес-економіки в сучасних умовах* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 02 березня 2020 р.). Львів : ТЗОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. С. 91–93 (0,15/0,11 д. а.). *Особистий внесок*: досліджено ринок праці професійної аналітики.

56. Степура Т. М., Артерчук Б. О. Диджиталізація та ринок праці: розширення можливостей чи безробіття? *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум* : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 жовтня 2020 р.). Львів : Львівський ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП». 2020. С. 344–

348 (0,25/0,2 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано вплив сучасних тенденцій диджиталізації на сферу зайнятості та розвиток людського потенціалу.

Публікації в інших виданнях

57. Степура Т. М. Теоретичні підходи до дослідження людських ресурсів. *Гуманітарно-економічні проблеми суспільства* : зб. наук. пр. Львів: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. С. 208–212 (0,28 д. а.).

58. Степура Т. М. та ін. Новітні фактори української трудової міграції. *Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття* : наук. вид. / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019 (12,78/0,11 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль демографічних чинників у перебігу міграційних процесів.

59. Українська трудова міграція й майбутнє сфери праці: соціально-економічний, геопросторовий, інституційний вимір : наук. вид. / У. Я. Садова, Т. М. Степура та ін. ; ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2020. С. 12–23, 46–59, 74–81 (1,55/0,26 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано міграційні переміщення українців у світі, досліджено вплив структурних дисбалансів територіальних міграційних ринків праці.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	25
ВСТУП.....	26
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В КОНТЕКСТІ КВАЛІТИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....	40
1.1. Людський потенціал та його соціально-економічна природа	40
1.2. Концепт «якості» в сучасному міждисциплінарному понятійно-термінологічному дискурсі досліджень людського потенціалу	61
1.3. Термінологія квалітизації економіки у фокусі можливостей та протиріч розвитку людського потенціалу	77
1.4. Онтологічні витоки дослідження людського потенціалу: місце підходів фізичної економії в розбудові наукових знань	113
<i>Висновки до розділу 1</i>	136
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ: КВАЛІТАТИВНІ АСПЕКТИ	139
2.1. Синтетичний квалітативний підхід до дослідження людського потенціалу	139
2.2. Компонентна будова та структурно-кваліметричні виміри людського потенціалу	151
2.3. Гносеологічні передумови досліджень розвитку людського потенціалу у рамках фізичної економії	165
2.4. Обґрунтування методики структурно-кваліметричної оцінки розвитку людського потенціалу.....	174
<i>Висновки до розділу 2</i>	199
РОЗДІЛ 3. ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА ЙОГО СТРУКТУРНО-КВАЛІМЕТРИЧНА ОЦІНКА: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РЕГІОНІВ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ	202
3.1. Демографічно-валеологічна компонента людського потенціалу	202
3.2. Освітньо-інтелектуальна компонента людського потенціалу України: статистичні та соціологічні оцінки.....	217
3.3. Система зайнятості та професійно-кваліфікаційна компонента людського потенціалу: асиметрія, чинники якісних змін.....	242

3.4. Соціокультурна та екстична компоненти людського потенціалу України	257
3.5. Міграцієзумовлені якісні зміни людського потенціалу	272
3.6. Диджитал-інклюзивна компонента людського потенціалу	296
<i>Висновки до розділу 3</i>	306
РОЗДІЛ 4. ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ В УМОВАХ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ЗМІН: ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ І РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ	310
4.1. Ціннісно-культурні аспекти розбудови середовища розвитку людського потенціалу	310
4.2. Моніторингова методика діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці.....	325
4.3. Соціальні стандарти та стабілізація умов зайнятості населення у регіоні	340
4.4. Диджиталізація і квалітизація економіки: нові виклики як можливості для розвитку людського потенціалу	358
<i>Висновки до розділу 4</i>	381
РОЗДІЛ 5. НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ: ДО РОЗБУДОВИ КВАЛІОЛОГІЧНОЇ АНАЛІТИКИ	384
5.1. Стратегічні імперативи розвитку людського потенціалу України	384
5.2. Розбудова кваліологічної аналітики охорони здоров'я населення України	392
5.3. Активна міграційна політика та її аналітичне забезпечення в умовах глобальної конкуренції: до запобігання втрат людського потенціалу	403
5.4. Аналітика якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці	420
5.5. Обґрунтування методики оцінки стабільності розвитку компонент людського потенціалу як напряму підвищення керованості його розвитку	437
<i>Висновки до розділу 5</i>	450
ВИСНОВКИ	454
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	460
ДОДАТКИ.....	506

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

ВВП	– валовий внутрішній продукт
ВЕД	– вид економічної діяльності
ВІЛ	– вірус імунодефіциту людини
ВНЗ	– вищий навчальний заклад
ВООЗ	– Всесвітня організація охорони здоров'я
ГПМД	– гарантований пакет медичної допомоги
ДП	– державне підприємство
ЕАН	– економічна активність населення
ЕНН	– економічна неактивність населення
ЄС	– Європейський Союз
ЗВО	– заклад вищої освіти
ЗУ	– закон України
ІТ	– інформаційні технології
ккал	– кілокалорії
КМУ	– Кабінет Міністрів України
ЛП	– людський потенціал
МЗП	– мінімальна заробітна плата
Мінцифри	– Міністерство цифрової трансформації
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я
МОН	– Міністерство освіти і науки
МП	– медична послуга
НМЗУ	– Національна служба здоров'я України
ООН	– Організація об'єднаних націй
ОТГ	– об'єднана територіальна громада
ПДФО	– податок на доходи фізичних осіб
ПМ	– прожитковий мінімум
ПТНЗ	– професійно-технічний навчальний заклад
СВО	– стандарти вищої освіти
СНІД	– синдром набутого імунодефіциту
СП	– соціальне підприємництво
ТМРП	– територіальний міграційний ринок праці
ФОП	– фізична особа-підприємець

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Науково-технічний прогрес, інформаційна та цифрова революції, наростаюча міграційна мобільність населення кардинально змінили світ на початку ХХІ століття. Паралельно відбуваються трансформації у структурі людського потенціалу (ЛП) та середовищі його діяльності. Динаміка змін вказала на появу ознак нового порядку соціально-економічних систем, базованих на функціоналі якості у концепціях економічного зростання. Указаний хід подій спровокував низку проблем: з'явилися сигнали про звуження сфери прикладання праці у зв'язку з роботизацією і диджиталізацією виробничих функцій. Водночас наявні інфраструктурні системи перестали виконувати свої функції на тому рівні, до якого прагне соціум і ситуація з COVID-19 стала переконливим доказом цьому. Знову підтверджується теза, що власне людина є епіцентром усіх подій і практик, а людиноцентризм і людинорозмірність розвитку соціально-економічних відносин вимагає ліквідації протиріччя між якісно новими людськими потребами і механізмами їх задоволення. Отже, мають бути сформовані нові правила, норми, стандарти розвитку ЛП. Концепт якості перетворюється у визначальний критерій соціально-економічного зростання, ознаку людського прогресу, стає мірилом гармонійності інституційних взаємодій суб'єктів економіки. Принципово важливо у цій ситуації забезпечити ефективний пошук нових консенсусів, статусів, векторів подальшого розвитку людини в модерній економічній системі. Зведення нових цілей і засобів в один теоретико-прикладний каркас вимагає перегляду підходів до моделювання політики розвитку ЛП, а з цим й механізмів її реалізації з врахуванням вимог ефективності економіки, якісних критеріїв і орієнтирів майбутніх змін. Гострота і необхідність своєчасного вирішення окреслених вище проблем, їх актуальність зумовили вибір теми дисертації.

Проблеми розвитку ЛП постійно перебувають в полі зору провідних науковців. У вітчизняній науці закладено належний фундамент для дослідження

людського, демографічного, соціально-трудоного (трудоного) потенціалу плеядою таких учених: М. Ажажа, О. Амоша, В. Антонюк, Л. Безтелесна, В. Близнюк, Д. Богиня, С. Вовканич, Л. Гальків, І. Гнибіденко, С. Гринкевич, О. Гринькевич, В. Гриньова, О. Грішнова, М. Долішній, О. Дороніна, С. Злупко, О. Іляш, А. Колот, І. Кравченко, Е. Лібанова, М. Магомедов, О. Макарова, М. Ніколайчук, О. Новікова, С. Пасека, С. Пирожков, І. Петрова, Т. Поспєлова, В. Приймак, Й. Радецький, У. Садова, М. Семікіна, Л. Семів, О. Стефанишин, С. Трубич, Р. Чорний, Л. Шаульська, Л. Шевчук, Л. Черенько, Н. Якімова. Широкий пласт проблем, пов'язаних з людським розвитком, добробутом людини акумулюються у працях закордонних учених К. Гріффіна (K. Griffin), Т. Маккінлі (T. McKinley), А. Сена (A. Sen), М. уль-Хака (M. ul Haq). Для формування тяглості української наукової думки використано основні ідеї мислителів минулої доби: М. Балудянського (нематеріальні чинники національного багатства), І. Вернадського (теорія потреб), В. Вернадського (теорія часу, ноосферна теорія), Ю. Липи (національний ціннісний тип), С. Подолинського (енергетична концепція праці), М. Туган-Барановського (теорія потреб) та інших. Закордонний науковий доробок використаний при розбудові: діяльнісного підходу (О. Іванов), підходів до типологізації регіонів (Н. Рімашевская), означенні соціальної енергії (Ф. Фукуяма, Д. Тейнтер), обґрунтуванні методології у частині цілепокладання (С. Айвазян), обґрунтуванні часу як економічного ресурсу (Є. Балацкій). Концепт якості розбудовується у дослідженні, виходячи з доробку закордонних учених-економістів Г. Азгальдова, Е. Демінга (E. Deming), Дж. Джурана (J. Juran), А. Глічова, Д. ван Етінгера (J. van Ettinger), К. Ісікави (K. Ishikawa), Ф. Кросбі (Ph. Crosby), В. Панова, Д. Сіттіга (J. Sittig), А. Субетто, А. Фейгенбаума (A. Feigenbaum), В. Шухарта (W. Shewhart), а також українських учених К. Безгіна, В. Пинзеника, П. Беленького, В. Захожая, Р. Шуляра.

Закономірності появи нового порядку економічної системи, механізму її гомеостазу, якості середовища, яке формує нові вимоги до ЛП, викладені у працях В. Базилевича, В. Геєця, В. Згуровського, Л. Мельника, М. Руденка,

А. Чухна, Б. Юськіва та ін., та закордонних авторів: Р. Барбрука (R. Barbrook), Дж. Бека (J. Beck), С. Брю (S. Brue), Т. Девенпорта (T. Davenport), К. Макконнелла (C. McConnell) та ін. Розкриттю ролі міграції у розвитку ЛП присвячено положення учених-міграціологів, серед яких вітчизняні: І. Бараняк, М. Біль, О. Малиновська, О. Позняк, О. Риндзак, М. Романюк; закордонні: У. Акджігіт (U. Akcigit), Д. Блум (D. Bloom), Дж. Вільямсон (J. Williamson), В. Зелінські (W. Zelinsky), Д. Массей (D. Massey), М. Окольські (M. Okólski), М. Піоре (M. Piore), Е. Равенштейн (E. Ravenstein), Р. Скелдон (R. Sceldon), О. Старк (O. Stark), Х. де Хааз (H. de Haas), Е. Хаттон (T. Hatton) та інші. Роль духовності та цінностей у розвитку ЛП обґрунтовано у дослідженні з використанням напрацювань І. Булеєва, Н. Хамітова та інших.

Разом з тим, відсутність у сучасній теорії соціальної економіки і політики теоретико-методологічних положень, які системно враховують закономірності і особливості вияву стану та динаміки ЛП, рушійні сили відтворення його енергетичного балансу (життєзабезпечення, компенсації, трансформації), умови розвитку середовища, в якому актуалізуються нові ознаки якості, недостатність наукових прикладних розробок щодо методології оцінки та аналізу якості ЛП, включення останніх в моделювання цілей, засобів, механізмів, сценаріїв політики людського розвитку як на національному, так й регіональному рівнях зумовило вибір теми дисертації, її мету, завдання і структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього» за темами: «Формування і використання територіальних міграційних систем для забезпечення сталого розвитку регіонів» (№ДР 0112U000462, 2012-2014 рр.), у межах якої автором розвинено методологію та підготовлено пропозиції до аналізу регіональних досліджень взаємозв'язку інтегральних оцінок якості трудового життя та індикаторами гідної праці, що має місце у межах територіальних міграційних систем; «Соціально-економічна захищеність мігрантів: загальнонаціональний та регіональний вимір» (№ДР 0113U000106,

2013-2015 рр.), у рамках якої автором розроблено механізми впливу культурних цінностей на розвиток компонентної будови соціально-економічної захищеності мігрантів; «Соціокультурологічні наслідки міграційних процесів» (№ДР 0114U004400, 2014 р.), у межах якої автором розроблено методичний підхід до регіонального обстеження внутрішньопереміщених осіб (ВПО) та рекомендації до регіональних соціальних програм їх підтримки (у частині «міграційного профілю регіону»); «Соціокультурний розвиток регіонів в умовах поширення процесів вимушеної міграції» (№ДР 0115U003681, 2015 р.), у межах якої автором розроблено пропозиції до карт індикаторів інтеграції, реінтеграції та транзиту ВПО у регіоні; «Структурні зміни прикордонних ринків праці у координатах соціальної та економічної ефективності» (№ДР 0116U00774, 2016 р.), у межах якої автором сформовано пропозиції до розробки проектів програм зайнятості населення з використанням положень методики комплексного оцінювання соціальної та економічної ефективності структурних змін прикордонних ринків праці та можливостей реалізації проекту «Форсайт економіки регіону»; «Механізм регулювання міграції населення в умовах трансформації регіональних ринків праці» (№ДР 0116U004032, 2016-2018 рр.) у межах якого автором розроблено концепцію регіональної політики створення нових робочих місць як інструменту регулювання міграційної активності населення; «Міграційна активність населення Карпатського регіону» (№ДР 0119U002010, 2019-2021 рр.) у межах якої автором розроблено методику аналізу ринку праці в умовах міграційної активності населення; науковий проєкт, що виконувався за підтримки Європейського Союзу «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення» (№ДР: 0118U007052, 2018р.; 0119U103222, 2019р.; 0120U103602, 2020 р.), у межах якої автором розроблено методику аналізу кваліологічних індикаторів процесу переходу когорти випускників закладів вищої освіти (ЗВО) на ринок праці як основи формування сценарних умов для прогнозування розвитку економіки регіону; обробку даних анкетного опитування роботодавців щодо оцінки якості підготовки випускників

ЗВО Львівської області; проведено комплексний зустрічний аналіз результатів опитування стейкхолдерів ринку праці регіону щодо узгодженості попиту й пропозиції робочої сили на них.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є формування нового напрямку досліджень розвитку ЛП, який ґрунтується на вивченні його характеристик й структурних рівнів, розробці теоретико-методологічних та методичних засад кваліметричного оцінювання та аналізування, системи управління відповідно до тенденцій квалітизації національної економіки та стратегічних цілей і сценаріїв політики людського розвитку у державі.

Для досягнення мети було поставлено та виконано такі завдання:

- розробити теоретико-методологічні підходи до визначення суті, характеристик, компонентної будови та ознак розвитку ЛП;
- систематизувати ґенезу концепту якості у міждисциплінарному та соціально-економічному понятійно-термінологічному дискурсі;
- обґрунтувати науковий підхід та основні ознаки квалітативної економіки як джерела можливостей і основи виникнення протиріч розвитку ЛП;
- концептуалізувати синтетичний квалітативний підхід до дослідження ЛП;
- розширити підходи до ЛП у континуумі «час-простір-енергія»;
- розвинути компонентну будову та розробити методику структурно-кваліметричної оцінки ЛП;
- здійснити і систематизувати диференціацію регіонів України за ознаками і чинниками розвитку компонент ЛП;
- ідентифікувати міграцієзумовлені якісні зміни ЛП України;
- запропонувати інструменти аналітичної діагностики квалітативної асиметрії на ринку освітніх послуг і внутрішньому ринку праці;
- з'ясувати дисфункції системи соціальних стандартів у формуванні доходів та умов зайнятості населення регіонів України;
- обґрунтувати особливості розвитку ЛП в умовах диджиталізації і

квалітизації економіки України та з урахуванням модернізаційних ціннісно-культурних імперативів;

- розробити напрями розвитку ЛП у стратегічній перспективі у частині розбудови кваліологічної аналітики охорони здоров'я, якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці, активної міграційної політики;
- формалізувати підходи до оцінки стабільності розвитку компонент ЛП як напряму підвищення керованості процесів цього розвитку.

Об'єкт дослідження – процеси розвитку ЛП в умовах квалітизації економіки.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та методичні засади, прикладні інструменти розвитку ЛП України в умовах квалітизації економіки.

Методи дослідження. Теоретичним підґрунтям дослідження стали філософські, загально- та конкретнонаукові підходи економічної теорії, соціальної економіки, кваліології. Методологічно дослідження побудовано на використанні таких груп методів як: 1) *Загальнофілософський*: для обґрунтування синергізму як універсального принципу розвитку економічних систем та імплементації у методологію дослідження постнекласичного типу наукової раціональності. 2) *Загальнонаукові*: *аналіз* – для розбудови компонентної будови ЛП; *синтез* – для обґрунтування синтетичного квалітативного підходу; *індукції та дедукції, узагальнення та абстрагування* – для формування теоретико- методологічних засад дослідження розвитку ЛП, закономірностей і механізмів квалітативної економіки; *історичний метод* – для з'ясування періодизації та логіки формування концепту «якості», подальшого розвитку фізичної економії у рамках дослідження ЛП; *метод формалізації* – для розробки інструментів оцінки керованості процесів розвитку компонент ЛП; 3) *Конкретнонаукові*: *методи статистики та методи економічного аналізу* – для встановлення тенденцій, закономірностей і взаємозв'язків у системах ознак розвитку компонент ЛП та середовища цього розвитку; *методи економіко-математичного моделювання: дискримінантний та таксономічний аналізи* – для класифікації регіонів України за рівнем розвитку ЛП; *факторний (метод*

головних компонент) – для встановлення системоутворюючих чинників розвитку компонент ЛП, закономірностей формування територіальних міграційних ринків праці (ТМРП); *кореляційно-регресійний аналіз* – для з'ясування впливу систем зайнятості на характеристики споживання населення регіонів України, інших взаємозв'язків у системах ЛП та середовища його розвитку; *методи управління якістю: графічний метод встановлення причинно-наслідкових зв'язків К. Ісікави* – для систематизації і візуалізації пріоритетів у розбудові політики розвитку ЛП; *методи контрольних карт* – для оцінки реагування системи на заходи політики та виявлення стану керованості процесів розвитку ЛП; *соціологічні методи* – для з'ясування асиметрії квалітативних характеристик на ринку освітніх послуг та ринку праці; *графічні та картографічні методи* – для візуалізації встановлених взаємозв'язків, співвідношень, глибини та масштабів асиметрії розвитку ЛП та його компонент.

Інформаційну базу дослідження складають наукові праці вітчизняних та закордонних учених, нормативно-правові акти України, норми міжнародного права, нормативні документи та довідково-аналітичні дані міністерств та відомств, інформаційно-аналітичні масиви даних Державної служби статистики України та органів статистики інших країн, міжнародних організацій (Світового банку, Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації з міграції, Міжнародної організації зі стандартизації та інших), дані органів державної влади України, веб-ресурси. Дані соціологічного обстеження були отримані автором спільно з учасниками Проєкту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення», що виконувався в Україні при секторальній підтримці ЄС (№ДР0119U103222; №ДР 0120U103602). Результати, представлені у дослідженні, опрацьовані та інтерпретовані особисто.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі міждисциплінарного комплексного підходу сформовано новий напрям структурно-кваліметричних досліджень ЛП – кваліологічну аналітику, суть

якого полягає у розробці теоретико-методологічних основ дослідження ЛП на засадах енергетичної парадигми і котрий включає розширення понятійно-термінологічного апарату наукового пошуку (квалітативна економіка), розвиток методології дослідження ЛП у частині імплементації положень структурно-кваліметричного підходу до аналізу людської діяльності (активності), обґрунтування стратегічних імперативів та інструментів впровадження нових якісних векторів політики розвитку ЛП.

Суть положень, що складають наукову новизну дослідження, полягає у наступному:

вперше:

- сформовано методологію кваліологічної аналітики ЛП – галузі загальної соціальної та економічної аналітики, основу якої складає синтетичний квалітативний підхід до дослідження ЛП, що ґрунтується на сукупності методів кваліології та кваліметрії, взятих у тісному зв'язку з положеннями енергетичної економіки праці та концепції людського розвитку. Це дозволило обґрунтувати механізми розвитку ЛП за якісними параметрами; розкрити бінарні зв'язки та зумовленість розвитку ЛП середовищем життя та праці; обґрунтувати критерій цілепокладання ЛП при структурній декомпозиції даного феномену; визначити змістовність особистісного і діяльнісного підходів до вивчення ЛП. У підсумку це стало підґрунтям для розробки: авторської методики структурно-кваліметричного аналізу розвитку ЛП; аналітичного забезпечення шляхів удосконалення політики розвитку ЛП, гармонізованої з цілями людського розвитку.

- сформульовано концепцію квалітативної економіки, підставою виділення якої є наростання протиріч та викликів у системі гармонійного задоволення людських потреб (базових і якісно нових), які нерозривно пов'язані з принципами економічного зростання, базованого на функціоналі якості та регламентованого вимогами сталого і людського розвитку. Обґрунтовано генезу якості у квалітативній економіці, об'єднано багатоукладність підходів, концепцій економіки та визначено нові вимоги до сценаріїв реалізації політики

розвитку ЛП. Вказано на додаткові резерви цього розвитку у частині: трансформації цінностей та зайнятості, ролі соціальних інститутів, механізмів якісного змикання освіти і ринку праці, інструментів аналітичного забезпечення оцінки стабільності і відтворюваності якості ЛП;

- розроблено методичне забезпечення аналізу розвитку ЛП регіонів України з використанням положень теорії управління якістю. Це дозволило врахувати специфіку існуючих підходів до оцінки якості, а також уможливило організацію структурно-кваліметричного дослідження за напрямками: геопросторовим (диференціацією регіонів за рівнями розвитку ЛП), функціонально-часовим (аналізом чинників системотворення компонент ЛП), із подальшим ранжуванням пріоритетів відповідної політики розвитку ЛП за кожною із компонент на засадах проблемо-орієнтованості і співставності найвищих значень показників людського розвитку в регіонах України;

- запропоновано розглядати розвиток ЛП у трьохвимірній системі координат «час-простір-енергія». Авторська ідея бере початок в царині синергетики, продовжує традиції енергетичної економічної парадигми праці і дозволяє обґрунтувати механізми нарощування ЛП. Методологічно це уможливлює введення нових координат діагностики проблем розвитку ЛП: функцію часу як механізму синхронізації появи нової якості, функцію простору як місця (середовища) життєдіяльності людини, функцію енергобалансу людини як основного джерела життєздатності, здоров'я і енергообміну у процесі праці. Це обґрунтувало імплементацію цих функцій у кваліметричне поле досліджень розвитку ЛП на особистісному рівні;

- введено в методологію аналітичного забезпечення політики розвитку ЛП низку методів управління якістю (контрольних карт) з метою оцінки стабільності процесів розвитку компонент ЛП у регіонах України та перебування їх у зоні допустимих значень. Такі інструменти дозволяють з'ясувати ступінь реагування системи ЛП на заходи політики його розвитку і можливості багаторазового повторення процесу формування його якісних характеристик на рівнях, не нижчих раніше досягнутих (відповідно до положень теорії управління

якістю). Сформульовано застереження у частині використання цих інструментів щодо процесів з іманентною природою варіабельності; розкрито їх можливості ідентифікації проблемних місць у політиці розвитку ЛП, інформаційного забезпечення коригування її заходів, досягнення балансу за регіональними цілями розвитку;

удосконалено:

- теоретико-прикладні підходи до концептуалізації ознак розвитку ЛП з групуванням останніх на засадах особистісного і діяльнісного підходів. При виділенні ознак враховано структурно-кваліметричну декомпозицію ЛП, види людської діяльності, рівні соціогенезу та потенціалістський сенс категорії. У результаті порівняно з існуючими підходами підвищена змістовність аналітичного дослідження, зокрема, у частині врахування сучасних вимог квалітизації економіки України та цілей людського розвитку;

- підходи до структурно-кваліметричної декомпозиції ЛП із виділенням додаткових компонент аналізу: екістичної (як життєвого простору ЛП) і диджитал-інклюзивної (як готовності і включеності у цифрову реальність). Аргументом для цього є сучасні тенденції цифровізації економіки, змін сфери зайнятості, потреб та способів їх задоволення, систем організації простору розселення, а також швидкості цих змін. Це забезпечило додаткову порівняно з існуючими підходами повноту дослідження ЛП відповідно до нових умов квалітизації економіки України;

- методико-прикладні аспекти використання моніторингових досліджень, технологій, комплексність характеру яких забезпечується через єдність програмно-методологічних, організаційних, методичних засобів систематичного спостереження, у діагностуванні квалітативних асиметрій та формуванні аналітичного забезпечення нової політики якісного «змикання» ринку послуг вищої освіти та ринків кваліфікованої праці на основі компетентнісного підходу;

- методичні підходи до виявлення закономірностей формування територіальних міграційних ринків праці, що на відміну від існуючих підходів дозволяють ідентифікувати міграцієзумовлені квалітативні зміни ЛП України на

окремих рівнях інституційної організації суспільства (особи, домогосподарства, держави). Це досягнуто завдяки виділенню основних системоутворюючих чинників дуального ринку праці, і уможливило групування ймовірних якісних втрат з боку системи працевикористання з метою специфікації у подальшому заходів щодо запобігання таким втратам;

- прикладний підхід до дослідження тенденцій диджиталізації ЛП, який на відміну від існуючих підходів розглядається як джерело можливостей його розвитку, що містить резерви змістовної і структурної трансформації середовища людської активності і має бути використаний у регуляторній політиці держави й діяльності інститутів;

дістали подальшого розвитку:

- теоретичні підходи до визначення ЛП за рахунок використання кваліологічно-системного підходу, що знаходить свій вираз у інтегральності якісних характеристик людини; введення у дефініцію зумовленості розвитку ЛП впливом середовища, яке визначає можливі межі і варіабельність здійснюваних людиною виборів та траєкторії сучасного і майбутнього власного розвитку;

- систематизація генези концепту якості у міждисциплінарному і соціально-економічному дискурсі з виділенням антропологічної групи концепцій, зокрема, на основі з'ясування природи якості, що виражається у її відносності щодо міри задоволення людських потреб, суб'єкт-об'єктній єдності ознак, багатовимірності станів, що дозволило обґрунтувати підходи до дослідження ЛП як квалітативної категорії;

- підходи до маркування модерного ціннісно-культурного поля людського розвитку, поділеного за сферами діяльності людини і «осями» трансформації цінностей, притаманних для суспільної системи. Акцент зроблено на дотриманні принципів непорушності прав людини, збереження національної ідентичності, безпечної асиміляції сучасних цінностей та використання новітніх креативних, цифрових, високобезпечових транзитивних каналів;

- науково-методичні основи формування системи соціальних стандартів і гарантій як одного із інструментів регулювання доходів населення та механізму

забезпечення мінімальних рівнів споживання, зокрема, у частині реалізації функції енергетичного балансу системи – життєзабезпечення, компенсації, трансформації (питання раціону харчування) і на цій основі підтримку фізичної активності населення відповідно до специфіки зайнятості у регіонах України за критеріями превалюючих видів економічної діяльності і важкості робіт;

- методичні підходи і практичні технології аналітичного, інформаційного та інституційного забезпечення процесів підвищення якості медичних послуг як неодмінної умови подолання розривів між очікуваннями суспільства щодо цієї якості та її фактичного рівня для розвитку ЛП в умовах квалітизації економіки.

Практичне значення отриманих результатів полягає в удосконаленні методології системної класифікації та обґрунтуванні політики розвитку ЛП в умовах квалітизації економіки України, що забезпечить збалансування потреб ЛП в освітній сфері, на ринку праці, міграційних переміщеннях, соціокультурній та іншій діяльності і можливостей середовища їх задовольняти. Основні рекомендації дослідження впроваджено на державному та регіональному рівнях:

на державному рівні: у діяльності Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України (довідка № 04-28/05-795 від 05.07.2019 р.) – рекомендації щодо формування індикаторів відтворення якості людського потенціалу; у діяльності Комітету з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення Верховної Ради України (довідка № 04-34/15-101530 від 28.05.2019 р.) – рекомендації щодо методичних засад оцінювання рівня розвитку ЛП в Україні для обґрунтування політики цього розвитку; у діяльності Міжнародного благодійного фонду «Міжнародний фонд досліджень освітньої політики» (довідка № 38 від 06.02.2021 р.) – при розробці програм та планів стратегічного розвитку групи університетів, переміщених із тимчасово окупованої території.

на регіональному рівні: у діяльності Львівського обласного центру зайнятості (довідка № 08-3849/0-12 від 07.11.2012 р.) – рекомендації щодо регіональних особливостей формування трудового потенціалу при підготовці програми зайнятості на 2012-2014 рр.; (довідка № 02-4876/0-16 від

23.12.2016 р.) – аналітичну інформацію щодо структурних якісних змін прикордонних ринків праці; (довідка № 10-4344/0-18 від 06.12.2018 р.) – рекомендації щодо обґрунтування потреби у робочих місцях відповідно до напруженості регіональних ринків праці та їх якісних характеристик; у діяльності департаменту освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації (довідка № 05-10/2542 від 12.07.2017 р.) – рекомендації щодо якісних індикаторів майбутньої потреби у кадрах для забезпечення їх конкурентоспроможності.

Особистий внесок здобувача. Усі результати наукових досліджень, наведені у дисертації, одержані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень автора. Матеріали кандидатської дисертації у роботі на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та рекомендації за результатами дослідження пройшли апробацію на *міжнародних* наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, форумах, зокрема, таких: «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: європейський вектор – нові виклики та можливості» (м. Львів, 2015 р.), «Якість економічного розвитку: глобальні та локальні аспекти» (м. Одеса, 2015 р.), «Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці та освіті» (м. Київ – оз. Світязь, 2015 р., 2016 р.), «Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій» (м. Дубляни, 2015 р.), «Економіка, наука, освіта : інтеграція та синергія» (м. Братислава, 2016 р.), «International Scientific – Practical Conference From Baltic to Black Sea : National Models of Economic Systems» (Riga, 2016), «Конкурентоспроможність національної економіки» (м. Київ, 2017 р., 2018 р.), «Trends in regional development in the EU countries» (Warsaw, Poland/Latvia, 2017), «Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society» (Kyiv-Vienna, 2018), «Громадський активізм українських мігрантів Європи : згуртовані новими викликами» (м. Львів, 2019 р.); *всеукраїнських* конференціях, зокрема:

«Суспільні трансформації: людина, держава, соціум» (м. Львів, 2020 р.), «Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності» (м. Львів, 2018, 2019 р.).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 59 наукових праць загальним обсягом 125,39 д.а., з яких особисто автору належить 21,99 д.а., у тому числі: розділи у 7 колективних монографіях (з них одна за кордоном); 4 статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу (із них 3 – у співавторстві), 16 статей у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України (із них 10 – у співавторстві), 29 публікацій за матеріалами конференцій (із них 4 – у співавторстві) та 3 публікації в інших наукових виданнях (із них 2 – у співавторстві).

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'ятих розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 608 сторінок. Робота містить 57 таблиць, з них 12 таблиць займають 13 повних сторінок, 89 рисунків, з них 8 рисунків займають 8 повних сторінок, 19 додатків на 103 сторінках. Список використаних джерел налічує 460 найменувань на 46 сторінках. Обсяг основного тексту дисертації становить 438 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В КОНТЕКСТІ КВАЛІТИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Людський потенціал та його соціально-економічна природа

Для визначення об'єму та змісту категорії «людський потенціал» (ЛП) необхідним є висвітлення суті і логіки появи понять, що характеризують місце людини в економіці. Очевидно, що категорія «ЛП» нерозривно пов'язана з іншими, такими як «населення», «трудові ресурси», «людський фактор», «трудовий потенціал», «соціально-трудовий потенціал», «людські ресурси», «людський капітал» та низкою інших [96]. Відразу потрібно відзначити, що «трудові ресурси» як економічна категорія загубила своє визначальне у планово-економічній економіці значення, залишившись обліковою величиною, яку інколи (й усе рідше) використовують державні структури при аналізі стану зайнятості у регіоні.

Трудовий та соціально-трудовий потенціал. Одним з перших спробу розмежування «трудових ресурсів» та «трудового потенціалу» зробив В. Костаков. На його думку, трудовий потенціал – це запаси праці, що мають залежність від загальної чисельності трудових ресурсів, їх структури у статеві-віковому розрізі, рівня зайнятості, знань, соціальної мобільності, ступеня відповідності демографічної структури працюючих умовам підвищення ефективності праці [109, с. 32].

Вивчення трудового потенціалу досить активно упродовж тривалого часу розвивалося у львівській науковій школі (М. Долішній, С. Злупко, У Садова, Л. Семів, Л. Шевчук та інші). Зокрема досліджується компонентний підхід до трудового потенціалу, де розглядаються, насамперед, демографічні, соціально-економічні, екогеномологічна складові. Пізніше перелік починає розширюватися: виділяється біологічна компонента, інтелектуальна, мотиваційна (М.І. Долішній). Один із найширших за складом переліків (10) пропонує

Л.Т. Шевчук [119], серед яких цілком новою є історична складова, а ядром трудового потенціалу є здоров'я. С. Злупко розвивав новий науковий напрям про органічність розвитку та взаємодії людини і природи – екогомологію. При цьому у центр усієї економічної системи та її ефективності учений ставив національну ідею, культуру господарювання, цінності народу. « ... найдосконаліші економічні механізми чи правові регулятори не можуть бути такими ефективними щодо поведінки людини в природі, як висока духовність, національні почування тощо» [41, с. 370].

Однак і досі дискусійним залишається визначення та, відповідно, кількісна оцінка трудового потенціалу суспільства. Так, наприклад, Васильченко В.С., Гриненко А.М. та інші [14, с. 66] визначають трудовий потенціал суспільства як інтегровані характеристики робочої сили у кількісному та якісному розрізі, які забезпечують певні можливості у створенні матеріальних і духовних благ суспільства. Таким чином, із визначення відсікається частина населення, яка ще не входить в склад робочої сили (економічно активні особи віком 15-70 років відповідно до трактування цього поняття Міжнародною організацією праці). Далі за текстом у цих же авторів є уточнення, яке спочатку виключає попередній недолік: «...трудова потенція є наявною і можливою в майбутньому кількістю та якістю праці, якою володіє суспільство, колектив організації, індивід за даного рівня розвитку науки і техніки і котра визначається чисельністю працездатного населення, його професійно-освітнім рівнем» [14, с. 66]. Однак наприкінці визначення є кількісне звуження категорії знову ж до працездатного населення.

Слід відзначити, що у наукових пошуках сформувалося кілька теоретико-методологічних підходів до означення та вимірювання трудового потенціалу. Більше того, визнано, що в економічній та інших споріднених науках виникла течія «*потенціалізму*» [90, с. 9], основою якої є дослідження наявних і майбутніх можливостей систем, які можуть бути виявлені, розвинені й використані. Таким чином, дослідження трудового потенціалу можна умовно об'єднати за такими характерними підходами, які у певній мірі характеризують і хронологічний розвиток поглядів на сутність трудового потенціалу:

1) Визначення трудового потенціалу як реалізації людського фактору притаманне для учених М.І. Скаржинського, М. І. Долішнього [31], І.С. Маслової [58].

2) Ресурсний підхід – дослідження трудового потенціалу як ресурсу праці. Прихильників такого підходу є досить багато – це Костаків В. [109], Попов А., Котляр А. [50], Васильченко В., Онікієнко В., Адамчук В., Кокін Ю., Яковлев Р., Іляш О., Гринкевич С. [45] та інші. Часто оцінка трудового потенціалу проводиться виходячи з кількісного обсягу працездатного населення з урахуванням його якісних характеристик.

3) Соціально-демографічний підхід, який базувався на постулаті, що основою формування трудового потенціалу є перш за все населення та його якісні характеристики (Лукінов І., Пирожков С. [67], Богиня Д., Грішнова О.). Так, С. Пирожков розуміє під трудових потенціалом сукупність демографічних, соціальних і духовних характеристик і якостей працездатного населення, розвинених у даному суспільстві, які реалізовані (чи можуть бути реалізовані) в умовах досягнутого рівня розвитку виробничих сил, науково-технічного прогресу і системи відносин, пов'язаних з участю в процесі праці і суспільної діяльності [67, с. 396].

4) Потенціалістський – відправною точкою визначення категорії визначає можливості, здатність, запаси праці, сукупність якісних і кількісних характеристик, які проявляються у процесів праці, можуть бути задіяні у ньому у теперішній чи найближчий майбутній час. Такий підхід характерний Долішнього М. І. [31], Злупка С. М., Токарського Т. Б., Радецького Й. І. [42-44], Трубича С. Ю. [108, с. 18], Магомедова М. М. [55, с. 17] та інших. Особливим підходом вирізняється дослідження Л. Шевчук, де викладено ресурсно-маржинальний підхід і трудовий потенціал визначається як гранична кількість і якість запасів праці у конкретних умовах геопросторово-часових координат, яким володіє людина, група людей, суспільство [119].

5) Підхід, що базується на розумінні трудового потенціалу у єдності та його обумовленості середовищем його формування чи використання. Такий

підхід характерний для досліджень Л. Шаульської, що відзначає: «Трудовий потенціал – це ресурси праці, які визначають сукупність можливостей населення до активної трудової, підприємницької, інноваційної діяльності в комплексі з умовами та якістю їх використання у сфері праці» [118, с. 103]. Також на думку С. Р. Пасеки соціально-трудовий потенціал визначається умовами його відтворення, як внутрішніми, так і зовнішніми характеристиками його функціонування і розвитку [66, с. 33].

6) Компонентний підхід, який фактично продовжує вищенаведені підходи і базується на структуруванні трудового (людського) потенціалу. Фактично такий підхід реалізують усі учені, що здійснюють дослідження трудового потенціалу, однак для Долішнього М. І. [31], Злупка С. М., Токарського Т. Б., Радецького Й. І. [42-44], Стефанишин О. В. [103, 104], Пасеки С. Р. [66], Шевчук Л. Т. [119] характерне поглиблення та збагачення структурних складових трудового потенціалу та все більша їх якісна забарвленість.

7) Інтелектуально-інноваційний, у якому акценти у відтворенні та розвитку трудового потенціалу зміщуються на його інтелектуальну компоненту, ядром якої виступає інтелектуальна еліта, яка творить інноваційність поступу та є провідником культури й національної ідеї. Такий підхід найширше викладений у працях С. Й. Вовканича, Л. К. Семів. Так, учені притримуються думки, що темпи інноваційного поступу спільноти творяться не лише загальним людським розвитком, інформатизацією, фінансовою підтримкою держави, але й впливами попередніх періодів [46, с. 24]. Такі впливи зумовлені духовно-інтелектуальним потенціалом спільноти, спроможністю українською мовою творити нові знання, ідеї, які є конкурентоспроможними в умовах євроінтеграції. Такі ж висновки підтверджують викладені У. Я. Садовою міркування щодо важливості оцінки впливу етнонаціональних, етичних, культурних, психо-інформаційних факторів на соціальний розвиток, соціальну політику [77, с. 32]. Такий підхід до дослідження соціального розвитку необхідно і надалі розвивати, адже «... саме культура висуває найвищі вимоги до критеріїв оцінки соціуму ...» [77, с. 32].

Підсумовуючи викладені позиції, на наш погляд, трудовий потенціал – система соціально-демографічних, духовних, інтелектуальних характеристик населення, які виражають потенції (здатності, можливості) включення у трудовий процес.

Людський капітал і людські ресурси. Кожна теорія і кожна категорія відповідають тому часові та фазі суспільного розвитку, коли вони виникли і збагачувались у науці та практиці. На нашу думку, категорія «робоча сила» у розумінні фізичної та розумової здатності людини створювати додану вартість цілком відповідала трудовій теорії вартості У. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса. Термін «трудова ресурси», як зазначалося, виконав замовлення планово-директивної економіки. Із гуманізацією економічного життя виникає термін «людський фактор» у розумінні рушійної сили економічного процесу, де основне місце належить людині. На виклики наукового поступу у 60-х роках ХХ ст. формується теорія людського капіталу.

Історичний розвиток поглядів на роль людини як фактору виробництва в економічній діяльності модифікується у певній зміні акцентів щодо визначальних його компонент. Так, раніше насамперед залучалась фізична енергія, аж поки досягла свого максимального рівня при існуючій механізації та автоматизації праці. Нині більше значення мають нервові витрати енергії, здатність обробляти і продукувати інформацію і знання. Підтвердженням цього є співставлення темпів економічного розвитку національних економік із структурними зрушеннями у зайнятості населення цих країн. Згідно з оцінками експертів Світового банку [110, с 76] у країнах з низьким рівнем доходів 60 % зайнятих працюють у сільському господарстві, натомість у країнах з високим рівнем доходів – 3 % працюючих.

Очевидно, що у глобальному масштабі нині найбільший попит мають фахівці з вищою освітою та набором професійних навиків, особи, здатні постійно опановувати нові знання, динамічно навчатися, критично мислити, з інтелектуальним потенціалом та бажанням розвивати свої здібності. Таким чином, найбільш цінною характеристикою ЛП стає здатність генерувати,

накопичувати, використовувати та примножувати, створювати знання [91]. Саме зазначеними обставинами пояснюється виникнення теорії людського капіталу, яка набула поширення у 60-х роках минулого століття і як концепція остаточно сформована науковцями Г. Беккером і Т. Шульцом. Центральним науковим елементом концепції є економічна доцільність інвестування в ресурс (чим є в даному випадку людина) з метою отримання індивідуальної та суспільної вигоди у майбутньому. Логічно, що пріоритетним напрямом інвестування в «знаннєвій економіці» вважається освіта, як загальна, так і спеціальна, відповідно, з різною ефективністю.

Водночас, як свідчить аналіз досліджень та публікацій вітчизняних авторів [21, 25, 43, 48, 70, 104], науковий пошук перебуває на стадії концептуального обговорення. При цьому підходи пропонується цілком різні, навіть протилежні. Наприклад, невирішеним залишилось питання про зміст та об'єм понять «людський капітал» та «інтелектуальний капітал» та про їх взаємну підпорядкованість [87, с. 33].

Одне з комплексних визначень людського капіталу у вітчизняній науці належить О. Грішновій: «Людський капітал – це економічна категорія, яка характеризує сукупність сформованих і розвинутих унаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивації індивідів, що перебувають у їх власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють підвищенню продуктивності праці і завдяки цьому впливають на зростання доходів (заробітків) свого власника та національного доходу» [25, с. 16]. Основоположним поняттям у цій категорії є капітал, який в процесі свого руху приносить більшу вартість від первісно авансованої. Йдеться про інвестування коштів в освіту та отримання в майбутньому відповідного зиску у вигляді вищої заробітної плати чи менших витрат робочого часу (що у кінцевому рахунку одне й те саме), інших «доданих» благ. Ці міркування використано у методичній частині даного дослідження.

Коли ж розглядається проблема накопичення здатності до праці, умотивованості до праці, використання праці, розподілу та споживання

результатів праці, категорія «людський капітал» видається дещо завузькою [95, с. 210]. При використанні словосполучення «людський капітал» реалізовується цілком вартісний підхід до таких соціогуманістичних понять як людина, праця, освіта, людський розвиток та його досягнення. За поширеним визначенням ресурс – це певне джерело постачання або підтримки, те, чим можна скористатися у випадку потреби, те, що допоможе зреалізувати мету. Кожний ресурс має своє призначення в економічному процесі, тобто в створенні та примноженні певного продукту певної якості. Разом з тим, невдале (невчасне, неповне, недоцільне) використання ресурсу призводить до економічної неефективності. Отже, ресурс та його використання прямо пов'язані із поняттям ефективності. Таким чином, ресурсний підхід до розуміння ЛП виражає економічну доцільність залучення працівників до праці та результативність цієї праці. З такого погляду відмінність людського капіталу та людського ресурсу полягає у тому, що ресурс можна задіяти у продуктивній діяльності без особливих початкових витрат, а капітал уже містить певну вкладену вартість, від якої очікується зиск. Разом з тим, і капітал, і ресурс можуть залишитись невикористаними, і в обох випадках суспільство матиме втрати. Отже, поняття людський капітал вужче від людського ресурсу на ту частину, яка окреслює попередні витрати на формування цього виду можливостей. Однак обидва поняття виражають підхід доцільності та ефективності використання людини в економіці [95, с. 211].

Водночас людський капітал, згідно із підходом багатьох вітчизняних учених [2, 64, 120], відображає не лише набуті людиною здібності, уміння, навички, рівень освіти, але й здатність їх приносити дохід, створювати додану вартість. У цьому є суттєва відмінність від визначень, якими оперували засновники теорії, які вбачали у цій категорії лише накопичені знання, досвід, уміння.

Важливою також з огляду розкриття категорій дослідження є розмежування інвестування у людський розвиток та людський капітал. Вдала спроба розробки механізму впливу інвестицій у людський капітал та опису

ефекту мультиплікації зроблена у дослідженні Л. І. Гальків, відповідно до якого зменшення інвестування викликає зниження ефективності праці, скорочення виробництва, відповідно зменшення оплати праці, що викликає мультиплікативний ефект звуження бази для інвестування в освіту [22, с. 75]. Такий ефект може мати й позитивну дію при умові зростання економіки та стимулювання інвестицій у людський капітал.

Однак важливо розрізняти поняття інвестицій у людський розвиток (соціальних інвестицій) та вкладень у людський капітал, тобто головно інвестицій в освіту, охорону здоров'я, науку. Ефективність останнього можна оцінити за приростом валового національного продукту, часткою і прибутком наукоємних виробництв та інновацій, величиною заробітної плати в економіці країни чи окремих галузей, добробутом родин тощо. Інвестування у людський розвиток спрямовані у розвиток соціальної інфраструктури, соціальний захист, демографічну політику та багато іншого, що може не тільки не приносити економічного зиску, а й бути цілком витратним з погляду економічної доцільності. Разом з тим, не кожна однакова інвестиція у людський капітал принесе однакові дивіденди, оскільки ці кошти спрямовуються у розвиток конкретної особистості із певними розумовими та фізичними даними, мотивацією до зростання і навчання, здатністю до продукування нових знань. Тому у теорії людського капіталу є певна спрощеність підходу, яка унеможливорює реальну оцінку прирощування економічних вигод від інвестування.

Людський потенціал. Незважаючи на висвітлене вище багатоманіття поглядів та підходів до визначення місця людини в економіці, дослідження власне ЛП, є не такими розгалуженими. Більшість досліджень, присвячених людському потенціалу, характеризуються деякою розмитістю підходів, що у кінцевому результаті призводить до підміни понять та концентрації дослідження на окремих частинах чи виявах цього складного феномену.

Ключовою ознакою даної категорії є її потенціалістський характер. Потенціал з економічного погляду – це наявні в економічного суб'єкта ресурси,

їх оптимальна структура та вміння раціонально використати їх для досягнення поставленої мети [34, с. 13]. В економічній науці розрізняють потенціали, що характеризують рівні економічної системи (світової економіки, країни, регіону тощо), функціональні потенціали – науково-технічний, виробничий, технологічний, соціально-економічний, управлінський та інші. Важливою є класифікація потенціалу за часовою ознакою (моментна (точкова) оцінка, інтервальна [107, с. 21], прогнозна, цільова у певній перспективі), оскільки дозволяє окреслювати межі та цільові орієнтири у розвитку ЛП.

На нашу думку, у категорії потенціалу закладено *чотири основоположні позиції*, які з значні мірі зумовлюють методологічні підходи до дослідження ЛП як квалітативної категорії:

- 1) онтологічна сутність можливостей, накопичених запасів, ресурсів;
- 2) включення і кількісних, і якісних характеристики цих ресурсів;
- 3) необхідність врахування конкретних умов, при яких ці накопичені потенції можуть бути задіяні і використані. Середовище може створювати можливості для розвитку, а може мати обмежувальний вплив, – відповідно до концепції людського розвитку А. Сена це має вирішальне значення для реалізації ЛП;
- 4) спрямованість (векторність) потенціалу, що полягає у цілепокладанні його розвитку та спрямуванні на задачі, які він має вирішити у процесі його активізації.

Фактично концепція ЛП отримала поштовх до концептуалізації і оформлення в окремий напрям у рамках широкомасштабного дослідження людського розвитку, біля витоків якого А. Сен [158], М. уль-Хак [164], К. Гріффін та Т. Маккінлі [136] та інші. Ці дослідження підкреслювали особливу роль людини в економіці та необхідність виміру людського розвитку насамперед можливостями отримання доходу, реалізації її творчого потенціалу, оволодіння необхідними знаннями та доступу до освіти, шансами прожити довге і здорове життя та іншими благами. Цей підхід був запропонований на противагу

домінуючим поглядам про оцінку добробуту людей обсягами матеріального виробництва та споживання, отримання матеріальних цінностей.

Разом з тим, ці напрацювання ґрунтувались на таких доктринах як теорія добробуту, соціальна держава, теорія потреб. Теорія добробуту сягає досліджень Дж. Бентама (XVIII ст.), який визначав його як прагнення до максимізації благ для найбільшої кількості людей, що знаходила вираз в обсязі валового внутрішнього продукту (ВВП) на особу населення. Такий критерій був домінуючим в економічній теорії, такі дослідження здійснювались У. Джевонсом, В. Парето, А. Пігу та іншими. На матеріальному підході базувались дослідження рівня життя і пошуки його підвищення шляхом максимізації національного виробництва та стимулювання економічного розвитку, а також удосконалення розподілу створеного продукту. Однак становлення концепцій соціальної економіки (В. Ойкен, Л. Ерхард та інші), розвиток теорії потреб призвів до усвідомлення важливості неринкових механізмів, які з мали на меті підвищення соціальної справедливості, соціальної безпеки, розширення можливостей та доступу, а також нематеріальних цінностей. Логіка еволюції наукового знання відображає, зокрема, зародження та розвиток тенденції *квалітизації економіки*.

Фактично теорія людського розвитку А. Сена ґрунтується на егалітаризмі – течії у політичній філософії, що розвиває необхідність забезпечення рівного доступу до матеріальних благ, створення базового простору для забезпечення рівності можливостей (Д. Роулс (1971), Р. Арнесон (1989), Д. Коен (1989)). А. Сен трансліював та розвинув ці підходи в економічній площині. Матеріальні блага та певний рівень доходу – це первинна основа добробуту, але вона набуває функціонального змісту тільки при забезпечення людині можливості обирати траєкторії розвитку та досягати бажаних їй цілей, які мають бути доступними їй у середовищі її життя.

Таким чином, початки концепції ЛП ґрунтувались на важливих питаннях можливостей соціально-економічного розвитку людини та реалізації її потреб, як матеріальних, так і нематеріальних [90, с. 43]. Так, в економічній енциклопедії

[34] ЛП розглядається як міра втілення у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, яка може приносити дохід. Такий підхід змішує розуміння ЛП, підміняючи його людським капіталом.

У дослідженнях українських вчених, що започаткувались у 80-х роках ХХ ст. виокремились групи підходів. Так, С. Сіденко щодо потенціалу окремої особи вважає, що «Людський потенціал – міра втілених у людині здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та їх здатність приносити дохід» [подано за: 14, с. 69]. Фахівці Світового банку розширюють перелік, включаючи також стан здоров'я і якість харчування. Відповідно до підходу інших міжнародних організацій (ООН) сюди доцільно включити освіту, професійний досвід, стан здоров'я, здатність до виживання та інше.

Цілком погоджуємося із думкою С. М. Злупка та Й. І. Радецького [43, с. 15] щодо того, що «Людський потенціал» – це категорія феноменальна, яка гармонійно поєднує у собі не лише високий рівень освіченості, а, швидше, духовне багатство, виховання, правильну соціальну орієнтованість, активну життєву позицію тощо. Таку позицію підтверджують й інші автори [21, с. 11], які трактують людський капітал у широкому сенсі, й зміщують акценти у його дефініції на духовно-інтелектуальний потенціал суспільства, на діяльнісно - інноваційний підхід до розуміння категорії.

На думку Л. Семів найбільш адекватно поняття ЛП розкриває її біосоціальний статус, особливо в умовах багатофункціональності людини, коли важливого значення набуває не лише якісна освіта, але й новітні технології, соціальна політика, громадянська активність, національно-патріотичні почування [81, с. 24]. Водночас досліджуючи роль людини у сучасній економічній системі, Л. Семів основоположним визначає поняття «людських ресурсів» як головного чинника розвитку економіки. Під людськими ресурсами авторка розуміє сукупність потенціалів людей, які визначають їх здатність до праці, споживання, саморозвитку [81, с. 31]. Підхід містить глибоке змістовне наповнення за рахунок включення у семантику поняття підходів теорії розвитку, синергетики, постулатів ноосферного сценарію, теорії соціальності.

Конкретикою і чіткістю вирізняється дефініція, сформульована О. Грішновою: «Людський потенціал – це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій та інших продуктивних якостей, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності» [26, с. 85]. У визначенні вказано і якісний аспект категорії, і її діяльнісне спрямування.

Комплексний підхід до визначення категорії викладає О. Стефанишин, яка робить висновок, що ЛП – це пріоритетна складова економічного потенціалу суспільства, це «інтегральний показник граничної кількості і якості праці, якою володіє суспільство при певному рівні розвитку науки і технології, інформації, знань, співробітництва і довіри» [103, с. 33]. В іншій праці до визначення додається запас генетично обумовлених обдарувань, здібностей, здоров'я, мотивації, знання та вміння, здатність до праці, культурні риси та інші якісні характеристики, які реалізуються чи можуть бути реалізовані в процесі відтворення цінностей у суспільстві [105, с. 163]. Таке визначення зміщує акценти на інноваційні, інформаційні, соціальні, культурні чинники.

Динамічний підхід до ЛП знаходимо у праці Б. Солнцевої та Г. Смолян [83], які твердять, що увагу у цій категорії слід звернути не на досягнутий рівень розвитку, а на властивість динамізму, здатність до саморозвитку, змін. Таке розуміння вводить вектор часу у трактування ЛП. На думку В. Келле, ЛП нерозривно пов'язаний із діяльністю, оскільки саме вона лежить в основі його формування та реалізації [47]. При цьому акценти зміщуються на провідне значення не стільки умов формування ЛП, скільки на чинник самоактуалізації, тобто на здатність до самовираження, самовияв здібностей, знань, умінь.

Дещо поглиблений діяльнісний підхід до ЛП у ракурсі державного управління його розвитком демонструє дослідження Т. В. Поспелової, де авторка зміщує акценти на здатність і готовність національної спільноти до саморозвитку [71, с. 58]. При цьому людський розвиток залежить від двох груп чинників: зовнішніх (суспільних) – умов формування і використання ЛП і

внутрішніх (особистих) – активності і готовності особистості використати існуючі можливості, освіти, здоров'я, фінансові ресурси для якнайповнішої своєї реалізації. Такий підхід є важливим з погляду поєднання якісних характеристик людини та умов середовища їх реалізації.

Підтримуємо підхід В. Близнюк, яка у ЛП бачить втіленими низку соціально-економічних характеристик: освіченість, мобільність, креативність, адаптивність, мобільність та інші [9]. Водночас розрізняє ЛП особистості і суспільства, причому останній є не простою сумою потенціалів окремих осіб, оскільки відображає здатність соціуму до нагромадження та створення знань, осмислення світу, створення систем прийняття, переробки, використання, відтворення й передавання інформації. Таке соціально-світоглядне розуміння сутності ЛП, його характеристик ми цілком поділяємо, бо *лише у соціальній взаємодії створюється інформаційне поле і проявляється синергійний ефект спільного творення знання, цінностей, соціальних норм, морально-духовних засад існування суспільства*. Також цілком підтримуємо думку автора, про те, що ЛП нації визначає те місце, яке посідає держава у світовій економічній системі та її конкурентоспроможність.

У контексті викладеного не можемо погодитись із думкою зарубіжних учених [24] щодо існування категорії «людський потенціал» лише у межах великої групи людей, держави, нації. Це, на думку авторів, відрізняє ЛП від соціального капіталу. Дійсно, соціальний капітал існує у межах соціуму і виражає створені відносини довіри, соціальної безпеки, прав і свобод, спільність діяльності у різноманітних групах, гендерну рівність і багато інших соціальних здобутків цивілізації. Однак ЛП – поняття не просто набагато ширше від соціального капіталу, воно відмінне і лежить в іншій площині. Це поняття багаторівневе, яке охоплює і рівень індивідуальний і особистості, сім'ї, спільноти, соціуму, нації.

Л. В. Шаульська зауважує, що ЛП здебільшого визначають як це сукупну можливість певної людської спільноти та окремої людини до економічної і соціальної діяльності та розвитку [118, с. 102]. Значним позитивом у цьому

підході вважаємо введення в означення можливостей розвитку, що акцентує увагу на якісних ознаках. Відповідає цьому визначенню і позиція В. П. Антонюк, яка твердить, що категорія «людський потенціал» виражає сукупні можливості людини чи спільноти до економічної, соціальної, іншої діяльності, а також власного розвитку [53, с. 19], справедливо, у підтримку інших науковців [56], розширюючи межі і поза трудову сферу. ЛП, на думку В. Антонюк, виражається через здібність до економічної та соціальної діяльності [53, с. 23].

Безтелесна Л. І. пропонує розглядати ЛП у двоїстому розумінні: як здібності, можливості й потребу людини працювати, разом з тим, як сукупність особистих фізичних і духовних якостей [7, с. 39]. При цьому здібності людини втілюються у вродженому та набутому людському капіталі; потребу працювати визначають ціннісно-мотиваційні установки, активність; можливості детермінуються якістю життя населення, коли людина може займатися повноцінною, творчою працею, яка їй приносить задоволення. Такий підхід комплексно охоплює як внутрішні мотиви та характеристики людини, так і умови реалізації ЛП. Водночас дефініція дещо обмежує ЛП лише сферою праці, залишаючи поза увагою інші діяльнісні аспекти: громадська активність, соціальні взаємодії, доброчинність.

Схожий підхід до розуміння суті ЛП підтримує Т. Заславська, яка вважає, що саме активізація діяльнісної компоненти – головна умова реалізації ЛП [38]. Викладені наукові підходи до ЛП узагальнені нами у табл. 1.1. Характерно, що одні і ті ж науковці можуть підтримувати різні підходи, що відображає різний кут зору на ЛП. Це пояснюється багатогранністю категорії «людський потенціал», відповідно й різноманітністю поглядів на неї. Дослідники акцентували свою увагу на різних ракурсах вивчення, крізь призму тих чи інших соціально-економічних процесів (державного менеджменту, регіональної політики, інноваційно-інвестиційного, стратегічного розвитку, фінансування людського розвитку, екологічної парадигми).

Таблиця 1.1

Узагальнення основних підходів дослідження ЛП

Назва підходу	Характерні риси підходу	Прихильники підходу
Діяльнісний	Здібності, можливості, потреба людей працювати, діяти, розвиватися; сукупні можливості, наявні і накопичені здібності, здатність до праці, які можуть бути реалізовані в суспільстві для створення цінностей	Л. Шаульська, В. Антонюк, О. Грішнова, О. Стефанишин, Т. Заславська, Л. Безтелесна, С. Вовканич, У. Садова
Діяльнісно-самоактуалізаційний	Здатність і готовність до саморозвитку, самовираження, людська активність, самоактуалізація	В. Келле, Т. Поспелова
Динамічний	Властивість динамізму, здатність до саморозвитку, змін	Б. Солнцева, Г. Смолян
Працересурсний, дохідний	Інтегральний показник граничної кількості і якості праці, здатність приносити дохід	О. Стефанишин, С. Мочерний
Духовно-інтелектуальний	Провідне значення духовно-інтелектуального потенціалу суспільства, діяльнісно - інноваційного підходу до розуміння категорії, саморозвитку на інноваційній, «знаннєвій» основі; здатність творити інновації на основі нового знання	С. Вовканич, Л. Семів
Духовно-культурний	Гармонійне поєднання освіченості, духовного багатства, правильної соціальної орієнтованості, активної життєвої позиції	С. Злупко, Й. Радецький
Ментально-ціннісний	Трудовий менталітет і трудові цінності як якісний рушій економічного зростання та нарощування ЛП	Д. Богиня, М. Семикіна
Екогомологічний	Гармонійний розвиток людини і довкілля	С. Злупко, Л. Гринів
Синергійний	Синергетика формує закономірності розвитку людських ресурсів, обґрунтовує появу нових якостей, визначає траєкторії економічного розвитку. Системний підхід: ЛП суспільства відображає здатність соціуму до нагромадження та створення знань, осмислення світу, створення систем прийняття, переробки, використання, відтворення й передавання інформації	Л. Семів, В. Близнюк

Джерело: узагальнено автором на підставі [2, 7, 9, 21, 25-26, 34, 39, 43, 47, 71, 77, 81, 83, 103, 118]

Підсумовуючи огляд деяких понять, нами об'єднано їх у схему, яка відображає форми виразу, категорії, що суміжні із ЛП, та їх носіїв (рис.1.1).

* - у обліковому розумінні, в якому вимірюється пропозиція на ринку праці у статистиці та аналізі сфери праці

Рис. 1.1. Субпідрядність понять ЛП та їх носії

Джерело: розроблено автором

На наше переконання, сучасна дефініція категорії «ЛП» повинна акумулювати у собі цінності та орієнтири сучасного економічного розвитку, пріоритетності його якісних критеріїв, ґрунтуватися на егалітарних підходах та

в розроблятися у рамках теорії людського розвитку, а також квалітології. Доречними у цьому контексті будуть ще кілька посилань:

«...соціально-трудоий потенціал – це насамперед *якість* самих людей, які його персоніфікують. Це вся *сукупність тих відносин*, що забезпечують цю *якість*» [30, с. 34].

«Людський потенціал – можливості окремої людини, населення країни, регіону до економічної, соціальної діяльності та до *власного розвитку*» [84, с. 254].

«Трудоий потенціал характеризується не тільки загальною чисельністю індивідів , але й включає сукупність різних якостей людей, що визначають їх працездатність» [66, с. 26].

Не можна оминати викладу важливого міркування з цього приводу. У результаті тривалого опрацювання автором надзвичайно об'ємного масиву досліджень науковців світу було встановлено лише поодинокі спроби вживати термін «якість людського потенціалу», причому зазвичай вони згорталися до прикладних оцінок або людського капіталу, або окремих аспектів ЛП чи людського розвитку. Категорія у теоретичному та прикладному плані фактично зводилася до:

- якості населення як демографічної категорії [38, 69];
- рівня професійності персоналу (Індексу конкурентоспроможності у галузі туризму та гостинності) [163];
- до виразу якості ЛП через якість населення та якість освіти [152];
- підміни поняття якості стосовно людського чи трудового потенціалу складовими потенціалу, які носять якісний характер (інтелектуальної, психофізичної тощо) унаслідок чого «якість» губить свій зміст [63].

Прикладні аспекти, які інколи автори використовують при обґрунтуванні дослідження якості ЛП, зазвичай зводяться до аналізу динаміки та формування індексу людського розвитку, який включає показники тривалості, показники освіти населення та економічного розвитку країни. Українськими науковцями удосконалено і розширено цей підхід шляхом включення блоків показників, що

характеризують відтворення населення, соціальне становище, комфортність життя, добробут, гідну працю та освіту [62]. Методична спроба оцінки якості людського ЛП зроблена у праці [129], однак не дане теоретичне визначення категорії, а оцінка ґрунтується на поєднанні демографічних показників, індексів здоров'я і початкової освіти, та вже згаданого вище індексу конкурентоспроможності у галузі туризму та гостинності. Роль якості ЛП в економічному розвитку дана у дослідженні [144], однак знову ж теоретично визначення зводиться до ЛП та його якісних характеристик. У цьому контексті російський автор А. Федотов, ототожнює якість і можливості, виводячи з цього, що якість населення – це можливості для діяльності і досягнень [113]. У такому випадку втрачається значення зовнішніх детермінант розвитку, оскільки якісні характеристики населення невіддільні від нього, отже, стимули і межі розвитку закладені лише всередині людини. Такий підхід видається обмеженим. У серії публікацій Рімашевської Н., присвячених якості ЛП, дослідження зводяться до якісних його характеристик: здоров'я, інтелектуального потенціалу, культурно-моральних цінностей та духовності [див, наприклад, 74].

Комплексний вдалий підхід до визначення зроблено у монографії [54, с. 29], де характеристики якості ЛП деталізуються «...певні здібності, можливості населення, пов'язані з різними видами його життєдіяльності, що виявляються тією чи іншою мірою (залежно від умов) у суб'єкт-об'єктних взаємодіях через конкретні властивості індивідів та їхніх груп». Цілком слушним є акцент у суб'єкт-об'єктних взаємодіях, що відображає, на наш погляд, двоїстість категорії якості, а також у викладеній у цій же праці позиції щодо об'єднання властивостей і можливостей населення в одній ґносеологічній площині розуміння «якості населення».

Слід зазначити, що тривалий час авторські дослідження базувались на розробці категорії «якість людського потенціалу», що відображено у відповідних публікаціях [наприклад, 80, 86, 98, 100, 101]. Однак ще глибший науковий розвиток категорії зумовив перегляд авторських підходів.

Таким чином, соціально-економічний контекст, розвиток наукових, міжнародних статистичних¹ підходів дозволяє сформувати авторський підхід до категорії ЛП. Для цього слід узагальнити, що якісна ознака ЛП (можливість, здатність, активність, якісні характеристики, розвиток та інші) присутня фактично у всіх наведених у цьому параграфі визначеннях науковців. Саме якісні досягнення перетворилися у критерії інноваційності та ефективності економічного розвитку XXI століття: від якості станів (ресурсів, продукції, організації виробництва), до якості процесів (праці, економічного зростання, людського розвитку, людського життя).

Прагматичні міркування, що вимушують шукати удосконалення дефініції полягають у тому, що сучасна ситуація у європейських країнах характеризується звуженим демографічним відтворенням, постарінням корінного європейського населення, все більшим нарощуванням міграційних процесів, поглибленням асиметрії в економічному розвитку. У сфері зайнятості відбуваються швидкі процеси зміни змісту праці, звуження можливостей зайнятості в одних секторах економіки та активний попит на робочу силу – в інших, виникнення нових професій. При цьому розширення попиту зазнають або сфери зайнятості інтелектуальної праці, або робітничі місця. Поєднання таких соціально-економічних тенденцій призводить до зростання конкуренції за людські ресурси, а також до трансформації вимог до їх якості. І у сучасних умовах саме якість є невичерпним джерелом нарощування потенціалу, має творче, інноваційне значення в економіці [143]. Значення якісної сторони людських ресурсів підтверджують і програмні документи Європейської комісії [148]. Більш того, в європейській економіці якість людського капіталу була визнана як одна з найважливіших цілей стратегії Європи до 2020 року [85].

Разом з тим, у сучасних умовах висуваються особливі вимоги до середовища існування, до можливостей національних економік забезпечувати високі соціальні стандарти та умови життя, дотримувати положень гідної праці,

¹ Наприклад, починаючи з 1990 р. ООН публікує щорічний Звіт про людський розвиток, методологія оцінки якого ґрунтується на дослідженнях А. Сена та М. уль-Хака.

та багато іншого, що формує людський розвиток та його якісні характеристики. У зв'язку із цим у доповіді з людського розвитку [141] зазначається, що дослідження цього розвитку повинні виходити за межі оцінювання середніх і дезаггегованих статистичних даних, що характеризують кількісну сторону. Важливішою є якість отриманих результатів, яка, зокрема, виражається у тому, щоб переваги людського розвитку досягнули кожного. При цьому якість людського розвитку пропонується оцінювати за трьома блоками (якість здоров'я, якість освіти, якість стандартів життя), кожний з яких є *квалітативним* за своєю суттю.

Таким чином, підсумовуючи викладки та формуючи авторське визначення: *ЛП у широкому розумінні – це об'єктивно обумовлена, кількісно визначена інтегральна сукупність якісних властивостей людини та об'єднань людей, які формуються і можуть бути активізовані за певних умов середовища їх існування (життя та праці), і вказують на можливі межі залучення їх до економічної діяльності, споживання, саморозвитку, а також для подальшого відтворення компонент людини та їх об'єднань для економічного, соціального, духовного поступу, щасливого життя, людського розвитку.* Це визначення охоплює усю сферу буття людини і за критерій розвитку ЛП мають найвищі цивілізаційні цінності – поступ та щастя. Таке широке розуміння ЛП цілком слушно вписується у сучасну парадигму соціально орієнтованої квалітативної економіки. Водночас у рамках вужчого, суто економічного підходу варто конкретизувати і обмежити категорію. З такого погляду *ЛП – це об'єктивно обумовлена, кількісно визначена інтегральна сукупність якісних властивостей людини та об'єднань людей, які формуються і можуть бути активізовані за певних умов середовища їх існування (життя та праці), і вказують на можливі межі залучення їх до економічної діяльності з метою отримання найвищого економічного ефекту із дотриманням балансу із орієнтирами людського розвитку.*

Пропоновані визначення суттєво відрізняються від усіх попередніх за рахунок:

- використання кваліологічно - системного підходу, що знаходить вираз у інтегральності якісних властивостей людей. Відповідно до методологічних засад кваліметрії інтегральна якість – складне поняття, що включає не тільки системну сукупність характеристик, але й здатність їх задовольняти існуючі потреби у відповідній просторово-часовій дислокації; також включає явні і латентні ознаки якості;
- призначення економіці та процесам праці інструментальної ролі досягнення людиною стану щастя та забезпечення соціального і духовного поступу;
- введення у дефініцію обумовленості меж розвитку ЛП середовищем його існування, що дозволяє будувати у подальшому дослідженні бінарні зв'язки залежностей рівня розвитку ЛП та можливостей середовища його забезпечувати та підтримувати. Тобто середовище надає людині можливості розвиватися, але здійснені нею вибори належать до її особистої відповідальності². Однак саме можливості середовища відіграють визначальну роль, оскільки вони зумовлюють варіабельність здійснюваних людиною виборів і у перспективному плані (див. наступну особливість) впливають на майбутні характеристики ЛП (рис. 1.2);

Межі розвитку на певному етапі

Рис. 1.2. ЛП та обумовленість його розвитку середовищем життя та праці

Джерело: розроблено автором

² Підхід ґрунтується на позиціях А. Сена щодо людського розвитку.

- застосування футуристичного підходу про можливі межі подальшого відтворення, що дозволяє закладати у сучасні орієнтири людського розвитку та діяльності людини принципи безпеки майбутніх поколінь та сталого розвитку.

Отже, ЛП акумулює якісні властивості, можливості, активізація яких має насамперед на меті забезпечення щасливого життя, досягнення добробуту, поступ, людський розвиток. Людська активність проявляється у діяльності: трудовій, освітній, соціокультурній, духовній, демовідтворювальній. Ефективність такої діяльності може акумулюватися у кількісно-якісних характеристиках субпідрядних потенціалів – трудовому, соціально-трудовому, інтелектуальному та інших. Метою активізації будь-якого з них завжди має бути людський розвиток.

1.2. Концепт «якості» в сучасному міждисциплінарному понятійно-термінологічному дискурсі досліджень людського потенціалу

Обґрунтування концепції квалітативної економіки та розбудова теоретико-методологічних засад дослідження ЛП як квалітативної категорії ставить вимогу розгляду суті і генези поняття якості у міждисциплінарному дискурсі та місця її в економічних науках.

У процесі формування наукової думки (спочатку натурфілософської, метафізичної, діалектичної, а далі – галузевих наук) проблема визначення якості, її ролі в бутті, розвитку була однією із центральних. Ця категорія, як правило, досліджувалась як властивість речей, поряд із кількістю, мірою (Гегель), як ознака прогресу.

Розуміння якості як визначеності речі чи буття існувало з прадавен. Про цю обставину переконливо може свідчити той факт, що давньогрецькі філософи вільно оперували такими поняттями як буття, кількість, якість. Вперше якість і кількість як філософські категорії були чітко означені Аристотелем у його працях «Категорії» і «Топіка». Під якістю цей філософ розумів визначеність стану сутності, видову відміну сутності, властивість речі. Однак ще до цього

Анаксагор говорив про багатоякісність речей, Платон і Сократ вважали, що кількість і якість – це однаково важливі характеристики (визначеності) предметів, які існували у межах ідеї. Арістотель узагальнив і виклав власне розуміння якості, яка слугувала основою класифікації множини предметів, що характеризуються подібністю ознак. Найважливішою функцією ідеї у Платона була фіксація якості, те ж стосувалося форми у Арістотеля, – якість не може виходити за межі форми, в чому проявляється її конечність.

Метафізичні ідеї зберігалися майже незмінними у науковій думці досить довго. На основі поглядів давньогрецьких мислителів сформувалась *метафізика нового часу* (представниками її є Ф. Бекон, Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Г. Лейбніц), у межах якої розуміння якості удосконалюється, але залишається на тих же методологічних засадах (як одна з безлічі характеристик субстанції, або як окрема субстанція, яка існує поряд з матеріальною).

Разом з тим, розвиток науки і техніки поступово, упродовж сторіч, визнає пріоритетними кількісні методи дослідження і відсуває на задній план якісні методи наукового пізнання. Саме зазначеними обставинами пояснюється виникнення позитивізму (О. Конт, «Курс позитивної філософії», 1842), який відкидає метафізику як принцип наукового пізнання. Знання про світ повинні здобувати конкретні галузі наук. *Значення позитивізму у ракурсі дослідження генези якості у науковій думці полягає у тому, що власне цей напрям започаткував розуміння якості не лише як філософської категорії, а співвідносно до інших предметів наукових розвідок.* Це означає, що якість розглядається не як цілком самостійна категорія, а крізь призму методів дослідження (якісні та кількісні дослідження). Як буде викладено нижче, якість згодом почала досліджуватися у різних науках під тим чи іншим кутом зору, але позитивізм зробив це у рамках філософії на високому рівні абстрагування уперше.

Водночас, представники *неопозитивізму* (аналітична філософія – К. Поппер, К. Айдукевич та ін.; логічний позитивізм – віденський гурток – М. Шляк, Р. Карнап та ін.) не були такими категоричними у своїх поглядах, як

представники попередніх течій у позитивізмі (безпосередньо сам позитивізм, а також махізм і емпіріокритицизм) і говорили про єдність кількісного і якісного у природі і відмінність їх лише у мові опису. Виходячи з цього, якісні методи дослідження повинні зайняти у науках вагоме місце і підтверджувати висновки, отримані за використання кількісних методів.

Переворотом у філософії якості стали дослідження Г. Гегеля, представника німецької класичної філософії, засновником якої є І. Кант. Гегель є основоположником потужної течії *діалектики*, яка дає чіткі закони і закономірності розвитку (переходу кількості в якість, заперечення заперечення та інші). Буття включає у себе категорії «кількість», «якість» і «міра». Наростання якісних характеристик призводить до збільшення кількісних, що інтенсифікує якість. Цей процес розвивається до певної межі («міри»), після чого відбувається стрибок у розвитку. Таким чином виникає нова якість.

Вчення Гегеля завдяки своїй новизні і струнності теорії довгий час було основоположним у філософії. На цьому ґрунті виникає матеріалістична діалектика, яка лягла в основу доктрини розбудови комуністичних держав. Однак кожна теорія розвивається на тлі суспільного життя та науково-технічного прогресу. *Цивілізаційний розвиток уніс корективи у подальше становлення теорії якості.*

Кінець XIX ст. ознаменувався промисловою та науково-технічною революцією, що призвело до різкого підвищення продуктивності праці, удосконалення технологій, а відтак – появи широких можливостей покращення якості продукції. Економіка стає на рейки інтенсивного шляху розвитку. *Дослідження якості поступово починають набувати міждисциплінарного характеру, або ж чисто галузевого. Якість зі здебільшого теоретичного поля переходить у прикладні студії.*

Особливо активно розвиваються технології *управління якістю на виробництві*. Такі прикладні розробки стосувалися оцінки якості, контролю за якістю (особливо за використання статистичних методів; започатковано У. Шухартом, продовжено японськими управлінцями), проектування якості.

Проривом у цій галузі стали розробки Е. Демінга («Вихід із кризи», 1982), американського дослідника, який впроваджував на японських підприємствах системи управління якістю. Завдяки його діяльності виникла ідея загального управління якістю (*Total Quality Menegmant – TQM*), яка має забезпечувати на всіх данках створення та виробництва продукції чи послуг.

Соціально-філософський дискурс дослідження людини та її якостей значно раніше почав розглядатися в українській філософії, аніж у світовій, очевидно тому, що українська наука була ближчою до людей, не могла бути «схоластичною» з огляду на відсутність, нетривкість існування осередків власне національного наукового студіювання. Початки філософствування знаходимо уже в період Київської Русі, де їх суть зводилася в основному до роздумів взаємовідносин «людина – Бог» [101].

Видатний український мислитель Г. Сковорода вважав, що людина, як і світ, має подвійну природу (діалектика) і поділяється на зовнішню і внутрішню, земну і небесну. Зовнішня уособлює матеріальне, тілесне, а внутрішня – божественна, серце людини, володіє рівними Богу *якостями*. Потрібно плекати у собі цю «внутрішню» людину (сучасна самоактуалізація – термін із саоменеджменту). Це шлях до самовдосконалення, який має пролягати через працю і покликання, оскільки люди не рівні одне одному. Отже, якісні характеристики людей не є вродженими, але можуть розвиватися відповідно до здібностей, зусиль людини, її внутрішньої роботи та праці. Погляди Сковороди у подібному руслі розвивали його сучасники П. Величківський (однак зі зміщенням акцентів на релігійно-аскетичні аспекти самовдосконалення людини) та С. Гамалія (подібні погляди) [100].

XIX ст. для української філософії ознаменувалось впливом німецької ідеалістичної школи (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель). Доробок національних філософів того часу (Я. Рубан, П. Лодій, В. Довгович) характеризується в основному перекладами та трактуванням цих німецьких учених. Водночас український професор, німець за походженням Й. Шад у 1814 році видав коротку теорію нації стосовно українців.

Видатний український етнограф, історик, суспільний діяч Михайло Максимович (1804-1873) один з перших зробив спробу дати характеристику української національної душі.

Такі й подібні ідеї пронизують усю *українську філософську*, світоглядну думку. М. Гоголь, П. Куліш за своїми позиціями були дуже близькі до Сковороди, говорили про необхідність якісного самовдосконалення людини, про вищість духовного, емоційного, «сердечного». М. Костомаров, стоячи на позиціях романтизму, християнства та навіть елементів містицизму, виклав свої погляди у праці «Дві руські народності» (1861) ґрунтовно розглянувши відмінності між росіянами і українцями щодо їх народного характеру, відношення до природи, релігії, інших народів, історії. Українців вважає зверненими на гармонійну взаємодію із оточуючим середовищем (сучасна *екогомологія*), на домінування духовного над матеріальним, піднесення цінності людини над «знеособленим» суспільним, добровільність, а не примус, в об'єднаннях людей. Народ має таке майбутнє, яка його минувшина і глибина його народного духу. Таким чином, усі наведені характеристики свідчать про цілковиту *якісну забарвленість* осмислення людини, її минулого та майбуття, її суті.

Памфіл Юркевич (1827-1874) намагався поєднати матеріалізм та ідеалізм, критикуючи з кожну з теорій за однобічність. На його думку, матеріалізм демонструє механістичний підхід до людського (почуттів, мислення, діяльності), а ідеалізм відкидає через намагання звести розуміння існування речей до світу ідей та начал. Наскрізною ідеєю поглядів П. Юркевича є «філософія серця» Сковороди. Також критикував діалектичний закон переходу кількості в якість. Кількість і якість фіксуються у речах лише людською візією, відчуттями, спогляданням. Тому їх взаємозв'язок, «перехід» губить свій зміст поза свідомістю людини. Поза мисленням людини якість не може змінюватися, це буде лише нарощуванням кількості. Незважаючи на існуючі думки про те, що філософська система П. Юркевича не була цілком стрункою, однак, за висловом Д. Чижевського, українського історика філософії, для Юркевича «...проблема

антропологічна є центральна та основна» [115, с. 189], як зрештою і у всіх українських філософів.

Знаково, що Д. Чижевський, історик української філософії («Філософії на Україні (спроба історіографії)», 1926; «Нариси з історії філософії на Україні», 1931), свої праці починає з розгляду взаємин філософії і національності, нації і людства, ролі націй в історичному розвитку. Цей факт заслуговує на ще більшу увагу з врахуванням того, що Україна упродовж своєї історії мала дуже короткі періоди державності. На думку Д. Чижевського саме нації, а не класи, як у К. Маркса, визначають спрямованість прогресу. Отже, в таких умовах не просто не загинула національна ідея, а навпаки, була провідною методологічною засадою усіх філософських (і не тільки) студій.

На основі наведених у даному дослідженні, а також опублікованих у працях [100, 101] викладок, можна підсумувати, що українська філософсько-економічна думка у фокусі дослідження ЛП характеризується кількома відмітними рисами, що творить традицію наукової думки і ставить вимогу формування «тяглості», спадкоємності у сучасних дослідженнях:

- яскраво виражена гуманістична забарвленість наукових студій, що виражається у винесенні людської особистості, цінностей, свободи у наріжну позицію формування економічної системи. Такий постулат зараз визначається як людиноцентрична економічна ідеологія, однак вона сформована в українській науковій думці віддавна;

- критичне переосмислення західних наукових теорій крізь призму національної культури та менталітету. Так, трудова теорія вартості мала багато прихильників серед українських учених тому, що праця завжди була центральною цінністю у світогляді українців;

- піднесення ролі індивідуально-сімейного господарського укладу, цінності приватної власності, що зрештою формувало не субсидіарний тип соціально-трудових відносин, який характерний для колективних форм господарювання, а конкурентний, солідарний, що ґрунтується на особистій відповідальності за добробут родини чи громади. Така форма відносин є

ефективною в умовах високих соціально-економічних ризиків, нестабільності. Однак зворотною стороною такої культури господарювання є висока міграційна активність, оскільки відповідальність за добробут родини спонукала працівників до пошуку заробітків поза межами території осідлості;

- міждисциплінарний підхід до вирішення соціально-економічних проблем, зокрема, питань, які стосуються якості ЛП. Так, С. Подолинський будував енергетичну концепцію праці, базуючись на фізичній науці. І. Франко у своїй творчості охопив надзвичайно широке коло питань, що й дозволило йому досліджувати усі проблеми комплексно, у контексті історичної обумовленості та сформованих соціально-економічних і політичних умов. Є. Слуцький, який поєднав математичні методи в економіці з теоріями ефективної діяльності, операцій і процесів, створивши нову науку праксеологію, значення та зміст якої ще належить переосмислювати у світлі нових наукових здобутків.

Якість у соціогуманітарному та соціо-економічному фокусі неможливо розглядати осібно, відірвано від *цивілізаційного розвитку і прогресу*. На цю тему дискусії науковців дуже різноманітні і різновекторні. З впевненістю можна стверджувати, що якість пов'язана із розвитком, набуттям чи поглибленням певних характеристик, властивостей, екзистенційним наповненням ментальної, духовної і моральної сфер соціуму чи особистості. Ця думка стала провідною в період Просвітництва, хоча за витoki мала гуманістично спрямовану античну традицію. Ідея культурного прогресу сформульована у працях представників Ренесансу А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Гердера. Основою прогресу є нарощування знань, удосконалення розуму, вважав основоположник теорії прогресу розуму Ж. Кондорсе (1743-1794), основи якої він виклав у праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму»). Базований на знаннях прогрес буде слугувати основою не тільки для удосконалення людства, але й для підвищення якості життя. Ж. Кондорсе та А. Тюрго (основоположник теорії соціального прогресу) розвивали лінійно-стадіальну схему історичного прогресу, яку потім продовжили позитивісти О. Конт, Дж. Мілль та Г. Спесер. Відповідно до їх погляду цивілізації з'являються, розвиваються (стадія прогресивного розвитку),

далі проходять стадію стабілізації, і потім – регресу. Натомість І. Гердер притримувався циклічної концепції розвитку цивілізацій.

Позитивізм в основу цивілізаційного розвитку ставив людський дух, почуття, мораль, вплив людини на природу. Тому не дивно, що такі ідеї були широко сприйняті в українській філософії та історіографії. Саме у розвитку свідомості (О. І. Стронін), знань та звичаїв (В. Б. Антонович), освіти (П. В. Павлов), розумових здібностей (І. В. Лучицький) та високих ідей (М. І. Хлебников) українські історики вбачали головну ідею та критерії прогресивного цивілізаційного розвитку [10]. Водночас другим за вагою принципом цивілізаційного поступу українські вчені вважали етичний, підносячи таким чином якість людини як найвищий важіль суспільного розвою. Для М. П. Драгоманова таким критерієм виступає можливість людської самореалізації, досягнення можливого щастя [10]. Таким чином цивілізація стає виключно явищем духовного ґатунку.

Разом з тим, в українській науці не було єдиного погляду щодо ієрархії чинників впливу на цивілізаційний розвиток. Попри цілком гуманістичну, антропологічну забарвленість підходів наведених вище учених, лунали й інші аргументи. Так М. Н. Петров та В. Г. Ляскоронський були прихильниками *географічного детермінізму*, тому що висували географічний чинник як першорядний у цивілізаційному розвитку. Таким підходам заперечували М. С. Грушевський, В. Ю. Данилевич. Видатний український економіст М. І. Туган-Барановський вважав, що «прогрес цивілізації може цілком вимірятися успіхами матеріальної культури» [цитовано за 10]. Однак не можемо погодитися, що це є виявом марксизму, оскільки мова йде не про ознаки чи рушійні сили цивілізації, а про її вимірники. Як відомо, М. Туган-Барановський критично оцінював ідеї К. Маркса, погоджуючись із деякими, однак жодним чином його не можна зарахувати до марксистів. Більш того, видатний український учений намагався поєднати різні течії економічної думки вважаючи їх «сторонами однієї медалі» [90, с. 23].

Концепція прогресу є однією із центральних у філософії Г. Гегеля. Її мірою є ступінь свободи у суспільстві, її усвідомлення і можливість реалізації, що визначається досягнутою культурою.

Однак поступово у європейській філософській думці починають поширюватися песимістичні настрої щодо *культурного якісного прогресу*, апогеєм яких стала праця О. Шпенглера «Присмерк Європи», 1918-1922. Розвиток науки і техніки породжує регрес у гуманітарних цінностях і кожна цивілізація неминуче приречена на загибель. Нарощування знань у різних сферах не йде синхронно, тому розвиток однієї сфери випереджальними темпами неминуче викликає занепад в іншій (розвиток технологій призводить до руйнування моральних цінностей).

Антипрогресні настрої продовжили розвивати у різних ракурсах. К. Леві-Стросс (нар. 1908 р.) – відокремленість розвитку кожного народу; Б. Рассел (1872-1970) – заперечення прогресу на користь регресу; А. Дж. Тойнбі (1899-1975) – концепція коловороту локальних цивілізацій, яка розглядає наявність прогресу лише в окремих сферах життя. Аргументи на користь таких теорій розвитку звучать і у сучасному світі: Дж. Кребтрі (Стенфордський університет, США) стверджує, спираючись на дослідження групи учених-біологів, що гени, відповідальні за інтелект людини, зазнають періодичних мутацій і унаслідок цього, а також зовнішніх обставин (поширення технологій, спрощення життєвих проблем фізичного виживання, доступності інформації, розвинених систем соціального захисту), людство втрачає свої розумові здібності [49].

На противагу таким «антиякісним» теоріям існує відносно нова, але уже досить поширена і розвинена концепція сталого розвитку. Повноцінному становленню концепції сталого розвитку передували різні течії в екологічній науці: *екоцентризм* В. Докучаєв (теорія еталонів природи), М. Федоров (*філософія спільної справи*), В. Вернадський (*вчення про ноосферу*), а також протилежна течія, більш властива західній науці, – *антропоцентризм*. Представниками останньої були *екопесимісти* Е. Тоффлер, Г. Кан, Е. Мюрес, Дж. Форрестер, Д. Медоуз та *технооптимісти* Р. Арон, З. Бжезинський,

Б. Гаврилишин, Дж. Гелбrait, У. Росту, Р. Бойд, М. Месарович, Е. Пестель. Незважаючи на різні засадничі підходи до оцінки взаємин людини та довкілля, представники цих течій піднімали однакові проблеми, що призвело до проголошення у Ріо-де-Жанейро (1992) концепції *сталого розвитку* (sustainable development – переклад українською не цілком відтворює дослівний контекст³), яка має забезпечити підвищення якості економічного зростання та якості життя у гармонійному співжитті із довкіллям.

Зважаючи на зростання ролі якості у суспільно-економічному житті на початку ХХ ст. ця категорія починає асимільовуватись у галузевих науках – *менеджменті, економіці, соціології, інженерії, інших*. Особливо активно розвиваються прикладні аспекти якості – в економіці це виявляється у розробці широкого кола питань щодо якості продукції та забезпечення тотального процесного управління нею. Розкриття таких питань пов'язується з іменами У. Шухарта (статистичний контроль якості), К. Ісікава (процесно-фазовий підхід до управління якістю), Г. Тагуті (інжиніринг якості), Е. Демінгом, американським вченим, який розробив і впроваджував системи загального управління якістю на японських підприємствах та інші. У теорію Е. Демінга прикладного спрямування внесено багато рис гуманістичного спрямування («філософія моральності» в центрі якої людина і такі цінності як цілісність особистості, чесність, напружена робота, самоповага, особиста відповідальність, дотримання етичних норм і ін.), що у значній мірі сприяло становленню тенденції піднесення ролі людського чинника у виробництві на перший план. Таким чином, якість працівника та його праці є фактором першого порядку у формуванні якості продукту економіки.

У 60-х роках виникає *теорія квалі(о)логія (квалітологія – усі терміни рівноцінні та тотожні)*, що концентрує увагу на якості як прикладній категорії, яка базується на потребах і рівні їх задоволення, а також на аспектах забезпечення якості продукції відповідно до потреб і не нижче встановлених

³ Звучать цілком слушні аргументи на користь не цілком коректного перекладу терміну «сталий» у даному контексті (sustainable development) у поєднанні із означенням розвитку з англійської мови [81, с. 20; 37, ст. 62]. Справді, дослівний переклад мав би бути «здатний до підтримки», тобто такий, що йде по висхідній за збалансованим системним принципом.

стандартів. Методологічні засади науки базуються на тому, що філософське розуміння якості не може мати кількісної характеристики, тому акценти зміщено на «промислові» аспекти. Кваліологія охоплює широкі методологічні, соціально-психологічні, системотехнічні, технологічні, математичні проблеми якості. Фактично кваліологія складається з трьох частин: *теорія якості, кваліметрія (кількісний вимір якості) та управління якістю*.

Дещо інші причини поширення дослідження якісних аспектів в *антропологічному блоці наук*. XX ст. ознаменувалось низкою серйозних потрясінь людства – визволення колоніально залежних країн, падіння імперських режимів і становлення ще гірших тоталітарних, світові війни, нарощування збройних конфліктів на фоні розвитку озброєння, зростання соціальних проблем (нерівності, бідності, безробіття, голоду, обмеженого і нерівномірного доступу до благ). Такі причини викликали виникнення філософського напрямку *екзистенціалізму*, який має дуже різноманітне забарвлення, але об'єднується в течію завдяки тому, що у центрі філософського учення – людина, яка володіє унікальними здатностями: мисленням, свободою, свідомістю і відповідальністю за вибір, відчуттями, пошуком сенсу життя. Разом з тим, такі чи подібні ідеї давно уже розвивалися в українській філософії та науці.

Щодо *соціоекономічного контексту категорії «якість»*, то її активний розвиток починається у другій половині XX ст., тоді ж, коли вона актуалізується у економіці промисловості. Так, дослідження *якості життя* започатковані у кінці 60-их - початку 70-их років XX ст. Дж. Гелбрейтом, Д. Беллом, У. Ростом, З. Бжезинським та іншими науковцями. Вперше термін з'явився у книзі американсько-канадського економіста Дж. Гелбрейта «Суспільство достатку» (1958), пізніше – у праці американського соціолога Д. Рисмена «Самотня юрба», а також у виступі президента Дж. Кеннеді «Доповідь про положення нації» у 1963 р. Якщо раніше економіка була більше орієнтована на кількість, споживання, дохідність, то при досягнення певного рівня цих показників та задоволеності матеріальних потреб суспільства, актуальною стає проблема послуг нематеріального змісту, соціальної злагоди, якості довкілля, відчуття

щастя та багато інших благ, які важко знормувати та стандартизувати. Слід відзначити, що американські науковці не відразу прийшли до розуміння якості життя на такому високому інтелектуально-духовному рівні. Ця категорія пройшла свій шлях розвитку та наповнення. Гелбрейт ототожнював якість життя із суспільними благами, що надаються особистості із зростанням інтелектуальних потреб [29].

Перегляд підходів до означення якості життя з акцентування матеріальних аспектів («квантифікація») на більш якісні («кваліфікація») було започатковано У. Ростоу, неоднозначним політиком та економістом, якого звинувачували у підтримці в'єтнамської агресії США. У. Ростоу наполягав на необхідності державного регулювання соціального розвитку та підходив до якості життя комплексно, включаючи у цю категорію здоров'я, якість оточуючого середовища, відпочинок, освіту, міське урбанізоване середовище, боротьбу з бідністю [156, с. 22]. Подальший розвиток досліджень пов'язаний із *все більш якісним наповненням змісту* («процвітання або щастя звичайних людей» – Е. Мішан; «витончені і видозмінені особисті потреби споживача в красі, престижі, індивідуалізації й чуттєвих відносинах» – Е. Тоффлер; «соціокультурна цінність капіталістичного соціуму» – М. Гайдеггер, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр, А. Камю [цитовано за: 123, с. 9-10]), або ж *розробкою підходів до вимірювання якості життя* (Р. Бауер, «Соціальні індикатори», 1966). З того часу (60-70 роки ХХ ст.) і донині продовжують удосконалюватися методики оцінювання якості життя у напрямі їх «кваліфікації». Якщо у 60-х роках якість життя вимірювалась за питомим ВВП та питомими доходами, то надалі починає доповнюватися соціальними індикаторами, рівнем задоволення особистих потреб. За такого підходу мова швидше йде про рівень життя, а не про його якість [23, 86]. У 80-х роках розроблено індекс фізичної якості життя, що включав очікувану тривалість життя, дитячу смертність, освіченість. У 90-х роках запропоновано індекс людського розвитку, що базується також на трьох показниках: тривалість життя, кількість років навчання, величина ВВП на душу населення. Разом з тим, цей показник не позбавлений низки недоліків.

Всесвітня організація охорони здоров'я розробила власне розуміння якості життя, яке насамперед пов'язується із фізичним та психічним здоров'ям, особистими поглядами, рівнем незалежності, відносинами з оточуючим середовищем [150, с. 44]. Підхід цілком комплексний, однак утруднює методичні питання оцінки, вимагаючи включення соціологічних методів дослідження. Очевидно, з цих причин група сучасних західних дослідників пропонує виокремлювати в суб'єктивних оцінках якості рівновагомі раціональну та емоційну сторону. При цьому враховувати, що у періоди соціальних потрясінь емоційна сторона може превалювати, тому баланс ваг порушиться. Більше того, зі своєї сторони, хочемо наголосити, що інколи емоційна сторона може превалювати й у стабільних умовах. Свідченням цього є оцінка індексу щастя, яка переконливо ілюструє відсутність прямої залежності між показниками матеріального достатку, розвитком економіки та відчуттям щастя.

Так, британський дослідницький центр New Economic Foundation для пояснення чинників впливу на стан відчуття щастя людини розраховує показник «Всесвітній індекс щастя». Оцінка цього показника здійснюється із врахуванням трьох складових: 1) задоволеність громадян своїм рівнем життя; 2) тривалість життя; 3) екологічне благополуччя. Отримані результати щорічно публікуються у звіті «*Happy Planet Index*». За 2020 рік із 140 країн у рейтингу перше місце за величиною індексу щастя зайняла Коста Рика, Мексика – 2-е, Колумбія – 3-є. США посіли 108 місце, Україна – 70 (піднявшись з 2012 року в умовах військового конфлікту за ці роки з 100-го місця) [137]. Це означає, що щасливішими себе почувають мешканці тих країн, які не відзначаються високими показниками соціально-економічного розвитку.

У радянській науці категорія «якості життя» не вивчалась або трактувалась досить вузько (наприклад, у галузі архітектури і будівництва розроблялися питання комфортабельності житла, унаслідок чого у 70-80-і роки склалась школа якості життя в архітектурі і цивільному будівництві [51, с. 321]), а дослідження, які проводилися, не знаходили державної підтримки, швидше заборону (Ю. Саєнко, індекс якості життя). На противагу «капіталістичному»

дослідженню якості життя розробляється ідеологічно забарвлена категорія «спосіб життя», що характеризувала умови життя у конкретних суспільних формаціях. У 70-х роках минулого століття поняття якості життя поступово імплементується у радянську науку під кутом зору триєдності рівня, способу та стилю життя, що об'єднувалось у комплексну категорію «добробут». Як правило, усі вищенаведені питання розглядалися у рамках соціології.

Слід зауважити той факт, що навіть деякі сучасні методичні напрацювання з оцінки якості життя часто страждають на підміну поняття «якість життя» на «рівень життя» (теорії достатку, які в основу якості кладуть виробництво, товарів, власність, доходи і справедливо критикуються за такий однобічний підхід).

Фактично упродовж розвитку напряму дослідження якості життя учені розділилися на два табори – прихильники об'єктивного підходу (скандинавська школа), які визначають якість життя за показниками матеріального достатку, економічного розвитку, умов праці, здоров'я та інших. Суб'єктивний підхід (американська школа) стосується задоволеності людей своїм життям, оскільки високий рівень розвитку економіки не завжди дає людям емоційне та когнітивне задоволення своїм становищем та перспективами [127]. Поєднання підходів було здійснене німецьким вченим В. Запфом [170]. Фактично було поєднано можливості, які надає середовище щодо доброго життя (умови життя), та суб'єктивна оцінка добробуту, що унаслідок побудови бінарних зв'язків уможливило створення чотирьох станів якості: добробуту, адаптації, дисонансу і позбавлення.

На сучасному етапі розвитку науковці і світові інститути повністю усвідомили цінність досягнення високих стандартів якості життя як необхідної передумови людського розвитку [23, 86], що відображено у Цілях глобального розвитку тисячоліття. Як результат, на міжнародному та національних рівнях розроблені та широко використовуються методики оцінювання якості життя (Загальнометодологічна концепція стандартів і якості життя, Індекс якості життя, Індекс якості життя дослідницької організації *Economic Intelligence Unit*

International Living, Європейський моніторинг якості життя та інші методики). У цьому контексті не можна оминати увагою значні напрацювання вітчизняної школи демографів та фахівців у сфері соціальних досліджень у напрямі розробки категорії «якість життя» та методики її оцінки, що базується на 3 блоках та чотирьох складових середовища (разом 33 структурних елементи), які формуються якість життя українців [20].

Нового поштовху зазнали дослідження, пов'язані з якістю життя, але присвячені значно ширшим проблемам сучасності (людському розвитку) у працях індійського вченого, нобелівського лауреата А. Сена (зокрема, «Розвиток як економічна свобода», 1998) та його пакистанського колеги М. уль-Хака. Якщо останній забезпечив методичну сторону розробки індексу людського розвитку, то концептуальну його основу створив А. Сен, який розглядав розвиток як процес з погляду можливостей, які може використати людина для забезпечення собі гідного життя. До них відносяться не стільки матеріальні сторони (добробут), але усі можливості (*capability approach*). Фактично, А. Сен започаткував свої розробки у 80-х роках, коли об'єднав низку ідей, які були недостатньо розроблені в економіці добробуту (*welfare economics*) і змістив акценти на можливості індивідуумів. Його підхід був базований на 5 складових:

1. Важливість реальної свободи у виборі.
2. Індивідуальні відмінності у здатності перетворювати ресурси у цінності.
3. Мультиваріаційний характер діяльності, що призводить до щастя.
4. Баланс матеріальних і нематеріальних факторів в оцінці добробуту.
5. Турбота про розподіл можливостей в суспільстві [157].

Таким чином, цими ученими (А. Сеном та Махбуб-уль-Хаком) було закладено підвалини концепції людського розвитку, які уперше були викладені Глобальній доповіді про людський розвиток у 1990 році, чим ПРООН започаткувала відповідну програму. У рамках цієї програми розроблено методичні підходи до оцінки людського розвитку (індекс людського розвитку), які постійно удосконалюються.

Методологія, а особливо методика оцінки людського розвитку у частині пристосування її до об'єктивних умов та потреб української соціальної економіки активно розвивалася та удосконалювалася українською школою демографів. Результатом цього стало впровадження наукових розробок Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи у діяльність Державної служби статистики України [73].

Отже, короткий огляд генези категорії «якість» у науково-історичній перспективі, що детальніше відтворений у додатку В, можна підсумувати, згрупувавши дослідження якості у відносно самостійні групи концепцій:

- субстратна, базована на філософських засадах та пов'язана з роздумами щодо співвідношення кількості і якості у сутностях (субстанціях);
- функціональна, яка концентрувала увагу не стільки на якості, скільки на якісних методах дослідження (позитивізм, неопозитивізм);
- предметно-галузева – займається теоретичним, але здебільшого прикладним дослідженням проблем якості у різних сферах людської діяльності та наук;
- системна – пов'язана із дослідженням загальних законів і закономірностей розвитку буття, суспільства, цивілізацій. Розроблені у межах даної групи концепції носять найбільш загальний характер і розкривають системні зв'язки світобудови, пояснюють причинно-наслідкові закономірності зростання якості і її видозміни, роль якості, її нарощування у цивілізаційному розвитку;
- антропологічна, у центрі з людиною та її якістю, якісними характеристиками середовища її діяльності, її функцій, розвитку та ознак буття.

Отже, генеза категорії «якість» дозволяє виявити її суттєві ознаки, властивості, багатоваріантність і багатовимірність як невід'ємні її характеристики для побудови синтетичного квалітативного підходу до дослідження ЛП.

1.3. Термінологія квалітизації економіки у фокусі можливостей та протиріч розвитку людського потенціалу

Якість – одна з найскладніших і найбільш багатозначних категорій, з якими доводиться стикатися людині у процесі своєї діяльності, а також серед використовуваних у науці і техніці термінів [1, с. 26]. Це було визнано ученими, що стояли у витоків науки про вимірювання якості, коли домінуючою в економіці була матеріальна господарська культура. Більш як справедливо це у сучасних умовах, коли вирішальне значення у розвитку економіки належить нематеріальним чинникам – людським ресурсам, інформації, знанням, мережам, культурі, поведінковим механізмам та багатьом іншим.

Передумови квалітативної⁴ революції в економіці. Системні зміни в економіці започаткувалися доволі давно, коли мова про якісні зрушення навіть не велася. Механізми змін в економіці запустили нові підходи до господарювання, зумовлені розвитком технологій, перехід до масового виробництва, а відповідно й масового споживання. Головними критеріями економічного розвитку в економічних теоріях відносно недавнього часу були: розвиток продуктивних сил (марксизм); задоволення споживчих потреб та розвиток ринку, інституту власності (австрійська економічна школа); повна зайнятість, ефективність інвестувань та заощаджень (кейнсіанська економічна теорія). Однак криза моделей масового споживання, розуміння вичерпності ресурсів та порушення енергетичного балансу змушують шукати інші критерії та відправні точки економічного зростання. Обсяги економічного розвитку за таких масштабів порушили баланси природніх сил та стійкість оточуючого середовища. Виникли загрози, які поставили під сумнів цінність кількісних підходів до виробництва в економіці. На зміну кількісним критеріям прийшли інші, – якісні.

⁴ Слово походить від лат. *qualis* – який за якістю, відповідник в англ. *quality* – якість.

Якість як категорія пройшла тривалий шлях свого розвитку, наповнення новим змістом. Зародившись у філософській думці як ознака речей у сучасні дні має концептуальне наповнення рушія і механізму розвитку⁵.

Становлення категорії «якість» в економічному контексті фактично починається із розвитком масового виробництва. Об'єктивні передумови цього полягали у необхідності забезпечувати усе зростаючі потреби суспільства шляхом виробництва товарів, доступних для населення. У техніко-технологічному та економічному плані вимога якості трансформувалася з необхідної властивості товару до об'єкту всезагального управління. Зростаючі вимоги до якості продукції та послуг запустили в економіці процеси її *квалітизації*.

На перших порах потрапляння якості у поле зору економістів-менеджерів завдання полягало у зниженні дефектності продукції для уникнення втрат. Системи управління Тейлора, Форда пропонували актуальні інструменти вирішення завдання. Однак нарощування темпів виробництва і, відповідно, споживання, ставить нові завдання – скорочення витрат на якість і її контроль із збереженням та прирощенням необхідних властивостей товарів (послуг). При цьому наріжним каменем розуміння якості стає взаємозалежність вартості та споживчої вартості товару (корисності) товару. Споживчі переваги починають домінувати над виробничими можливостями, зумовлювати напрями розвитку економіки. Активізуються течії конс'юмеризму, захисту прав споживачів. Такі об'єктивні умови вимагають від виробників комплексного підходу до забезпечення якості при ліміті витрат на якість. Отже, стоїть завдання розробки систем управління якістю на засадах її симбіозу та вбудовування у загальну систему менеджменту організації. Таким чином виникають школи статистичних методів контролю якості (В. Шугарт, Д. Джуран), підходи імплементації якості у весь ланцюжок виробництва, процесний підхід (К. Ісікава, Е. Демінг), економії

⁵ Відповідно до положень синергетики якість – результат еволюції системи унаслідок флуктуацій, які виникають при порушенні її теплової (енергетичної) рівноваги.

витрат на якість (Г. Тагуті), концепція всезагального управління якістю (TQM) (А. Фейгенбаум), підприємницької культури у сфері якості (Ф. Кросбі) та інші.

Фактично техніко-економічні підходи до розвитку якості паралельно розвивалися у країнах світу, які на той час (1950-60-і роки) боролися за першість у царині виробництва товарів та послуг, – США, Японії та Радянському Союзу. Поступово ці підходи концептуалізувалися у системи якості, системи управління якістю. Власне у Японії виникла концепція TQM; потужний рух за якість передбачав включення всіх працівників у процеси забезпечення якості (процесний підхід), постійна увага (поліпшення) якості, включення у поле зору не тільки внутрішніх чинників, але й зовнішніх, від якості постачання до запитів споживачів. Американський підхід характеризувався увагою державних органів влади до проблем якості, пошуку шляхів розбудови політики якості через включення середньої ланки управління, удосконалення методів менеджменту, застосуванням математично-статистичних методів. Становлення систем якості у Радянському Союзі було зумовлене політичними запитами і фокусувало увагу на зменшення браку, системного контролю за виробництвом, розробку систем управління якістю та бездефектністю, впровадження програм якості та відповідності їй науково-технічному прогресу. Однак орієнтири розвитку економіки та превалюючі цілі не дозволяли впроваджувати напрацювання наукових шкіл (саратовської, горьковської, львівської, дніпропетровської та ін.) з повною ефективністю, оскільки орієнтація на кількість і нарощування темпів виробництва, директивність управління несумісні із деякими положеннями забезпечення високої якості у виробництві. Отже, концепт якості в економіці виробництва пройшов *еволюційний шлях від системи контролю якості через інспекцію і випробування (1950-і роки XX ст.), забезпечення якості (60-і роки), управління якістю (70- -80-і) і до всезагального менеджменту якості (90-і роки).*

Таким чином, категорія якості на сьогодні відзначається надзвичайною широтою підходів. Більшість з них в групі економічних наук, що досліджують виробництво та ринок, об'єднуються у кількох груп: акценти на системі властивостей, на вимогах споживача та здатності якості її задовольняти при

певних умовах, на аспектах витрат на якість, а також на процесному підходів до створення якості. Узагальнивши ці підходи у табл. 1.2, можемо констатувати, що більша кількість визначень концентрується навколо питань задоволення існуючих вимог, які виникають у певний момент часу, тобто орієнтація на потреби споживачів. Очевидно, що ці вимоги задовольняє конкретний набір характеристик продукції, таким чином якість набуває об'єкт-суб'єктного характеру, прив'язаного до місця споживання, обставин та часу.

У переліку наведених підходів особливо вирізняється комплексністю визначення Міжнародної організації зі стандартизації, яка уже кілька десятиліть розробляє стандарти якості та управління нею⁶. Визначення якості удосконалювалося у процесі редагування та прийняття нових поколінь стандартів, що віддзеркалює тенденції соціалізації економіки: в основу якості покладено задоволення *явних та латентних потреб* людей, що відповідають їх цінностям та зосереджені на корисності. Отже, це експлікує підхід до якості з об'єктивної (абсолютної) сторони – як до сукупності властивостей товару чи послуги, а з другої, суб'єктивної, відносної сторони – як до здатності її задовольняти вимоги, бути корисною, а також відповідати стандартам.

Разом з тим, соціалізація економіки вимагає поширення концепту якості на економічні явища і поза виробництвом та споживанням. Необхідність побудови цілісної наукової парадигми на базі вже існуючих теоретико-методологічних та прикладних надбань зумовило виникнення науки квалі(т)ології, а також уможливило концептуалізацію *синтетичного підходу*⁷ у *квалітативній економіці*. Хронологічна обумовленість підходів до формування теоретико-методологічного міждисциплінарного базису квалітативної економіки та групування деяких з них відтворені на рис. 1.3 та у табл. 1.3 (більш детально – додаток В). Синтетичний підхід увібрав у себе теоретико-методологічні

⁶ Сімейство стандартів ISO 9000 безпосередньо присвячене якості та управлінню нею: ISO 9000 : 2015 «Системи управління якістю. Терміни і визначення»; ISO 9001: 2015 «Системи управління якістю: Вимоги»; ISO 9004: 2018 «Управління якістю. Керівництво по досягненню стійкового успіху».

⁷ Автором синтетичного квалітативного підходу у філософії є Субетто А. І. (див., наприклад [106]).

Таблиця 1.2

Трансформація підходів до розуміння якості в економічних та управлінських науках, а також нормативних документах

Автор (джерело) формулювання	Аспекти властивостей	Аспекти задоволення споживача (його видмог, потреб, умов використання продукції)	Аспекти економічної ефективності та витратності	Процесний аспект
В. Шухарт (W. Shewhart), 1931 р.	Якість – єдність об'єктивних (фізичних) характеристик та суб'єктивних			
Г. Тагучі (G. Taguchi), 1940 р.			Якість – витрати, які несе суспільство, що пов'язані з невчасним постачанням і неефективним використанням продукції	Якість
Е. Демінг (E. Deming), 1950 р.		Відповідність призначенню чи застосуванню		забезпечується через процеси
К. Ісікава (K. Ishikawa), 1950 р.		Якість – це діяльність з розробки, проектування, виробництва і обслуговування продукції, яка є найбільш економічною і корисною і відповідає вимогам споживача		
Гліцьов А., Панов, В., Азгальдов Г. *, 1968 р.		Якість – це діяльність з розробки, проектування, виробництва і обслуговування продукції, яка є найбільш економічною і корисною і відповідає вимогам споживача		
Д. ван Етінгер*, Д. Сіттіг* (J. van Ettinger, J. Sittig), 1968 р.		Якість – становить сукупність вартості та споживчої вартості а також становить сукупність вартості та споживчої вартості		
Улініч Р., 1966 р.		Якість – інтегральне поняття, що включає у себе головні характеристики: технічні та економічної ефективності; задоволення потреби, а також становить сукупність вартості та споживчої вартості		
Кресемон Л., 1971 р.		Якість – відповідність призначенню чи застосуванню	Якість визначається економічними показниками (ціною, капітальними вкладеннями, собівартістю, рентабельністю)	
Дж. Джуран (J. Juran), 1979 р.		Якість – відповідність вимогам	Якість визначається кількістю витрат праці та отриманими результатами	
Ф. Кросбі (Ph. Crosby), 1980 р.		Якість – відповідність вимогам		
А. Фейгенбаум (A. Feigenbaum), 1990 р.		Якість – відповідність характеристик продукції чи послуги, включаючи маркетинг, розробку, виробництво і обслуговування, очуванням споживачів		- " -
А. І. Субетто, 2009 р.		Якість – сутність споживчої вартості – сукупність властивостей	Якість визначається здатністю задовільняти замовників, а також передбаченим і передбаченим впливом на відповідні зацікавлені сторони, охоплює не тільки функції та характеристики продукції і послуг, але також їхні сприймані цінності і корисність для замовника [82]	
ISO 9000:2015, ДСТУ ISO 9000:2015, 2015 р.		Якість – здатність задовільняти замовників, а також передбаченим і передбаченим впливом на відповідні зацікавлені сторони, охоплює не тільки функції та характеристики продукції і послуг, але також їхні сприймані цінності і корисність для замовника [82]		
Кількість визначень	3	9	6	3

* - основоположники кваліметрії.

Джерело: узагальнено автором на підставі [1, 28, 82, 106, 116, 121]

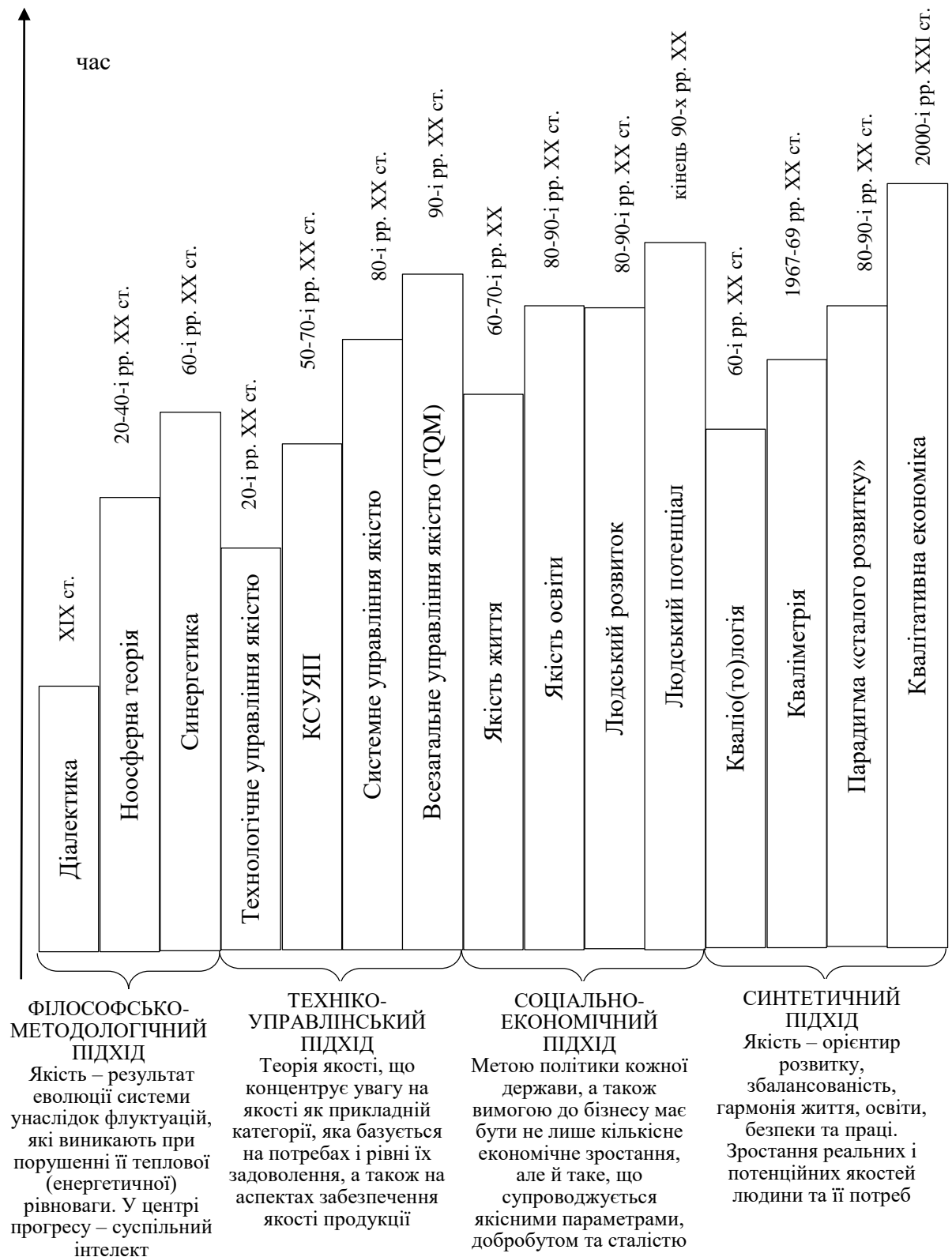

Рис.1.3. Хронологічна обумовленість підходів до формування теоретико-методологічного міждисциплінарного базису квалітативної економіки

Джерело: систематизовано автором

Деякі наукові підходи, що сформували науково-методологічний базис
квалітативної економіки

Підхід	Концепції та парадигми	Суть, акценти підходів
Філософський, методологічний	Давньогрецький (V ст. до н.е.) Метафізика нового часу, раціоналістична метафізика (XVII- початок XIX ст.) Позитивізм (30-і роки XIX ст.) Неопозитивізм (10-і роки XX ст.) Діалектичний (XIX ст.) Екзистенціалізм (на зламі XIX- XX ст.) Ноосферний підхід (20-40-і роки XX ст.) Синергетичний (наприкінці 60-х років XX ст.)	Еволюція категорії «якість» з ознаки речей, які не можуть виходити за межі форми (Арістотель), властивостей, які виражають суть речей (Б. Спіноза), до визначеності буття (Г. Гегель). Якість – результат еволюції системи унаслідок флуктуацій, які виникають при порушенні її теплової (енергетичної) рівноваги (синергетика)
Техніко- управлінський	Технологічне управління якістю (20- і роки XX ст.) КСУЯП (50-і – 70-і роки XX ст.) Системне управління якістю (80-і роки XX ст.) Всезагальне управління якістю (TQM) (90-і роки XX ст.)	Теорія якості, що концентрує увагу на якості як прикладній категорії, яка базується на потребах і рівні їх задоволення, а також на аспектах забезпечення якості продукції відповідно до потреб і не нижче встановлених стандартів. Ідея всезагального управління якістю
Соціально- економічний	Якість економічного зростання Якість життя (60-і 70-і роки XX ст.) Якість трудового життя Якість освіти (кін. 80 – поч. 90-х років XX ст.) Конс'юмеризм (друга половина XIX ст.) Теорія корпоративної соціальної відповідальності (20-і роки XX ст.) Якість трудового (соціально- трудового) потенціалу, людського капіталу, людський розвиток	Метою політики кожної держави, а також вимогою до бізнесу має бути не лише кількісне економічне зростання, але й таке, що супроводжується якісними параметрами та сталістю. Якість життя визначається рівнем задоволення потреб людини, а також безпеки життєдіяльності Соціально-системна якість освіти, праці, розвитку у єдності із сферами соціальної практики і соціальним буттям
Синтетичний	Квалі(о)логія, квалітологія (60- і роки XX ст.) Кваліметрія (1967-69 р.) Парадигма «сталого» розвитку <i>Квалітативна революція в економіці</i>	Якість – орієнтир розвитку, збалансованість, гармонія життя, освіти, безпеки та праці. Зростання реальних і потенційних якостей людини та, відповідно, її потреб

Джерело: систематизовано автором

досягнення усіх інших наукових напрямів і на цьому ґрунті були розроблені основні положення квалі(т)ології та її частини – кваліметрії, що в проекції на економіку дозволяє говорити про її новий феномен – квалітативну економіку. Детальніше теоретичні засади синтетичного квалітативного підходу до дослідження ЛП розглянуто у наступному розділі 2.

Теоретичні викладки обґрунтування квалітативної економіки та процесів набуття нею характерних рис (квалітизації). Доцільно обґрунтувати пропонувані у дослідженні категорії та теоретико-методологічні платформи, які у значній мірі формують її зміст та новизну: квалітологія, кваліметрія, квалітативна економіка, квалітизація економіки, ЛП як квалітативна категорія.

Квалітологія (від лат. *qualis* – який за якістю та *logos* – наука) – наука про якість, об’єктом якої є загальна якість предметів і явищ світу людини, а конкретнонауковий (економічний) предмет – сукупність властивостей, що складають якість економічних об’єктів і процесів, асимільованих людиною в систему господарювання та соціально-економічного розвитку. Квалітологія складається з трьох відносно відособлених наукових частин, які фактично складають окремі наукові напрями – безпосередньої *теорії якості*; *теорії кваліметрії* (науки про методологію комплексного оцінювання якості) та *теорії управління якістю* (методологія та технології управління якістю). Основні положення методології квалітології складають для даного дослідження теоретико-методологічний фундамент у частині обґрунтування категорії якість, методики її оцінювання та деяких підходів управління нею. Використання цього методологічного базису обґрунтовано трактуванням ЛП як квалітативної категорії. Тут потрібно чітко означити. *Квалітативний* – такий, що базується на *функціоналі якості*. Оскільки ЛП розглядається у даному дослідженні насамперед з погляду якісних характеристик людей, то ця категорія трактується як квалітативна. *Кваліологічний* – такий, що позиціонується у рамках наукових підходів квалі(т)ології. У цьому контексті необхідним є висвітлення суті авторського трактування квалітативної економіки та її квалітизації.

Відповідно до визначення, наведеного в «Економічній енциклопедії»: «Економіка (грец. *Oikonomike* – управління господарством) – найважливіша сфера суспільного життя, в якій на основі використання різноманітних ресурсів здійснюється виробництво, обмін, розподіл та споживання продуктів людської діяльності, формується і постійно розвивається система продуктивних сил і економічних відносин, якими управляють різні типи економічних законів» [34, с. 380-382]. На наш погляд, визначення охоплює усі ланки економіки як інституту, науково класичне, однак не цілком відповідає сучасним економічним реаліям.

В умовах утвердження в науці постнекласичної раціональності відбуваються парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ століття, що відобразилося у виникненні теоретичних людинорозмірних концепцій [3]: 1) *поведінкової економічної теорії*, яка досліджує роль рефлексій та соціоемоційних аспектів прийняття управлінських рішень в економіці (на наш погляд, це свідчення ролі якостей людини в економіці); 2) *етичної економічної теорії* – введення етичних норм поведінки у теоретичний базис економіки (ми трактуємо як нормативну складову формування якісних маркерів економічного розвитку); 3) *економічна теорія щастя* – дослідження щастя як економічної цінності і критерію успішності урядів (на наш погляд, втілює ціннісний підхід до економіки).

Плюралізм сучасних економічних теорій є ознакою багатуукладності та свободи наукового пошуку, однак інколи призводить до звуження обґрунтувань економічної ефективності та розвитку однією із численних концепцій, що означають сучасну економічну систему: інформаційна, інституційна, поведінкова, знаннява, віртуальна, мережева економіка. При цьому кожна з цих концепцій твердить про виникнення *якісно нової економічної системи*. Як вдало узагальнює Чухно А. А., перехід від індустріальної до постіндустріальної економіки був настільки стрімкий, що він змінив усталену *методологію економічної теорії* і зумовив виникнення *якісно нової* [117, с. 17]. В основі

Тип нової економіки	Основа економічного зростання базується на:	Узагальнюється в:
Постіндустріальна	Інформації і знаннях, які створюють нову якість життя [32]	Квалітативна економіка
Цифрова	Розвитку якісно нових економічних способів виробництва і відносин на базі електронних технологій ⁸	
Економіка знань	Спеціалізованих і сучасних знаннях; інтелектуальному потенціалі суспільства [33]	
Інноваційна	Винахідництві та відкриттях як інтелектуальній діяльності та основі структурної динаміки	
Мережева	Мережах як новій якості комунікацій	
Поведінкова	Якостях людини у формуванні економічної політики	
Етична	Морально-етичних засадах розвитку економіки	
Економіка щастя	Побудові економічної політики на основі цілепокладання досягнення щастя	
Віртуальна	Розвитку нематеріальних ресурсів та якісно нових зв'язків	
Високотехнологічна (Hi-Tech Gift Economy)	Інформації як товарі і подарунку, формуванні інституту захисту інтелектуальної власності [126]. Кіберпростір як соціальна демократія	
Економіка уваги (Attention Economy)	Управління увагою працівників як нового резерву підвищення ефективності [130]	

Рис. 1.4. Плюралізм сучасних економічних концепцій та їх об'єднання

Джерело: узагальнено автором на підставі [32, 33, 72, 126, 130]

кожної з них лежать специфічні підходи до розуміння сучасних форм і взаємодій в економіці, основою ознакою яких є *якість людини, інформації, технології чи комунікації* і які, на наш погляд, синтезуються в одну платформу – квалітативну економіку (рис. 1.4). При цьому усі наведені типи нової економіки, що пропонуються у сучасній економічній науці, «не є внутрішньо суперечливими, бо кожен з них відбиває окремий ракурс (площину) ендогенних зрушень у підвалинах світової економічної системи» [35, с. 32].

Ще одне класичне визначення, яке додасть аргументів в обґрунтуванні концепції квалітативної економіки, це підхід класиків Макконнелла і Брю [57, с. 18]: економікс – це дослідження поведінки людей у процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ і послуг в умовах обмеженості ресурсів. В основі визначення – потреби людей та їх задоволення. У такому

⁸ Сектори економіки, що використовують цифрові технології, зростають швидше, дешевше та якісніше. Сфери життєдіяльності, зокрема освіта, медицина, транспорт, що модернізуються завдяки цифровим технологіям, стають набагато ефективніші та створюють нову цінність та якість [72].

випадку *потреби* людей виступають як *суб'єктивна* сторона економічної дійсності, оскільки власне потреби є стимулами для діяльності та мотивами господарювання, тобто відображають активний діяльнісний чинник. *Обмеженість ресурсів* для їх задоволення характеризує *умови середовища* і його вичерпність, особливо в умовах загострення екологічних проблем, таким чином відображає *об'єктивну* сторону. При цьому *нормативними* обмеженнями, які регламентують економічну діяльність, виступають усі *цінності* і соціокультурні, соціоекологічні пріоритети розвитку сучасного суспільства, як задокументовані у Загальній декларації прав людини, Цілях людського розвитку, Концепції сталого розвитку, Концепції гідної праці та інших, так і опосередковано імплементовані у сучасні механізми економічної ефективності через нові соціальні інститути: соціальну довіру, соціальну якість [165], соціальну відповідальність та інші. Виходячи з цього, *основний принцип функціонування теоретико-еталонної моделі квалітативної економіки втілюється у механізмі суб'єктивного впливу людей та їх об'єднань через формування і специфіку їх потреб, що конструктивно розвиваються (відповідно до закону потреб), на ощадливе ресурсовикористання і оптимізацію способів виробництва з метою створення умов для підвищення якості їх життя і зростання ЛП в рамках ціннісно-нормативного поля, що опосередковано дозволяє впливати на умови свого існування.* У цьому виявляються основні риси квалітативної економіки: людиноцентризм і людиномірність, економічне зростання, базоване на якості ресурсовикористання та процесів, а також функціоналі якості життя та прирощення ЛП у рамках сталого розвитку. На практиці в умовах квалітативної економіки існує проблема *змикання якісних характеристик ЛП та рівня його розвитку, формування і задоволення потреб людини та можливостей середовища їх задовольняти на необхідному рівні або на рівні не нижче уже досягнутого.*

У цьому контексті для розуміння проблеми глибини «незмикання» важливо підкреслити існування потреб людини «біо», «соціо» і «трудо» [59, с. 38]. Такий поділ запропонований Л. Г. Мельником і має важливе значення для

обґрунтування у даному дослідженні не тільки концепції квалітативної економіки, але й особистісного і діяльнісного підходу до ЛП, а також ролі «життєвого простору» у формуванні екстичної компоненти ЛП. Отже, на сучасному етапі потреби людини «біо» – це простір для існування та активності, повітря і ресурси для харчування, а також інформація. На думку Л. Г. Мельника фізіологічні потреби виступають вагомим економічним чинником, оскільки власне їх задоволення є основним завданням економічної системи, а також забезпечення здоров'я і працездатності людини як працівника [59, с. 39]. Задоволення потреб людини «біо» перебуває зараз під великою загрозою поглиблення екологічної кризи і, відповідно до теорії потреб К. Альдерфера («теорія ERG» – existence, relatedness, growth), інколи є актуальнішою, аніж задоволення усіх інших. Тому, на наш погляд, задоволення цих потреб є уже питанням безпеки (біологічної, продовольчої) людини, що все більше загострюється. Тобто середовище з огляду на екологічну кризу все менше відповідає потребам людини (приклад першого протиріччя, що виникає в умовах квалітизації економіки – див. нижче).

У формуванні потреб людини «соціо», на думку Л. Г. Мельника [59, с. 40], у майбутній економічній системі власне задоволення інформаційних потреб стане визначником економічного кругообороту, оскільки людина інформаційна стане конструктором, виробником і споживачем інформаційних послуг. Однак найбільшим викликом інформатизації та цифровізації є ризики маніпулювання свідомістю, встановлення контролю за людиною, розмивання цінностей. Ці ризики повинні компенсуватися підтримуючою і захисною політикою розвитку ЛП, що базується на ціннісному підході (ілюстрація другого і третього протиріч в умовах квалітизації економіки – див. нижче).

І нарешті людина «трудо» має дві основні ролі – виробника і споживача. Такий підхід у загальному і конкретно обґрунтовує визначальну роль потреб і ролей людини у формуванні економіки та визначенні траєкторій її майбутнього розвитку. І оскільки на перший план на сучасному етапі розвитку виходить задоволення інформаційних потреб, забезпечення якості товарів і послуг, а також

безпекові аспекти фізіологічних потреб, то це визначає *квалітативні* вектори формування економіки через ці детермінанти. Водночас це формує передумови для створення інформаційних полів колективного інтелекту та розвитку ноосфери.

Цей же учений в іншій праці зазначає [60, с. 375], що основною функцією соціально-економічної системи є задоволення матеріальних і духовних (особистісних) потреб людей, які, водночас, формують і зміст окремих компонентів системи, тобто є засобом функціонування системи. При цьому задоволення фізіологічних потреб носить оптимізаційний характер, у той час як духовні потреби не обмежені у своєму розвитку. Таке формулювання дозволяє додатково обґрунтувати пропоноване визначення квалітативної економіки, оскільки необмеженість та удосконалення змісту і способів задоволення духовних потреб має необмежені резерви для зростання якості людини, що запускає процеси неосяжного удосконалення її як рушія функціонування системи та її перспективного розвитку.

Таким чином, *квалітативна економіка – сфера суспільного життя, сучасний тип економічної системи, способи виробництва та ресурсозабезпеченість якої базуються на якості (як властивості економічних ресурсів і економічних взаємозв'язків), функціонування якої повинне задовольняти постійно виникаючі потреби людини матеріального і нематеріального характеру, що покликані підвищувати якість життя; економічна ефективність якої отримує нові імпульси росту за рахунок неосяжного підвищення якості процесів, взаємодій, комунікацій та механізмів конкуренції у ній; водночас межі зростання якої регламентуються вимогами і цінностями сталого розвитку, дотримання прав і свобод людей, гуманізації та пріоритетності цілей людського розвитку.*

Отже, квалітативна економіка – сучасний феномен, де якість створюється не тільки у фізичному вимірі продуктів (чи нематеріальному – послуг). Потужні резерви якісного економічного зростання містяться у зміні структури ресурсозабезпечення. Капіталомісткими стають знання, освіта, «м'які» навички,

соціальні зв'язки. Через зміну змісту праці нарощуються темпи її продуктивності. Тобто докорінні зміни відбуваються у всіх ключових механізмах економіки:

- ресурсне забезпечення: в умовах вичерпності природних ресурсів та в умовах науково-технічного прогресу першочергова роль належить ресурсам праці, особливо тим, які базуються на технологіях, інформації та інтелекті, що, відповідно, змінює структуру витрат на виробництво і вимагає інвестування у розвиток новітніх технологій, наукових розробок і досліджень, професійних навиків і знань працівників. Використання природних ресурсів регламентується вимогами сталого розвитку;
- інститут власності доповнився такими складовими як інтелектуальна власність, авторське право, власність на нематеріальні активи, серед яких чільне місце посідають продукти програмного забезпечення, ліцензії та сертифікати (у тому числі й на системи якості), ноу-хау, бренди;
- економічна ефективність та економічне зростання визначаються такими чинниками, як науко-, інтелекто- освітомісткість праці, що підвищує її продуктивність, технологічний прогрес, інвестування у ЛПІ;
- метою економічного зростання є людський розвиток, зокрема, через створення середовища, що сприятиме йому, а основним його критерієм – добробут, розширення можливостей для людини та рівний доступ до благ цивілізації.

Концепція квалітативної економіки базується на теоретичних постулатах парадигм сталого розвитку, ноосферизму, а також людського розвитку. Це визначає мету функціонування економіки, її ресурси та основні чинники економічного зростання (рис.1.5). Модернізаційні риси квалітативної економіки у співставленні з традиційною узагальнено у табл. 1.4.

Важливих змін у новій квалітативній економіці також мають зазнати підходи до інвестування шляхом зміни пріоритетів економічного розвитку. Цю тезу варто розгорнути. Тенденції розвитку суспільства за шляхом примноження

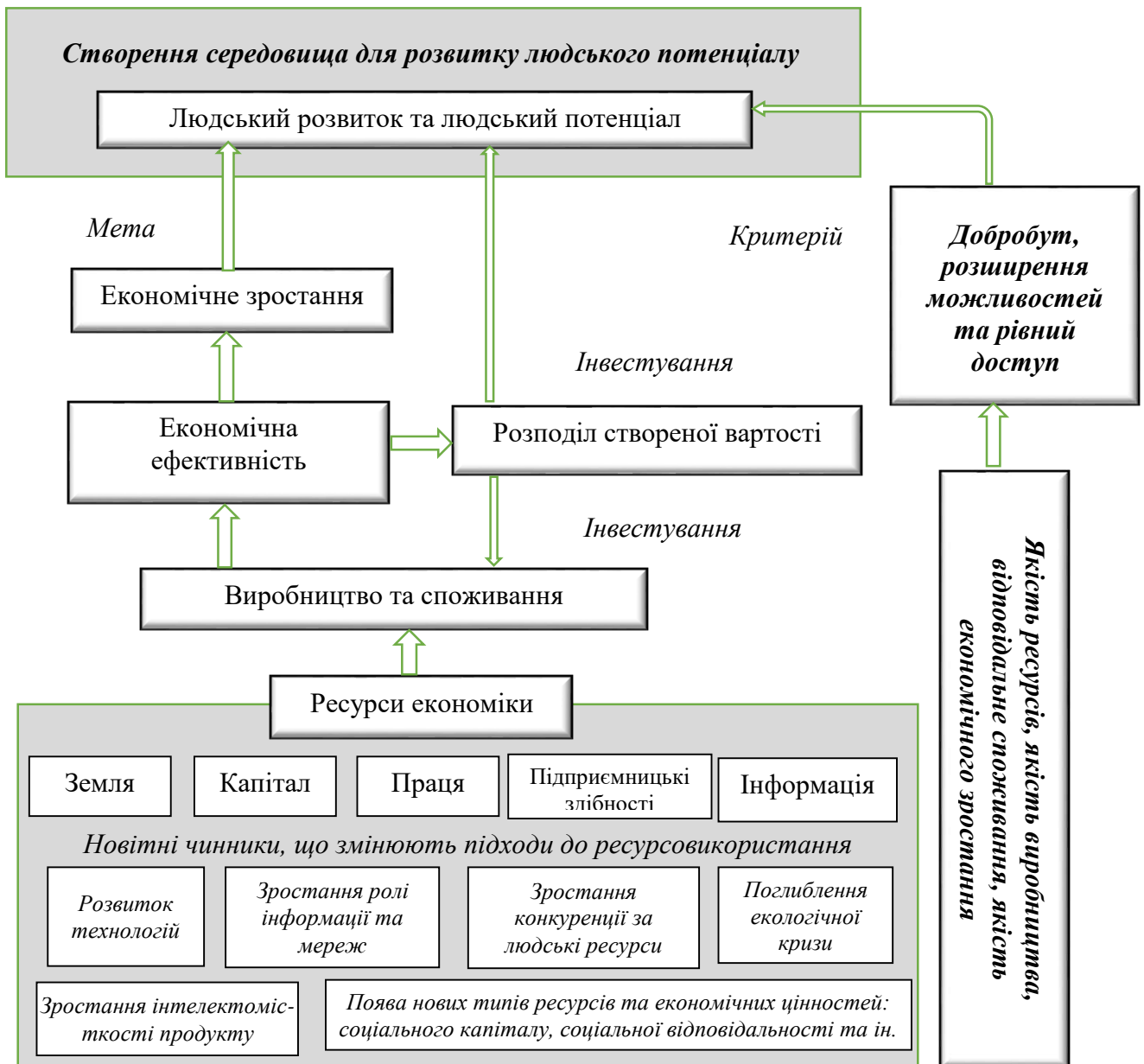

Рис. 1.5. Механізми, цілі та критерій розвитку квалітативної економіки

Джерело: розроблено автором

багатства при ігноруванні (невизнанні) моральних і духовних цінностей пріоритетними призводять до занепаду [99]. При домінуванні у суспільстві головної мети у житті – досягненні високого заробітку будь-яким способом акцент у ціннісних орієнтаціях зміщується на користь створення і накопичення багатства. При цьому шляхи досягнення мети можуть бути різні – від цілком позитивних (інвестування в освіту, інтелектуальна праця, яка гідно оплачується, тощо) до ганебних і заборонених (злочинна діяльність, нажива, корупційні схеми, обман). Однак тоді людина живе не для того, щоб прожити

Модернізаційні особливості квалітативної економіки

Основні складові економічних механізмів та рис економіки	Традиційна економіка	Квалітативна економіка
Ресурси	Земля, праця, капітал, підприємницькі здібності	Основний і найважливіший ресурс поряд з традиційними – якість людини як носія робочої сили: здоров'я, освіта, знання, цінності
Спосіб виробництва	Сукупність виробничих сил та виробничих відносин	Сукупність виробничих сил і духовний стан суспільства, його цінності ⁹
Обмін	На основі ринкового ціноутворення та виконання грошима своїх функцій. Гроші забезпечуються реальним сектором	Зміна структури собівартості на основі зростання ціни інтелектуальної праці та вартості природоохоронних заходів. Віртуалізація обміну і грошей; зростання фінансового ринку, що базується на віртуальних обчисленнях і алгоритмах
Споживання	Кількість товарів і послуг відповідної до вимог споживача якості	Споживання якості: від якості речей до якості вражень
Інститут власності	Базується на власності на засоби виробництва	Базується на власності на нематеріальні активи
Економічна еліта	Власники засобів виробництва, фінансисти	Власники корпорацій, мереж, фінансисти (також), інтелектократи ¹⁰ , пасіонарії, креативники

Джерело: розроблено автором

хороше життя, а для досягнення певного рівня заробітку, межа якого постійно підсувається догори у міру збільшення потреб, які зростають випереджальними темпами. Така поведінка людини «економічної», орієнтованої на постійне зростання добробуту, приречена на гонитву за примарами, хоча фактично якість її життя покращуватиметься. Дж. Кейнс у своїй праці «Економічні можливості наших онуків», написаній у 30-х роках минулого століття, прогнозував, що у XXI столітті більшість людей працюватимуть 15 годин на тиждень, що буде достатньо для задоволення своїх потреб. Однак цього не сталося, навіть навпаки – нарощується тенденція «трудоголізму», «вигорання на роботі». І за

⁹ Обґрунтовано в : [12, с. 43].

¹⁰ Слово утворене автором від κράτος (грец.) – влада, тобто означає когорту осіб, що мають економічну владу на основі інтелектуальних здобутків (авт.).

цим показником, відповідно до проведених досліджень, лідирують США, де 12,7 % працівників зайняті на роботі більше 60 год. на тиждень [75]. При цьому добробут населення зовсім не виріс у 4-5 разів, як мав би при таких темпах інтенсифікації праці. Звідси можна зробити висновок, що більша частка створеного продукту йде на нарощування капіталу та збагачення незначної кількості заможних, що поглиблює диференціацію населення за доходами.

Як свідчать проведені науковцями дослідження [122, с. 55], нерівність доходів усередині країни у 1996-1999 роках порівняно з 1987-1990 роками зростала у всіх країнах колишнього соцтабору та Радянського Союзу, окрім Хорватії, від ≈ 4 відсоткових пункти (Словенія) до ≈ 32 (Вірменія). В Україні такий показник становив ≈ 8 в.п., поряд з Україною у рейтингу розташувалися країни Балтії. Причинами зростання нерівності доходів у країнах СНД фахівців називають поширення корупції, зростання олігархічних кланів, орієнтацію на отримання особистої вигоди, невдале реформування економіки. На наш погляд, окрім останньої причини, усі попередні за корені мають остаточну руйнацію духовно-моральних засад функціонування українського суспільства, які так послідовно винищувалися упродовж панування тоталітарного режиму.

У сучасному суспільстві, де диференціація за доходами неухильно збільшується, лише великі капітали зростатимуть швидшими темпами, аніж заробітки найманих працівників. У 1970-х роках доходи американських топ-менеджерів (до сплати податків) були у 30 разів вищі, аніж середні доходи робітників, у 2010 же вони у 263 рази більші. Ті самі цифри у Великобританії становлять 47 разів та 81. Із кінця 1970-х «чистий» дохід 20 % найбагатших зростав у США у 5 разів швидше, аніж дохід 20 % найбідніших, у Великобританій – у 4 рази [11]. При цьому криза пенсійних систем та систем соціального захисту світу залишає вибір: що дешевше для національної економіки – зменшити податки з великого бізнесу для стимулювання розвитку бізнесу та розширення сфери прикладання праці, або інвестувати в освіту для підвищення ціни людських ресурсів.

Причиною цього є те, що праця як фактор виробництва у міру розвитку технологій заміщується капіталом, і мала б перерозподілятися за сферами економіки. Однак цей процес не є повністю адекватний потребі, оскільки технологічне, структурне безробіття, як найважча форма безробіття, постійно зростає. Темпи розширення сфери прикладання живої праці у сфері високотехнологічного виробництва зростають повільнішими темпами, аніж підготовка працівників, тому вже існуюче, застійне безробіття підсилюється нововиникаючим. Такий перебіг процесу характерний для країн із високою вартістю робочої сили та порівняно нижчим відсотком інвестування у фізичний капітал (техніку і технологію). У країнах, де є низька вартість робочої сили, не створюється достатнього запасу приватних ресурсів для інвестування в освіту. Якщо держава не фінансує освіту у достатньому обсязі, наступне покоління у значній мірі приречене на підтримку ролі країни як джерела дешевої робочої сили.

Кожна держава у провадженні економічної політики має вибір на користь розвитку тієї чи іншої складової економічного зростання. Умовно можна виокремити три основні напрями інвестування, які стимулюються (чи прямо фінансуються – це вже питання інструментальне) державою:

- фізичний (фінансовий) капітал;
- людський капітал;
- природний капітал.

Сформована у державі пріоритетність інвестування зумовлює модель економічного зростання.

Перша модель – інвестування розвитку фізичного капіталу – пов'язана із створенням сприятливих умов для приватних інвестицій всередині країни чи іноземного інвестування. Така політика при відсутності значної корупції як правило викликає стрімке короткострокове економічне зростання. Однак кожна інвестиція (особливо іноземна) пов'язана з використанням ресурсів країни-приймача. Це або природні ресурси, або людські. Таким чином досягається надмірне промислове споживання природних благ (лісові багатства, земля,

корисні копалини, вода тощо). Або ж відбувається викривлення людських ресурсів, що призводить до певного підняття рівня життя, однак недостатнього для створення підґрунтя якісного відтворення наступних поколінь. Простіше кажучи, не виникають умови для інвестування працівників в освіту їх дітей, не забезпечується належне середовище для здорового способу життя, не забезпечується охорона праці та відновлення працездатності. Одночасно спостерігається вичерпне використання природних ресурсів (рис. 1.6).

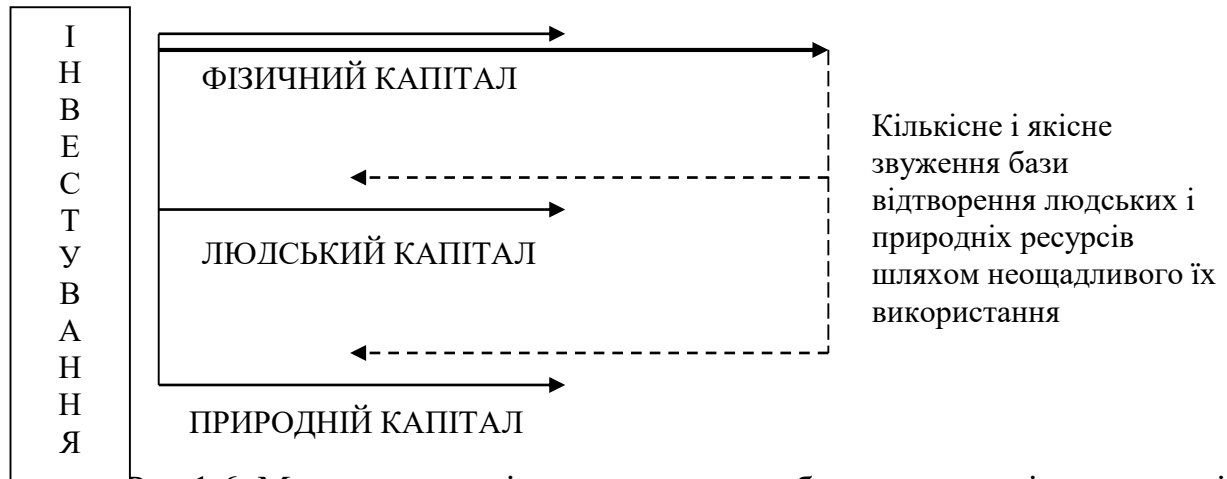

Рис.1.6. Модель економічного зростання, базована на пріоритетності інвестування у фізичний капітал

Джерело: розроблено автором

Якщо держава провадитиме політику пріоритетності інвестування у людський капітал (освіта, охорона здоров'я, соціально-демографічна, культурна політика), модель економічного зростання матиме дещо інший вигляд (рис. 1.7).

Такий підхід, безумовно, створить базу для довгострокового економічного зростання. Потужний освітній потенціал, здорова нація, високий рівень життя – ті кити, на яких закладаються підвалини інноваційного розвитку держави. Інвестування у людський розвиток та фізичний капітал тісно пов'язані. Приватні інвестиції у науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки, у навчання й професійну підготовку у високотехнологічних сферах економічної діяльності створюють базу не тільки для постіндустріальної моделі довгострокового розвитку, але й для приватних заощаджень. Останні можуть скеровуватися у подальший людський розвиток або в економіку, частково й у фізичний

Рис. 1.7. Модель економічного зростання, базована на пріоритетності інвестування у людський капітал

Джерело: розроблено автором

капітал. Разом з тим, нагромадження знань при відповідному економічному зростанні дозволяє на прогресивній основі розвивати фізичний капітал. Таким чином, пролонгованим ефектом від інвестування у людський капітал є зростання основних засобів, якщо не в фізичній формі, то у формі зростання його вартості завдяки впровадженню новітніх технологій, досягнень науки й техніки.

Однак така модель зростання має вади. Якщо держава не дбає за екологічний баланс, тобто не інвестує у природний капітал, прискорене нагромадження фізичних інвестицій знову ж стимулюватиме невідновлювальне використання природних ресурсів. Без екологічно збалансованої парадигми розвитку інвестування у людський капітал замикається у «петлю»: руйнування довкілля унеможлиблює збереження і відтворення здоров'я населення, відповідно інвестиції у людський капітал стають все більш ризикованими і менш дохідними. Водночас, якщо природні ресурси знеціняться нижче певних рівнів, продуктивність фізичних капіталів також почне знижуватися.

Зважаючи на вищенаведене, держава, котра обирає довгостроковий і збалансований розвиток, повинна за пріоритетні напрями інвестування обирати людський та природний капітали (рис.1.8).

Рис.1.8. Модель економічного зростання, базована на пріоритетності інвестування у людський та природний капітали

Джерело: розроблено автором

Окрім екологічної та економічної цінності довкілля характеризується й наявністю та нарощуванням соціальних цінностей: сімейного відпочинку, виховання дітей, розвитку деяких видів спорту та фізичної культури, пропагандою здорового способу життя, турботою про флору і фауну тощо.

У такій моделі економічного зростання, орієнтованій на інвестування у людський капітал, можливий консенсус між потоками інвестування у людський та природний капітали. Так, країни, які не характеризуються наявністю значних природних благ, можуть більші потоки інвестицій спрямувати у людський розвиток, обравши за провідні ті сфери праці, де необхідні швидше знання та їх продукт, аніж природні ресурси (інформаційні технології, сфера послуг, наукомісткі галузі інтелектуального спрямування).

Нижче наведено **ознаки квалітативної економіки**, які ілюструють її розвиток у світовій економіці, а відповідно і проєктуються в українську. Їх структуровано за напрямками якісних змін, що зумовили її формування та так чи інакше визначають розвиток ЛП: через зміну його характеристик, вимог до нього чи трансформацію середовища. Поділ тенденцій не означає їх відокремленість, – їх перебіг та розвиток відбувається у системній взаємозалежності.

Економічний розвиток, який базується на якості. У сучасних умовах найважливішого значення в економічному розвитку набуває спроможність продукування знань, технологій, інформації. Не врахування цього в національній економічній політиці призводить до поглиблення асиметрії світового розвитку і актуалізує гостроту проблем забезпечення гуманітарних аспектів якості, оскільки економічна нерівність розвитку призводить до поглиблення соціальної нерівності, обмеженні (або недостатності) можливостей та доступу. При цьому нерівність має низку виявів: асиметричність розвитку країн і груп країн, нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів у межах країни, а також поглиблення нерівності серед населення у різних просторових вимірах – від світу, до країн та їх регіонів. При цьому причинами нерівності у час домінування матеріального виробництва вважалося багатство природних ресурсів країни, що зумовило, зокрема, розвиток колоніалізму як форму боротьби за володіння такими ресурсами.

Також у контексті проблеми асиметричного економічного зростання на тлі зростаючої соціалізації економіки варто послатися до теорії добробуту А. Сена [158], де матеріальне багатство країни не гарантує людині високої якості життя, оскільки воно також залежить від надання їй вибору, ступеня її свободи, від наявності реальних можливостей щодо життя, яке людина може вести. Якщо багатство не завжди забезпечує добробут, то очевидно, що у бідних суспільствах ситуація буде ще гіршою. Дослідження Сена довели глибоку депривацію у найбідніших країнах світу. Це говорить про важливість таких складових добробуту як *різноманітність та рівний доступ*, що є якісними ознаками подолання асиметрії розвитку не лише матеріальними засобами, а й заходами соціального, людського розвитку, розвитку середовища, соціальної інфраструктури та правових механізмів, соціальної відповідальності, справедливості, соціального підприємництва.

Об'єктивна необхідність дотримання принципів сталого розвитку. Концепція, що була започаткована на Конференції ООН з охорони довкілля і розвитку у Ріо-де-Жанейро у 1992 р. окреслила необхідні орієнтири подальшого

світового розвитку, які полягають у збереженні стабільності та рівноваги у взаємодії людства з навколишнім середовищем. Фактично запровадження концепції у міжнародну практику констатувало, що людство дійшло до межі, де вичерпність ресурсів є близьким майбутнім, і до розуміння свого положення. З екологічного погляду у таких умовах необхідною умовою продовження життєдіяльності є економія ресурсів, причому на першій план виходить не їх кількість (екстенсивні чинники використання), а результативність (інтенсивні), тобто якість. Таким чином, якість стає ознакою і водночас неодмінною умовою економічного розвитку.

Разом з тим, межі концепції сталого розвитку значно ширші. Вона проголошує не тільки принципи раціонального природокористування, але й трансформацію системи цінностей суспільства для зміцнення духовних підвалин екологічної свідомості. Навколишнє середовище повинно бути збережене, а людина у ньому повинна розвиватися – ось основний посыл концепції сталого розвитку.

Соціалізація економіки. Концепція *соціальності*, відповідно до підходу Садової У. [77, с. 28], ґрунтується на типах взаємодій людей та їх об'єднань з урахуванням їх ієрархічної будови. Соціальна економіка – це система, яка у своєму функціонуванні визнає пріоритет соціальних цінностей, що обумовлює особливості формування виробничих відносин, до розподілу і перерозподілу створеної вартості, визначає межі втручання держави в економіку, гарантує певний рівень соціальної безпеки. Соціальна економіка стала визнаним орієнтиром розвитку серед розвинених країн, тому у кожній сучасній глобальній тенденції присутні ознаки соціалізації. Це знайшло вираз у політичних програмах, об'єднаннях інститутів, необхідних на сьогодні напрямках розвитку суб'єктів господарювання, корпоративних практиках. У прикладному плані це відображається у концепціях, що активно впроваджуються у практику багатьох країн і мають яскраво виражені ознаки *якості*: людський розвиток, гідна праця та гідне життя, сталий розвиток, рівні можливості, різноманіття та гендерна рівність та інші. Це також знайшло відображення у рейтингах країн на

основі глобальних індексів людського розвитку, щастя, здоров'я, соціального прогресу, креативності, інноваційності, економічної свободи, індексу миру та багато інших.

Концепція соціальної економіки є надзвичайно об'ємною і комплексною. Її значення полягає у докорінній переорієнтації усієї ринкової економіки, тому обсяг даного дослідження вимагає обмежитись лише деякими акцентами.

Так, знову варто згадати концепцію добробуту А. Сена, що ґрунтується на «функціях», які люди можуть здійснювати, на їх суб'єктивних відчуттях цінності свої можливостей, що відображає відносність оцінок добробуту. Це означає, що ступінь сучасного розвитку економіки країни базується на оцінках суспільства цього розвитку. Отже, соціальність проявляється не тільки в ціннісних орієнтирах розвитку економічної системи, але й в оцінних суб'єктивних його вимірах суспільством.

Не можна оминути питання *гуманізації* систем управління якістю, які виникли спочатку як настанови щодо виробничих систем, а далі поширилися на системи управління колективами людей, адміністративних структур, зрештою на управління *якістю життя*. Один з принципів TQM формулюється як перенесення головних зусиль у сфері якості у бік людських ресурсів, що включає в себе формування мотивації, культури виробництва, корпоративної культури [5, с. 58].

Якість і конкурентоспроможність. Конкуренція як рушій економічного розвитку є невід'ємною характеристикою ринкової економіки при всіх соціально-історичних устроях суспільств. Однак в останні десятиліття вона суттєво видозмінилася за своєю формою та стратегічними інструментами її досягнення.

Якість як багатоаспектна характеристика об'єкту може забезпечити конкурентоспроможність виробника шляхом якнайповнішого задоволення існуючої (явної) потреби споживача чи певної її частини, або шляхом пошуку та задоволення латентної потреби. Школами конкуренції та стратегічного менеджменту напрацьований широкий інструментарій здобуття конкурентних

переваг. При цьому беззаперечним є розуміння, що якість – невід’ємна основа конкурентоспроможності виробництва та економіки, тому пошук шляхів її забезпечення триває. Кваліологічні підходи заперечують твердження М. Портера (класика з конкуренції в економіці) про неможливість реалізації одночасно двох базових конкурентних стратегій – стратегії лідерства за витратами та диференціації товару. Так, за одним із найважливіших принципів управління якістю японського теоретика та практика з якості Г. Тагучі, у конкурентній економіці умовами виживання в бізнесі є безперервне поліпшення якості продукції із одночасним зниженням витрат на її виробництво та експлуатацію. І справді, у сучасній економіці цього не так складно домогтися, наприклад, через механізми економії витрат на масштабах виробництва, або шляхом реалізації стратегій «блакитних океанів», де немає значних витрат на конкурентну боротьбу. Для достовірності викладу слід зазначити, що такі механізми оптимізації витрат мають обмеженість застосування в умовах індивідуалізації попиту (у разі економії витрат на масштабах виробництва) та складність відшукування вільних ніш (при застосуванні стратегії «блакитних океанів»), що має за наслідок швидку деактуалізацію оптимізованої цінності створення якості.

Разом з тим, ще одним свідченням того, що якість є неодмінною умовою конкурентоспроможності є групи показників, що включаються у відповідний індекс Глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index), серед яких – якість інститутів, освіта, здоров’я, ефективність ринків, в тому числі ринку праці, інноваційний потенціал країн, що оцінюються, та інші.

Формування нових типів виробничих відносин, нових видів зайнятості, зміни змісту праці та підходів до пошуку резервів продуктивності праці унаслідок розвитку технологій.

Основні тенденції у сфері праці стосуються:

1. Нові типи виробничих відносин формують ширше включення у міжнародний поділ праці. Глобалізація, розвиток альянсів та розширення корпоративного сектору, створення глобальних ланцюжків вартості

призводить до суттєвих глобальних змін у сфері праці: розвиваються нові методи виробництва, види праці, ринки видозмінюються, і суспільства також. Такі тенденції розширюють ринкові можливості для розвитку країн: технологічного, економічного, сфери праці, споживчого ринку. Дослідження фахівців Світового банку доводять, що ланцюжки вартості виробництва, у які залучаються країни, що розвиваються, сприяють технологічному розвитку цих країн [169]. Невеликі стартапи у країнах, що розвиваються, мають всі можливості в епоху розвитку інформаційних технологій стати глобальними підприємствами. Так, фірми, що продають на *eBay* в Чилі, Йорданії, Перу та Південній Африці, молодші, ніж фірми на офлайн-ринках. У Китаї стартапи домінують на платформі *Alibaba*, яка за капіталізацією удвічі поступається *Amazon*, але є світовим лідером серед е-платформ за трафіком товарів [169, с. 142]. Виникає низка переваг при інтеграції ринків праці: включення персоналу у глобальні мережі та ланцюжки вартості сприяє набуттю працівниками передових навиків роботи, досягненню вищої продуктивності, розширенню лінгвістичних знань, що дозволяє їм підвищувати свою конкурентоспроможність та орієнтуватися на зріліші ринки праці. При цьому подальший успіх розвитку країн у значній мірі залежить від соціально-економічної політики урядів. Так, індійський уряд інвестував у технічні університети, унаслідок чого індійський людський капітал включився у міжнародний поділ праці у високотехнологічних галузях і вийшов на лідируючі позиції конкурентоспроможності, особливо у створенні програмного забезпечення.

2. *Зміна структури зайнятості, нові види та форми зайнятості.* За оцінками фахівців Світового банку зниження промислової зайнятості у розвинених країнах супроводжується відповідним зростанням зайнятості у сфері послуг, а також створенням додаткових робочих місць для промислових працівників у країнах, що розвиваються. Отже, технології змінюються структуру зайнятості у світі та всередині країн, але не впливають визначальним чином на скорочення робочих місць у загальному [168, с. 29]. Однак технології

пред'являють нові вимоги до навичок працівників. Підвищується вразливість деяких груп працівників, наприклад, старшого віку.

Нові види (інноваційні, креативні, високотехнологічні, соціальноорієнтовані та інші) і форми (гнучкі, дистанційні, віртуальні, нетрадиційні та інші) зайнятості виникають у вигляді набувають все більшого поширення. За дослідженнями науковців у світі відбувається активна перебудова структури зайнятості, що розширює креативний сектор економіки, у якому в Україні зараз зайнято 13 % працівників (у той час як у країнах Євросоюзу – 19 %) [159].

На нашу думку, нові професії, що з'являться і вже розвиваються будуть орієнтовані швидше на «м'які» навички, аніж на фундаментальні знання і це вимагає системних змін в освіті, інакше «просідатиме» основна складова майбутньої конкурентоспроможності економіки – людський ресурс. Якщо освітня реформа не буде швидко реагувати і підвищувати гнучкість, найбільше постраждають теперішні та майбутні працівники, які не зможуть пристосуватися до нових змін. При цьому має відбутися переоцінка механізму функціонування усього інституту навчання, перенавчання та підвищення кваліфікації, оскільки умови вимагатимуть постійного набуття навичок упродовж життя і система освіти має забезпечувати варіабельність підходів, гнучкість програм та різноманіття підходів до навчання. Механізми ринку праці та освіти стають більш залежними один від одного, їх ефективність набуває ознак *синергизму*, що є однією з рис нової економіки знань.

3. Технологічний розвиток, автоматизація та диджиталізація. Питання про силу впливу технологій на скорочення зайнятості у майбутньому та швидкість змін залишається дискусійним. Труднощі оцінки полягають у неоднаковій швидкості розвитку та поширення технологій. Так, згідно з дослідженнями О. Грішної, сфера праці у майбутньому зазнає суттєвих змін: затребуваними стануть навички роботи у суміжних галузях із широким застосуванням інформаційних технологій, висока професійна мобільність та гнучкість форм зайнятості, а 40-50 % робочих місць просто зникнуть [27].

Актуальність цієї проблеми підтверджують дослідження фахівців Світового банку. Відповідно до їх Звіту про зміну характеру праці унаслідок автоматизації робіт від 5 до 40 % робочих місць в Україні перебувають у зоні ризику зникнення [168, с. 22].

Однак розширення горизонтів в умовах становлення економіки знань та розвитку технологій неоднаково впливає на усі сегменти ринку праці. Праця, яка може бути замінена технологією, середньокваліфіковані роботи перебувають у зоні ризику. Окрім того, це створює додаткові конкурентні виклики у сфері використання праці мігрантів, що буде досліджено окремо.

Диджиталізація економіки відкриває нові можливості для зайнятості, яка відповідатиме усім вимогам економіки та працівника – гідна оплата праці, гнучкий графік роботи, відносна дешевизна створення робочого місця та низькі трансакційні витрати. За дослідженнями фахівців Світового банку кожен нове робоче місце високотехнологічного сектору створює 4,9 додаткових робочих місць в інших секторах економіки США, цифрова платіжна система створює додатковий дохід для понад 80 тис. агентів, а бурхливий розвиток електронної комерції у Китаї створив 10 млн. робочих місць в інтернет-магазинах та пов'язаних з ними послугах, що становить близько 1,3 % зайнятості в країні [167, с. 16]. Зростання швидкості отримання інформації підвищує продуктивність праці, економічну ефективність. Водночас диджиталізація та розвиток технологій призводять до «поляризації» ринку праці, коли зростає попит на висококваліфіковану та низькокваліфіковану працю, а на ланку середніх навиків («синіх комірців») – знижується. Чим більша глибина поляризації, тим більша частина працівників потрапляє у низькокваліфікований сектор зайнятості, оскільки у висококваліфікованих професіях продуктивність праці є значно вища і заміщення праці капіталом – також. Це призводить до зниження ставок заробітної плати у середньому на ринку праці і погіршення його якості. Причому країни, що розвиваються, є більш вразливі, оскільки автоматизація праці у низькокваліфікованому секторі є нижчою, отже зайнятість – вищою.

4. *Соціалізація економічних та трудових процесів.* Розвиток соціальної економіки призвів до поширення у практиці та виникнення у науці таких новітніх концепцій, як соціальна відповідальність, соціальний капітал, соціальне інвестування та соціальне підприємництво, а також й інших. Це докорінно змінює підходи до процесів організації праці, форм господарювання, а головне – механізмів досягнення економічної ефективності. Наприклад, важливою умовою успішності корпорації на ринку є її соціальна відповідальність перед усіма стейкхолдерами, а соціальне підприємництво відіграє все більшу роль в розбудові економіки розвинених країн.

Тенденції у соціально-трудовій сфері, що формують квалітативну економіку, узагальнені у таблиці 1.5.

Нарощування темпів просторової та інших типів мобільності населення – об'єктивний процес, зумовлений суспільно-історичним розвитком, глобалізацією економіки та лібералізацією режимів переміщень; наслідком її є міграція. Процеси мобільності населення відповідно до концепції М. Біль розгортаються з метою реалізації таких основоположних цінностей життя людини, як свобода вибору, людський розвиток, нові можливості [8, с. 67]. Темпи зростання мобільності населення надзвичайно високі. При цьому мова йде не тільки про фізичні переміщення. Наприклад, процеси праці та управління переходять у віртуальну сферу, що є також формою мобільності, і новим питанням, що виникне при забезпеченні якості, стане її *віртуальний характер*.

Проте наслідки реалізації мобільності, особливо просторової, можуть бути не завжди позитивні. Так, інституційна економіка світу та Європи при всій свої розбудові і зрілості щоразу виявляється не цілком готовою до нових викликів: демографічних, міграційних, безпекових, епідеміологічних. Вирішення проблем та подолання їх наслідків призводить до того, що інституційна економіка не знижує трансакційні витрати, а навпаки, значно збільшує їх. Витрати з повернення мігрантів у випадку пандемії важким тягарем лягають на

Сучасні тенденції у соціально-трудовій сфері: наслідки та внесок у
формування квалітативної економіки

Тенденції	Позитивні наслідки	Негативні наслідки	Внесок у становлення квалітативної економіки
<i>Нові типи виробничих відносин зумовлюють ширше включення у міжнародний поділ праці</i>	поширення технологій та нових методів прийомів праці у країни, що розвиваються	поглиблення асиметричності розвитку країн за рахунок утримування низькокваліфікованих робочих місць	сприяє кращому задоволенню потреб споживачів за рахунок підвищення якості, доступності, диференціації, конкурентоспроможності та інших рис продукції чи послуг
<i>Нові види та форми зайнятості</i>	підвищення гнучкості та багатокладності форм і видів праці, розширення доступу та вирівнювання можливостей	можна уникнути при успішній адаптації освітньої сфери із забезпеченням її гнучкості, інклюзивності, запровадження програм перепідготовки, «срібних університетів»	формування креативної економіки, ефективність якої залежатиме від освіти, творчості, особистих якостей працівника, якості праці – інноваційної якості людських ресурсів ¹¹
<i>Технологічний розвиток, автоматизація, диджиталізація</i>	Підвищення продуктивності праці	виникнення ризиків для низько-чи/або середньокваліфікованих робочих місць, у сфері міграційної праці, поляризація ринку праці, більша вразливість ринку праці країн, що розвиваються	інтелектуалізація економіки
<i>Соціалізація трудових процесів</i>	підвищення економічної ефективності за рахунок включення соціальних резервів	немає	формує ціннісний, соціально-орієнтований підхід до економічних процесів, забезпечення якості з врахуванням соціальних критеріїв [81, с. 256]

Джерело: розроблено автором з використанням [81]

домогосподарства, держави, платників податків і у перспективі є складною проблемою забезпечення доходів населення. Системи фізичних переміщень та повернень трудових мігрантів виявилися неспроможними забезпечити їх якість. Ведеться мова про новий термін у міграційній політиці – «санітарний біженець».

¹¹ Термін введений у науковий обіг Семів Л. К. [81, с. 255].

Інституціоналізація якості. Останній етап розвитку систем управління якістю в економіці характеризується її інституціоналізацією, що полягає у розвитку системи інститутів, що її регламентують, стандартів та регулятивних впливів, а також прагненні організацій бути включеними у цю систему. Останнє означає розуміння суб'єктів господарювання важливості дотримання стандартів якості у всіх процесах та формальне підтвердження цього для забезпечення конкурентоспроможності та ефективності. Інституціоналізація якості означає, що вона стає визнаним і визначним регулятором економічних відносин, що її ознаки та властивості нормалізуються, стандартизуються та регламентуються. Якість розростається у площину права та норм, регламентів та порядків. Відповідно виникають інститути, які займаються регулятивною та нормотворчою діяльністю. Відповідно до інституційної теорії Д. Норта [149] функціонування економіки та її ефективність мають враховувати культуру суспільства, а також наявність норм, правил, інших обмежуючих факторів. Інституції в економіці, згідно з його підходом, створені для економії трансакційних витрат.

Очевидно, що у логіці причинно-наслідкового зв'язку інститути виникають як вимога економічної системи щодо необхідності розробки і врахування норм та пошуку економії трансакційних витрат через впорядкування регуляції у відповідній сфері. З такого погляду інституційні зміни в економіці мають ендогенний характер. Діяльність із забезпечення якості набуває функціональності, тобто інституції, що створені і діють у сфері якості покликані здійснювати соціалізовану функцію регуляції та вибудовувати систему правил і норм для економічної діяльності у цій сфері. З іншої сторони, інституції є малорухливими, інерційними, відповідно їх реакція на зміни в економіці має певний лаг відставання. Це означає, що вимога впорядкування у сфері якості виникла швидше, ніж інституції якості у всій своїй системній функціональній єдності та узгодженні управлінського процесу. Отже, квалітативні зміни в економіці зародилися швидше.

Один із проявів інституціоналізації – виникнення організаційних форм, що займаються регулюванням якості. Активізація створення міждержавних організацій, у тому числі й тих, що таким чи іншим чином дотичні до проблем якості, відбулася у другій половині XX ст. Так, Міжнародна організація зі стандартизації виникла у 1946 році на запит суспільства до створення єдиних підходів до метрології та вимірювань. А перший стандарт ISO з управління якістю (ISO 9000), що започаткував сімейство таких стандартів, датується 1987 роком. З того часу стандарти оновлювалися і доповнювалися кілька разів. У 2020 році налічується вже 20 стандартів із забезпечення та управління якістю, що стосуються, крім базових та основоположних питань, також проблем управління компетентністю персоналу (ISO 10015: 2019), якості програмного забезпечення, роботи органів місцевого самоврядування (ISO 18091: 2019), систем управління якістю для виборчих організацій (ISO TS 54001: 2019). Слід зазначити, що сучасна інституційна система стандартизації є розгалуженою, багаторівневою і охоплює практично усі сфери життя. А в економічному лексиконі звичайними стали терміни «відповідність», «сертифікація», «акредитація», «технічне регулювання», «технічні умови», «регламент» та інші.

Синхронно відбувається актуалізація питань якості у діяльності ООН, що знайшло відображення у нормотворчій та регулятивній діяльності щодо захисту прав споживачів, яка була формально проголошена у 1977 році. У 1985 році резолюцією № 248 затверджено Керівні принципи захисту інтересів споживачів, серед яких зафіксоване право на якість. У Європі у 1973 році на сесії Консультативної Асамблеї ЄС затверджується Хартія захисту прав споживачів і створюється відповідний регулятивний орган. Отже, інституціоналізація якості започаткувалася у 70-80-х роках XX ст., а бурхливий розвиток отримала вже у 90-х та 2000-х (наприклад, динаміка прийняття Директив ЄС щодо регулювання споживчого ринку; або доповнення Керівних принципів ООН на Всесвітніх конгресах споживачів у 1997, 2000, 2003, 2006, 2009 роках положеннями щодо забезпечення якості життя через запобігання проблемам сталого розвитку та охорони навколишнього середовища; багато інших прикладів).

Окремим блоком інституціоналізації якості є стандартизація звітів з корпоративної соціальної відповідальності. У багатьох країнах (наприклад, у Франції, Данії) є обов'язковою підготовка організаціями нефінансової звітності за стандартами *GRI (Global Reporting Initiative – Глобальна ініціатива зі звітності)*, незалежна міжнародна організація, яка допомагає бізнесу, урядам та іншим організаціям усвідомлювати, оцінювати та оприлюднювати їх вплив на зміни клімату, дотримання прав людини та корупцію) або за стандартом *Звіт про прогрес реалізації принципів Глобального договору (COP – Communication on progress)*, або ж у довільному вигляді. У країнах, де така звітність не є обов'язковою, стейкхолдери (неурядові організації інвестори, ЗМІ) все одно відслідковують нефінансову діяльність компаній, для яких така активність та репутація є реальним фактором конкурентних переваг, оскільки вони отримують пріоритети під час процедур державних закупівель, здобутті участі у державних програмах і проектах.

Квалітизація економіки України. *Квалітизація економіки – це процес набуття нею рис, особливостей, характеристик квалітативної економіки. Квалітизація економіки – процес об'єктивний, обумовлений історичними, економічними, політичними, техніко-технологічними, глобалізаційними, соціальними, культурними причинами. Формування якісно нових потреб (наприклад, у доступі до мережі Інтернет), а також нові проблемні безпекові ракурси задоволення базових (фізіологічних – потреба чистої води, життєвого простору чи безпечного харчування), нові способи їх задоволення (потреба у спілкуванні – через віртуальні канали) зумовлено світовими трендами глобального розвитку, і Україна не залишається остронь них.*

Розуміння процесу квалітизації економіки логічно витікає із наведених вище теоретичних обґрунтувань квалітативної економіки. Логіку поступового поширення квалітизації економіки та її теоретичний базис відображено на рис. 1.9.

Рис. 1.9. Логіка квалітизації економіки у контексті розвитку ЛП та її теоретичний підтекст

Джерело: розроблено автором

Квалітизація економіки України відображається у набутті нею усіх особливостей квалітативної економіки: пришвидшеного розвитку окремих регіонів на основі якісних зрушень у структурі економіки (ІТ-орієнтовані регіони), диджиталізації, появи нових форм, видів зайнятості, зміні змісту праці та інших. Невід'ємною складовою діяльності організацій на ринку стала інституціоналізація якості – запровадження внутрішніх систем забезпечення якості на основі стандартів ISO, підготовка нефінансової звітності за стандартами *GRI* чи Звітів про прогрес реалізації принципів Глобального договору.

Квалітизація економіки України проявляється не тільки у забезпеченні якості у процесі виробництва, у принципах і методах менеджменту, стандартизації та мотивації персоналу. Важливими у процесах створення якості стають організації людей¹², формальні і неформальні зв'язки, а також соціальна згуртованість, культурний контекст створення та споживання якості, корпоративна культура, а також інші нематеріальні цінності. Значення їх у системах якості отримало визнання через прийняття стандарту ISO 10018:2020 «Управління якістю. Керівництво щодо залучення людей», яке надає настанови щодо створення емоційної прихильності співробітників до організації, покращення результативності праці шляхом створення корпоративної культури, згуртування колективів, що є триванням роботи над удосконаленням процесу створення якості. Це продовжує змінювати концепт якості в економіці та менеджменті: її досягнення має спиратися не на дисципліну і контроль, а на мотивацію, прагнення, згуртування та підвищення «м'яких» навичок, яких інколи може бракувати висококваліфікованим працівникам. Варто зауважити, що такі підходи уже впроваджуються у передових системах менеджменту компаній України. Такі зміни у підходах управління компаніями є сигналом для закладів освіти щодо пристосування до вимог квалітативної економіки у формуванні компетентностей майбутніх фахівців.

Разом з тим, у продовження розкриття процесів квалітизації економіки та особливостей перебігу їх в Україні, слід наголосити, що об'єктивність цих процесів ще більше поглиблює існуючі протиріччя щодо *змикання якісних характеристик ЛП, потреб людини та можливостей середовища їх задовольняти* при умові домінантного значення імперативу ціннісного підходу до функціонування квалітативної економіки, що витікає з її наведеного вище визначення (рис 1.10).

¹² Удосконалення стандарту ISO 9004 : 2018 порівняно з попередніми, зокрема, у тому, що він зосереджує увагу на понятті «якість організації».

Рис. 1.10. Концепція квалітативного в економіці України : до термінології та протиріч і викликів, що потребують врахування у політиці розвитку ЛП
Джерело: розроблено автором

¹³ Наприклад, у запропонованих Кабінетом Міністрів України «Векторах економічного розвитку 2030» [16], на основі яких розробляється Національна стратегія економічного розвитку 2030, ніяк не згадано систему оплати праці.

¹⁴ Перші чотири – відповідно до К. Поппера; лягли в основу промови Ф. Рузвельта 11 січня 1944 року до Конгресу США щодо Другого біллу про права.

¹⁵ Попередні сім – відповідно до Загальної декларації прав людини [36].

У контексті дослідження ще варто обґрунтувати *квалітативний характер категорії ЛП*, що, зрештою, витікає з сформульованого у п. 1.1. авторського визначення. Квалітативність забезпечується через:

- інтегральність якісних властивостей людей як носіїв ЛП;
- розгляд ЛП у фокусі його розвитку. Відповідно до підходу Л. Мельника, економічна система розвивається, якщо: зростає її капітал, вдосконалюються її інформаційні параметри, покращується взаємодія у системі [61, с. 28]. Тобто розвиток можна означити як покращення якісних характеристик системи. Якщо метою даного дослідження є обґрунтування напрямів розвитку ЛП, то до нього слід підходити як до системи, параметри і взаємозв'язки у якій слід покращити, тобто надати вищої якості. Таке завдання вирішується через розгляд ЛП як квалітативної категорії, що цілком забезпечується у розбудованому нижче синтетичному квалітативному підході, основною особливістю якого є імплементація у нього теоретико-методологічних і методичних положень квалітології.

Отже, зародження та становлення квалітативної економіки відбулося як її реакція на зростаючі вимоги суспільства спочатку щодо забезпечення якості споживчих товарів та послуг, потім – щодо якості процесів. Сучасними ознаками такої економіки є зростання вимог до якості людських ресурсів, а також реальних і потенційних якостей людини, трансформація потреб людей. Це вимагає формування відповідного середовища, ознакою якості якого є можливості людського розвитку.

1.4. Онтологічні витoki дослідження людського потенціалу: місце підходів фізичної економії в розбудові наукових знань

Суттєвою прогалиною у сучасних дослідженнях ЛП є нерозробленість питань залежності розвитку соціально-економічної системи й формування її якісних характеристик від її енергетичного потенціалу та функції часу. Водночас такий підхід дозволяє відшукати новітній теоретико-прикладний інструментарій

вирішення проблеми розвитку ЛП як квалітативної категорії у системній включеності в тріаду «час – простір – енергія». Час та простір при найпростішому підході формують чотирьохвимірний континуум метричної системи координат розвитку ЛП. Хоча відповідно до сучасних методологічних підходів розуміння часу та його ролі вийшло поза межі лише системи відліку, а набирає ознак активного чинника системоутворення, в тому числі й ЛП як квалітативної категорії. Однак зупинимось насамперед на ролі енергії у парадигмі ЛП.

Загострення екологічних проблем привернуло увагу українських вчених-економістів до питань взаємодії людини у своїй діяльності із природними процесами і завдяки цьому школа фізичної економіки отримала новий поштовх до розвитку [13, 52, 76]. Однак засновником цієї школи справедливо вважається український учений-мислитель С. Подолинський¹⁶.

Теоретичні обґрунтування С. Подолинського базувались на відкритті у 50-60-х роках XIX ст. Р. Клаузісом другого закону термодинаміки та поняття ентропії (категорії, що згодом стала ключовою у теоретичній системі синергетики) [89]. На думку вченого тільки праця (у її продуктивній формі) має властивість накопичувати і перетворювати енергію без її розсіювання, тобто перетворює її із нижчої форми у вищу, примножує її. Праця покликана задовольняти потреби людини, при цьому будь-яка праця є корисна і позитивна, вона примножує енергетичний запас на Землі. Дії, результатом яких є явища, протилежні праці, – це розкрадання енергії (наприклад, війна, обмеження народонаселення). Отже, дії можуть бути конструктивні та деструктивні. І якщо перші покликані примножувати отриману від Сонця та накопичену на земній поверхні енергію, то другі – її розкрадають. Таким чином, при домінуванні конструктивних дій (праці) на Землі відбуватиметься прирощення бюджету енергії, що, у свою чергу, за рахунок, накопичення нижчої форми енергії

¹⁶ Є думка, що його ідеї базувались на вченні фізіократів, однак положення цих теорій доволі далекі одні від одних. Розбудована Подолинським енергетична концепція праці близька до фізіократичної економічної школи, у частині визнання природних процесів пріоритетними та засновуванні його розрахунків на фізичних величинах енергії та природничих началах.

приведе до зростання продуктивності праці. Отже, бачимо гармонійне взаємопроникнення наук, коли одна з них (економіка праці) вдало користується здобутками іншої (фізика). При цьому погляди С. Подолинського випереджали розвиток природничих наук, оскільки його енергетична теорія твердила про зростання енергетичного запасу у космогенній системі, що, хоч і базувалась на відкритті ентропії, однак у подальшому розвитку наукових поглядів ученого вийшла поза тогочасне розуміння другого закону термодинаміки.

Розроблена С. Подолинським космогенно-енергетична концепція праці була адекватна соціально-культурному і науковому тлу його часу, однак ученому не вистачило емпіричної бази обґрунтування, його погляди характеризувалася традиційною на той час лінійністю наукового мислення. Однак його доробок став предтечею багатьох відкриттів у науці. Так, Подолинським закладено підвалини ноосферної концепції В. Вернадського. Напрацювання С. Подолинського мають спільні акценти з екогенологією українського вченого сучасності С. Злупка. У значній мірі вчення Подолинського передувало оформленню синергетики у цілісну концепцію, оскільки є багато паралелей у доробку цього вченого і праць І. Прігожина. На вагомість надбань Подолинського вказує й подальший розвиток його поглядів ученими широкого профілю, у тому числі й економічного, – М. Руденком [76], Л. Мельником [60, 61], С. Пирожковим [67, с. 495], Л. Шаульською [118, с. 193-195], В. Письмаком [68]. Так, С. Пирожков підкреслює, що доробок С. Подолинського відкриває цікаві перспективи у дослідженні відтворення населення і його трудового потенціалу і доповнює гносеологічну теорію трудової вартості К. Маркса онтологічним змістом [67, с. 498]. Енергетичний критерій, вважає С. Пирожков, сприяє розумінню міри і потенціалу праці, а також вимірів демографічного потенціалу як носія демографічної енергії, що виражається у *життєвій енергії*, накопичення якої характеризує *життєвий потенціал населення* чи його частини.

Енергетична парадигма фізичної економії гносеологічно дозволяє розбудувати теорію ЛП як квалітативної категорії [80]. Доречним у цьому контексті є посилення до концепції В. Вернадського: зміст біологічного часу

розкривається у граничних межах, необхідних для відтворення покоління, тобто для розвитку організму, включаючи усі необхідні хімічні та біологічні процеси [19, с. 275]. Його категорія «біогеохімічна енергія живої речовини», суть якої полягає в енергії життя і не зводиться до хімічних та біологічних процесів, є вищою формою існування енергії. Виходячи з цього, В. Вернадський дійшов висновку про наявність у живої речовини кінетичної та потенційної енергії.

Про роль енергії у формуванні якості також може свідчити застосування Е. С. Бауером, біологом, другого начала термодинаміки до живих систем, які, у відповідності до синергетичного підходу, на його думку, є завжди нерівноважними і за рахунок притоку вільної енергії постійно ведуть роботу проти рівноваги. Згідно з його підходом, енергія, що надходить в організм ззовні, витрачається на роботу, а на підтримку нерівноваги в біологічній системі. «...хімічна енергія їжі споживається в організмі для створення вільної енергії структури, для побудови, відновлення, збереження цієї структури...» [6, с. 55]. Енергія структури – енергія нерівноваги, що виникає унаслідок нерівності потенціалів.

Що стосується ролі енергії у формуванні ЛП, то вона є одним із потоків (поряд із матеріальним та інформаційним), які забезпечують життєдіяльність людини, у процесі якої відбувається постійний енергообмін. Джерелом надходження енергії є сонячна енергія, трансформована у теплову; хімічні сполуки, що формують, наприклад, корисні копалини; біологічні процеси. Останнє виявляється, зокрема, у вирощуванні біологічних видів, що складають згодом раціон харчування людини і є зовнішнім джерелом надходження енергії в організм. Відповідно до деяких учень енергія може надійти до людини й іншим шляхом через так звані «енергетичні центри», оминаючи безпосереднє вживання їжі, однак це може стати предметом інших досліджень.

Безперечно, енергетичний потенціал людини включає не лише виміри фізичної енергії, але й психологічної. Енергія особистості, тобто психологічна енергія найбільш повно представлена у східній філософії. Існує думка, що власне психологічна енергія, а не потреби, є рушієм діяльності людини, зумовлює

онтогенез, є генетично вихідною одиницею людського розвитку. Вважаємо, що поділ енергії на фізичну та психологічну стосується швидше аспекту її реалізації, тобто продукту роботи енергії. У першому випадку ці продукти носять матеріальну форму, а у другому – форму *тонкої енергії*, що у сукупності формує частину *ноосфери*.

На вищих рівнях організації суспільства система виникнення, перетворення та використання енергії має надзвичайно різноманітні прояви у соціально-економічній дійсності та відповідно, широкотематичні міждисциплінарні напрацювання у науковому плані¹⁷. Однак вони не об'єднані у єдину теорію, тим більше у проекції розвитку ЛП як квалітативної категорії.

До питання якості в економіці у загальному та ЛП як квалітативної категорії зокрема варто підходити з двох позицій: насамперед, це формування потенціалу, що відображає *екстенсивний підхід*, а також якістю управління ним, що відповідає *інтенсивному підходові* та узагальнюється економічною ефективністю.

У рамках екстенсивного підходу формування ЛП регіонів повинне супроводжуватися відповідними енергетичними процесами, що відповідають за накопичення запасу енергії на різних рівнях цього потенціалу. Так, у фокусі *особистісної парадигми ЛП* творення останньої відбувається на рівнях: організму; індивіду; особистості. На кожному з них якість має свої виміри, зумовлені рівнем розвитку кожної із структур людини, їх енергетичним наповненням, а також системними взаємозв'язками між ними, що в єдності утворює *системну якість*. Так, на рівні організму якість формується через задоволення вітальних потреб, гармонійний (узгоджений у часі) розвиток його структур. На рівні індивіду вирішальне значення у творенні якості належить психологічним характеристикам, що можливо лише при певній якості,

¹⁷ Прикладами наукового дослідження ролі соціальної енергії в економіці та суміжних науках є праці Ф. Фукуяма про соціальну довіру та соціальний капітал, високі показники яких дозволяють диференціювати соціуми за рівнем розвитку та визначають їх перспективи [134]. Д. Тейнтер на основі другого закону термодинаміки доводить роль енергії у функціонуванні будь-якого соціального утворення – сім'ї, суспільно-політичних інститутів, соціальних мереж [162]. При цьому вказує, що значна частина енергії суспільства витрачається на підтримку роботи інститутів.

сформованій на нижчому рівні, а на особистісному – доповнюється процесами включення у соціум, результатами фізичної і розумової діяльності. Таким чином, *механізм формування якості має системний характер*, оскільки неможливий без мінімального накопичення якісних ознак на попередніх рівнях і *значно ускладнений без синхронізації процесів творення якості на усіх рівнях*.

Отже, екстенсивні джерела в рамках особистісної парадигми впливають на притік енергії в організм ззовні, інтенсивні – зосереджені усередині системи і стосуються ефективності використання ресурсів. На індивідуальному рівні надходження енергії, її перетворення та збереження в організмі людини пов'язані з кількома біологічними процесами: диханням, харчуванням, сном. Енергія, отримана ззовні, трансформується в організмі в енергію хімічних сполук та фізичну (теплову), формуючи у кінцевому підсумку життєздатність організму, тобто здоров'я [86].

Енергія надходить в організм людини у процесі її харчування. Отож саме її (енергія вимірюється у калоріях¹⁸) людина може перетворити на певний продукт у процесі праці. Ця енергія є фундаментом формування енергетичного балансу організму людини і має особливе значення не просто для формування ЛП, але передуює комплексу пошукових робіт з розробки цілої низки соціально-професійних (соціально-трудових) нормативів організації праці та зайнятості населення, які є єдиними для України, але у зв'язку із суттєвою відмінністю регіональних умов життєдіяльності, мали б бути диференційованими.

Здоров'я людини є фундаментом формування інших компонент ЛП (принаймні на необхідному рівні). Низькі його показники у ранньому віці людини призводять до звуження можливостей формування освітнього потенціалу, соціальної складової ЛП. У працездатному віці недостатність рівня здоров'я обмежує діяльнісні можливості, процеси включення у ринок праці і забезпечення конкурентоспроможності працівника, перспективи професійного

¹⁸ Основний енергообмін людини виражається кількістю кілокалорій (ккал), виділених організмом у певних умовах, на 1 кг маси чи на 1 м² поверхні тіла за 1 год. чи за 1 добу. Згідно з Міжнародною системою одиниць виражається у кілоджоулях (кДж) [65].

зростання. Зрештою погіршення здоров'я знижує якість життя та зумовлює передчасну смертність, в тому числі й в трудоактивному віці.

Економічні інтереси застосування енергетичної парадигми стосуються не лише наповнення індивіда як суб'єкта економіки життєвою енергією, але й використання цієї енергії у процесі праці. За такого зрізу енергетичний обмін відбувається шляхом перетворення енергії людини через процеси праці в економічні блага відповідно до згаданої вже теорії С. Подолинського.

Розбудова парадигми ЛП у рамках підходу фізичної економії потребує включення в економічний науковий контекст таких фізичних категорій як *час* та *простір*.

Час є категорією насамперед філософською, що зумовило її присутність у методологічному апараті усіх наук у тій чи іншій мірі. Так, філософ А. Бергсон досліджував питання співвіднесення часу і життя, Г. Зіммель розробив концепцію життєвої філософії, означивши час як тривалість людського переживання. На початку ХХ ст. виникає новий підхід щодо єдності простору – часу (М. Паладій, 1901), та доповнюється введенням у філософію розуміння часу як самостійного четвертого виміру (Г. Мінковський, 1908). Однак поштовхом для зміни загальнонаукової парадигми часу в науках, в тому числі й згодом в економіці, стало відкриття А. Ейнштейном теорії відносності, яка довела «людиномірність» часу у фізичних системах, неоднаковість швидкості руху систем у залежності від спостереження. Передувало цьому відкриттю завершення становлення класичної термодинаміки (початок ХХ ст.) та розвиток нерівноважної термодинаміки (пошук рівноваги у відкритих системах, що пов'язано з перерозподілом енергії). Така еволюція наукової думки зумовила завершення ери детермінізму спочатку у природничих науках, а згодом і в суспільних та перехід до інших методологічних концепцій вищого порядку [102].

Незворотність часу, яку семантично означають «стрілою часу», класифікують у різних вимірах і стосовно різних об'єктів. Вимір та значність часу буде відрізнятися у кожній з них. Деякі сучасні підходи до проблеми часу розглядають його за такими рівнями: фізичний, біологічний (фізіологічний),

психологічний, соціальний [40, с. 45-46]. При цьому параметр часу для конкретної соціально-економічної системи або її елементів може відрізнятися від його плину для іншої. Час через свою відносність набуває рис системної індивідуальності.

Грунтовне дослідження проблеми часу, що базувалось на геологічних та біологічних підходах, але проектувалось на усю біосферу, а відповідно й на людство, було здійснене В. Вернадським. У праці «Проблема времени в современной науке» (1932) [18] на основі екскурсу в розвиток науки та, зокрема, поняття часу учений приходить до висновку про новітнє бачення проблеми, яке полягає у полярності трактування часу та необхідності узгодження цієї категорії із відкритою Клаузіусом ентропією. Таке протиріччя згодом було розв'язане синергетикою, тому В. Вернадського можна справедливо ставити у число науковців, що стояли у її витоків [88]. У контексті конкретної тематики нашого дослідження новацією В. Вернадського було обґрунтування біологічного (життєвого) часу, який пов'язаний з властивістю поділу життя, тобто зі зміною поколінь. Ця властивість біологічного часу проявляється у трьох різних процесах – індивідуальне буття, зміна поколінь та еволюційна зміна форм життя. Для опису цих процесів учений користується терміном «тривання» (в оригіналі – «дление») [18, с. 534], що за витоків має безпосередньо мозкову діяльність. Тому момент часу у переживаннях конкретної людини може тривати надзвичайно мало, але мати велике змістовне наповнення. З огляду на це необхідною є розробка одиниці часу – простору, якою учений називає «емпіричну мить» [18, с. 537]. Думка В. Вернадського про неоднорідність часу згодом активно розвивалась: у сучасній науці мова йде про різноманітні концепції часу (індивідуальний, соціальний, економічний, геологічний, фізичний, художній, сакральний та інші види часу). В іншій праці «Научная мысль как планетарное явление», 1936-1938 [17] учений веде мову про існування геологічного та соціально-історичного масштабу часу.

Викладені міркування видатного українського ученого В. Вернадського дозволяють частково обґрунтувати методологічні засади дослідження процесу

формування ЛП у межах зміни поколінь, тобто у часових координатах людського життя. Міждисциплінарний характер концепту «біологічний час» дозволяє визначити його як системоутворюючий механізм накопичення запасу енергії та її перетворення в інші форми у граничних межах людського життя [145].

Міждисциплінарний дискурс концепту часу підтверджує розвиток категорії «соціальний час» та його багатоаспектність. У соціології його пов'язують зі сприйняттям і використанням часу у суспільстві, впорядкованості соціального розвитку у часі (Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Р. Мертон, Е. Гідденс та ін.), у філософії – конструюванням часу колективною свідомістю (М. Хайдеггер, Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр), у культурології – з цивілізаційним розвитком та періодами становлення й занепаду суспільств, соціально-економічних формацій, культур (Ж. Кондорсе, А. Тюрго, О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, І. Гердер, К. Маркс, Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін.). У широкому сенсі соціальний час – це час суспільного поділу з виділенням часу розпаду суспільно-політичних утворень, у тому числі держав (імперій) [78, с. 12].

Підходи до дослідження часу в *економічних науках* є особливими. На нашу думку, суттєвою прогалиною є нерозробленість питань залежності енергетичного потенціалу соціально-економічної системи та її якісного розвитку від функції часу. Такі розробки частково проводилися у міждисциплінарному дискурсі (А. Вейнік: час – хрональна несинхронна форма руху матерії, поведінкова характеристика, яка приводиться у рух різницею потенціалів [15]), однак в економіці значення часу з новітніх методологічних підходів ще комплексно не усвідомлене. Водночас такий підхід дозволяє знайти новітній теоретико-прикладний інструментарій вирішення проблеми нарощування ЛП у системній включеності в тріаду «час – простір – енергія».

Періодизація наукової економічної думки за критерієм ролі часу в теоріях характеризується у своєму розвитку певною спіраллю, що означає повернення наукової думки на вихідні позиції, але на якісно новій основі [93]. Ранні класики економічної думки досліджували проблеми ринкових механізмів у певних часових обмеженнях. Тобто динамізм дослідження у кращому випадку носив

характер «точкової» або порівняльної статистики, наприклад, досягнення рівноваги ринку при певних умовах у певний момент часу. Фактично час в економічних теоріях був швидше обмежуючим чинником, який не дозволяв екстраполювати результати на тривалий проміжок часу.

У середині XIX століття активно починають розвиватись економіко-математичні методи дослідження явищ, що поступово, з переходом від короткострокових лагів до середньо- і довгострокових, дозволяють деякою мірою позбутись обмежень у часі. Період становлення динамічних моделей економіки тривав довго – більше століття. У межах його розвитку суттєвих змін у розумінні феномену часу не відбулось, еволюціонували лише методи врахування його напрямку у дослідженнях. Так, виникли методи, що дозволяли враховувати минулі параметри стану та поведінки системи, її «пам'ять», а також проектувати параметри системи з бажаного майбутнього у теперішнє («зворотня стріла» часу). Сучасний період формалізації економічних досліджень набув надзвичайного інструментального розвитку оперування часом як системою відліку, ввібравши усі досягнення точних наук та цифрових можливостей (наприклад, грид-технології).

Разом з тим, аналіз тематики досліджень Нобелівських лауреатів з економіки ілюструє тенденцію переходу від макроекономічного аналізу до часткових проблем в практиці господарювання. Так, перша Нобелівська премія була присуджена у 1969 році Я. Тінбергену та Р. Фрішу власне за розвиток і використання динамічних моделей в аналізі економічних процесів; наступна – П. Самуельсону – за розвиток статичної і динамічної теорії в економіці; далі – за макроекономічні теорії зростання (С. Кузнец), теорії рівноваги і добробуту (Д. Хікс та К. Ерроу), також теорії грошей, розподілу ресурсів, інші питання макрополітики. Однак, починаючи від кінця 1970-х років, все частіше об'єктом уваги економістів стають питання розвитку економічних сфер, практики господарювання, вирішення прикладних завдань на різних рівнях, поведінкові аспекти. При цьому дослідження стають все більш математизовані, що, з однієї сторони, дозволяє підвищувати вірогідність прогнозів на все більші проміжки

часу, а з іншої, обмежує роль часу лише як координати, яка не має самостійного значення.

Особливу роль у розвитку категорії часу в економіці відіграв інституціоналізм, який за предмет дослідження має інститути в економіці, які є більш консервативні в динаміці, аніж інші агенти. Консервативність вимагала охоплення дослідженням більших часових проміжків, більше того змістила акценти на деякі питання цивілізаційного розвитку, що передбачає диференціацію економічних систем в часі.

Перехід до прикладних сегментованих досліджень за одну з причин мав невдачі макроекономічних теорій регулювання як універсального механізму у національних та глобальних практиках. Розвинений математичний апарат в економічних дослідженнях не гарантував успіху в практичних управлінських рішеннях такого масштабу. Таким чином, виникає думка про системні помилки у макроекономічних теоріях, що й переносить увагу дослідників на нижчі прикладні рівні.

Власне на цьому етапі в економічних дослідженнях починає з'являтися усвідомлення того, що час є не системою відліку, а самостійним ресурсом. Така еволюція повернула економічну думку до вивчення проблем *не з погляду їх тривалості* та довгострокового управління ними, а за підходу *визначеності їх часом як активним чинником, ресурсом, системоутворюючим феноменом*. Саме тому ми й зазначили, що розвиток економічної думки у фокусі часу як визначальної категорії повертається до витоків на якісно новій основі. Звичайно, цьому становленню передувала революція у всій науковій методології, яка поступово імплементувалася й в економіку.

Також на наш погляд, невдачі сучасних теорії макроекономічного регулювання у прикладній проекції пояснюються неврахуванням (або недостатнім врахуванням) часу як режиму модернізації економіки. Відмінності у перебігу економічних процесів у різних ритмах зумовлюють асиметричність економічного розвитку у глобальному вимірі, тому значною мірою знижують універсальність економічного інструментарію та концепцій.

Таким чином, економічні дослідження можна умовно розділити за напрямками та роллю категорії «час» у них (табл. 1.6). Дані таблиці не відтворюють синхронність еволюції категорії «час» в економічному знанні, оскільки багато шкіл розвивалися паралельно.

В сучасній економічній науці існує підхід, що розглядає час як механізм економічного розвитку через консервативність інститутів і несинхронність їх розвитку з вимогами ринку (інституційна економіка), як вираз суб'єктивної корисності (теорія споживання, теорія життєвого циклу – І. Фішер, Г. Беккер, Ф. Модільяні). Дослідження Дж. Хікса свідчать про обернений вплив інфляції на наявність вільного часу із-за необхідності перегляду інституційних домовленостей [114]. Підхід Є. Балацкого ґрунтується на доведенні залежності *ринку вільного часу* від рівноваги на ринках товарів і послуг та ефективності праці на основі закону загальної рівноваги Вальраса [4]. Уже сам факт існування ринку вільного часу говорить про *ціну вільного часу*, яка формується унаслідок взаємодії попиту та пропозиції, які, у свою чергу, зазнають дії нерівноважності інших ринків, в тому числі й ринку освітніх послуг. Іншим питанням є поведінка суб'єкта ринку вільного часу у залежності від рівня його освіти. Умовою зростання попиту на вільний час є не стільки рівень освіти, скільки величина доходу, яка дозволяє оперувати власним дозвіллям («ефект доходу» на ринку праці), а також система цінностей та інтересів особи. Разом з тим, в умовах постіндустріального розвитку та становлення економіки знань зростає роль інвестування у власний розвиток, що призводить до зростання попиту на вільний час та його ціни. У такому випадку можливий ефект заміщення вільного часу, особливо ресурсомісткої його частини (культурне дозвілля, подорожі) освітньою діяльністю. Отже, можна резюмувати: 1) вищий рівень освіти мав би відповідати вищому рівню доходу та у певній координаті збільшувати попит на дозвілля, однак така залежність в Україні на сучасному етапі розвитку часто не прослідковується, тому потребує розробки низки науково обґрунтованих

Таблиця 1.6

Час як економічна категорія: галузевий розвиток та змістовність

Сфери економічного знання	Місце часу в науковій концепції	Категоризація часу в економічних теоріях та термінах	Представники наукової думки
Економічна історія	Час як шкала розвитку економічної думки	Періоди розвитку економічної думки	значна кількість
Динаміка економіки	Час як координата зміни економічних явищ	Економічні цикли, економічна рівновага та її динаміка, хвильова динаміка	М. Туган-Барановський, П. Самуельсон, С. Кузнєц та ін.
Класична та неокласична політекономія	Час як вимір праці та розвитку виробничих відносин, зміни стану ринку	Вартість робочої сили і затрати праці виражені через робочий час, закон економії часу, вплив часу на виробничі витрати	Д. Рікардо, У. Петті, К. Маркс, Ж.-Б. Сей, А. Маршалл та ін.
Теорія споживання, теорія життєвого циклу	Час як вираз суб'єктивної корисності	Обмеження споживання часом (в тому числі й життєвим). Вільний час як ресурс для виробництва у домогосподарстві благ	І. Фішер, Г. Беккер, Ф. Модільяні та ін.
Інституційна економіка	Час як товар та ресурс	Асинхронність розвитку суспільства та інститутів	Д. Норт
Праксеологія	Час як один з чинників ефективності системи	Обумовленість оптимального стану системи минулими подіями (історією системи)	Є. Слуцький
Соціальна економіка	Час як вимір людської взаємодії в процесі економічних відносин	Соціальний час, робочий і вільний час, дозволя	значна кількість
Інноваційна економіка	Час як скінченна величина, що обмежується рамками інноваційного процесу	Життєвий цикл інновацій, технологічні уклади, інноваційні хвилі, зміна вартості грошей у часі	Й. Шумпетер, Н. Кондратьєв, М. Туган-Барановський та ін.
Менеджмент	Час як організаційна одиниця	Тайм-менеджмент, організація праці менеджера	значна кількість
Економіка праці	Час як система відліку праці та зайнятості	Організація праці, баланс та витрати робочого часу	значна кількість
Мікроекономіка, організація виробництва, операційний менеджмент	Час як витрати	Економія часу, швидкі технології, скорочення виробничого циклу	значна кількість
Ризикологія	Час як фактор невизначеності	Залежність виграшу від чинника часу	Р. Кантільйон, Ф. Найт, Дж. Нейман, Й. Шумпетер, А. Маршалл, А. Пігу, Дж. Кейнс, Г. Марковіц, В. Вітлінський та ін.
Темпологія	Час як невід'ємна властивість розвитку соціальної системи	Модернізація соціально-економічної системи та соціальної політики	У. Садова
Теорія квалітативної економіки	Час одночасно як чинник і величина приросту якості	Ефективізація ринку вільного часу [98], гідна тривалість робочого часу, якісні періоди стану системи	Т. Степура

Джерело: узагальнено автором

державних управлінських заходів для покращення ситуації; 2) характер економіко-математичної залежності між освітою, доходом та попитом на вільний час потребує подальших досліджень.

Отже, у рамках особистісного підходу¹⁹ до ЛП час виконує функцію системоутворення біологічної та особистісної єдності творення і накопичення якісних характеристик ЛП, що, зокрема, знаходить свій вираз у прирощуванні енергії життя. Час як внутрішня властивість системи є частиною механізму створення якості. У такому контексті обґрунтованим при дослідженні ЛП як квалітативної категорії буде введення у науковий обіг семантики *«якісні періоди стану системи»*, як метричної системи відліку нарощування (зміни) якості.

Разом з тим, з іншої сторони, час в парадигмі ЛП виконує роль зовнішньої координати досягнутої якості. Тобто він виступає як система зовнішньої впорядкованості та вимірюваності цього розвитку у середовищі. Тому правомірним буде твердження про те, що час як координата набуття та накопичення якості має своє місце у системі виміру середовища.

У контексті діяльнісного підходу для соціально-економічної системи, якою є ЛП, системоутворююча функція часу означає, що у кожний момент людського життя, що немає зворотнього відліку, відбувається соціальна взаємодія, комунікація (тобто виникає «інформаційний шум» у термінології синергетики), який викликає флуктуацію у системі та визначає траєкторії розвитку. Тому, якщо в особистісній парадигмі час є субстанцією біологічно-особистісного спрямування, то за діяльнісного підходу акценти зміщуються на поняття «соціального часу», який є одночасно внутрішньою властивістю системи і виміром середовища.

На нашу думку, специфічні особливості дослідження часу в економіці, зокрема при дослідженні ЛП, повинні базуватись на наступних положеннях:

- невідокремлюваність часу від інших системних параметрів (єдність часу – простору – функції);

¹⁹ Особистісний і діяльнісний підходи до людського потенціалу будуть розкриті у розділі 2.

- асиметричність часу як відносної координати розвитку соціально-економічних систем;
- незворотність. ЛП як ніякий інший феномен потребує цього підходу, оскільки його системоутворюючим елементом є зміна якості з плином часу, яка не має повернення назад і має суб'єктивний характер (зростання освіченості, досвіду, знань, розвиток професійних навичок на особистісному рівні, інновації у споживанні на рівні домогосподарства, нагромадження соціального капіталу на рівні соціуму, цивілізаційний поступ на рівні людства тощо). При цьому якість може і втрачатися – зниження професійних характеристик унаслідок безробіття, втрата здоров'я, достатку тощо;
- неоднорідність (асинхронність);
- здатність впорядковувати;
- суб'єкт-об'єктна єдність часу;
- інваріантність майбутніх станів системи.

Зважаючи на ці засади, а також на системоутворюючий характер часу, часові аспекти розвитку ЛП знаходять вираз у таких актуальних тенденціях:

1. Старіння людства.
2. Пришвидшення темпів змін.
3. Зростання нерівності (розривів) у розвитку. У рамках інституційної теорії (Д. Норт [149]) розроблено підхід, який описує механізм поглиблення часової асиметрії через взаємодію економіки / соціуму та інститутів. Інститути є досить консервативні та повільні у темпах розвитку, який має взаємопов'язаний характер із реакцією соціально-економічних систем (а конкретніше, особи та економіки) на них. Ця реакція може стимулювати, змінити або згорнути діяльність інституту. При цьому характер впливу є взаємний і часто аритмічний, оскільки інститути спрямовані на довгострокову ефективність та ринкові агенти – на короткострокову. Таким чином, утворюється контур складних взаємовпливів, швидкість яких зумовлює досить відмінні темпи розвитку національних економік. Окрім того, рівень майбутнього розвитку країни

залежить від початкових інституційних умов (законодавства, бюрократії, норм) та характеру інститутів (гнучкості, жорсткості, стійкості тощо).

4. Поглиблення протиріч при перебуванні у різному «соціальному часі» різних народів і етносів (часова асиметрія): вимірювання соціально-економічного розвитку часовими розривами.

На прикладному рівні спостереження часових параметрів середовища і функції часу безпосередньо у *механізмі розвитку ЛПП* можна виокремити кілька напрямів:

1. *Витрати (і втрати) часу*. У рамках досліджуваної тематики цей напрям характеризують показники тривалості життя, навчання, трудового стажу, робочого часу, а також часткові: час перебування у транспорті (наприклад, щоденного доїзду до робочого місця), час пересування чи очікування, добові (місячні, річні) витрати на роботу, дозвілля, навчання тощо. У комплексному дослідженні таких характеристик ЛПП можна отримати вичерпне уявлення про його *динамічність* та *швидкість* переходу у різні якісні стани.

2. *Ефективність використання часу*. На відміну від попереднього, цей напрям дослідження передбачає врахування складніших відносних показників, які містять не лише дані про тривалість процесів, але співвідносять її з отриманим результатом, в економічному вимірі – ефектом. У таке спостереження необхідно включати інтегральні показники ефективності освітніх програм за різними професійними спрямуваннями та напрямками підготовки у контексті їх тривалості та можливої заробітної платні. Особливе значення має вимірювання продуктивності праці у розрізі різних ознак (статі, галузі, регіону, країни, стажу тощо) як ключового чинника економічного зростання та створення зовнішніх і внутрішніх передумов для нарощування ЛПП.

3. *Синхронність*. Достатньо складна для прикладного спостереження характеристика часу, яка знаходить вираз у таких сучасних тенденціях, як старіння людства, пришвидшення темпів змін та нерівномірність їх поширення, зростання нерівності (розривів) у розвитку, поглиблення протиріч при перебуванні у різному «соціальному часі» (часова асиметрія). Для оцінки

синхронності процесів, що обумовлюють розвиток ЛП, необхідним є використання складних показників, які характеризують рівні людського, економічного, інституційного розвитку, поширеність явищ, рівномірність регіонального розвитку тощо. Прикладом виміру характеристики синхронності може бути порівняння динаміки творчого руйнування Шумпетера за країнами чи регіонами, що свідчить про швидкість поширення інновацій та оновлення економічної структури загалом та структури зайнятості зокрема.

4. *Зв'язок між простором і часом.* Спостереження має дати досліднику уявлення про характер взаємозв'язку між просторовими ознаками ЛП (система розселення, розміри поселень, розміщення продуктивних сил та ін.) і динамічними аспектами (витрати часу, продуктивність). Прикладом такого дослідження може бути встановлення залежності між розміром міста і продуктивністю.

5. *Цінність часу* – ця характеристика носить здебільшого суб'єктивний характер, тому комплексно може досліджуватися лише за використання соціологічних методів і прийомів. Однак допоміжну інформацію можуть містити спостереження ефективності використання часу.

Таким чином, прикладне дослідження системоутворюючої функції часу у механізмі розвитку ЛП як квалітативної категорії є складним. Важливим питанням при цьому є добір показників, якими оперуватиме дослідник, і труднощі, з якими він стикнеться при цьому. Так, доволі проблематичним є порівняння фактичної тривалості робочого тижня в Україні та за кордоном, продуктивності праці, витрат часу на різні види діяльності, оскільки відповідні розрахунки не проводяться у вітчизняній статистиці, а самостійні розрахунки є трудомісткими і потребують встановлення чіткої відповідності методики їх обчислення. Ще з більшими труднощами інформаційного характеру стикається дослідник ринку вільного часу, – в Україні відсутні дані щодо зростання (скорочення) вільного часу працюючих, тривалості навчання, можливості поєднання сімейних обов'язків та роботи, робочого часу фрілансерів і підприємців тощо. У такому разі утрудненим є дослідження взаємозв'язків у

системах: витрати часу на навчання – ефективність працевлаштування; тривалість робочого часу – ефективність його скорочення/продовження – продуктивність праці.

Підсумовуючи, слід зазначити, що фізична економія – галузь економічної науки, що започаткована і розвивалася українською наукою, вочевидь, ще й з причин особливостей ментальності народу, наближеності його до природи. Це дає підстави для розбудови теоретико-методологічного базису концепції ЛП як квалітативної категорії у континуумі «час – простір – енергія», зокрема, уможлиблює обґрунтування значення енергії у створенні якості, ув'язує хрональні межі людського життя та діяльності з процесами розвитку ЛП.

Розглядаючи сучасні соціально-економічні дослідження, що формують теоретико-методологічний базис розвитку ЛП, не можна оминати відносно новий науковий напрям – міграціологію. Міграція стала щоденною об'єктивною реальністю, складовою квалітативної економіки, а міграційні аспірації та міграційні ринки праці (дуальні ринки праці) – передумовами та середовищем розвитку ЛП. При цьому у формування стійких міграційних потоків, як правило, є наслідком асиметричності соціально-економічного розвитку, призводить до його поглиблення і супроводжується *квалітативними змінами ЛП* приймаючих регіонів та регіонів донорів. Для встановлення масштабів та напрямів таких змін важливе значення має виявлення причин міграції, особливо трудової.

У дискурсі міграціології пошуку закономірностей міграції, її причин та наслідків присвячені численні дослідження. Зокрема, В. Зелінські (W. Zelinsky, 1971) [171] пов'язує міграції насамперед із демографічними процесами. Р. Скеддон (R. Sceldon, 1997) [160] розширює підхід і називає однією із важливих детермінант попит на працю, а також необхідність у розвитку. Де Хаас (De Haas, 2014) [132] пояснює міграцію існуванням розриву між прагненнями населення мати доступ до благ та можливостями їх отримати. Такий підхід у контексті людського розвитку перегукується з концепцією А. Сена (1993) [158] про формування добробуту населення як відповідності потенціалу людини та можливостей, що надає їй зовнішнє середовище. У пізнішій праці де Хаас (de

Haas) із колективом авторів [133] розвивають комплексний підхід до вивчення міграції. Зокрема, вказується, що важливо розрізняти причини міграції на різних рівнях: глобальному, міжнародному, внутрішньому та регіональному, де нерівності у розвитку можуть призводити до переміщень. На наш погляд, на вищих рівнях і причини відповідно носять глобальний характер, – політичні кризи, воєнні дії тощо. Відповідно основним мотивом міграції радше стає пошук притулку. Водночас дві третини усіх переміщень у світі – це трудова міграція [135, 142]. Цей поділ має особливе значення при дослідженні різного рівня міграцієзумовлених якісних змін ЛП.

Згідно з дослідженнями українських науковців [111] серед причин міграцій на перший план виходять соціально-економічні нерівності у розвитку, особливо трудової та освітньої міграції. Твердження про першочергову роль відмінностей у заробітній платі в стимулюванні мобільності людського капіталу сягає ще досліджень Е. Равенштейна (E. Ravenstein, 1885) [155], Дж. Хікса (J. Hicks, 1932) [140]. Однак у пізніших дослідженнях встановлено, що причини не настільки однозначні, оскільки мешканці найбідніших країн не володіють ресурсами для переїзду за кордон [138]. А залежність між чисельністю трудових мігрантів та рівнем бідності їх країни має параболічний характер [146]. Ще складніші причини утворення міграційних систем називають українські науковці [79]: сталість міграційних утворень, зрілість ринку праці та економічних відносин, доступ до праці та інші.

В умовах глобалізації та часткової лібералізації переміщень центри світового (чи континентального) розвитку стали доступніші для працівників з різних країн, а мотиви прийняття рішень про трудову міграцію ускладнилися. На такі рішення може впливати порівняння систем оподаткування, соціального забезпечення, а також середовища праці й життя для мігранта і його родини. Такий підхід властивий синтетичній теорії міграції Д. Массі (D. Massey) [147]. Відповідно до цього підходу рішення про міграції приймається на рівні домогосподарств і має на меті максимізацію індивідуального доходу та мінімізацію ризиків. Також на рішення може впливати багато ситуативних,

поведінкових чинників, намагання сім'ї диверсифікувати ризики [131]. Відповідно до підходу О. Старка (O. Stark) і Д. Блума (D. Bloom, 1985) [161] стимулюючим фактором міграції може бути відчуття особи щодо її депривації у доходах у порівнянні із соціальною групою, в яку вона включена. Причому рішення щодо міграції носить не індивідуальний, а колективний (у межах домогосподарства) характер. Також доведено, що на рішення про міграцію науковців впливають розміри податкових ставок у країнах призначення [124].

Варто у цьому контексті зазначити, що розвиток систем соціального страхування зумовив зростання впливу їх співставлення у різних країнах на рішення щодо міграції. Розмір благ, які надає система соціального забезпечення, може бути стимулюючим чинником, якщо містить у собі додаткову поряд із вищим заробітком функцію захисту від соціальних ризиків. І навпаки, блага соціального забезпечення у країні походження можуть переважувати за своєю цінністю можливість отримання вищого доходу у випадку міграції за вирахуванням витрат і ризиків, які несе мігрант і його родина. При цьому підвищення соціальних виплат до певного рівня може відіграти додаткову стимулюючу роль щодо міграції у випадку абсолютної бідності, коли з'являються деякі ресурси для прийняття рішення щодо переміщення [133]. Тому дослідження територіальних міграційних ринків праці (ТМРП) має враховувати додаткові міграційні ризики, зокрема, ризики настання бідності у країні призначення. Очевидно, що у країні походження вони як чинники виштовхування є достатньо високі.

На наш погляд, інтенсивність міграційних потоків, у тому числі й трудових, їх спрямованість може обумовлюватися також минулими політичними та економічними зв'язками – наприклад, колоніальними (*теорія світових систем* І. Валерштейна); попередніми міграційними хвилями, що створюють системи обміну інформацією, капіталів, формують діаспору та культурні осередки (*теорії міграційних мереж, соціальних мереж*). Згідно з *теорією кумулятивного причинно-наслідкового зв'язку та основним засадам гравітаційної теорії* відбувається нарощування міграційного потенціалу:

кожний новий мігрант підвищує ймовірність появи наступного завдяки зв'язкам між співвітчизниками, поколіннями, всередині сімей та родин. Тому усі ці закономірності мають бути певною мірою враховані при дослідженні міграційних ринків праці та впливу їх на зміни ЛП.

Відповідно до підходу основоположника теорії двоїстих (*dual*) ринків праці М. Піоре (M. Piore, 1979) [153], первинною причиною прийняття рішення про трудову міграцію є не стільки недоліки та недостатній розвиток ринку праці країни-донора, скільки активізація та особливості попиту на робочу силу у країні-призначення, що може вирішити проблему дефіциту робочої сили у ній, у тому числі й висококваліфікованої. Таким чином діють не стільки сили «виштовхування», але й більшою мірою «притягування». І хоча теорія Піоре зазнавала деякої критики (для прикладу [166]), вона поряд з іншими лягла в основу концепції сегментації ринку праці. Сегментування ринку праці може відбуватися за різними ознаками, одна з яких у дискурсі міграційних ринків праці, може мати особливо важливе значення. Відповідно до теорії етнічних анклавів [154] міграції окремих національностей формують «паралельні» ринки праці, які здебільшого функціонують у сірій зоні. На наш погляд, такі процеси досить небезпечні, однак формуватимуться на тих ринках праці, де міграції окремих національностей є масовими, міграційна політика ліберальна, натомість сприйнятливість титульної нації до інших етносів – навпаки консервативна і обмежуюча. Тому такий підхід варто також враховувати.

У контексті дослідження впливу транснаціональних ринків праці на ТМРП важливим є посилання до праці М. Окольскі (M. Okolski) [151], чиї дослідження показують процеси маргіналізації тимчасових мігрантів як у приймаючому суспільстві, так і в країні походження. Такі мігранти характеризуються вищою мобільністю, легше переміщуватися в інші країни, однак також можуть уже мати деякі втрати у кваліфікації.

Отже, унаслідок «гравітаційних» сил «виштовхування – притягування», а також низки інших причин формуються ТМРП. Такі ринки праці характеризуються *поліцентричністю* – поєднаннями в одному характерних

особливостей кількох національних (локальних) ринків праці, що визначаються нерівномірністю економічного розвитку, а також двоїстістю – формуванням окремих сегментів ринку праці. Очевидно, поліцентричність дозволяє шукати причини трудової міграції, зокрема, у цих особливостях та кон'юктурі двоїстого ринку праці. Поліцентричність ТМРП зумовлює формування «нерівноваги» сил, і може виявлятися у глибшій чи меншій асиметричності двох центрів притягання (наприклад, національних ринків праці двох країн), а також в опосередкованому впливі транскордонної території (іншої країни). Такий вплив може мати як соціально-економічний характер – прискорення темпів розвитку змінює центр притягання через зростання привабливості ринку праці, так і політичний – наприклад, зміна режимів перетину кордонів чи політика лібералізації переміщення через територію країни як транзитну. Прикладом є політика Туреччини щодо стримування біженців з Сирії, що прямують до Європи, або навпаки, їх пропуск. Таке рішення прямо впливає на системи соціального забезпечення і опосередковано на ринки праці країн, які стануть територіями призначення біженців.

Виходячи з викладених теоретичних посилок визначення ТМРП базується на *геосферному підході*²⁰, *теорії двоїстого ринку праці* та *теорії міграційних систем*²¹. ТМРП – система відносно стійких зв'язків та механізмів регулювання у сфері праці у межах територіальних міграційних систем. Характеристики ТМРП зумовлені насамперед соціально-економічними відмінностями у розвитку територій, але також й історико-економічними причинами, інституційними факторами [94]. Виникненню ТМРП має передувати формування умов для появи та інтенсифікації міграційних потоків. Такі процеси згідно з *синтетичною теорією Массі* [147] у сучасних умовах

²⁰ Геосферний підхід запропонований у межах суспільної географії для означення географічного простору формування сфер життєдіяльності людини чи спільнот людей, які формуються унаслідок стійких генетичних і функціональних зв'язків.

²¹ Засновником теорії де Хааз вважає А. Мабогунджа (Maboguje), який розумів під міграційною системою пов'язані між собою міграційними та економічними потоками певні набори географічних місць. Подальші дослідники поглибили цей підхід, «вбудувавши» міграційну систему як саморегульований механізм у ширші соціальні системи (О. Бейквелл (O. Bakewell 2012) [125].

поширення глобалізації та поглиблення регіоналізації є, зокрема, наслідком нерівномірності економічного розвитку, що призводить до об'єктивних зрушень на ринках праці, а також пошуку домогосподарством «найкращої стратегії» добробуту. Реалізація таких рішень дуже часто призводить до змін квалітативних характеристик реальних і потенційних учасників ринків праці у теперішньому та майбутньому. Квалітативні втрати наявної робочої сили при міграційних переміщеннях можуть виражатися у невідповідності кваліфікації працівника виконуваній роботі («надкваліфікація», яка найчастіше трапляється на ТМРП). Крім втрати кваліфікації це призводить до зниження доходів мігранта. Незважаючи на зусилля урядів країн та міжнародних організацій, проблема дискримінації трудових мігрантів все ще існує. Це стосується заробітних плат, умов та охорони праці, наявності незареєстрованої зайнятості (особливо у деяких країнах, що характеризуються доволі ліберальною міграційною політикою). Наприклад, у Німеччині у 2020 році заробітна плата осіб з власним міграційним досвідом на €250, а українських мігрантів – на €350 менша, ніж у середньому у всіх домогосподарствах [128].

Проблематичним для України залишається також питання інформаційного контролю щодо міграційних переміщень українських працівників. Важливим є запровадження ширших моніторингових процедур, врахування передових надбань міжнародних організацій, що працюють у галузі міграційних досліджень, обліку та аналізу міграцій. Насамкінець, дискусійними та не повністю передбачуваними є майбутні зміни міграційної політики країн Європи після подолання пандемії. Вона буде спрямована на вирішення проблем відновлення економіки та ще більшого запобігання неконтрольованій і нелегальній міграції, яка у випадку кризових ситуацій приносить надто значні збитки. Однак проблема дефіциту робочої сили у Європі залишиться актуальною і потребуватиме вирішення.

Висновки до розділу 1

Розкриття теоретико-методологічних засад дослідження ЛП в умовах кваліфікації дозволило зробити наступні висновки:

1. Сформульовано понятійно-категоріальний апарат дослідження і встановлено, що ЛП – найширша серед усіх категорій, що характеризують людський ресурс у соціальній економіці. Огляд наукових напрацювань дозволив виокремити основні підходи до дослідження ЛП: діяльнісний, діяльнісно-самоактуалізаційний, динамічний, прецедентний (доходний), духовно-інтелектуальний, духовно-культурний, ментально-ціннісний, екогенологічний, синергійний. Розкриваючи усі напрацьовані у науці підходи, встановлено, що вони акцентують увагу на превалюванні значення якісних характеристик ЛП. Однак ця теза не отримує належного розвитку і поглиблення власне у ключі розбудови кваліфікаційної концепції ЛП. У зв'язку з цим зроблено висновок про необхідність поглиблення та розвитку категорії у кваліфікаційному векторі.

2. Встановлено, що потенціалістський характер досліджуваної категорії експлікує його кваліфікаційну змістовність. Враховуючи особливі вимоги щодо якості, які пред'являються в економіці до: 1) людських ресурсів; 2) середовища існування людей та їх спільнот; 3) задоволення потреб людей, а також особливу роль людських ресурсів як чинника забезпечення конкурентоспроможності економіки, було сформульоване авторське визначення ЛП. В основу визначення покладено інтегральний підхід до кількісно визначеної сукупності якісних властивостей людини та об'єднань людей. При цьому у дефініцію введено обумовленість розвитку цих властивостей характеристиками та межами середовища існування. Таке уточнення дозволить, зокрема, будувати системи бінарних зв'язків між складовими ЛП, можливостями залучення їх до економічної діяльності та умовами середовища. Виявлено, що розвиток ЛП та його діяльність має відбуватись з урахуванням можливості його відтворення у майбутньому на рівні, не нижчому за існуючий, а орієнтиром при цьому має бути досягнення людського розвитку, поступу та щастя.

3. Для побудови теоретико-методологічного базису дослідження ЛП як квалітативної категорії необхідним є означення однієї із найскладніших гносеологічних категорій – якості. Міждисциплінарний, насамперед, філософський, а також соціально-економічний дискурс дозволив виділити етапи та логіку становлення концепту якості, а також групи підходів: субстратний, функціональний, предметно-галузовий, системний, антропологічний. Останній має особливе значення при розбудові концепції ЛП. Зроблено висновок про поширення підходу до якості як до основного критерію економічного розвитку.

4. Розглянуто еволюційний розвиток концепту якості в економіці і на основі цього встановлено, що зростаюче її значення запустило процеси квалітизації економіки. Передувало цьому формування філософсько-методологічного, техніко-управлінського, соціально-економічного підходів до якості, а вершиною розвитку став синтетичний підхід, який об'єднав усі попередні, визначивши якість як орієнтир економічного розвитку, а щодо ЛП – зростання реальних і потенційних якостей людини, цінності сталого розвитку, безпеку та збалансованість життя і середовища.

5. Запропоновано узагальнити усі типи нових економічних систем та підходи до їх означення у єдиній концепції квалітативної економіки, під якою розуміється економічна система, економічні механізми якої базуються на якості та яка покликана задовольняти потреби людей та підвищувати якість життя з урахуванням імперативу дотримання прав і свобод людей та на основі ціннісного підходу. Означено сутнісні зміни в основних економічних механізмах та інститутах, які полягають у якісних структурних зрушеннях та набутті нових якісних станів і способів організації економічних процесів. При цьому швидкість змін дозволяє твердити про квалітативну революцію в економіці.

6. Виділено ознаки квалітативної економіки, серед яких: вища ефективність економічного зростання, базованого на якості, що призводить до поглиблення асиметрії світового розвитку; об'єктивна необхідність впровадження та дотримання принципів сталого розвитку; соціалізація економіки; посилення конкуренції на ринках, насамперед, через механізми

створення якості; формування нових типів виробничих відносин, форм і видів зайнятості, зміни змісту праці; інституціоналізацію якості.

7. Встановлено наявність протиріч в умовах об'єктивності квалітизації економіки України у процесі змикання якісних характеристик ЛП, нових особливостей і якісної змістовності потреб людей та можливостей середовища їх задовольняти. Існуючі протиріччя є завданнями для вирішення і визначальними координатами при побудові політики розвитку ЛП України.

8. Один із напрямів економічної теорії, у рамках якого автор розбудовує концепцію ЛП, – це фізична економія, яка виникла і розвивається у значній мірі на теренах української науки. Фізична економія використовує терміни фізики для обґрунтування економічного розвитку. У випадку ЛП запропоновано енергетичну парадигму його розвитку, а також визначено функцію часу як механізму синхронізації творення якості на різних рівнях.

9. Положення енергетичної парадигми розвитку ЛП стосуються обґрунтування: 1) енергії як основного джерела життєздатності організму, що формує життєвий потенціал особи та особисте і суспільне здоров'я; 2) процесів енергообміну під час праці та створення продукту; 3) збалансування цих процесів для забезпечення відтворення людини.

10. Визначено, що теоретичні аспекти використання часових координат розвитку ЛП як квалітативної категорії пов'язані з: 1) ресурсним підходом до часу – для формування якісних властивостей у хрональних вимірах; 2) системним підходом до часу – для визначення його місця як одного з механізмів розвитку системи; 3) означенням режимів і темпів модернізації економіки. Методологічно хрональні характеристики розвитку ЛП пов'язані з витратами (втратами) часу, ефективністю його використання, синхронністю (асинхронністю, часовою асиметрією) процесів розвитку ЛП; зв'язком між простором і часом, а також цінністю часу. Ці положення лягають в основу авторських методичних підходів до оцінки розвитку ЛП.

Основні результати розділу 1 опубліковані у наукових працях автора: [23, 80, 85-102, 145].

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ: КВАЛІТАТИВНІ АСПЕКТИ

2.1. Синтетичний квалітативний підхід до дослідження людського потенціалу

Актуальність дослідження ЛП як категорії в системі економічних знань, в основі якої лежить насамперед якісна визначеність людини та її об'єднань, підвищується в умовах квалітизації економіки. Як зазначає Л. Семів, в умовах трансформації соціально-економічного середовища функціонування людини пов'язане із набуття нею нових якостей, які є результатом подолання суперечностей у різних сферах людської діяльності [81, с. 255].

Обґрунтуванням необхідності пошуку нових методологічних підходів до розвитку ЛП є наступні міркування. Науково-технічний прогрес, інформатизація та диджиталізація в економіці призводять до зростання вимог щодо швидкодії суб'єкта економічної діяльності, нарощування темпів усіх економічних процесів – від виробництва до процесу переробки інформації та прийняття управлінських рішень. Однак процеси життєдіяльності людини як біосоціальної сутності мають незмінну тривалість: процеси навчання базовим знанням, опанування навиками, задоволення життєвих потреб тривають стільки ж часу, скільки і тисячоліття тому. Тому становлення квалітативної економіки, її орієнтири постійного підвищення ефективності поглиблюють асиметричність та збільшують асинхронність процесів зростання потреб суспільства й економіки та формування відповідних якостей людини. Так, наприклад, система освіти як інститут (відповідно до теорії інституціоналізму він завжди буде інерційнішим, чим зміни в реальній економіці) не встигає ефективно адаптовуватись до ринкових вимог щодо знань, навиків та компетентностей осіб, що навчаються. Тому розробка сучасної політики розвитку ЛП потребує докорінного перегляду засобів, інструментів та механізмів, які б дозволили ефективно досягати основної мети сучасної економіки – створення умов для людського розвитку. Це має

відбуватись з використанням новітніх теоретико-методологічних засад, які мають ґрунтуватися на *людиноцентризмі, ноосферній концепції та засадах синергетики*.

У сучасній соціальній економіці ЛП є центральною категорією, що сформувало *«людиноцентричну» наукову ідеологію*. Водночас в умовах загострення екологічних, демографічних проблем, розвитку суспільства споживання, низки інших викликів виникає багато новітніх питань збереження ЛП. Саме це зумовило логіку розвитку наукових рефлексій. Так, у рамках постнекласичної раціональності як наукового підходу гуманістична складова набула нового значення [213]. Зокрема, був сформульований *антропний принцип*, стисла суть якого полягає у провідній ролі світового розуму, у *ноосферній причинності руху буття* (В. Вернадський, Тейяр де Шерден), вияві творчої здатності універсуму через людську діяльність (С. Кримський). «Людське існування полягає у безперервному творінні непередбачуваних новацій» [200, с. 215].

Бурхливий розвиток науки XIX та особливо XX століть, криза класичного раціоналізму, розвиток термодинаміки, перегляд проблеми часу у фізиці, а згодом й інших галузях знань, технологічні прориви, порушення екологічного балансу, збільшення кількості та ймовірності ризиків – це неповний перелік тенденцій, що починаючи з середини XX століття вимагали пошуку нових парадигмальних засад розвитку світу [211]. Детерміністичні підходи до закономірностей функціонування соціально-економічних систем не могли пояснити невдачу побудови соціалізму в окремо ізольованій країні, надати інструменти ефективного використання ЛП, людського розвитку, зростання добробуту, запобігти зменшенню соціальної напруженості. Очевидно, причина того, що нобелівський лауреат, економіст Ф. А. фон Хайек називав хибними еволюційні теорії Гегеля, Маркса, Шпенглера, Конта [217, с. 136], у тому, що всі ці теорії базувались на дослідженні закономірностей розвитку систем, які заздалегідь вважалися замкнутими, результат їх розвитку був наперед визначений, а значить їх елементи характеризувалися лінійними залежностями.

При цьому, наприклад у вченні К. Маркса не у повній мірі враховувався чинник ментальності людини, яка є не об'єктом системи, а її суб'єктом, причому розвиток якого також є складним еволюційним процесом, що нерозривно (когерентно) пов'язаний з розвитком системи.

Зазначеними обставинами пояснюється еволюція теоретико-методологічних засад наукового дослідження від детермінізму, через теорію відносності та квантову методологію і далі, на сучасному етапі – до оформлення принципів синергетики – теорії розвитку складних нерівноважних систем, основоположниками якої є Г. Хакен [218, 219] та І. Пригожин [198, 199], Г. Ніколіс [196]. Разом з тим, передумови її розвитку закладено численними міжгалузевими науковими дослідженнями: А. Ейнштейном та Р. Клаузіусом у фізиці, А. Богдановим, Н. Вінером, Л. фон Берталанфі – у науках системного розвитку та інформаційного управління, Е. Леруа, Т. де Шарденом, С. Подолинським, В. Вернадським – у міждисциплінарних сферах наукового знання, що включають філософію, біохімію, геологію, соціальну економіку та іншими. Уже сформована синергетика як загальна методологія започаткувала різноманітні новітні дослідження у багатьох науках, які далекі від природничих, де вона зародилася: лінгвістиці, соціології, економіці, культурології. Так, Ф. А. фон Хайєк [217] базував свою теорію вільного ринку власне на синергетичних засадах. А. Свідзинський у галузі культурології пояснює дію антропного принципу та роль культури як механізму самоорганізації людства [206]. Синергетика лягла в основу розробленої Л. Мельником теорії самоорганізації систем та триалектичного підходу до управління розвитком економічних систем [60, 61]. Екогомологія С. Злупка розвиває підходи до коеволюції довікілля і людини, що базується на якісних характеристиках першого і другого, а також на пріоритеті ціннісно-ідеологічних засад [187]. У контексті цього підходу В. Письмак продовжує напрацювання С. Подолинського. Зокрема, в його теорії розвинено твердження С. Подолинського про те, що праця не виробляє речовину, а приєднує до неї перетворювану енергію [197, с. 182]. Екстенсивна щодо ресурсів природи, які, за

С. Подолинським, є нагромадженням на Землі запасом сонячної енергії, економічна діяльність людини, сягнула таких масштабів та такого рівня активності, що біосферний простір поступово заповнюється субстанціями, які містять енергію у пасивному вигляді (за В. Письмаком – негентропіки [68]). Зрештою, на базі синергетики розвинулись окремі напрями наукових знань, такі як: *теорія катастроф, теорія хаосу, теорія фракталів, метатеорія складних адаптивних систем, у тому числі і соціальних інститутів, теорія складності*.

Поле застосування синергетики має величезний потенціал, а результати цього у подальшому можуть мати інноваційний характер [210]. Наведене у значній мірі стосується предмету даного дослідження, оскільки саме синергетика пояснює механізми творення нової якості у системі, окреслює роль середовища життєдіяльності та можливі сценарії саморозвитку і самоорганізації системи ЛП. На думку Л. Мельника, синергетика – це наука про самоорганізацію відкритих стаціонарних систем у результаті їх самовільної узгодженої поведінки, що призводить до виникнення *нових якостей*, яких не було у підсистем нижчого рівня [60, с. 8]. Згідно з позицією В. Г. Буданова, синергетика виступає у сучасному науковому дискурсі одночасно як картина світу, загальнонаукова методологія, а також окрема наука [179, с. 146].

Синергетика як наука про загальні процеси самоорганізації у складних нерівноважних структурах, дає чітке наукове пояснення процесам нерівноважної впорядкованості в економічній дійсності, виявляє визначальні причини структуризації економічних об'єктів, відкриває новий напрям в теорії економічної динаміки. У прикладному плані синергетичний підхід дозволяє використовувати ефективні методики вирішення багатьох актуальних завдань в області оптимального управління господарськими структурами в умовах становлення економічної системи [212]. У фокусі побудови політики розвитку ЛП *синергетика надає методологічний базис* для:

1) *пошуку механізмів нарощування ЛП як якісної категорії та відкритої системи*. Методологія управління нерівноважними економічними об'єктами у своїх загальних положеннях базується на системних принципах

теорії автоматичного регулювання як найбільш ефективному способі самоорганізації. Автоматичне регулювання (авторегуляція) характеризує здатність складних систем за допомогою негентропійних процесів відтворювати та зберігати життєздатний функціональний стан, а при порушенні рівноваги самостійно обирати шлях і переходити у новий стан. Авторегуляція як негентропійний процес призводить до підвищення самоорганізованості нерівноважних систем у результаті відбору оптимальних станів на шляху до власного удосконалення. Синергетичний аналіз складних нерівноважних систем засвідчує, що керуючі параметри не регулюють безпосередньо діяльність об'єкту управління, а формують внутрішній механізм його самоорганізації. Параметри поведінки нерівноважної системи задаються випадковим чином, у результаті чого вона спонтанно переходить на новий рівень організації, сама обирає оптимальний шлях свого функціонування. Теорія управління складними нерівноважними системами досліджує процеси стохастичної генерації нововведень на базі механізму взаємодії пов'язаних між собою елементів. Доречним у цьому контексті є посилання до теорії інноваційних циклів Й. Шумпетера, який відводив виняткову роль у переході до нових типів економічних відносин та створенні нових інноваційних типів економічних систем груповим взаємодіям підприємців-інноваторів [224, с. 404]. Синергетичний принцип у контексті теорії ЛП дозволить виробити такі підходи до політики його розвитку на усіх рівнях які, перше, урівноважать нестійкість у період змін системи, а друге – уможливллять пошук нових резервів у цій політиці.

Зважаючи на той факт, що у центрі уваги синергетики знаходяться якісні зміни в динамічній (чи статичній) поведінці системи [218, с. 361], ця загальнонаукова методологія стає визначальною при дослідженні ЛП як квалітативної категорії. У зв'язку з цим, на нашу думку, теоретико-методологічні засади дослідження якості ЛП повинні базуватися на основних принципах синергетики та космогенно-енергетичній парадигмі праці С. Подолинського, яка, у свою чергу, ґрунтується на законах термодинаміки. Ці засади є методологічною основою, відображенням *квалітативного характеру ЛП*.

2) *підходу до станів балансу і дисбалансу, а також їх змін як перехідних етапів розвитку системи ЛП та нарощування його якісних характеристик.* У вищенаведеному контексті синергетичного підходу поняття дисбалансу як основного механізму розвитку набуває нового сенсу. Якщо система відповідно до принципу самоорганізації реагуючи на зовнішні виклики перебудовує взаємозв'язки прагнучи до стану рівноваги (у випадку самоорганізації системи – рівноваги дії сил), то тоді кожний стан можна розцінювати як дисбаланс, а стан динамічної рівноваги – як його перехідний етап. За такого підходу логічно, що баланс – це частковий випадок дисбалансу. З погляду теорії самоорганізації систем, баланс (або динамічна рівновага) – тимчасовий стан стаціонарності, тобто здатності системи підтримувати гомеостаз [60, с. 43]. Базуючись на принципах синергетики, економічна система може розвиватися інваріантно з різною ймовірністю реалізації сценарію. У процесі самоорганізації, досягаючи певного дисбалансу та відхилення від попереднього рівноважного стану і втягування у системні коливання (флуктуації) все більшого числа зв'язків, система досягає точок біфуркації. Саме вони є визначальним моментом вибору атрактора подальшого розвитку системи. Дисбаланс – це стан, при якому порушується рівновага елементів, руйнуються деякі взаємозв'язки у системі. Кожна нерівноважна система відповідно до принципів синергетики прагне відновлення балансу (рівноваги). Таким чином відбувається творення нових зв'язків, що знаменує собою еволюцію, розвиток. Це дає надію на можливість подолання у майбутньому негативних тенденцій у структурі ЛП. А головним завданням у подоланні існуючих структурних дисбалансів є гармонійний розвиток людини та суспільства на засадах справедливості, забезпеченні рівних можливостей, гідної праці і життя.

3) *розгляду середовища формування ЛП як джерела можливостей формування якісно нових станів системи ЛП.* Цей методологічний базис розглянемо у фокусі теорії ЛП та концепції стійкого розвитку, зокрема, збереження екологічної балансу. Незважаючи на різне походження екологічної теорії та синергетики, у них є багато спільного. Перш за все, вони цілком

відображають нелінійність мислення, оскільки у повній мірі орієнтовані на взаємодію із середовищем функціонування системи, отже, визнають ймовірнісність, варіативність, непередбачуваність, незворотність розвитку системи. Окрім того, стійкість системи, що є відкритою для впливу середовища визначається його станом і ці зв'язки також носять системний характер. Отже, стійкість – це характер взаємодії системи і середовища. Вплив середовища порушує структуру системи, нарощуючи ентропію аж до хаосу, який є кроком до нового порядку. Однак варіант розвитку може бути різний і він зумовлений не стільки характеристиками системи, а у значно більшій мірі можливостями, що закладені у середовищі. Такі «басейни» варіантів розвитку називаються атракторами і їх вибір системою має ймовірнісний характер. Таким чином, розвиток системи залежить від середовища її існування і вплив на систему також може здійснюватися через коригування можливостей, які закладені у середовищі.

Наведені міркування ілюструють не лише спільність екологічної теорії та синергетики, а, що у рамках тематики дослідження значно важливіше, слугують основоположним методологічним принципом розробки кваліологічної концепції ЛП через вплив насамперед на середовище існування людини, яке і визначає, згідно з синергетичними принципами, атрактори розвитку ЛП регіонів України.

Доречним тут буде посилання до теорії самоорганізації систем Л. Мельника, згідно з якою відкритість є однією із найважливіших характеристик економічної системи, що забезпечує її розвиток (незворотні, спрямовані і закономірні зміни). Саме відкритість відіграє ключову роль у створенні взаємодії системи зі зовнішнім середовищем, яке є просторово-інформаційним полем розвитку і забезпечує надходження енергії [60, с. 40].

У контексті вищенаведеного та попередніх досліджень можна сформулювати основоположні принципи, підходи до дослідження ЛП як квалітативної категорії, побудувати системи бінарних зв'язків у системі «ЛП як квалітативна категорія – середовище формування якості» і на основі цього узагальнити синтетичний квалітативний підхід до ЛП.

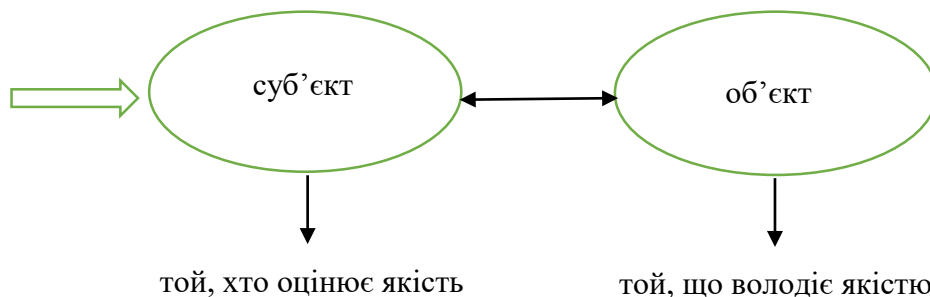
Принципи дослідження ЛП як якісної системної категорії:

- *гомеостатичності* – самостійності підтримки певних внутрішніх параметрів системи ЛП через виконання життєзабезпечуючих, компенсаційних та трансформаційних процесів;
- *динамічної ієрархічності* – ЛП як багаторівнева ієрархічна структура; рівень постійного розвитку і поліпшення кожної з нижчих структур визначає формування якості на вищих рівнях та набуття системою *емерджентних* властивостей;
- *нелінійності, нерівноважності* – ЛП як складна відкрита система розвивається через механізми порушення рівноваги та набуття нових якісних станів, які характеризуються певним рівнем непередбачуваності, варіабельності та незворотності розвитку;
- *суб'єкт-об'єктної єдності* – полягає у поєднанні сприйняття людиною рівня задоволення свої потреб та об'єктивних можливостей економічної системи їх забезпечувати, а також відповідності рівня розвитку якостей людини вимогам (стандартам) квалітативної економіки;
- *багатовимірності* – принцип витікає з попередніх і ставить вимогу застосування багатовимірних методів дослідження, що включали б системну множину показників і оцінок, які мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер; складність категорії полягає у тому, що вона акумулює у собі множину властивостей, які не завжди можна однозначно оцінити, і які складно звести в один інтегральний показник – для цього використовують процедури згортання та розгортання показників якості;
- *відносності* – ЛП як якісна категорія не може бути виміряний безвідносно до певного еталону, нормативу чи іншого критерію, що визнаний за базу порівняння.

З вищенаведених принципів дослідження та онтологічної визначеності ЛП як квалітативної категорії впливають типологічні системи бінарних зв'язків, які дозволяють систематизувати теоретико-методологічну основу його дослідження (рис. 2.1).

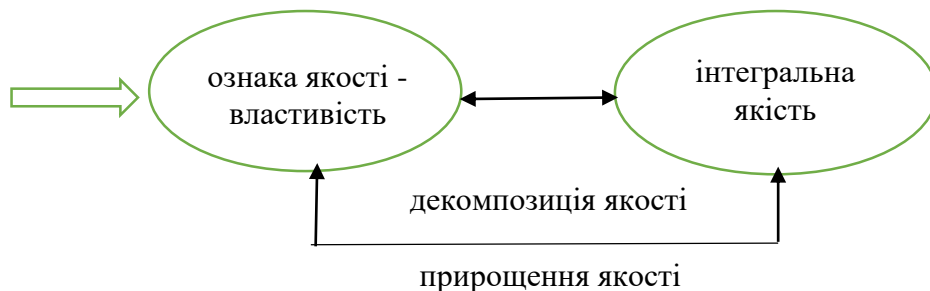
1-ий тип бінарних зв'язків

Принципи
суб'єкт-об'єктної
єдності та
відносності

2-ий тип бінарних зв'язків

Принципи
динамічної
ієрархічності та
багатовимірності

3-ій тип бінарних зв'язків

Принципи
гомеостатичності
та нелінійності,
нерівноважності

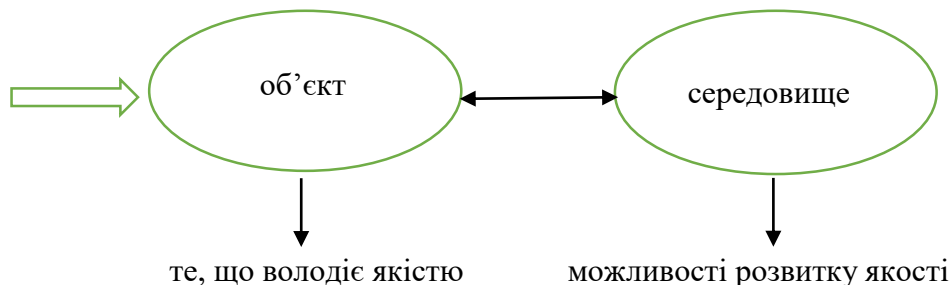

Рис. 2.1. Системи бінарних зв'язків у проекції принципів дослідження ЛП

Джерело: розроблено автором

Підходи, які використані у дослідженні ЛП як квалітативної категорії [208]:

1. Комплексний підхід – застосовується для порівняльного аналізу середовища формування ЛП; вимагає виділення компонент середовища, які формують *бінарні зв'язки* з компонентами ЛП²² (*демографічно-валеологічна компонента – системи охорони здоров'я; освітньо-інтелектуальна компонента – якість освіти і можливості саморозвитку; професійно-кваліфікаційна – якість ринку праці; соціокультурна – захищеність, повага і*

²² Компонентна будова людського потенціалу буде розглянута у п. 2.2.

гідність; екстична – якість навколишнього середовища та інфраструктури; диджитал-інклюзивна – наявність та якість доступу до цифрових мереж).

2. Структурний – використаний для розробки компонентної будови ЛП.
3. Синергетичний – для дослідження механізмів формування якості у відкритих системах в умовах нестійкості середовища.
4. Ресурсний – для оцінювання передумов (факторів) формування ЛП.
5. Нормативний (еталонний) – для оцінювання відповідності фактичного стану ЛП стандартам кваліметрії (таксономічні прийоми аналізу).
6. Ціннісний, холістичний – для оцінювання відповідності фактичного стану ЛП морально-етичним засадам гуманістичної парадигми. Спрямований на дослідження активності людини, її цінностей, культури тощо. Регламентація цінностями є однією із фундаментальних рис квалітативної економіки.
7. Цільовий – для оцінювання відповідності фактичного стану ЛП суспільним нормам і орієнтирам (цілям) людського розвитку.
8. Діяльнісний (процесний) – для обґрунтування діяльнісного підходу до дослідження ЛП.
9. Стратегічний – для побудови напрямів кваліологічної аналітики як складової політики розвитку ЛП.

Об'єднання цих підходів, принципів, багатоманітності трактування ЛП як якісної категорії у парадигмі квалітативної економіки, її багатовимірність вимагає застосування **синтетичного квалітативного підходу**²³. Синтетичний квалітативний підхід до дослідження ЛП ґрунтується на таких положеннях:

- у теоретичному плані:
 - комплексність та системність категорії якості в економіці, що дозволяє твердити про нерозривність, взаємообумовленість та ієрархічність якості в економічній діяльності, споживанні, інших соціально-економічних процесах, про якість яких ведеться мова у сучасній економіці; це знаходить прикладну проекцію у системах всеохоплюючого менеджменту якості, де вона формується

²³ Термін «синтетичний квалітативізм» запроваджений російським ученим А. І. Субетто, який виділив 4 види синтезу щодо якості: онтологічний, методологічний, аксіологічний, прагматичний [213, с. 98]

на усіх без виключення ланцюжках її створення; у виникненні термінів «базова», «необхідна», «бажана» якість [178, с. 14];

- єдність об'єктивного та суб'єктивного, онтологічного та морфологічного, аксіологічного та прагматичного підходів до якості;

- у методологічному плані:

- відносність категорії якості, що вимагає: - застосування відповідних специфічних методик дослідження, що дозволяють здійснювати відносні оцінки (класифікаційних, таксономічних, метричних та ін. прийомів); - вирішення проблеми еталону; - запровадження методів, що дозволяють будувати ієрархії, підмножини характеристик якості, а також методик «згортання» та «розгортання» показників якості з виділенням операційної, статистичної та інтегральної якості (відповідно до 2-го типу бінарних зв'язків у системі ЛП як квалітативної категорії);

- необхідність вичленовування вимірювальних та оціночних процедур, що у сукупності складає кваліметричний підхід. Останній відрізняється від метрології тим, що має справу з відносними комплексними оцінками, які повинні враховувати чинник часу (ситуацію оцінки²⁴), умови використання об'єкта, що володіє якістю²⁵ та ступінь задоволеності споживача якості;

- необхідність розробки і використання специфічних шкал вимірювання, що дозволяють градувати якість та присвоювати їй оціночні (семантичні) значення.

Схематично сутність та складові синтетичного квалітативного підходу до дослідження ЛП відтворено на рис. 2.2.

²⁴ Відповідно до підходу, викладеного у працях Азгальдова Г. Г. у співавторстві з іншими авторами (наприклад, [173, с. 68]).

²⁵ Ця теза належить голландським ученим Еттингеру Д. і Сіттігу Д. [121], які вважаються основоположниками кваліметрії паралельно з радянськими ученими Азгальдовим Г., Глічовим А, Пановим В.

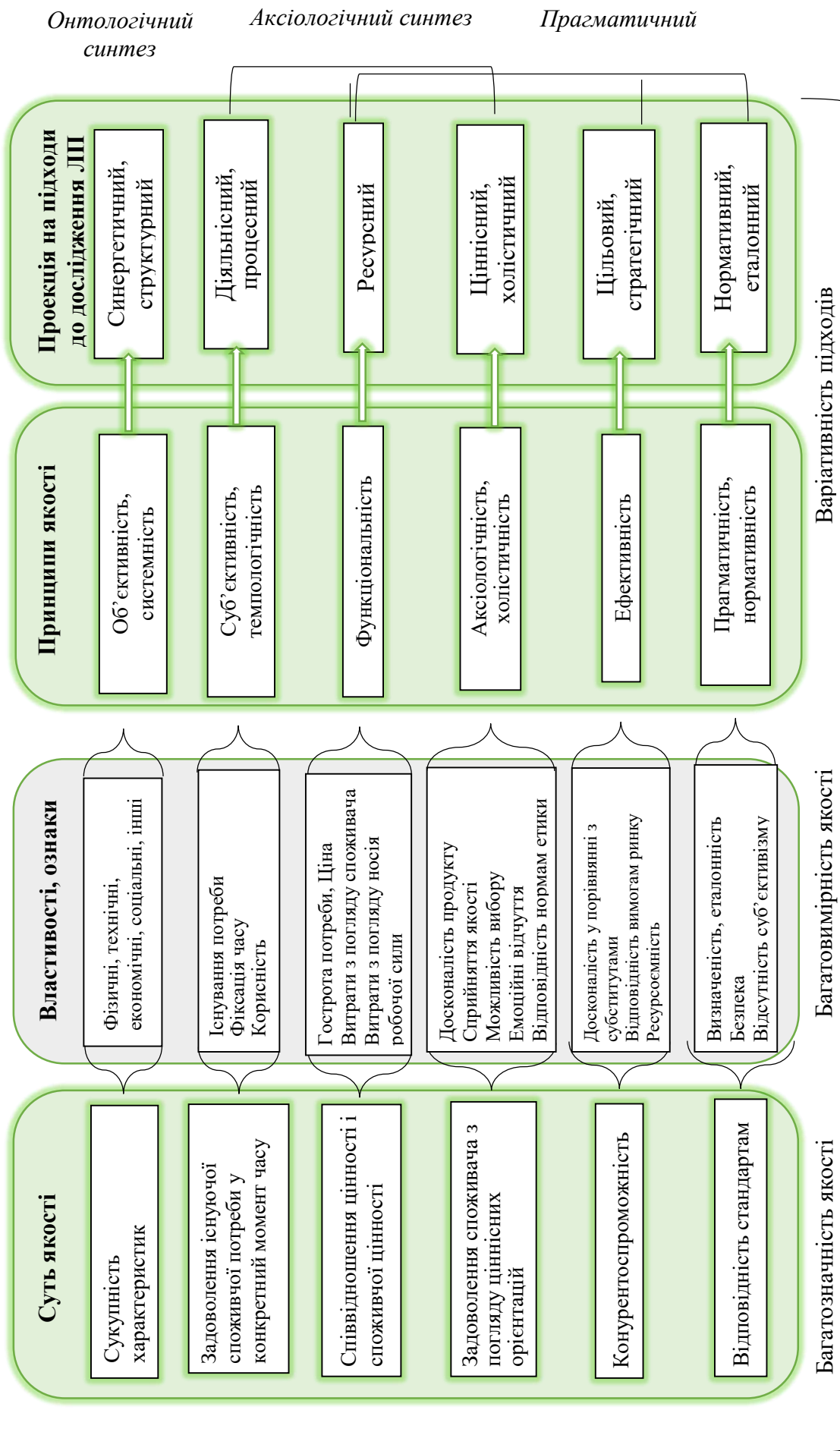

Рис. 2.2. Синтетичний квалітативний підхід до дослідження ЛП

Джерело: розроблено автором

Онтологічний синтез у квалітативному підході до дослідження ЛП передбачає розгляд категорії як системної єдності її складових та властивостей. *Аксіологічний синтез* стосується узагальнення цінності та вагомості задоволення потреб людей, а також місця ЛП у цінностях та цілях розвитку економічної системи. *Прагматичний синтез* узагальнює корисність, функціональність та роль ЛП у забезпеченні конкурентоспроможності економіки, а також відповідність його розвитку встановленим нормативам і стандартам. *Методологічний синтез* окреслює вимогу включення широкого спектру значень, вимірів і підходів до ЛП як якісної категорії у систему його дослідження.

Отже, синтетичний квалітативний підхід вимагає застосування до дослідження ЛП кваліметричних методологічних імперативів: багатозначності ЛП як якісної категорії, що відповідно характеризується множиною ознак, що пред'являють вимогу варіабельності та багатовимірності оцінок. При цьому кваліологічний об'єкт, що досліджується завжди буде мати ознаки суб'єктивності оцінки, оскільки мають значення не тільки об'єктивні характеристики, які можна виразити у конкретних вимірниках, але й потреби, які задовольняє ця якість, а також і характеристики цієї потреби, часові рамки, ситуація оцінки та умови використання тощо. Так, наприклад, дослідження можливостей людського розвитку для досягнення певного рівня ЛП має доповнюватися аспектами самопочуття та самооцінки можливостей людини, а також індивідуальної відповідальності за використання цих можливостей для досягнення власного та суспільного прогресу.

2.2. Компонентна будова та структурно-кваліметричні виміри людського потенціалу

Побудова методологічної платформи дослідження ЛП як квалітативної категорії вимагає обґрунтування його компонентної будови та ознак розвитку кожної з них у рамках двох взаємодоповнюючих підходів – особистісного та

діяльнісного, а також виявлення механізмів збалансування цих компонент для запобігання втратам та сприяння розвитку ЛП.

Низка учених, досліджуючи компонентну будову ЛП, пропонували різні підходи до цього питання. Так, на думку О. Ф. Новікової, О. І. Амоші, В. П. Антонюк [194, с. 253] ЛП включає такі складові: демографічну, фізіологічну, соціально-економічну, освітню, культурну.

Деяке узагальнення підходів науковців до компонентного складу ЛП здійснено О. Стефанишин. При цьому перелік компонент є одним із найбільш повних, оскільки авторка виділяє такі складові: біологічну, демографічну, інтелектуальну, мотиваційну, екогенологічну, екологічну, культурну, етнокультурну, соціальну, економічну, здоров'я, мобільність, творчість (підприємливість), сакральну, освітню, інформаційну, політичну, використання часу, громадський порядок та безпеку [103, с. 33]. Дослідниці заперечують автори О. Новікова, О. Амоша, В. П. Антонюк [194], які справедливо зауважують, що багато із цих компонент можна об'єднати. Натомість Т. Шкода пропонує такий компонентний склад ЛП: демографічний, потенціал здоров'я, освітньо-професійний, інтелектуальний, діяльнісний, соціально-економічний, соціально-ментальний, громадянсько-політичний [223].

У загальному існує досить багато підходів у вітчизняній науковій літературі стосовно компонентної будови ЛП і їх перерахування доволі об'ємне. Вважаємо, їх авторів варто умовно об'єднати у дві групи: прихильники розширеного підходу (О. Стефанишин [103], Т. Шкода [223], О. Іванов [188, с. 48], І. Юрченко і М. Донцова та Н. Юрченко [226]; у випадку побудови структури трудового чи соціально-трудоного потенціалу – М. Долішній та С. Злупко [185], У. Садова [77, с. 407], М. Семикіна та колектив авторів [215, с. 26], Л. Шевчук [119], С. Прохоровська [202, с. 3]; у випадку дослідження людського капіталу – Л. Гальків [181, с. 30] та інші), а також звужений підхід, де будова ЛП зводиться до 3-5 компонент (Е. Лібанова та О. Грішнова [193, с. 35], О. Новікова і О. Амоша, В. Антонюк [194], у випадку трудового потенціалу – Р. Чорний [221] та інші). Осібний у концептуальному плані підхід сформований

науковцями Л. Семів [81, с. 262], С. Пасекою [66, с. 39], М. Ажажею [172], які у різний спосіб, але визнали пріоритетною у людських ресурсах інноваційну, інтелектуальну його складову. Предтечею визнання важливості інтелектуальної складової у людських ресурсах в інших науках (соціологія, філософія) був П. Бурдьє, який визнавав існування капіталу у трьох вимірах: економічному, культурному і соціальному, а також поділяв потенціали людини на гносеологічний, творчий, аксіологічний, комунікативний і естетичний [231]. І варто навести ще один важливий акцент. На думку колективу російських авторів, центральним компонентом ЛП є потенціал духовного розвитку людей [220, с. 61].

Таким чином, огляд підходів дозволяє побудувати авторське бачення компонентної будови ЛП як квалітативної категорії. Це структурування має важливе значення для подальшого дослідження, оскільки складає частину теоретико-методологічної та методичної платформи, на якій висновується методика оцінки ЛП.

Структурна композиція ЛП – це системна єдність демографічно-валеологічної, освітньо-інтелектуальної, професійно-кваліфікаційної, соціально-культурної, екстичної та диджитал-інклюзивної²⁶ компонент. Остання компонента додана автором з огляду на тенденції цифровізації економіки, які впливають на усі сфери економіки та висувають нові вимоги до якісних характеристик ЛП, формують нові потреби, способи їх задоволення, таким чином розширюючи межі середовища життєдіяльності. Деякі тенденції впливу диджиталізації на сферу зайнятості розкрито у п. 1.3 та далі у п. 4.4, у таких умовах повноцінна участь людини у всіх сферах життя все частіше вимагає включення (інклюзії) у цифрову реальність. При цьому, як зазначає Е. Лібанова, доступ до мереж тісно пов'язаний зі статками населення і при утрудненні включення у них формує мультиплікативний ефект «відставання» і поглиблення нерівності, зокрема в умовах дистанційного навчання під час епідемії COVID-19,

²⁶ Digital (англ. – цифровий), inclusiveness (англ. – включення). Написання українською «диджитал» згідно з правилом т. зв. «дев'ятки».

закладаючи підвалини ще більшої диференціації у майбутньому [191, с. 177]. У той час як поширення дистанційної зайнятості підвищує вимоги до цифрової компетентності робочої сили [191, с. 178].

Механізм структурного балансування ЛП полягає у забезпеченні рівня розвитку зазначених компонент у їх системній єдності, що детермінуються певними умовами середовища існування. На наш погляд, *структуризація ЛП має відбуватись на основі цілепокладання*. Суть цього положення полягає у тому, що метою дослідження ЛП у кінцевому підсумку є побудова політики його розвитку, збалансованої за цілями, ресурсами та можливостями середовища, а також обґрунтована якісним аналітичним інструментарієм. Такі обмеження (або навпаки потенційні можливості) дозволять побудувати структуру ЛП, яка об'єднуватиме теоретико-методологічні положення його цілісності і охоплення усіх характеристик з однієї сторони і цілі людського розвитку – з другої. Як вдало зазначає С. Айвазян, якість життя і якість населення є складними, синтетичними, латентними категоріями, і тому для їх оцінки (і навіть простого визначення) необхідна наявність конкретної прикладної мети [174]. Отже, необхідною вимогою побудови політики розвитку ЛП має бути розробка можливих сценаріїв його прирощення за кожною з компонент для досягнення цілей людського розвитку (рис. 2.3). При цьому остання компонента має комплексний синтетичний вплив на досягнення низки цілей.

Також важливим положенням при розбудові структурної композиції ЛП є механізми його збалансування, що висновується з викладеної у попередньому пункті синергетичної наукової платформи розвитку ЛП. Відповідно до цього стан ЛП можна досліджувати у статиці й динаміці. У статиці – це взаємовідношення і взаємозв'язки структур людини і середовища її існування у конкретний момент часу [213]. Структурування ЛП у дискурсі синергетичного підходу дозволяє окреслити також динамічний аспект – зрушення в дисипативній структурі, що вибудовують нові зв'язки у системі. Механізм

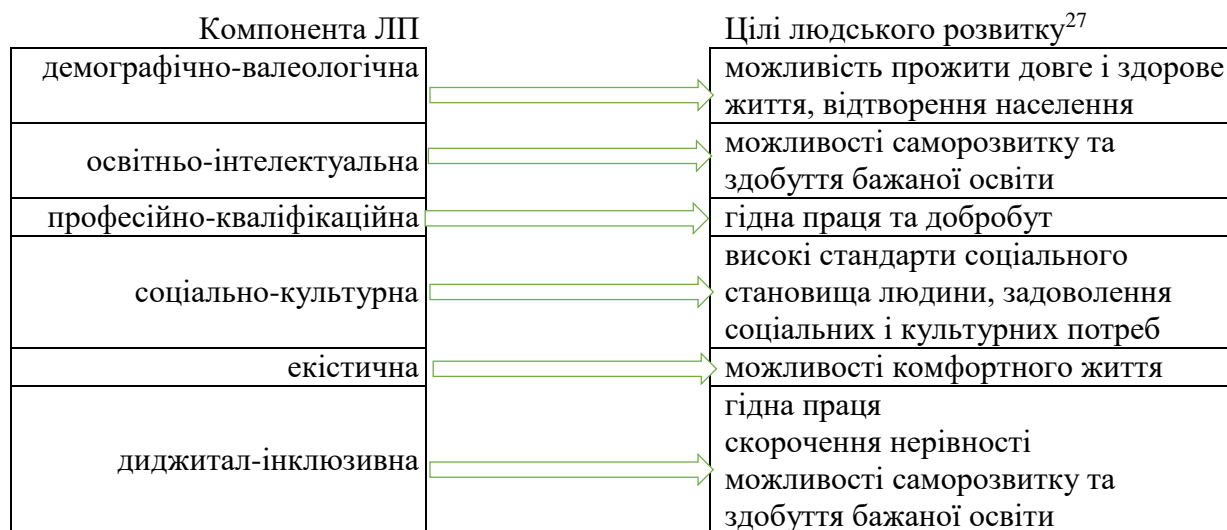

Рис. 2.3. Відповідність компонент ЛПІ цілям людського розвитку

Джерело: розроблено автором на підставі [8, 201]

структурного балансування ЛПІ полягає у забезпеченні рівня розвитку цих компонент у їх системній єдності, що детермінуються їх взаємозв'язками та певними структурами середовища його існування. Дисбаланс виявляється у невідповідності будови ЛПІ умовам його відтворення з подальшим зниженням рівня розвитку якісних характеристик.

ЛПІ – ієрархічна структура, де кожний наступний рівень є вищим попереднього, але при цьому не є їх сумою. Компонентну будову людини як єдності структур у зв'язку з антропосоціогенезом середовища розвиває У. Садова [77, с. 28]. С. Пасека досліджує компонентну будову *трудового* потенціалу у проекції особистісного і регіонального рівнів [66, с. 39]. Російський автор у праці [188, с. 33] розкриває чотирьохрівневу будову ЛПІ: особистісний, груповий (соціальні групи, колективи), соціальних спільнот (у координатах соціального простору) і потенціал на рівні держави. У контексті вищенаведеного слід зауважити, що виділення більшої кількості рівнів утруднює розбудову методичних підходів до оцінки ЛПІ, тому виправданим є звуження їх кількості шляхом укрупнення для аналітичних потреб. Водночас у такому випадку губиться змістовне наповнення категорії, особливо, якщо мова йде про ЛПІ як

²⁷ Відповідно до складових (аспектів) Індексу людського розвитку, запропонованого фахівцями ПРООН, адаптованого до умов України науковцями Державного комітету статистики та Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України [201], а також на основі узагальнень М. Біль [8, с. 64-66].

найширшу серед усіх, що стосуються людських ресурсів, і квалітативну категорію.

Остаточному оформленню теоретико-методологічного базису дослідження ЛП має передувати висвітлення суті особистісного та діяльнісного підходів.

На наш погляд, варто конкретизувати ієрахічність ЛП у частині прив'язки досягнутих рівнів розвитку різних його характеристик до середовища їх формування та потреб людини. Особистісний аспект дозволяє вивчати ЛП в контексті окремих рівнів соціогенезу – розвитку людського організму, індивідуальності, особистості [145]. На кожному з цих рівнів формуються специфічні взаємозв'язки, які утворюють системну якість, що й формує інтегральні характеристики ЛП. Зокрема, на рівні організму якість формується шляхом міри задоволення життєвих потреб людини. На рівні індивідуу вирішальне значення у творенні ЛП належить міра задоволення його психологічних потреб (це можливо лише при відповідних мінімальних характеристиках, сформованих на нижчому рівні формування людини). На особистісному – вимір доповнюється характеристиками процесів та особливостями включення людини у соціум шляхом здійснення фізичної, розумової, економічної активності. Таким чином, формування ЛП як квалітативної категорії відбувається поступово. Кожний новий стан системи неможливий без відповідного накопичення мінімальних якісних ознак на попередніх рівнях і можливий при поступовості процесів творення якості на усіх рівнях.

У монографії Іванова О. [188, с. 38] викладено трактування ЛП як сукупності потреб людини, її здібностей та готовності до діяльності, що в системі об'єднується у діяльнісний підхід. На наш погляд, потреби та здібності людей носять пасивний характер, допоки вони не активізовані, тому їх доцільно виокремити з діяльнісного підходу. Разом з тим, рівень їх розвитку впливає на формування готовності до дій та їх спрямованість і характер, тому вони фактично складають базис діяльності. У тій же праці Іванова О. [188, с. 38] вказується на

існування індивідуальних і групових потреб та здібностей. Однак здібності – це є особливості та рівень розвитку властивостей особистості, які дозволяють їй виконувати певні завдання, вчиняти дії певної складності. Тому цю складову відносимо лише до індивідуального рівня. Натомість в ієрархію додано групову взаємодію як ознаку соціальності. Діяльнісний підхід до ЛП відтворює увесь спектр соціальних взаємодій, що виникають між особами та групами людей: природні, емоційні, комунікативні, економічні, духовні взаємодії. Усі ці взаємодії характеризуються ієрархічністю, і, як вказує У. Садов [77, с. 29], ознаки соціальності у цих взаємодіях виникають на вищих рівнях організації суспільства. Таким чином, продовжуючи розвиток викладених підходів, позиціонуємо співвідношення особистісного і діяльнісного підходів до ЛП наступним чином (рис. 2.4).

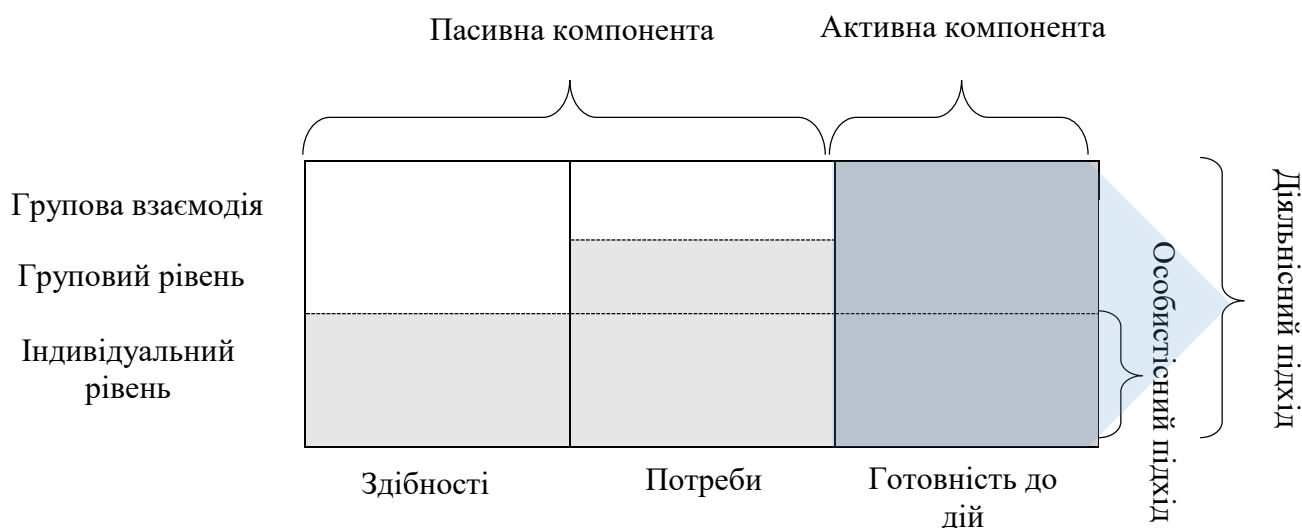

Рис. 2.4. Концептуалізація особистісного і діяльнісного підходів до ЛП як квалітативної категорії

Джерело: розроблено автором

Таким чином, здібності складають основу формування ЛП, – їх рівень визначає подальші атрактори його розвитку. Потреби перебувають у певній залежності від здібностей. Та частина їх, яка складає фізичну сторону життя, є однаковою для усіх членів суспільства. Інші потреби можуть формуватися у залежності від здібностей та можливостей їх задоволення, що визначається уже середовищем існування людини. Поєднання здібностей та потреб запускає

механізми готовності до дії та визначає їх спрямування та характер. Особистісний підхід охоплює увесь цей ланцюжок на індивідуальному рівні.

Діяльнісний підхід також може стосуватися індивідуальної праці та групової діяльнісної взаємодії. Необхідність такого поділу у контексті квалітологічного підходу до ЛП обґрунтовується, зокрема, позицією класиків з кваліметрії [229, с. 431], які вказують, що при оцінці якості мають бути взяті до уваги два аспекти: 1) якість індивідуальної праці; 2) якість командної праці. Отже, в основі квалітологічної концепції ЛП лежить поділ на групові та індивідуальні складові, а також на ієрархію взаємодій людей у процесі праці, доцільної діяльності, виконання соціальних ролей, та інших видів людської діяльності.

Для завершення розбудови теоретико-методологічного базису дослідження ЛП як квалітативної категорії варто узагальнити та конкретизувати систему ознак його розвитку у контексті особистого та діяльнісного підходів. Для цього варто звернутися до видів діяльності людей та їх об'єднань. Так, Садова У. Я. пропонує виділяти демовідтворювальну, трудову, споживчу, соціокультурну, екстичну та (соціоекологічну) діяльність [78, с. 10].

Відповідно до базових підходів соціальної економіки суттю буття людини є усвідомлена діяльність як один з видів людської активності. Діяльність володіє низкою специфічних відмінностей від усіх інших видів активності: вона має мету, засоби та предмети, які мають бути перетворені у процесі діяльності; вона є свідома та соціально організована. Причому діяльність є екзистенційно необхідною людині не тільки для задоволення своїх потреб, але й для самореалізації, тобто ствердження своєї здатності, спроможності, самоцінності, самовдосконалення.

З економічного погляду потенціал – це можливості, які можна задіяти [205, с. 5]. На особистісному рівні людина володіє певним рівнем здоров'я, освіченістю, здібностями, активністю тощо. До початку дії ці характеристики залишаються ресурсом – наявним, але неактивним чинником. Лише в активній діяльності (не обов'язково економічній) ресурс активізується і стає потенціалом,

який використовується і при сприятливих умовах примножується. В економічному сенсі діяльність знаходить вираз у праці, створюючи продукт, що має цінність, примножуючи багатство, закладаючи підвалини добробуту. Крім того, праця дає можливість людині задовольнити потреби у самовдосконаленні, самореалізації, самоствердженні. Наведене окреслює концептуальні межі категорії ЛП через діяльнісний підхід у частині розподілу його на трудове життя людини та позатрудове. При сприятливих умовах реалізації економічної діяльності через ефективну зайнятість відбуватиметься прирощення ЛП і навпаки – низькопродуктивна, шкідлива праця, яка не забезпечує належного добробуту матиме руйнівний вплив на нього.

Таким чином, викладене дозволяє систематизувати ознаки розвитку компонент ЛП як квалітативної категорії у контексті особистісного та діяльнісного підходів (табл. 2.1).

Слід надати деякі коментарі до таблиці 2.2. Особистісний аспект дозволяє вивчати ЛП у контексті окремих рівнів соціогенезу – розвитку людського організму, індивідуальності, особистості. Відповідно до підходу ВООЗ здоров'я – це стан повного фізичного, психічного та соціального добробуту, а не лише відсутність захворювань та недуг [235]. Тому демографічно-валеологічну компоненту ЛП слід досліджувати включаючи усі складові здоров'я: фізичне, психічне і духовне здоров'я.

Значну роль у відтворенні ЛП (ознака розвитку демографічно-валеологічної компоненти при діяльнісному підході) відіграють не тільки фізичні та набуті на їх основі характеристики (здоров'я, стать, прищеплюваний здоровий спосіб життя тощо), але й передача знань, досвіду, генетичної та *соціальної пам'яті* від старших, можливо вже непрацездатних поколінь, до молодших. За принципом емерджентності в теорії систем та теорією синергетики система ЛП за рахунок взаємодії елементів системи (в даному випадку поколінь людей) та появи нової інформації в ній може здобути якості, які не були б доступні у випадку ізоляції елементів від системи і виникають лише як результат

Таблиця 2.1

Система ознак розвитку компонент ЛП у контексті особистісного та діяльнісного підходів

Компоненти ЛП	Особистісний підхід	Діяльнісний підхід та види людської діяльності
Демографічно - валеологічна	Фізичне, психічне і духовне здоров'я	Демовідтворювальна діяльність
		Життєвий потенціал населення працєактивного віку Відтворення ЛП
Освітньо-інтелектуальна	Знання і здібності, їх формування	Освітня діяльність (здобуття освіти)
		Доступність, якість освіти, ефективність інвестування в освіту та інтелектуальний розвиток[98]
Професійно-кваліфікаційна	Вміння, практичні навички	Трудова діяльність
		Ефективна зайнятість, збалансованість ринку праці. Гідна праця Розвиток та ефективізація ринку вільного часу у залежності від рівня освіти суб'єкта ринку [98] Можливості поєднання трудової діяльності та сімейних обов'язків й особистого життя ²⁸
Соціально-культурна	Активність у суспільному житті Духовність, моральність, система цінностей особи	Соціокультурна та духовна діяльність
		Рівень розвитку соціально-трудоких відносин. Соціальне партнерство і соціальна відповідальність. Соціально-договірний потенціал. Соціальна захищеність працюючих. Система цінностей у сфері праці Соціокультурний розвиток, становлення громадянського суспільства. Ставлення суспільства до соціально-вразливих та маргінальних верств населення
Екістична ²⁹	Екістичний простір особи	Екістична діяльність
		Гармонійний (пропорційний) розвиток поселенської мережі та структури видів економічної діяльності, способів виробництва у регіонах, організація економічного простору ³⁰ Якісний розвиток поселень для задоволення основних позатрудових потреб людини
Диджитал-інклюзивна	Цифрова грамотність та навички, необхідні для її досягнення	Віртуальна діяльність
		Цифрова зайнятість Комунікаційно-мережева активність Можливість вирішення проблем через цифрові платформи Включення в цифрову мережу

Джерело: розроблено автором

²⁸ Одна із цільових складових Концепції гідної праці, що базується на відповідній програмі Міжнародної організації праці, проголошеній 1999 року.

²⁹ Згідно із деякими вітчизняними підходами у межах суспільної географії екістичний потенціал поряд із демографічним та працєресурсним є складовими людського потенціалу [189].

³⁰ Доречним у цьому контексті є посилання до праць А. Г. Гранберга, який описує поняття економічного простору через внутрішній простір і зовнішні зв'язки і характеризує його через параметри щільності, розташування та зв'язаності [183, с. 25].

інтеграції, ентропії системи та запуску механізмів її самоорганізації. Наведені характеристики відтворення ЛП, безумовно, стосуються усіх інших його компонент. Синергетичний підхід дозволяє також твердити, що компонентна структура людського потенціалу носить дещо умовний характер, оскільки є цілісною системою і завдяки взаємодії елементів дозволяє отримувати якісні емерджентні характеристики системи.

Життєвий потенціал (ще одна ознака розвитку демографічно-валеологічної компоненти при діяльнісному підході) – поняття з потенціальної демографії, яке є однією із характеристик життєвого простору людини (спільноти) – демосоціальної категорії, що відображає просторові координати та об'єктивні межі прояву людських інтересів і здібностей, активності людини. Таким чином життєвий простір відповідає часові людського розвитку, тобто окреслює його хрональні межі. Отже, ця категорія пов'язана з функціями місця (регіону) та простору (життєвого простору) і може стосуватися як однієї особи, так і спільноти осіб, що проживають на певній території.

На думку одного з відомих статистів-демографів Е. Фільрозе, що значно розвинув методи потенціальної статистики, життєвий потенціал для однієї особи певного віку визначається як час, який особа у середньому проживе надалі при існуючому у даний час у даній групі населення рівня смертності [216, с. 25]. Величина життєвого потенціалу однієї особи при спрощеному підході зазвичай близька за значенням середній тривалості життя у даний момент. Саме тому у науковій літературі для характеристики часових параметрів людського життя значно частіше використовується показник середньої тривалості життя [67, с. 476]. Водночас параметр життєвого потенціалу спільноти людей володіє низкою переваг перед розрахунком тривалості життя населення і суттєво відрізняється від останнього. Життєвий потенціал як оціночний показник відображає кількість людино-років, які проживає певна сукупність людей при даних рівнях середньої тривалості життя і розвитку виробничих сил [67, с. 470]. Величина життєвого потенціалу залежить, таким чином, від чисельності контингентів вікової структури населення та рівня вікової смертності.

Життєвий потенціал як статистична категорія концентрує результат дії багатьох сучасних чинників, що впливають на здоров'я населення: підвищення рівня життя, покращення охорони здоров'я, материнства і дитинства, безпеки життя та праці та багато інших, що сприяють продовженню тривалості людського життя. *А життєвий потенціал осіб працєактивного віку, окрім цього, виявляє об'єктивні хрональні можливості повноти реалізації однієї із основних потреб людини – потреби у праці.*

Екістичну компоненту ЛП при застосуванні особистісного підходу означено екістичним простором особи. В його основі, на нашу думку, лежить поняття життєвого простору. Це поняття бере свої початки у феноменології Е. Гуссерля («життєвий світ») і у сучасній науці виходить за межі економіки, вивчається багатьма науками. Німецький геополітик-детермініст Ф. Ратцель у праці «Politische Geographie» (1897) життєвий простір ув'язував з територією для проживання, збільшення якої призводить до культурного зростання країни. Фахівцями з соціальної географії визначається, що «...життєвий простір є територією, яка розглядається як достатній ресурс для забезпечення життєвих потреб людини чи соціуму» [195, с. 119]. Однак, на нашу думку, життєвий простір не тотожний поняттю «територія», оскільки включає моменти предметних зв'язків із середовищем, відносин з оточуючим світом та діяльності. З такого погляду більш доречним є використання категорії «*екістичний простір*», під яким розуміється уособлений простір життєдіяльності людей, які поєднані спільністю місця проживання, подібністю характеристик середовища, щільністю зв'язків щодо обміну ресурсами, капіталом, енергією [225]. Найбільш об'ємним за змістом поняттям є *суспільно-географічне поле*, яке окрім взаємодії людей і середовища у територіальних межах, включає у себе причинно-наслідкові зв'язки, а також потоки енергії, в тому числі й тонкої [222]. Таке розуміння лежить у рамках нової парадигми науки, що базується на синергетиці, еніології, енергетичній економіці. З політико-гуманітарного підходу виділяється три рівні поняття «життєвий простір»: природний, соціальний та особистий. Тому, на нашу думку, доречним буде введення у систему ознак людського

потенціалу екзистичного простору особи – сукупності усіх необхідних і достатніх предметних та соціальних взаємозв'язків особи у територіальних межах її проживання для організації просторових форм її життєдіяльності.

Таким чином, викладені теоретико-методологічні підходи до дослідження ЛП дозволили узагальнити їх в одній логіко-структурній схемі, що відображає його архітектуру (компонентну будову, ознаки розвитку кожної з них за особистісного і діяльнісного підходів), специфіковану за цілями людського розвитку, за бінарними зв'язками кожної з компонент із сферами середовища, що формують межі їх розвитку (рис. 2.5). Політика розвитку ЛП – система заходів, що покликана подолати чи пом'якшити протиріччя квалітативної економіки, зокрема у частині сприяння цьому розвитку і за напрямками, наведеними на схемі. Необхідною передумовою ефективності заходів політики є її аналітичне забезпечення – важлива складова кваліологічної аналітики. На схемі наведені лише окремі напрями політики розвитку ЛП – ті з них, аналітика яких буде розвинена далі у дослідженні.

Отже, побудова компонентної будови ЛП як квалітативної категорії, що характеризується синтетичністю, має базуватись на цілепокладанні, тобто постановці мети – розробки можливих сценаріїв його прирощення (розвитку) за кожною з компонент. Водночас необхідним для цього є також визначення механізму збалансування компонентної будови ЛП, що запропоновано здійснювати за синергетичного підходу.

Ієрархічність категорії «ЛП» та виділення в ній таких складових як здібності, потреби і готовність до дій, дозволили обґрунтувати особистісний і діяльнісний підходи. А це, в свою чергу, уможливило систематизацію ознак розвитку ЛП як квалітативної категорії, що стало основою для створення авторської методики порівняльної оцінки рівня розвитку ЛП регіонів України.

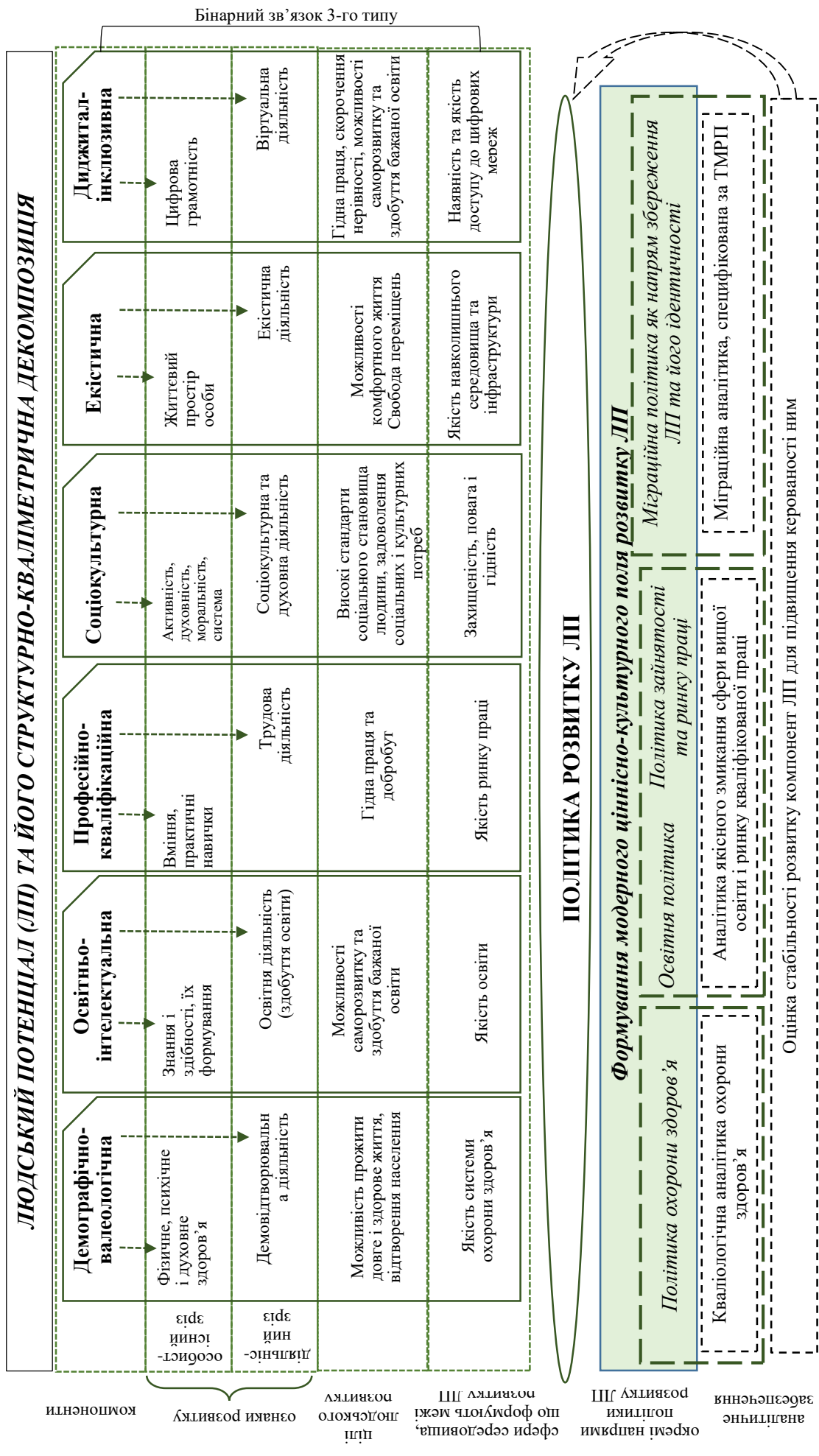

Рис. 2.5. Архітектура розвитку компонент ЛП та місце аналітичного забезпечення у політиці цього розвитку
Джерело: розроблено автором

Компонентний підхід до вивчення ЛП передбачає структурування його на складові потенціали, кожний з яких має своє неповторюване (не дубльоване іншим) значення й може бути виміряний за певним переліком індикаторів. Створення їх системи є одним із наступних завдань дослідження.

2.3. Гносеологічні передумови досліджень розвитку людського потенціалу у рамках фізичної економії

Відповідно до синтетичного квалітативного підходу, викладеного вище, а також методологічної платформи фізичної економії до дослідження ЛП необхідним є дотримання двох важливих постулатів: 1) позиціонування ЛП у метричній системі координат «простір – час – енергія»; 2) розгляд середовища формування системи ЛП як джерела можливостей формування якісно нових її станів.

Застосування синтетичного квалітативного підходу концептуалізується у наступних міркуваннях. Кваліметрія як наука має на меті розробку і розвиток теоретико-методологічних та прикладних проблем кількісного виразу якості [145]. У рамках кваліметрії під оцінкою якості розуміється функція відношення показника цієї якості до показника якості прийнятої за еталон. Оскільки якість не може бути виміряна одним показником, методика її оцінки передбачає дослідження різних складових оцінки. При цьому дослідник може піти двома шляхами: розрахунок відносних показників, що комплексно характеризують кожен із сторін якості; або оцінка якості на кожному з рівнів її формування. Кінцевим результатом є отримання інтегрального показника якості. Перший спосіб більш придатний для вимірювання якості продукції чи послуг, однак оцінка процесів формування якості потребує ієрархічного дослідження кожного з рівнів нарощування цієї якості.

У методологію кваліметрії включено властивості об'єкта, який досліджується, а також умови його використання [207]. Власне за цього зрізу ваги набуває регіональний підхід, оскільки умови використання якості продукту,

ресурсу чи ЛПП суттєво різняться у залежності від регіону. Невідповідність сформованої якості ЛПП умовам регіонального середовища призводить до дисбалансу, неповної реалізації якісного потенціалу, зниженню економічної ефективності витрат на формування якості. Тому, на нашу думку, викладений нижче підхід до оцінки ЛПП як квалітативної категорії відповідає основному завданню кваліметрії і відрізняється від існуючих методик поєднанням оцінки внутрішніх характеристик ЛПП та регіонального середовища їх формування та використання.

У даному методичному підході поставлено і вирішено прикладну задачу виміру подібності фактичного вектора від ідеального. У пропонованій методиці використано підхід, розроблений колективом науковців під керівництвом Згуровського М. З. [175] для оцінки сталого розвитку, який характеризується двома складовими: якістю життя людей та його безпекою. Цю методику використано у частині оцінки досягнутого розвитку ЛПП регіонів України. Виходячи з вищевикладеного, пропонована оцінка ЛПП регіонів України як квалітативної категорії базується на припущенні про три виміри формування цієї якості: просторовий (екологічний), часовий (демографічний) та енергетичний (економічний).

Нами приймається за основу твердження, що ЛПП формується у трьохвимірній системі параметрів часу, простору та енергії. Це має вираз, зокрема на особистісному рівні ЛПП у системі трьох координат:

- часові параметри характеризує показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні, який відображає хрональні межі процесу формування якості. Цей вимір можна охарактеризувати як *демографічну характеристику* ЛПП;
- просторові характеристики формування ЛПП відображають сприятливість регіонального середовища для життєдіяльності людини та виражаються через узагальнені показники екологічного стану (*екологічний вимір*);
- *енергетичний вимір* у рамках особистісної парадигми якості ЛПП

стосується енергетичного наповнення раціону харчування населення [145]. Основою формування енергетичного потенціалу людини є харчування, один із видів ресурсів в економіці. Одиницями виміру кількості енергії, що надходить в організм людини, є калорії, які людина у процесі праці може перетворити на економічний ефект. Надходження енергії в організм супроводжується витратами енергії у вигляді діяльності людини, праці, її активності і в ідеалі має бути збалансованим. Збалансоване харчування – це харчування, що забезпечує потреби людини в енергії відповідно до її витрат, а також оптимальне співвідношення поживних речовин, мікроелементів, біологічно активних речовин. У випадку перевищення надходження енергії над витратами утворюється її надлишок, навпаки – нестача, що потребує використання резервів організму і його виснаження. Обидва варіанти є шкідливими для здоров'я людини, оскільки утруднюють нормальний розвиток, порушують обмінні процеси, створюють підґрунтя для виникнення хвороб, ослаблення та зменшення життєвих сил.

Тут доцільно обґрунтувати авторську позицію (а також і подальші викладки у п. 4.3) з допомогою відсилання до досліджень Л. Мельника. На його думку, квазіенергетичний баланс соціально-економічної системи (до якої у даному випадку віднесемо людину як носія робочої сили та споживача в економіці) формується з *життєзабезпечуючої, компенсаційної та трансформаційної складових* [60, с. 89]. Відповідно у пропонованому в даному дослідженні підході життєзабезпечуюча складова енергетичного балансу людини, який формується за рахунок надходжень калорій, відповідає за основний обмін в організмі. Компенсаційна складова покликана відновити ту енергію, яку витратила людина у процесі здійснення трудової діяльності. Трансформаційна складова – це витрати енергії на зміну життєвої позиції (зміну місця праці чи виконуваних функцій, додаткове навчання, зміну соціального чи соціально-демографічного статусу, місця проживання тощо). Усі ці витрати енергії має покрити харчування.

Спроможність родини забезпечити збалансоване та висококалорійне

харчування відповідно до потреб організму залежить від добробуту, доходів сім'ї. Так, дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України [180] свідчать, що енергетична цінність споживаного середнього раціону у 2018 році становила 2978 ккал і зменшилася порівняно з 2015 роком на 52 ккал. Вартує уваги той факт, що за оцінками домогосподарств у 2018 році перевищення межі 3000 ккал досягнуте лише за рахунок сільської місцевості, де енергетична цінність раціону складає 3195 ккал, у той час як у містах – 2867 ккал³¹. При цьому майже 25% населення споживає менше 2100 ккал на день³². Поряд з цим на продовольчі товари та харчування припадає 50,9 % усіх споживчих витрат господарств регіонів України [180]. У той час як у розвинених країнах така частка не сягає вище 25 %, а у Великобританії, США, Канаді, Австралії, Швейцарії – менше 10 %. Мешканці країн Східної Європи та прибалтійці витрачають на харчування 25-30 % [203]. Тому такий вимір у моделі оцінки ЛПП як квалітативної категорії можна назвати *економічним*.

Узгодження різноманітних та різновимірних даних потребує стандартизації. Показники-стимулятори (їх вище значення відповідає позитивному впливу на результуючу ознаку) підлягають логістичному нормуванню за формулою:

$$C_{norm}(x_{i,j}) = \left(1 + e^{\frac{a-x_{i,j}}{b}} \right)^{-1}, \quad (2.1)$$

де $x_{i,j}$ – i -тий показник j -го регіону;

a – середнє значення i -го показника за регіонами;

b – стандартне відхилення i -го показника за регіонами.

Показники-дестимулятори (більше значення показника відповідає зростанню негативного впливу на ЛПП) нормуються за формулою:

$$C_{norm}(x_{i,j}) = 1 - \left(1 + e^{\frac{a-x_{i,j}}{b}} \right)^{-1} \quad (2.2)$$

³¹ Рекомендованою ВООЗ нормою є 3000 ккал.

³² Міжнародний критерій бідності.

Рівень розвитку ЛП регіонів представлено як дійсну векторну величину, яка набуває значення одиниці для еталонного значення цієї величини.

Для кожного регіону евклідову норму радіус вектора [175] ЛП P_q виражаємо у вигляді:

$$\left| \vec{P}_q \right| = \sqrt{I_q^2 + I_n^2 + I_e^2}, \quad (2.3)$$

де I_q – показник часових параметрів формування ЛП регіонів;

I_n – показник просторових параметрів;

I_e – показник енергетичних параметрів.

Кількісна міра ЛП як квалітативної категорії визначається як норма проекції вищенаведеного вектора на ідеальну його проекцію з координатами (1, 1, 1).

$$P_q = \sqrt{I_q^2 + I_n^2 + I_e^2} \cdot \cos \alpha, \quad (2.4)$$

де α – кут відхилення радіус вектора \vec{P}_q від ідеального вектора. Відповідно α визначається [175]:

$$\alpha = \arccos \frac{I_q + I_n + I_e}{\sqrt{3} \cdot \sqrt{I_q^2 + I_n^2 + I_e^2}} \quad (2.5)$$

$$0 \leq \alpha \leq \arccos \frac{1}{\sqrt{3}}$$

Таким чином, відхилення розрахованої норми проекції радіус вектора \vec{P}_q від ідеального вектора буде характеризувати рівень розвитку ЛП, а просторове положення вектора – міру гармонійності у трьохвимірній системі координат. Рівновіддаленість вектора \vec{P}_q від кожної з координат буде вказувати на гармонійність сформованої якості, а наближення до однієї з координат – на домінування відповідної характеристики. Ступінь гармонізації дає підстави для визначення збалансованого впливу трьох обраних вимірів ЛП і визначається як відставання кута відхилення вектора від 1. Виходячи з цього, ступінь гармонізації (G) розраховуватиметься:

$$G = 1 - \alpha \quad (2.6)$$

Кут відхилення α показує величину відхилення сформованої якості від еталонного (ідеального) значення (рис. 2.6).

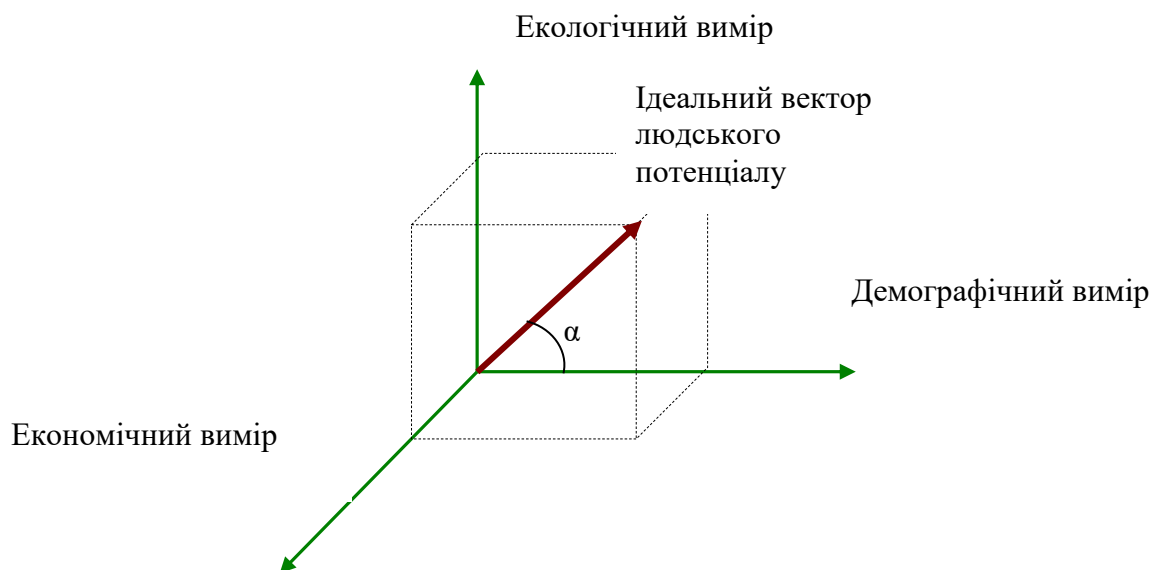

Рис. 2.6. Схематичне відображення теоретичної моделі вимірювання ЛП як квалітативної категорії

Джерело: розроблено автором на підставі [175]

Отже, розвиток ЛП як квалітативної категорії буде виражатися через інтегровану оцінку сумісного виміру трьох умов формування цієї якості: часу, простору та життєвої енергії (демографічна, екологічна та економічна складові). Результатом дослідження є ранжування об'єктів спостереження (регіонів) за рівнем розвитку ЛП. При цьому значення має не лише ступінь досягнутого розвитку, але й міра гармонійності усіх трьох показників, що його зумовлюють і характеризують. Досягнення відносно високих показників якості за рахунок лише одного чи двох показників не є однозначною позитивною ознакою.

Зазначена методика була апробована з метою оцінки придатності її для порівняльного (компаративного) аналізу регіонів України за рівнем розвитку ЛП у фізичних вимірах якості. Відібрані значення параметрів формування цієї якості (перелік показників див. вище) та їх стандартизовані значення, розраховані за формулою (2.1, 2.2) відображено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Вихідні дані для оцінки досягнутого рівня розвитку ЛП регіонів України

Області України	Середня очікувана тривалість життя при народженні у 2013 р.		Інтегральний показник стану навколишнього середовища у 2010 р. ³³		Калорійність середньодобового раціону населення у 2015 р.*	
	фактичне значення	стандартизоване значення	фактичне значення	стандартизоване значення	фактичне значення	стандартизоване значення
Вінницька	71,93	0,639	0,462	0,513	3053	0,776
Волинська	71,46	0,539	0,636	0,787	2981	0,694
Дніпропетровська	70,20	0,279	0,189	0,128	2746	0,363
Донецька	70,26	0,290	0,077	0,061	2664	0,260
Житомирська	69,48	0,170	0,623	0,771	2947	0,650
Закарпатська	71,02	0,443	0,620	0,767	2805	0,446
Запорізька	71,63	0,576	0,154	0,102	2710	0,316
Івано-Франківська	73,15	0,838	0,437	0,468	2927	0,623
Київська	70,38	0,312	0,455	0,500	2748	0,366
Кіровоградська	69,85	0,221	0,534	0,639	2943	0,645
Луганська	70,77	0,389	0,342	0,307	2252	0,030
Львівська	73,28	0,853	0,499	0,579	2870	0,542
Миколаївська	70,08	0,258	0,448	0,488	2836	0,492
Одеська	70,37	0,310	0,515	0,607	2801	0,441
Полтавська	71,10	0,460	0,474	0,534	2873	0,546
Рівненська	71,38	0,522	0,622	0,770	2743	0,359
Сумська	71,02	0,443	0,389	0,383	2807	0,449
Тернопільська	73,64	0,888	0,479	0,543	2856	0,521
Харківська	72,14	0,680	0,389	0,383	2715	0,322
Херсонська	70,00	0,245	0,504	0,588	2951	0,655
Хмельницька	71,88	0,628	0,528	0,629	2922	0,616
Черкаська	71,85	0,622	0,483	0,551	3185	0,883
Чернівецька	73,22	0,846	0,554	0,672	2894	0,576
Чернігівська	70,37	0,310	0,529	0,631	2971	0,681

* Дані наведені за різні роки, оскільки деякі показники з 2014 року щодо Донецької та Луганської областей не розраховуються.

Джерело: обчислено автором за даними [176]

За вхідними даними таблиці 2.2 та наведеною вище методикою (формули 2.3-2.6) розраховано регіональні показники досягнутого рівня якості ЛП (табл. 2.3). На рис. 2.7 відображено ступінь гармонізації рівня розвитку та його кількісну міру у порядку рейтингу регіонів за ним.

³³ Інтегральний показник стану навколишнього середовища, який узагальнює показники стану земельних, водних ресурсів та атмосферного повітря, розрахований за методикою, розробленою ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України та застосований при вимірюванні регіонального людського розвитку за методикою, розробленою Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України за участю Державної служби статистики України [62].

Таблиця 2.3

Результати оцінки досягнутого рівня розвитку ЛП регіонів України*

Області України	Норма радіус вектора \vec{P}_q	Кут відхилення α	Ступінь гармонізації G	Кількісна міра якості P_q
Вінницька	1,13	0,17	0,83	1,11
Волинська	1,18	0,15	0,85	1,17
Дніпропетровська	0,48	0,36	0,64	0,44
Донецька	0,39	0,46	0,54	0,35
Житомирська	1,02	0,45	0,55	0,92
Закарпатська	0,99	0,27	0,73	0,96
Запорізька	0,66	0,53	0,47	0,57
Івано-Франківська	1,14	0,23	0,77	1,11
Київська	0,69	0,20	0,80	0,68
Кіровоградська	0,93	0,38	0,62	0,87
Луганська	0,50	0,57	0,43	0,42
Львівська	1,16	0,21	0,79	1,14
Миколаївська	0,74	0,26	0,74	0,71
Одеська	0,81	0,26	0,74	0,78
Полтавська	0,89	0,07	0,93	0,89
Рівненська	1,00	0,30	0,70	0,95
Сумська	0,74	0,07	0,93	0,74
Тернопільська	1,16	0,25	0,75	1,13
Харківська	0,84	0,33	0,67	0,80
Херсонська	0,91	0,35	0,65	0,86
Хмельницька	1,08	0,01	0,99	1,08
Черкаська	1,21	0,21	0,79	1,19
Чернівецька	1,22	0,16	0,84	1,21
Чернігівська	0,98	0,30	0,70	0,94

Джерело: обчислено автором

Виходячи з наведених розрахунків можна зробити висновок, що не лише ступінь досягнутого рівня розвитку ЛП має значення, але й міра гармонізації усіх показників, що його зумовлюють і характеризують часово-просторові та енергетичні чинники його формування. Досягнення відносно високих показників якості за рахунок лише одного чи двох показників (як, наприклад, у Черкаській області, де високі значення калорійності харчування знівелювали середні значення показників за іншими параметрами, зумовивши високу кількісну міру якості) не є однозначно позитивною ознакою. Тому аналітичні узагальнення повинні проводитись за використання усіх наведених у таблиці 2.3, або

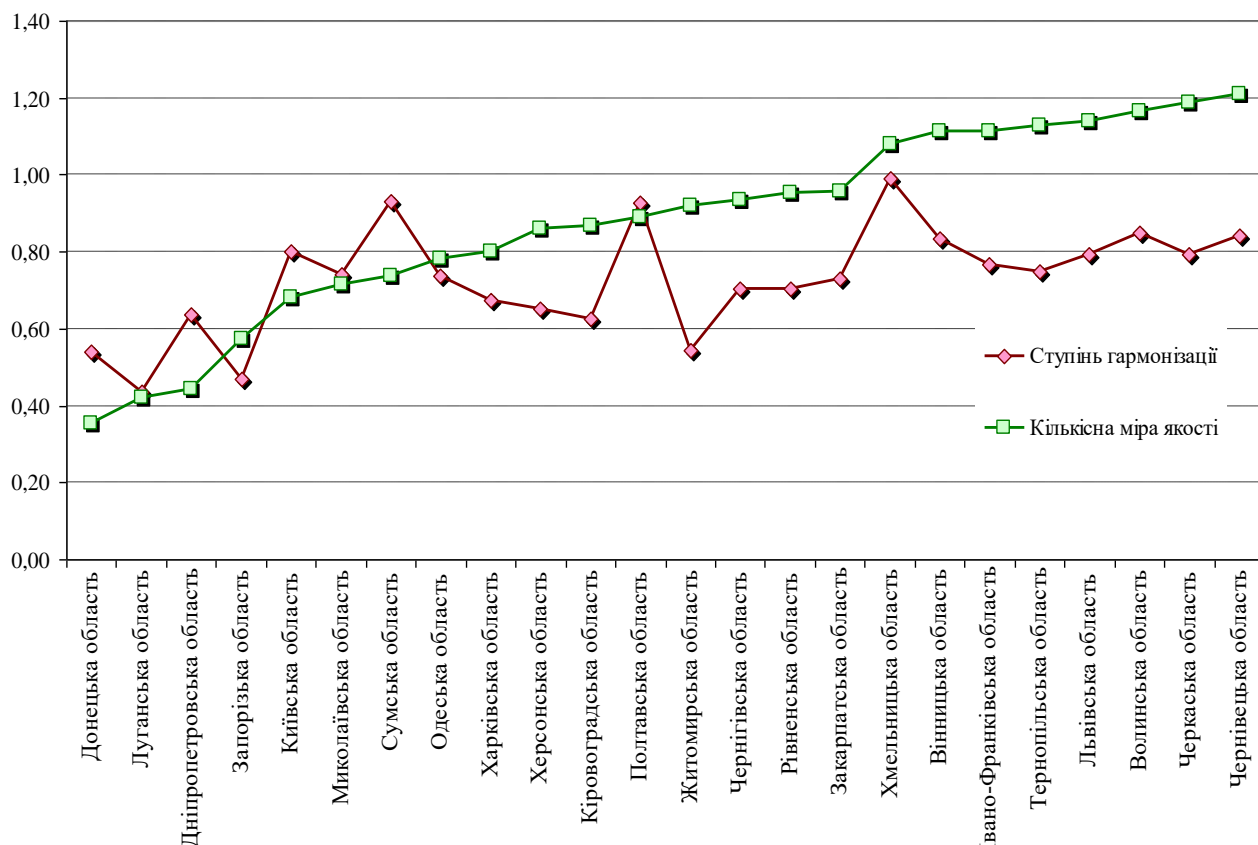

Рис. 2.7. Ступінь гармонізації та кількісна міра рівня розвитку ЛП регіонів України (особистісний вимір)

Джерело: обчислено автором

принаймні на рис. 2.7 даних. За таких умов вищих показників досягнуто у Полтавській та Хмельницькій областях, де відносно середні показники супроводжуються високим ступенем їх гармонізації.

Наведена методика оцінки розвитку ЛП регіонів є однією із невеликих частин комплексного дослідження формування цієї якості і може бути розвинута на інші рівні формування якості – домогосподарство, регіон. Пропонована методика придатна для аналізу на будь-якому з цих рівнів, при цьому збережеться часово-просторова та енергетична трьохвимірність системи розвитку ЛП, хоча вхідні параметри (змінні) будуть цілком відмінні.

2.4. Обґрунтування методики структурно-кваліметричної оцінки розвитку людського потенціалу

У даному параграфі викладено основні теоретико-методичні засади типологізації регіонів України за ознакою розвитку ЛП як квалітативної категорії, а також обґрунтовано методику його оцінки. У цьому контексті слід зазначити, що методичні підходи до оцінки ЛП як квалітативної категорії, що б враховували її відносність, ієрархічність, проекції особистісного і діяльнісного підходів та інші особливості, викладені у попередніх структурних розділах даного дослідження, фактично не розроблені у науці. Широко використовуються індексні методи оцінки людського (трудового, соціально-трудового) потенціалу, що знайшло відображення, зокрема, у розрахунку глобального Індексу людського розвитку, а також удосконаленого українськими науковцями індексу людського розвитку України [62]. Покращання стосуються суттєвого розширення переліку індикаторів оцінки та адаптації її до специфіки вітчизняної статистики. Зазначена методика охоплює блоки: відтворення населення, характеристики соціального становища населення, можливостей комфортного життя, гідної праці, а також показників освіти.

У досить об'ємних напрацюваннях українських науковців щодо методичних аспектів оцінювання варто умовно згрупувати у кілька підходів:

1) інтегральні комплексні методики – базуються на включенні в оцінку індикаторів, що комплексно характеризують людські ресурси у тому чи іншому ракурсі, з акцентами на тих складових, що, на думку авторів, мають пріоритетне значення. Як правило, методично ґрунтуються на індексних методах. При цьому усі показники, включені в оцінку, поділяються на такі, що характеризують кількісну сторону потенціалу та якісну. До таких досліджень відносяться, зокрема: інтегральна оцінка трудового потенціалу [118, с. 196], індекс інноваційної якості людських ресурсів [81, с. 253], інтегральна оцінка соціально-трудового потенціалу [66, с. 195] та інші;

2) підходи ранжування (наприклад, таксономічні підходи розвинені у монографії В. Гриньової, М. Новікової, В. Самойленка, В. Смолюк та М. Бріль [184, с. 129]), рангові – у праці Р. Чорного [221, с. 230]);

3) методики, що базуються на оцінці витрат, результативності, ефективності, – стосуються здебільшого дослідження людського капіталу і ґрунтуються на оцінці вартості людського капіталу [64, с. 25-35], втрат людського капіталу [181, с. 158-173], втрат від недостатнього використання трудового потенціалу [177] та інші.

Осібню позиціонується методика, викладена у праці Янковської Л. А. [227, с. 75-101], розроблена у рамках кваліметричного підходу. Для оцінювання формування *якості* освітньо-фахового потенціалу використано оптимізаційне моделювання та експертні методи, що дозволяє забезпечувати комплексність дослідження, а також реалізувати функцію *цілепокладання*, що, як зазначалося вище, для оцінки якості особливо важливо.

Стосовно сучасних закордонних емпіричних досліджень, то слід зазначити, що вони більшою мірою пов'язані з оцінкою людського капіталу, тобто з аспектом використання ЛП. Таких дослідження присвячені оцінці тієї чи іншої сторони або складової людського капіталу, а також впливу їх використання на ефективність національної економіки чи економіки фірми. Так, З. Чайковські (Z. Czajkowski) [236] та І. Мічула та К. Мічула (I. Miciuła and K. Miciuła) [248] пропонують групувати методи оцінки людського капіталу в залежності від вартості (витратності) його створення, майбутньої його дохідності, охоплення освітніми процесами тощо. У дослідженнях Р. Абдель-Халіка (R. Abdel-Khalik) [228], М. Добія (M. Dobija) [237], Г. Тернера (G. Turner) [251] доведено, що окремі якісні характеристики людського капіталу впливають на ринкову вартість фірми та можливості досягнення нею прибутків. Також є значна кількість розроблених методів оцінки інтелектуальної складової людського капіталу: «Навігатор Skandia» В. Буковітца (W. Bukowitz) і Р. Вільямса (R. Willimas) [232], «Монітор нематеріальних активів» Ван ден Берга (Van den Berg) [253], «Звіт Інституту Saratog» Дж. Фітценца (J. Fitzenz) [239] та інші [250].

Кількісні аспекти зазвичай пов'язані із розрахунком капіталовкладень в освіту та років навчання. Разом з тим, існують певні дискусійні моменти при концентрації фокусу дослідження на оцінці не кількісних, а якісних аспектів людського капіталу. Так, якщо тривалість навчання може бути кількісним вимірником величини людського капіталу, то результативність такого навчання, очевидно, буде відрізнятися за країнами. Причому різниця ця може бути дуже суттєвою (наприклад, при порівнянні навчання в Німеччині та африканській країні). Відповідно людський капітал як фактор економічного зростання не може враховуватися як результат суто кількісного виміру без врахування якісних оцінок. К. Чіхі (K. Cichy) і К. Малага (K. Malaga) [234] зазначають, що різниця у заробітній платі може бути маркером якості людського капіталу. Автори базують свою модель на припущенні, що єдиною мірою якості людського капіталу є ставка заробітної плати на одиницю людського капіталу. При цьому допускають, що оцінки могли б бути доповнені врахуванням технічного прогресу та розвитку.

Інші науковці Б. Лаабас (B. Laabas) і В. Раззак (W. Razzak) [247] для оцінки якості людського капіталу та його впливу на продуктивність використовували результати TIMMS (*Trends in International Mathematics and Science*) – стандартизованих тестів з математики і наук. Такий підхід також в інших дослідженнях, де результати тестів міжнародного оцінювання освіти IEA (International Educational Assessment) і IAEP (International Assessment of Educational Progress) використовувалися для оцінки когнітивних навиків, а отже й якості праці (Е. Ханушек (E. Hanushek) і Д. Кімко (D. Kimko) [240]; Е. Ханушек (E. Hanushek) і Л. Воесменн (L. Woesmann) [241]). Такий підхід має цінність з огляду на стрімкий розвиток економіки знань, що пред'являє особливі вимоги до робочої сили.

Поєднання оцінки інноваційності економічного середовища та якості людських ресурсів здійснено у дослідженні А. Бальцежака (A. Balcerzak) і М. П'єтшака (M. Pietrzak) [230]. Синтетичним вимірником якості людського капіталу є інтегральний індекс з: макроекономічної ефективності і ефективності ринку праці (ефективність робочої сили та рівень зайнятості); якості освіти

(навчання впродовж життя та наукові і технологічні випускники); національної інноваційної системи (поширення експорту високих технологій, витрати на науково-дослідно і дослідно-конструкторські розробки).

Інший зріз досліджень якості людських ресурсів стосується прив'язки до просторового виміру: національного чи регіонального. У такому контексті виникає питання про градацію територій відповідно до певних критеріїв якості та цільової установки, тобто про класифікацію чи типологізацію регіонів. Такий підхід більшою чи меншою мірою присутній у багатьох дослідженнях, наведених вище, а також у будь-яких рейтингах, оскільки власне класифікація дозволяє визначати напрями, заходи та фінансові потреби для здійснення управлінського впливу. Однак є дослідження безпосередньо присвячені питанню просторової градації за ознаками якості людських ресурсів чи людського розвитку.

Так, у дослідженні [204] індексним методом проведено типологізацію регіонів Російської Федерації за рівнем якості людського та трудового потенціалів. Критерієм поділу були обрані середні та медіанні рівні досягнутої якості. В оцінку включалися блоки: демографічний, здоров'я, освіта, добробут, інтелект, психофізіологічний стан, соціально-особистісна компонента. В результаті було отримано 4 групи регіонів за рівнем якості ЛП і стільки ж за рівнем якості трудового потенціалу. Таке дослідження актуалізує питання еталону в класифікаційних задачах.

Слід окремо зупинитися на питанні типологізації об'єктів спостережень, тобто регіонів, як адміністративних одиниць, на які спрямований управлінський вплив. Як цілком слушно зазначено у колективній праці українських науковців за ред. Е. М. Лібанової: «Типологізацію регіонального людського розвитку доцільно розвивати як науковий напрям, не обмежуючись формалізованим підходом» [192, с. 10]. Типологізація «...дозволяє краще ідентифікувати ключові ознаки регіонального людського розвитку, обґрунтувати алгоритми його оцінки для розробки ефективної регіональної політики» [192, с. 10]. Прикладом використання типологізації регіонів для обґрунтування управлінських рішень є класифікація регіонів ЄС NUTS (Nomenclature of Units of Territorial Statistics).

Віднесення регіону до однієї із груп дає йому право на відповідну до виявлених проблем підтримку ЄС.

Початки типологізації характеристик людського розвитку закладені у першому глобальному Звіті з людського розвитку 1990 року [252], де варіювалися категорії збалансованого, гармонійного людського розвитку та критичного дисбалансу. Критеріями типологізації виступали досягнуті надбання (прогрес) та позбавлення (депривації). У подальшому кожний із щорічних Звітів так чи інакше доповнював типологізаційні категорії – стійкий людський розвиток (sustainable human development), дисбаланс, відсутність рівноваги (unequal) споживання та людського розвитку, бідність, асиметричність розвитку, життєздатність (resilient progress) [85].

У цьому ж руслі заслуговують на увагу дослідження азійських науковців. Порівняльний аналіз індикаторів людського розвитку в контексті з якістю життя, забезпечення гідних умов його рівня знаходять відображення у працях пакистанського вченого Махбуб-уль-Хака (Mahbub Haq) [164] та індійського науковця Амартії Сена (Amartya Sen) [249]. Власне їх ідеї стали методологічною основою розрахунку індексу людського розвитку. Вдосконалення методики типологізації регіонів за рівнем людського розвитку було здійснено колективом індійських дослідників [244], які у рамках роботи над Національним звітом з людського розвитку розробили методологію, яка враховувала рівень розвитку за вісьмома індикаторами. Регіони Індії були віднесені до рівнів розвитку: збалансований («balanced»), симетричний («symmetrical»), а динамічний аспект характеризувався термінами стійкий, рівномірний («steady»), значний, істотний («significant»), граничний («marginal»).

Передумовою типологізації регіонів за певною ознакою чи ознаками (у даному дослідженні – за ознакою розвитку ЛП) має передувати їх диференціація та класифікація. Типологізація – вищий рівень класифікації, оскільки передбачає включення у модель крім статичних аспектів розрізнення об'єктів, ще й динамічні та причинно-наслідкові. Тому типологізація має відбуватись поетапно і першим етапом є фіксація статичного положення досліджуваного явища чи

процесу (ЛП) у просторовому вимірі та віднесення об'єктів спостереження до наперед сформованих гіпотетичних груп.

Методика комплексної оцінки ЛП як квалітативної категорії має спиратися, насамперед, на основні положення теорії управління якістю. Відповідно до цього формування конкретних вимірників досягнення якості – складний процес, один з етапів управління якістю, що передбачає:

- створення сприятливих умов для формування належного рівня якості;
- вимір та фіксацію досягнутих показників;
- наявність розроблених кроків та конкретних орієнтирів реагування на відхилення від бажаного/необхідного рівня якості.

Оскільки формування якості – процес динамічний, тривалий в часі, тому досягнення високих її показників безпосередньо пов'язане із відтворюваністю процесів, під яким розуміємо багаторазове досягнення їх рівня не нижче, чим у минулому або таких, що задовольняють споживача (суб'єкта).

Процес формування високої якості має відповідати вимогам:

1. *Стабільності (сталості)* – повторюваності та збалансованості сприятливих умов середовища та векторності рушійних сил. Вимога стабільності не означає незмінності середовища, що умовах глобалізованого світу фактично нереально, а стосується гармонійності впливу чинників та сприятливості середовища для відтворення ознак якості. Величина нестабільності середовища та варіація процесів і ознак може лише змінювати методичні підходи до оцінки процесів.

2. *Відповідності* – мінімізації відхилень фактичних (досягнутих) показників якості від потенціальних (цільових) чи еталонних; задоволення актуальних потреб через досягнення достатніх для цього показників якості. У системах управління якістю широко використовуються індекси, які характеризують спроможність системи створювати продукцію відповідної до вимог якості, яка наперед очікувана.

3. *Відтворюваності* – можливості системи щодо багаторазового повторення процесу формування якості на рівнях, не нижчих раніше досягнутих або таких, що достатні для задоволення потреб.

У рамках концепції сталого розвитку розроблена система індикаторів з досягнення його цілей. З урахуванням їх цільової спрямованості вони поділяються на групи *факторів* (характеризує чинники, що впливають на сталий розвиток), *стану системи* та *реагування системи* на заходи впливу. Таким чином, проводячи певні аналогії, обґрунтуємо методи дослідження стану та розвитку ЛП (табл. 2.4 та на рис. 2.8).

Таблиця 2.4

Концептуальна схема обґрунтування методів кваліметричного дослідження розвитку ЛП регіонів України

Мета аналізу	Вимоги до формування високої якості відповідно до теорії управління якістю	Інструмент аналітичного дослідження
Аналіз стану розвитку ЛП та класифікація (диференціація) регіонів	Відповідності	Дискримінантний та таксономічний аналіз
Аналіз факторів, що формують розвиток ЛП	Стабільності (сталості)	Факторний аналіз (головних компонент), економічний аналіз
Аналіз реагування ЛП на заходи політики його розвитку	Відтворюваності	Використання контрольних карт

Джерело: розроблено автором

Дослідження будь-якого процесу потребує реалізації верифікованої оціночної функції. Для цього необхідною є розробка системи *індикаторів* – *розрахункових показників*, які дозволяють інтерпретувати стани якості (ЛП як *квалітативної категорії*) та її зміни. Індикатори відображають ступінь досягнення (відхилення) цільового стану якості. Для добору конкретних показників оцінки необхідною є розробка системи індикаторів – орієнтирів, які дозволяють інтерпретувати стани якості та її зміни. Індикатори відображають

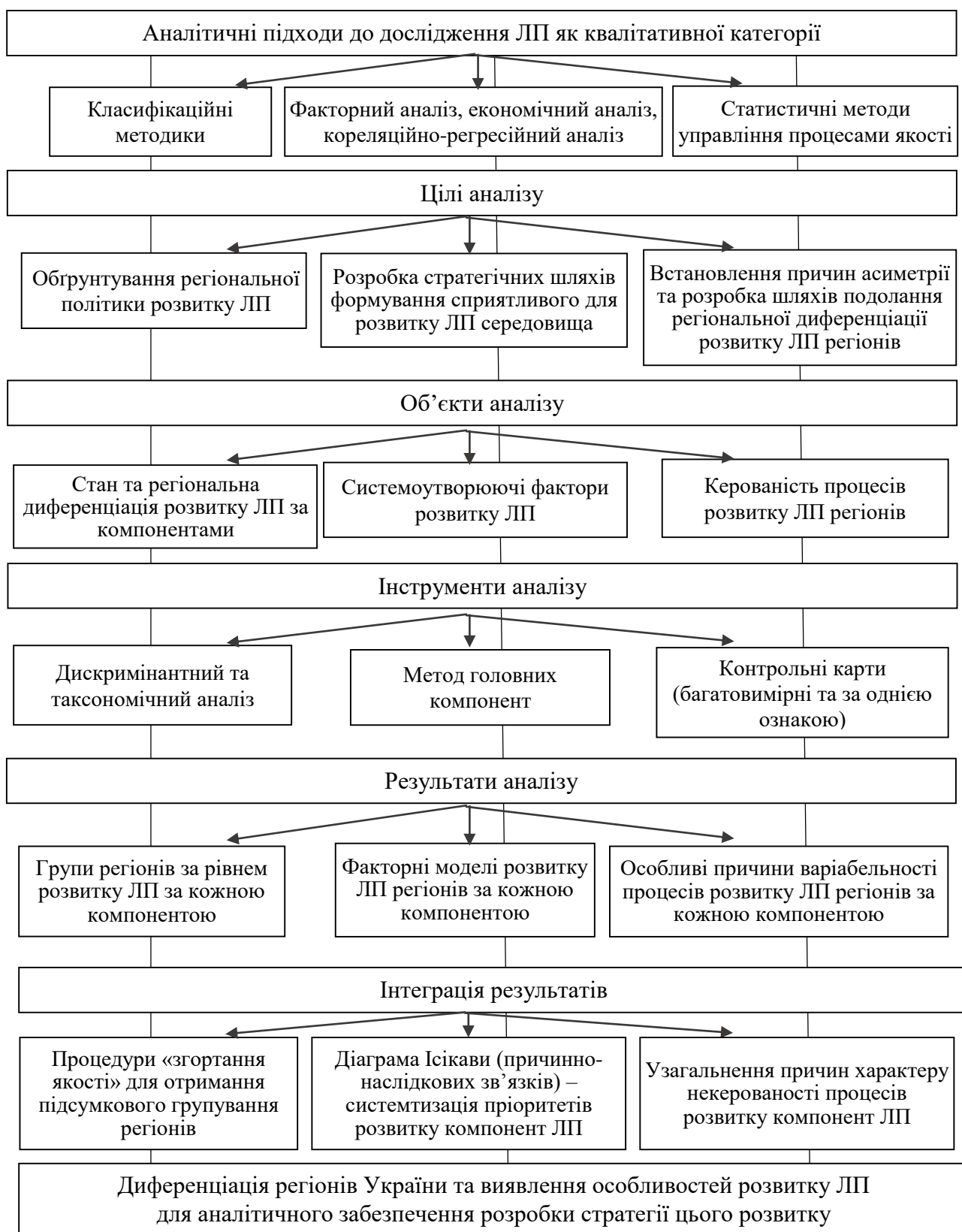

Рис. 2.8. Методична схема аналітичного дослідження розвитку ЛП регіонів України як квалітативної категорії

Джерело: розроблено автором

ступінь досягнення (відхилення) цільового стану якості. У таблиці 2.5 узагальнено індикатори ознак розвитку компонент ЛП у фокусі особистісного та діяльнісного аспектів відповідно до ознак розвитку ЛП (п. 2.2). Слід надати деякі коментарі до авторського добору індикаторів розвитку компонент ЛП.

1) Щодо енергетичного наповнення раціону харчування. У валеології усі сучасні концепції життя поділяються на субстратну (присвячена морфології організмів, започаткована Ламарком, найстарша і відповідно найрозробленіша серед концепцій), енергетичну та інформаційну. Інформаційна виникла останньою, але завдяки кібернетиці зазнала бурхливого розвитку. Найменш розробленою є енергетична, яка за витoki ідей має фізику та хімію і з причин відмінностей методології важко імплементується в інші науки. Разом з тим, усі концепції є рівноцінні. Енергетична концепція життєзабезпечення базується на екстенсивному (надходження енергії в організми) та інтенсивному (ефективність її використання) принципах. Енергетична цінність раціону харчування людини відображає екстенсивний підхід, а інтенсивний проявляється в енергетичному життєзабезпеченні процесів обміну, діяльності та праці.

2) Щодо демовідтворювальної діяльності ЛП. Вперше ідею впливу вікової структури у репродуктивному віці на можливість заміщення осіб групи певної початкової кваліфікації висунув Р. Фішер [238]. П. Венсанові [254] належить термін «потенціал зростання», під яким він розумів можливості режимів відтворення населення за умови стабілізації вікової структури населення. Основи потенціальної демографії були закладені швейцарським статистом і демографом Л. Гершем, згодом – Ж. Буржуа-Пішем, Е. Фільрозе. Водночас ще за 10 років до появи перших робіт Л. Герша у 1930 році підходи потенціальної демографії були використані українськими ученими М. Авдієнко та А. Хоменко при оцінці життєвого потенціалу окремих вікових груп за ознакою грамотності населення. Сучасні ґрунтовні дослідження у галузі потенціальної демографії проводить в Україні, зокрема, С. І. Пирожков.

Таблиця 2.5

Індикатори ознак розвитку компонент ЛП

Ознаки розвитку ЛП		Індикатори ознак розвитку за компонентами ЛП
<i>Демографічно-валеологічна компонента</i>		
Особистісний аспект: фізичне, психічне і духовне здоров'я населення	Захворюваність населення: Самооцінка здоров'я. Енергетична цінність раціону харчування. Інвалідність населення. Поширеність соціально небезпечних захворювань (туберкульоз, венеричні хвороби, психічні розлади). Поширеність самогубств. Частка витрат на харчування у сукупних витратах домогосподарств. Частка витрат на охорону здоров'я у сукупних витратах домогосподарств	
Аспект демографічної діяльності: відтворення ЛП, життєвий потенціал населення працездатного віку	Соціально-демографічна структура населення. Показники шлюбно-сімейних відносин. Народжуваність та смертність. Смертність у працездатному віці. Міграційний рух. Очікувана тривалість життя при народженні. Очікувана тривалість здорового життя. Самооцінка здоров'я. Гривалістський потенціал. Репродуктивний потенціал	
<i>Освітньо-інтелектуальна компонента</i>		
Особистісний аспект: знання і здібності, їх формування	Охоплення дітей навчанням у дошкільних, шкільних, вищих навчальних закладах. Результативність навчання. Концентрація освітнього потенціалу	
Здобуття освіти: доступність, якість освіти, ефективність інвестування в освіту	Неперервність освіти. Освіта дорослих. Фінансова спроможність домогосподарств щодо здобуття освіти. Диференціація економічної активності та зайнятості у залежності від рівня освіти	
<i>Професійно-кваліфікаційна компонента</i>		
Особистісний аспект: вміння, практичні навички	Можливості і мотиваційні механізми ринку праці щодо реалізації інтелектуального потенціалу працівника	
<i>Соціокультурна компонента</i>		
Грудова діяльність: ефективність збалансованості ринку праці, гідна праця	Можливості реалізації трудового потенціалу. Гідний робочий час. Можливості поєднання трудової діяльності і виконання сімейних обов'язків й особистого життя та гендерне збалансування цих можливостей. Гідна оплата праці. Ефективність праці: продуктивність та виконання системою винагороди за працю функції захисту від бідності. Розвиток та ефективність ринку вільного часу у залежності від рівня освіти суб'єкта ринку праці	
<i>Особистісний аспект: активність у суспільному житті, духовність, моральність, система цінностей особи</i>		
Соціокультурна і духовна діяльність: розвиток соціально-трудових відносин, громадянського суспільства. Ставлення суспільства до соціально-вразливих та маргінальних верств населення	Політична активність. Релігійність населення. Порочність. Позашлюбні народження. Розлучуваність	
<i>Екзитивна</i>		
Особистісний аспект: життєвий простір Екзитивна діяльність	Міський і сільський житловий фонд на одного мешканця відповідної території. Щільність населення	
	Урбанізація та щільність населення. Прийняття в експлуатацію міського і сільського житлового фонду на одного мешканця відповідної території. Доступність транспортних мереж для мешканців різних територій. Необхідність значних переміщень з метою зайнятості	
<i>Диджитал-інклюзивна</i>		
Особистісний аспект: цифрова грамотність та навички, необхідні для її досягнення	Рівень цифрової грамотності. Знання англійської мови для підвищення цифрової грамотності	
Віртуальна діяльність	Зайнятість на цифрових платформах та її ефективність. Зайнятість у сфері ІТ. Доступність цифрових мереж. Можливість вирішення проблем через цифрові платформи	

Джерело: розроблено автором

3) Щодо розвитку та ефективізації ринку вільного часу у залежності від рівня освіти суб'єкта ринку праці. Комплексне вивчення цих питань потребує окремого дослідження, яке, зокрема, стикається з проблемою отримання інформації з причин: 1) відсутності статистичних даних; 2) нерозробленості і складності проблеми, – здебільшого увагою науковців і практиків є питання неповного робочого часу, часткового безробіття, легальності та правовідносин у сфері зайнятості. Однак поза увагою залишаються проблеми залежності вільного часу від рівня освіти й гідної оплати праці, тобто економічної ефективності обміну вільного часу працівників різного рівня освіти на заробіток, що частково реалізовано у даному дослідженні.

Відповідно до обґрунтованої концептуальної схеми методичного забезпечення аналітичного дослідження розвитку ЛП регіонів України основними методичними інструментами для цього є дискримінантний і таксономічний, факторний аналізи. У цьому пункті буде описано цей інструментарій та специфіку його використання для аналітичного дослідження ЛП як квалітативної категорії.

Дискримінантний та таксономічний аналізи як інструмент аналізу стану розвитку ЛП та оцінки відповідності відхилень фактичних (досягнутих) показників якості від потенціальних (цільових) чи еталонних; задоволення актуальних потреб через досягнення достатніх для цього показників якості.

Основне завдання дискримінантного аналізу – пошук класифікаційних функцій та побудова на цій основі груп об'єктів, класифікованих за певною ознакою, у даному дослідженні за ознакою розвитку ЛП як квалітативної категорії [85]. Дискримінантний аналіз відноситься до методів класифікації об'єктів із «навчанням», тобто із наперед сформованими групами. Виходячи з мети дослідження задачу класифікації сформульовано як розбиття об'єктів спостереження (регіонів України) на певну наперед задану кількість груп (або її уточнення в процесі аналітичних розрахунків) на основі критерію відстані від центрів груп (центроїдів). Результатом аналізу є віднесення кожного об'єкта спостереження (регіону України) лише до однієї класифікаційної групи.

Подібні завдання вирішує також кластерний аналіз, однак його основне призначення полягає в утворенні нових груп та розрахунків відстаней від центроїдів груп на підставі зазвичай Евклідової метрики, що не враховує взаємозв'язків між змінними. Дискримінантний аналіз має на меті виявлення різниці між класифікаційними групами і формулювання закономірностей, на основі яких об'єкти відносяться до певної групи. При цьому розрахунки та класифікація базуються на метриці Мехаланобіса, яка враховує взаємозв'язки між масивами даних [209].

Окрім того, кластерний аналіз дозволяє групувати регіони за розвитком характеристик ЛП, однак не дає оцінки рівня його розвитку. Кластерний аналіз не передбачає уведення в модель групувальної залежної змінної, якою є в даному дослідженні рівень розвитку ЛП як квалітативної категорії. Натомість дискримінантний аналіз дає можливість не тільки врахувати її як залежну змінну, але й подавати її в категорійному вигляді (табл. 2.6).

Обґрунтування вибору методики також полягає у тому, що за допомогою дискримінантного аналізу вирішуються задачі:

- а) перевірки істотних відмінностей між класифікаційними групами;
- б) побудови функцій, що найкраще розрізняють групи;
- в) визначення ознак, які вносять найбільший внесок у дискримінацію груп та вирізняють групи;
- г) класифікації груп за дібраними ознаками на основі статистично обґрунтованих критеріїв.

Основними вимогами, які висуваються до даних, які будуть включені у модель для проведення дискримінантного аналізу, є:

- 1) дискримінантні змінні (змінні, які використовують для розрізнення груп) не повинні бути функціонально залежними або мати щільний зв'язок між собою);
- 2) дискримінантні змінні повинні підпорядковуватися багатовимірному нормальному закону розподілу;

Таблиця 2.6

Особливості застосування дискримінантного і кластерного аналізів при дослідженні ЛП регіонів України

Дискримінантний аналіз	Кластерний аналіз
Застосуванню дискримінантного аналізу повинна передувати процедура попереднього розпізнавання – класифікації на основі кластерного аналізу, шкалювання, емпіричного розпізнавання об'єктів. Таким чином, вхідним масивом даних є об'єкти, що заздалегідь класифіковані. У процесі дискримінації груп класифікація може уточнюватися	Вхідним масивом даних є стандартизована матриця спостережень, яка не згрупована за жодною з ознак
Наявність групувальної незалежної змінної, яка може мати як номінальний або порядковий вираз	Відсутність групувальної змінної
Доцільно використовувати у випадках, коли кількість груп вже є відомою, сформованою за певним правилом (класифікація з навчанням)	Кількість груп є невідомою наперед
Класифікаційні групи мають змістовне навантаження	Класифікаційні групи мають номери, але не мають змістовного навантаження, не можуть характеризувати рівень розвитку класифікаційних ознак
Отримання у результаті аналітичних процедур дискримінаційних функцій, які дозволяють, зокрема, відносити нові об'єкти до тих чи інших груп, а також ознак, які дискримінують групи, у конкретних числових вимірниках	Результатом аналізу є сформовані кластери та міри подібності між ними

Джерело: узагальнено автором

3) відмінність між коваріаційними матрицями груп повинна бути статистично незначущою (для проведення лінійного дискримінантного аналізу Фішера).

Послідовність проведення аналізу відображена на рис. 2.9.

Усі вхідні дані повинні бути попередньо стандартизовані. Найбільш універсальний метод стандартизації, який дає найзручніші для подальшої обробки масиви даних і використовується тоді, коли питання стандарту чи нормативу показників не має однозначного тлумачення, – це зіставлення із стандартним квадратичним відхиленням. Стандартизація проводиться за формулою:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{\sigma_j} \quad (2.7)$$

де: \bar{x}_j – середнє значення j -ої ознаки в сукупності даних, σ_j – середнє квадратичне відхилення j -ої ознаки в сукупності.

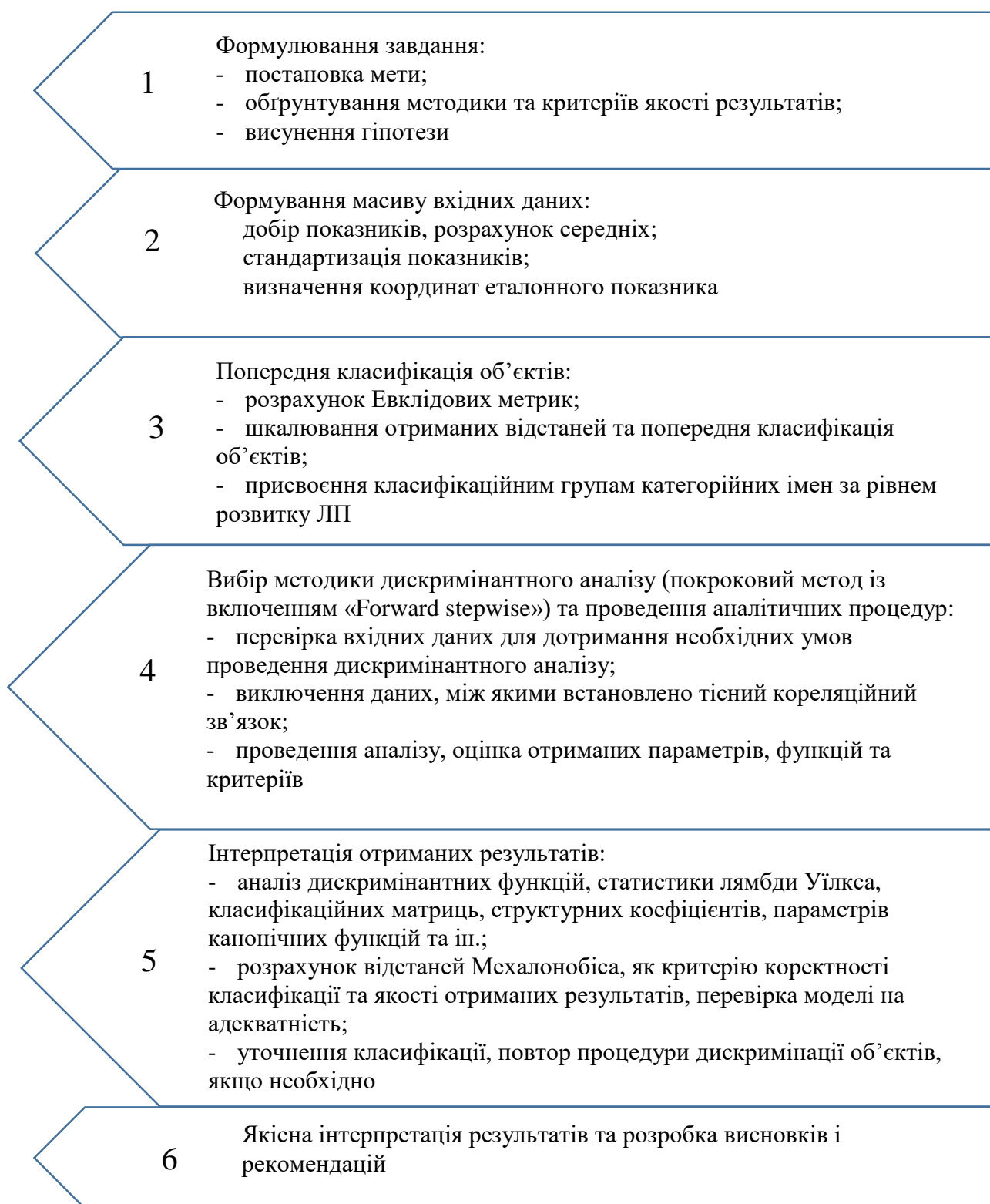

Рис.2.9. Послідовність проведення дискримінантного аналізу стану розвитку ЛП регіонів України

Джерело: розроблено автором

Існує три підходи до класифікації об'єктів у дискримінантному аналізі:

- на основі функцій класифікації: об'єкт відноситься до тієї групи, для якої розраховане для нього значення функції є максимальним;

- на основі апостеріорної ймовірності: об'єкт відноситься до групи, для якої значення ймовірності віднесення його до неї є максимальним;
- на основі розрахунку відстаней Мехаланобіса: об'єкт відноситься до тієї групи, відстань до центроїда (центру тяжіння групи) якої для нього є мінімальною.

Функції класифікації – це лінійні комбінації дискримінантних змінних, які описують максимізацію розрізнення між групами та мінімізацію дисперсії всередині груп [190, с. 276]. Функції класифікації не мають змістовної інтерпретації, але слугують інструментом віднесення нового об'єкту до тієї чи іншої групи. Функції класифікації у загальному вигляді описуються рівнянням:

$$h_k = b_{k0} + b_{k1}x_1 + b_{k2}x_2 + \dots + b_{km}x_m \quad (k = \overline{1, K}) \quad (2.8)$$

де: h_k – функції класифікації для k -ої групи; b_{ki} – параметри рівняння класифікації.

Важливим питанням у методиках класифікації та ранжування статистичних сукупностей є визначення координат еталонного показника [250]. У цьому контексті оцінка якості будь-якого явища чи процесу спирається на декілька ключових питань, які визначають загальну методологію дослідження. Перше: оскільки якість – категорія відносна, насамперед потрібно вирішити, що буде еталоном, до якого співвідносити досягнуту якість, особливо у випадках, коли відсутні визначені стандарти. ЛП у кількісному виразі – міра розвитку власних характеристик суб'єкту, у даному випадку людини чи спільнот людей на всіх рівнях їх структур. Зокрема, на рівні організму якість формується шляхом розвитку вітальних потреб людини. Як уже зазначалося вище, формування якості (тобто розвиток ЛП) відбувається поступово, при цьому кожний новий стан системи неможливий без відповідного накопичення мінімальних якісних ознак на попередніх рівнях і має бути синхронізований у частині послідовності процесів творення якості на усіх рівнях. Отже, питання полягає у визначенні доцільності та часу формування характеристики ЛП та потреби, яку необхідно задовольнити, при тому, що вона може: а) мати латентний характер; б) не мати кількісного вираження; в) бути несинхронізованою у часі, коли мова йде про оцінку процесів

формування якості, що мають значні відмінності у протяжності (наприклад, демографічне відтворення, формування доходів і витрат домогосподарства, формування намірів щодо міграційного переміщення тощо); г) врахування умов формування якості.

У випадках, коли не існує стандарту, який можна прийняти за еталон, в економіко-математичному дослідженні застосовують різні підходи до його визначення:

1) експертний підхід, який передбачає проведення різноформатних опитувань, які мають за результат кількісні або якісні характеристики еталону;

2) статистичні оцінки, які базуються на розрахунках різного штибу середніх, відхилень від середніх, дисперсій ознак тощо. Є найменш трудомістким підходом, але вимагає економічного обґрунтування змісту еталону та доцільності прийняття його як такого у конкретних економічних умовах;

3) постановка та вирішення оптимізаційної задачі, що потребує формалізації підходу та математичного обґрунтування;

4) таксономічні та кластерні методики, які дозволяють проектувати умовні точки, приймати їх за еталон.

Враховуючи вищенаведене, вирішення проблеми визначення еталону у процесах, що здебільшого не мають стандартів, на які можна із впевненістю та безпомилково спертися, та з метою врахування умов формування якості, нами було здійснено шляхом прийняття за еталон для показників-стимуляторів найвищих досягнутих у регіонах значень за стандартизованими показниками, які включені в модель, та найнижчих – для дестимуляторів. У результаті визначалися еталонні точки з відповідними з координатами.

Друге питання, яке потребує вирішення при оцінці якості, – це її кількісний вираз та знаходження оптимальних значень показників якості з врахуванням умов її формування і використання та величини відхилень об'єктів спостереження від оптимального рівня. Вирішення задач подібності (однорідності) об'єктів та їх класифікація на цій основі важко піддається формалізації і, як правило, вирішується на основі вимірювання відстаней між об'єктами та обчислення міри

близькості між ними. Існують різні підходи для виміру відстаней у метричному просторі: Евклідова метрика, зважена Евклідова метрика, Манхеттенська відстань, відстань Мінковського. Вибір відповідної метрики є важливим моментом в оцінці, оскільки у кінцевому підсумку саме від цього залежить результат класифікації об'єктів спостереження при обраному алгоритмі розбиття.

Найпростішим способом виміру подібності між двома об'єктами є Евклідова метрика. Евклідова відстань (метрика) між двома точками x_i і x_e визначається за формулою:

$$d_{ij} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_{ij} - x_{ej})^2}, \quad (2.9)$$

де: x_{ij} – значення i -ої ознаки j -го об'єкта ($i=1, \dots, n$); x_{ej} – значення еталону i -ої ознаки j -го об'єкта.

Слід зауважити, що суттєвим недоліком при проведенні класифікації масиву об'єктів за Евклідовою метрикою є те, що вона не враховує взаємозв'язки між усіма об'єктами, тобто на відстань між двома точками не впливає положення інших точок. Тому для розрахунку положення точок у багатовимірному просторі з врахуванням усіх незалежних змінних та положення усіх об'єктів використовується відстань Махаланобіса. Відстань Махаланобіса – це відстань об'єкта від центроїда у багатовимірному просторі, визначеному співвідносними незалежними змінними. Відстань Махаланобіса враховує взаємозв'язки між змінними в моделі, які визначають багатовимірний простір.

Відстань Махаланобіса визначається формулою:

$$d_{ij}^M = \sqrt{(X - Y)^T S^{-1} (X - Y)}, \quad (2.10)$$

де: X, Y – вектори ознак; S – коваріаційна матриця ознак; T – операція транспонування.

Власне на розрахунок цієї метрики базується дискримінантний аналіз.

Необхідним кроком для проведення дискримінантного аналізу є попередня класифікація регіонів за групами. Для цього використовуються таксономічні прийоми розбиття діапазону значень розрахованої Евклідової відстані на рівномірні інтервали за принципом: вище ($\mu + 2\sigma$) – надзвичайно низька якість; між

$(\mu + \sigma)$ і $(\mu + 2\sigma)$ – низька; між μ і $(\mu + \sigma)$ – нижче середньої; між $(\mu - \sigma)$ і μ – середня; між $(\mu - 2\sigma)$ і $(\mu - \sigma)$ – висока; між $(\mu - 2\sigma)$ – надзвичайно висока, де: μ – середнє значення Евклідової відстані; σ – стандартне відхилення Евклідової відстані.

Побудована дискримінантна модель обов'язково перевіряється на адекватність та значущість. Одним із критеріїв оптимальності отриманих результатів є прямування ймовірності помилкової класифікації до мінімуму. Фактично оптимальність класифікації перевіряється за правилом Байєса, або методом максимальної правдоподібності і ґрунтується на припущеннях [190, с. 278]:

- а) відомі апіорні ймовірності $P(G_k)$ належності об'єкта до групи k ;
- б) відомі умовні ймовірності $P(X/G_k)$ належності об'єкта до кожної із груп.

За формулою Байєса ймовірність того, що об'єкт X належить до групи k обчислюється за формулою:

$$P(G_k/X) = \frac{P(X/G_k)P(G_k)}{\sum_{i=1}^K P(X/G_i)P(G_i)}, \quad (k = \overline{1, K}) \quad (2.11)$$

Об'єкт класифікується до тієї групи, для якої ймовірність $P(G_k/X)$ є максимальною, що відповідає найменшій відстані Мехаланобіса. Таким чином, критерієм якості класифікації є обчислена у результаті аналітичних процедур відстань Мехаланобіса, яка містить дані про помилковість і результативність класифікації та вказує на відповідність отриманих дискримінантних функцій емпіричним даним. Іншими статистичними критеріями адекватності моделі є статистика Уїлкса, а також F-критерій, значення ймовірності помилки вилучення змінних з процедури дискримінації.

Підсумковою процедурою класифікації є прийом «згортання якості»³⁴, тобто отримання одного підсумкового показника рівня розвитку ЛП регіонів України, що відтворює 2-й тип бінарних зв'язків: «ознака якості – інтегральна якість». Методично ця процедура виконується за використання процедур розрахунку середніх величин.

³⁴ Термін з теорії кваліметрії, що означає систему методичних прийомів з інтегрування окремих оцінок якості в один показник (див, наприклад [106, с. 355]).

Таким чином, дискримінантний аналіз дає можливість реалізувати обґрунтований вище (п. 2.1) методологічний принцип дослідження ЛП як квалітативної категорії у частині отримання: *операційних* показників якості (рівні індикаторів розвитку ЛП), *статистичних* (відстані Мехаланобіса від центроїдів отриманих у результатів класифікації груп регіонів), *інтегрального* (підсумкового) показника розвитку.

Факторний аналіз (головних компонент) як інструмент дослідження факторів, що формують розвиток ЛП та оцінки стабільності (повторюваності та збалансованості сприятливих умов середовища та векторності рушійних сил) розвитку ЛП.

Більшість аналітичних процедур пов'язані з обробкою значних масивів даних. Постає завдання виділення головних компонент, які характеризують найбільш значущі дані, формують тенденції, водночас дозволяють дійти певного синтезу та узагальнення щодо підстав прийняття управлінських рішень, формування політики управління параметрами розвитку явища.

Власне такі завдання вирішує факторний аналіз. Головна ідея факторного аналізу базується на тому, що існують певні гіпотетичні рушійні сили, які носять латентний характер і тієї чи іншою мірою пов'язані з явищем, що досліджується і яке залежить від них. Тобто ідея факторного аналізу базується на припущенні, що є низка закономірностей, які не відомі досліднику, але які проявляються у стійких залежностях між змінними. Таким чином структура зв'язків між досліджуваними ознаками може бути пояснена тим, що ці змінні лінійно чи нелінійно залежать від меншої кількості інших узагальнених даних вищого порядку, які є достатньо складними для того, щоб їх виміряти та подати у конкретних одиницях. Така залежність може бути подана як базис взаємозв'язку між досліджуваними змінними. Таким чином, факторний аналіз у широкому розумінні – сукупність методичних підходів для виявлення, конструювання і аналізу внутрішніх латентних чинників, які мають прояв у різномірних тенденціях і описуються множиною показників.

Зважаючи на вищенаведене, основними завданнями факторного аналізу є:

- 1) скорочення чисельності факторів у факторній моделі (редукція);
- 2) побудова структури взаємозв'язків та класифікація факторів у моделі.

Методичні основи факторного аналізу розроблені наприкінці XIX століття Ф. Гальтоном, згодом значний внесок до розвитку методології аналізу зроблено Р. Кеттеллом, К. Пірсоном, Ч. Спірменом, Л. Терстоуном, Г. Хотеллінгом та ін.

Існує два рівня факторного аналізу:

- розвідковий (експлораторний) – застосовується у випадках, коли невідомою є кількість чинників та структура взаємозв'язків, тобто спрямований на побудову моделі, яка є невідомою на початкових етапах;
- перевірочний (конфірматорний) – спрямований на підтвердження гіпотези про структуру моделі.

І якщо на другому рівні аналізу кількість чинників є приблизно відомою, то власне перший має одним із завдань пошук шляхів скорочення масиву даних та кількості факторів, що підлягають обробці, без втрати суттєвої інформації.

Результатом проведення факторного аналізу має бути побудована модель із виявленими латентними факторами, які впливають на неї, силу дії яких можна визначити у конкретних кількісних даних.

Формалізовано задача факторного аналізу описується у наступний спосіб. Є масив m -вимірних спостережень:

$$X_i = \begin{pmatrix} x_{i1} \\ x_{i2} \\ \dots \\ x_{im} \end{pmatrix}, i = 1, 2, \dots, n, \quad (2.11)$$

де n - кількість спостережень,

m – кількість параметрів, що характеризують спостереження.

Результати факторного аналізу будуть отримані у вигляді нового масиву даних, що характеризує компоненти вектора Z , які i є факторами (p):

$$Z_i = \begin{pmatrix} z_{i1} \\ z_{i2} \\ \dots \\ z_{ip} \end{pmatrix}, i = 1, 2, \dots, n \quad (2.12)$$

При цьому виконується умова $p < m$.

Завданням аналізу є представлення стандартизованих параметрів спостережень у термінах факторів. При цьому фактори поділяються на загальні F_k ($k = \overline{1, p}$) (ті, що виражають внутрішні властивості досліджуваного об'єкта) та характерні F_j^* ($j = \overline{1, m}$) (ті, що описують ту частину змінної, яка не пояснена загальними факторами). Лінійна модель факторного аналізу може бути представлена:

$$Z_j = \sum_{k=1}^p a_{kj} F_k + a_j F_j^* \quad (j = 1, 2 \dots m), \quad (2.13)$$

де a_{kj} і a_j – стандартизовані коефіцієнти множинної лінійної регресії j -ої змінної по k -му загальному фактору та j -му характерному фактору [190, с. 239].

При цьому a_{kj} трактується як коефіцієнт парної кореляції між k -им фактором і j -ю ознакою й у факторному аналізі називається факторним навантаженням, тобто характеризує силу впливу чинника на ознаку.

Якість факторного аналізу визначається за критерієм повноти факторизації, про що може свідчити частка дисперсії кожної ознаки, поясненої фактором, та кумулятивне значення дисперсії ознак, що ввійшли у факторну модель і пояснюються цими факторами. Якість результатів факторного аналізу пов'язана із ефективністю виконання кількох завдань:

- 1) Мінімізація втрати інформації. При реалізації аналізу стоїть завдання мінімізувати кількість чинників та ступінь залежності їх від своїх характерних чинників, але таким способом, щоб було втрачено якомога менше інформації. При цьому існує закономірність, що скорочення кількості чинників обернено пов'язане із втратою інформації. Тобто метою є «стиснення» інформації в оптимальну з погляду кількості та значимості факторів та зниження розмірності вихідного простору ознак. Досягається таке завдання шляхом перетворення масиву корельованих даних у новий набір максимально некорельованих даних завдяки переходам до нових ортогональних (некорельованих) базисів за напрямками максимізації дисперсії ознак. Такий підхід характерний для прийому факторного аналізу за принципом головних компонент. Головна компонента – новоутворена змінна, що відображає найсуттєвіші характеристики початкових

змінних. При цьому втрачається частина інформації, яка стосується початкових змінних, і чим тісніший зв'язок між змінними, тим втрата інформації буде меншою.

2) Оптимізація кількості факторів. Цей критерій пов'язаний із попереднім. Важливим питанням при проведенні аналізу є рішення про кількість факторів, які будуть залишатися у моделі. Як уже зазначено, зменшення їх кількості веде до втрати інформації. При цьому однозначне рішення щодо оптимальної кількості факторів прийняти достатньо важко і досі не визначена формальна процедура щодо цього. Тому для відбору кількості факторів використовуються два критерії:

а) критерій Г. Кайзера (H. Kaiser, 1960) [246] – до уваги приймаються лише чинники, яким відповідають власні значення коваріаційної матриці більше 1; тобто число факторів дорівнює кількості компонент, власні значення яких більші 1;

б) критерій Р. Кеттела (R. Cattell, 1966) [233] або «кам'янистого осипу», який дозволяє відкинути усі фактори, власні значення яких незначно відрізняються.

3) Інтерпретація факторів – найскладніше завдання, оскільки математичним результатом обчислювальних процедур є власні значення факторів та пояснювана ними дисперсія. Однак завданням дослідника є змістовна і суттєва характеристика факторів, яка була б виражена у відповідних термінах. Такі задачі, як правило, носять творчий характер, хоча існують й підходи до формалізації виконання завдання: метод Бартлета, метод Томпсона. Одним із найбільш поширених методів факторного аналізу є метод головних компонент, запропонований К. Пірсоном у 1901 році й удосконалений Г. Хотеллінгом у 1933 році. Метод ґрунтується на вирішенні задачі найкращої апроксимації кореляційної матриці визначеним числом факторів.

Послідовність проведення факторного аналізу відображена на рис. 2.10.

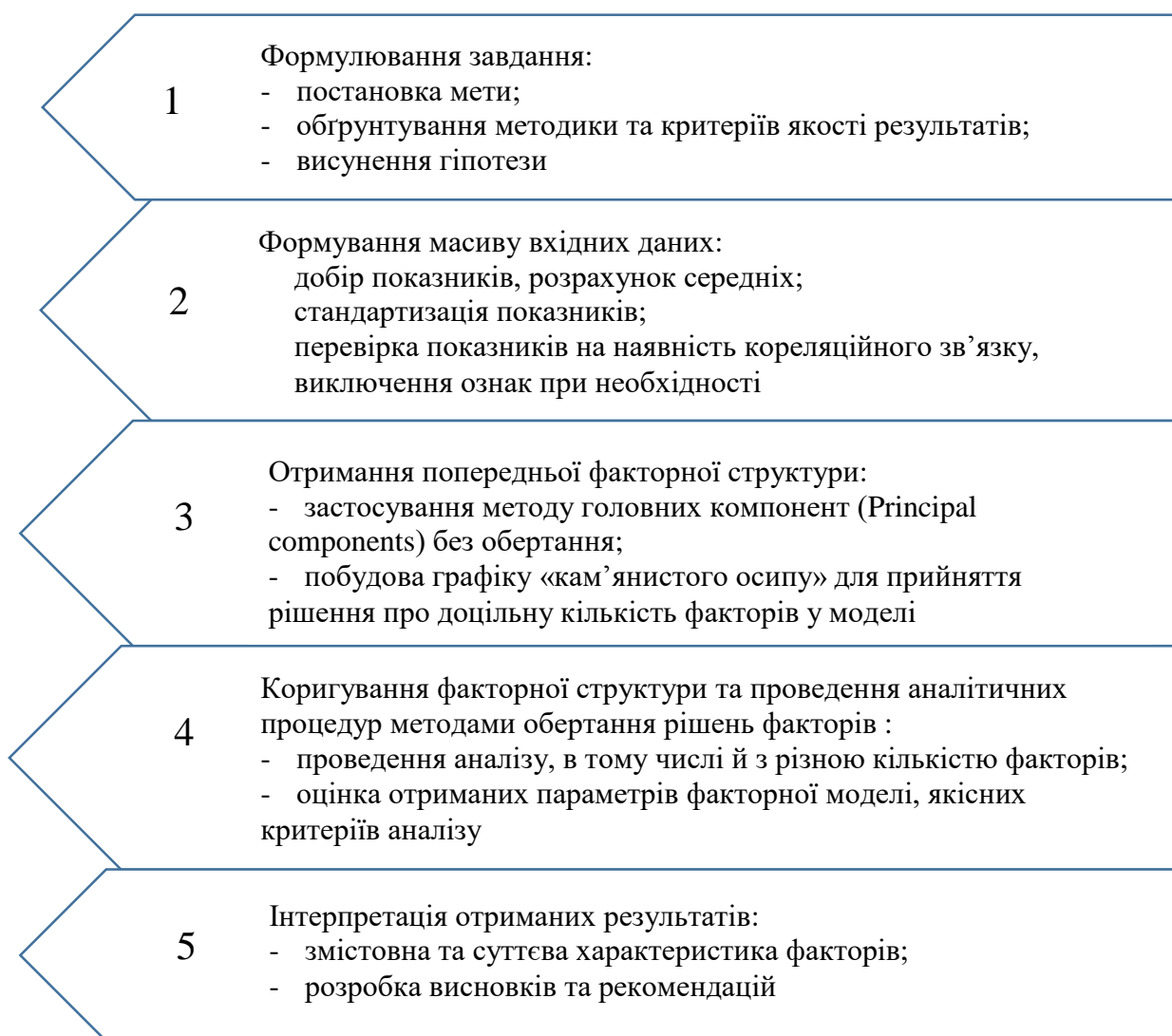

Рис. 2.10. Послідовність проведення факторного аналізу розвитку ЛП регіонів України

Джерело: розроблено автором

Послідовність проведення факторного аналізу ЛП регіонів України:

1) Формування мети. Мета може бути: а) дослідницькою (виявлення факторів та їх аналіз); б) прикладною (побудова моделі для прийняття управлінського рішення). У даному дослідженні поставлена дослідницька мета – виявлення латентних факторів, що формують ЛП регіонів України.

2) Добір сукупності показників та об'єктів. Необхідними умовами проведення факторного аналізу є: а) вираз усіх ознак у метричній шкалі; б) перевищення кількості спостережень над чисельністю ознак не менше ніж удвічі; в) наявність щільного кореляційного зв'язку між ознаками. Виконання останньої умови було перевірено шляхом розрахунку парних коефіцієнтів кореляції. У результаті реалізації цього етапу може відбутися виключення ознак.

3) Отримання попередньої (вхідної) факторної структури. Головною метою цього етапу розрахунку є отримання графіку «кам'янистого осипу» (рис. 2.11) для визначення кількості факторів, які доцільно включати у модель.

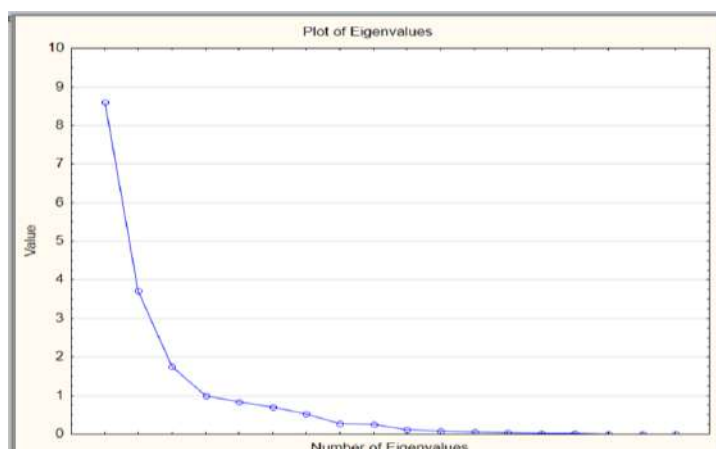

Рис. 2.11. Приклад отриманого графіку «кам'янистого осипу» (scree plot) для визначення необхідної кількості факторів у моделі демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: результати обчислень авторської факторної моделі у середовищі *SPSS Statistica*

4) Коригування факторної структури та добір прийому факторного аналізу, виходячи з цілей дослідження. Отримання попередніх розрахункових значень за прийому головних компонент не завжди дозволяє логічно виявити фактори, що формують модель. У таких випадках рекомендовано змінити прийом факторного аналізу, яких, окрім методу головних компонент, є доволі багато. У межах методу головних компонент є також різноманітні прийоми, які дозволяють отримувати інші рішення, що описують модель повніше та більш зрозуміло для інтерпретації. Слід зазначити, що реальна орієнтація факторів у факторному просторі є довільною, і всі повороти факторів відтворюють кореляції однаково добре. У такому випадку, доцільним є обернути рішення фактору, щоб отримати факторну структуру, яку найпростіше інтерпретувати. Прийом обертання полягає у зміні осей координат відносно розсіяння значень змінних. При цьому положення точок у просторі залишаються незмінними, але змінюються їх координати, що, відповідно, впливає на значення факторних навантажень і дозволяє класифікувати їх. Метою обертання осей є отримання «зрозумілої» матриці факторних навантажень, одні з яких характеризуються

високими власними значеннями, а інші – низькими, тому їх можна з високою мірою однозначності інтерпретувати. Таку матрицю значень називають простою структурою. Тобто мета обертання – отримання простої факторної структури, при якій більшість спостережень знаходяться поблизу однієї осі координат. При випадковій конфігурації інколи буває важко отримати просту структуру. Формально проста структура була введена і визначена Терстоном (1947), щоб описати в основному стан, коли фактори характеризуються високими навантаженнями для деяких змінних, низькими навантаженнями для інших, і коли існує декілька високих перехресних навантажень, тобто, кілька змінних зі значними навантаженнями на більш ніж один фактор. Найбільш стандартним обчислювальним методом обертання для простої структури є обертання *varimax* Г. Кайзер (H. Kaiser, 1958) [245]; інші, які були запропоновані, є: *квартімакс*, *біквартімакс* і *еквамакс* (див., наприклад, Г. Харман (H. Harman, 1967) [243]). Тому у даному дослідженні застосовано окрім головних компонент прийом обертання факторів *varimax*.

5) Інтерпретація результатів. Факторні навантаження – це кореляційні відношення між змінними та виділеними в аналізованій моделі факторами. Чим вище значення факторного навантаження, тим більша близькість фактору до вихідної змінної.

Як дискримінантний, так і факторний аналіз проводився у прикладному пакеті програмного забезпечення Statistica.

Отже, класифікація та подальша типологізація регіонів України за рівнем розвитку ЛП є важливим кроком для обґрунтування диференціації управлінських впливів у контексті розбудови соціально-економічної політики, політики охорони здоров'я та освіти, а також регулювання міграцій.

Висновки до розділу 2

У розділі 2 викладено методологічну платформу дослідження ЛП як квалітативної категорії. Це концентрується у таких положеннях:

1. *Синергетична методологічна платформа* до ЛП є основою для з'ясування механізму нарощування ЛП як квалітативної категорії та відкритої системи на засадах самоорганізації, зміни станів балансу і дисбалансу як до перехідних етапів нарощування якості, а також побудови політики розвитку ЛП шляхом створення сприятливих умов для цього, впливу на середовище його існування.

2. Сформульовано основні принципи і підходи до дослідження ЛП як квалітативної категорії та, базуючись на суті та ознаках якості, узагальнено їх у *синтетичний квалітативний підхід*, що виражається у поєднанні онтологічного, аксіологічного, прагматичного і методологічного синтезів. Запропонований теоретико-методологічний базис дозволяє, зокрема, розглядати усі властивості якості як принципові характеристики ЛП та проектувати їх на конкретні підходи до його дослідження. Також синтетичний квалітативний підхід ставить вимогу застосування при дослідженні багатовимірних оцінок, що враховували б об'єктивні характеристики ЛП, потреби, рівень їх задоволення, часові та ситуаційні обставини.

3. *Квалітативність* категорії «ЛП» обумовлює методологічні особливості дослідження: відносність оцінок, необхідність вирішення проблеми еталонів, застосування класифікаційних методик, що дозволяють оперувати семантичними показниками (номінальними шкалами), вичленовування вимірювальних та оціночних процедур та інші.

4. На основі розгляду наукових підходів до структуризації ЛП визначено авторську структурну декомпозицію ЛП, в основі якої лежить критерій *цілепокладання* – необхідність врахування при побудові політики розвитку ЛП балансу цілей, ресурсів і можливостей середовища, що гармонізуються з *цілями людського розвитку*. До останніх належать, перш за все,

свобода вибору та розширення можливостей його здійснення, що виявляється у довгому і здоровому житті, освіті, гідній праці, забезпеченні соціальних і культурних потреб, комфортному житті. Відповідно до цього виділено демографічно-валеологічну, освітньо-інтелектуальну, професійно-кваліфікаційну, соціально-культурну, екістичну та диджитал-інклюзивну компоненти.

5. Для побудови системи індикаторів оцінки ознак розвитку ЛП виділено *особистісний* і *діяльнісний* підхід, які базуються на трактуванні ЛП як сукупності людських потреб, здібностей та готовності до дій. Особистісний підхід охоплює індивідуальний рівень зазначених складових. Діяльнісний підхід відображає готовність до дій на усіх рівнях: індивідуальному, груповому та рівні групових взаємодій. Такий поділ уможливив розробку системи *ознак розвитку ЛП*.

6. У рамках викладених у розділі 1 підходів *фізичної економії* запропоновано методичний підхід до аналізу рівня розвитку ЛП як квалітативної категорії, що полягає у позиціонуванні його у метричній системі координат «*простір – час – енергія*». Підхід розроблено для оцінки розвитку ЛП регіонів України на особистісному рівні, де координатами розвитку виступають: показник тривалості життя при народженні (*часовий* параметр), екологічний стан (*просторовий* параметр), енергетичне наповнення раціону харчування (*енергетичний* параметр). Методика ґрунтується на врахуванні відхилення рівня розвитку ЛП як відносної категорії від *ідеальної* координати, а також *гармонійності* поєднання трьох зазначених параметрів.

7. На основі деяких положень *теорії управління якістю*, а також з урахуванням цільової спрямованості дослідження, розроблено концептуальну схему обґрунтування методів аналітичної кваліметрії розвитку ЛП регіонів України, серед яких *дискримінантний та таксономічний аналізи, факторний аналіз (метод головних компонент)*. Визначено індикатори ознак кожної компоненти ЛП, які у подальшому формують вхідний масив даних аналітичного дослідження.

8. У пункті 2.4 висвітлено суть, особливості, можливості й обмеження використання вищезазначених методів як основного інструментарію дослідження для оцінки *стану розвитку, факторів формування та реагування системи ЛП* на заходи політики його розвитку для забезпечення вимог *відповідності, стабільності і відтворюваності формування якості*, що лежить в основі категорії «ЛП».

Основні результати розділу 2 опубліковані у наукових працях автора: [85, 182, 205, 207-213, 250].

РОЗДІЛ 3. ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА ЙОГО СТРУКТУРНО-КВАЛІМЕТРИЧНА ОЦІНКА: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РЕГІОНІВ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ

3.1. Демографічно-валеологічна компонента людського потенціалу

Структурна декомпозиція ЛП має прикладне значення у частині забезпечення оцінювання розвитку кожної із компонент у розрізі регіонів (класифікація регіонів) та узагальнення результатів оцінки з метою типологізації регіонів, що уможливорює розробку комплексної і водночас диференційованої за регіональними проблемами та специфічними рисами регіональної політики збереження ЛП. Даний структурний підрозділ дослідження присвячений демографічно-валеологічній компоненті ЛП.

Населення і його характеристики є біологічною та соціальною основою формування ресурсів праці в економічній системі. Для демографічної ситуації в Україні упродовж останніх десятиліть характерні тенденції [278; 282, с. 186]:

- послідовне скорочення населення, що переростає у незворотну депопуляцію (середня чисельність наявного населення України у 2019 році – 42,0 млн. осіб проти 52,2 млн. у 1993 році [259];
- старіння населення, що збільшує демографічне та економічне навантаження на 1 особу працездатного віку;
- несприятливий стан шлюбно-сімейних відносин, що пролонговано впливає на відтворення ЛП та поновлення трудової його частини; якщо у 1990 році було зафіксовано 482,8 тис. шлюбів, то у 2010 – лише 305,9 тис., а в 2019 – 237,9 тис. [259]. Варто звернути увагу на ту обставину, що такі процеси притаманні західному регіону у меншій мірі;
- значно нижча, чим у розвинених країнах Європи, середня тривалість життя (у 2019 році цей показник в Україні становив 72 роки, у той час як у країнах Євросоюзу – 81 рік). Гендерний розрив у показниках середньої очікуваної тривалості життя, що в розвинених країнах становить 5 років, в Україні досягає 10 років [259, 295];

- найвищі в Європі темпи поширення ВІЛ/СНІДу, а також показники смертності від цієї недуги. Так, у 2017 році показник поширеності захворювання в Україні становив 1 % серед дорослих віком 15-49 років, у той час як у Європі у загальному – лише 0,4 % [296];

- значна захворюваність на інші небезпечні хвороби, зокрема туберкульоз [283]. Україна у 2018 році перебуває у першій десятці країн світу з найвищими темпами поширення мультирезистентного туберкульозу. Його поширеність у 2017 році складає 18 осіб на 100 тис. мешканців, у той час як у європейських країнах не сягає навіть 1 особи (окрім прибалтійських країн) [282], також значні обсяги інших соціально небезпечних захворювань – алкоголізму, наркозалежності, психічних розладів. За даними ВООЗ у 2016 році в Україні зафіксовано 18,5 випадків самогубств на 100 тис. мешканців, у той час як в Європі у середньому – 12,85 [312].

Процес зниження народжуваності характерний для багатьох розвинутих країн, але є певна межа, за якою починаються незворотні процеси депопуляції народу [182, с. 38]. В Україні зниження природного приросту започаткувалося уже в 60-х роках, та лише у 1991 набуло наочних проявів та стійкої тенденції до скорочення чисельності населення. Глибину процесів природнього скорочення населення відтворено на рис. 3.1.

Процеси демовідтворення залежать, окрім природнього руху, від вікової структури населення [256]. Наслідком структурних зрушень у віковому складі населення є демографічне навантаження, тенденції якого свідчать про зростання у складі загального навантаження частки осіб старше 60 років (рис. 3 2).

Таким чином, у 1999 році величина демографічного навантаження населення дітьми та особами старше 60 років зрівнялася і далі неухильно змінювалася на користь старших осіб. У 2019 році загальне демографічне навантаження склало 660 осіб на 1000 осіб постійного населення (зменшення у 0,9 разів проти 1991 року), навантаження дітьми – 271 (зменшення у 0,7 разів) та старшими особами – 389 осіб (зростання у 1,2 рази).

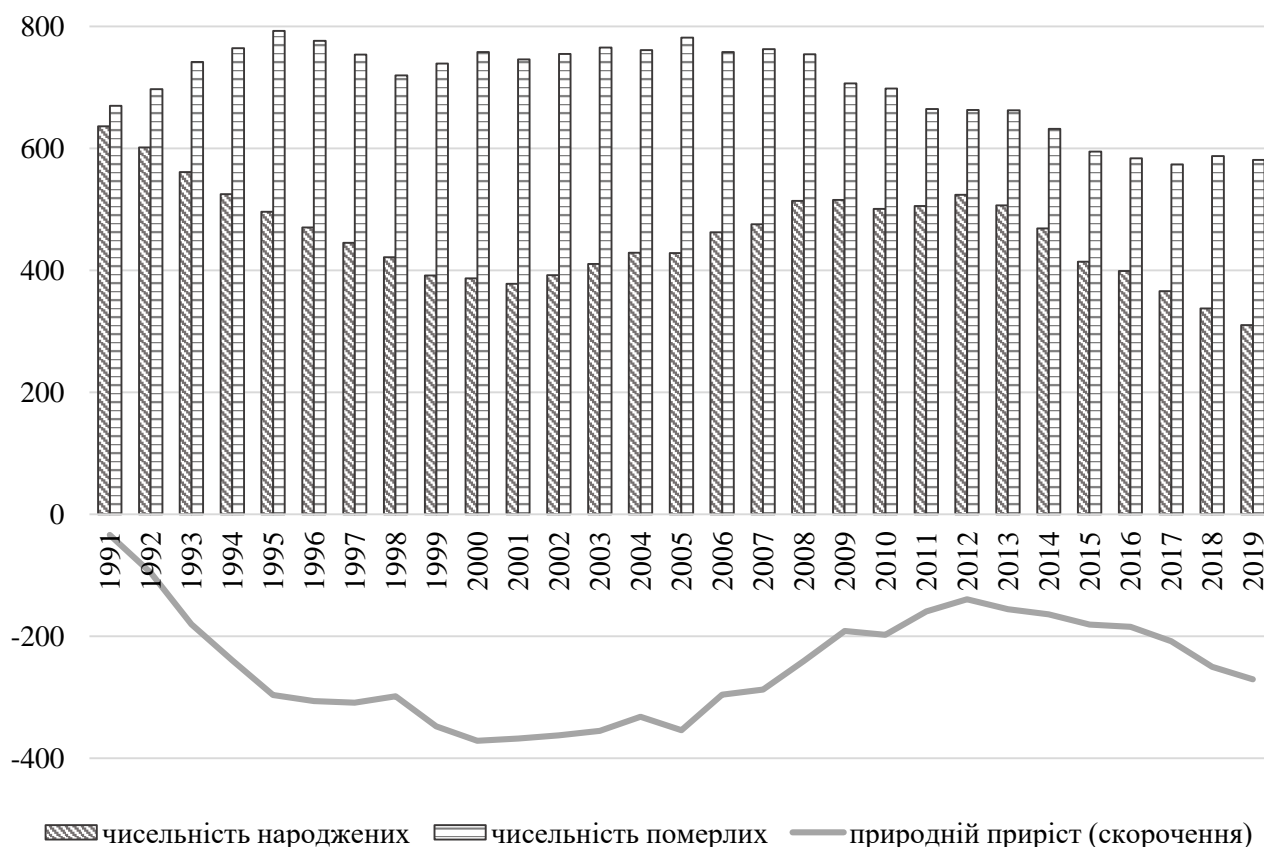

Рис. 3.1. Динаміка природнього руху населення України у 1991-2019 роках, тис. осіб

Джерело: побудовано автором за даними [259]

Процес постаріння населення підтверджується і зростанням середнього і медіанного віку населення України із переважанням середнього віку над медіанним. Це означає, що вік середньостатистичного громадянина України більше медіанного. У період 1989-2009 років середній вік населення України збільшився з 36,3 років до 40,1, а медіанний становив 34,8 у 1989 році і 38,8 у 2009 році, тобто на 1,25 років менше. У 2019 році розрив між показниками скоротився: 41,6 років – середній вік та 41,1 – медіанний. Це все ще означає, що осіб віком старше, аніж середній, є більше.

Отже, проведений короткий аналіз дозволяє робити висновок про поглиблення процесу старіння населення, оскільки чисельність осіб старшого працездатного віку у складі населення реального працездатного віку поступово збільшується й формує тенденцію до зростання на перспективу. Це має широкий

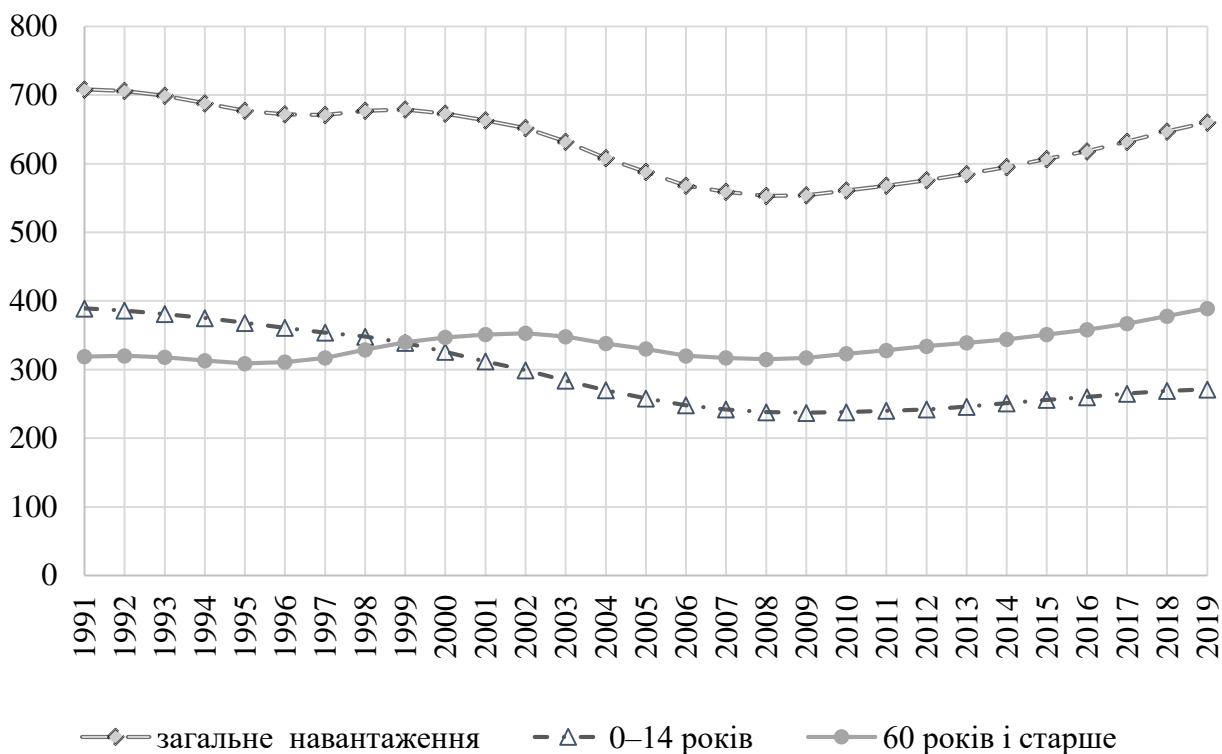

Рис. 3.2. Динаміка демографічного навантаження населення України у 1991-2019 роках (на 1000 ос. постійного населення віком 15–59 років)

Джерело: побудовано автором за даними [259]

діапазон негативних наслідків: скорочення основи відтворення населення, зростання демонавантаження, наростаюча криза систем соціального забезпечення та соціального страхування [281].

Отже, встановлені назагал негативні тенденції у розвитку демографічно-валеологічних характеристик ЛП необхідно дослідити у розрізі регіонів України та більш детальних показників.

Відповідно до методичних підходів та узагальнених індикаторів ознак розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП у контексті особистісного і діяльнісного підходу, викладених у розділі 2, було дібрано 18 показників, які відображають той чи інший індикатор [250]. Використовувались джерела офіційної реєстраційної статистики; дані вибірових обстежень домогосподарств, що проводяться органами статистики на регулярній основі, з питань доходів та витрат домогосподарств, самооцінки здоров'я; а також розрахунковий показник для характеристики можливих обсягів зовнішньої

міграції – міграційний потенціал³⁵. При формуванні масиву значень за цим індикатором ми виходили з передумов, що доволі складно отримати кількісні характеристики міграційного потенціалу, особливо у регіональному вимірі. Ми базувались на результатах модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції, що втричі проводилося в Україні, – у 2008 [263], 2012 [262] та 2017 роках [264]. Одним із питань модульного обстеження було дослідження намірів постійних членів домогосподарств щодо виїзду за кордон з певних зазначених в опитуванні причин. Серед причин, які нами трактуються як підстава для тривалого перебування за кордоном та високої ймовірності не повернутися в Україну, – возз'єднання сім'ї, пошук роботи та виїзд на роботу, навчання, сімейні обставини, бажання змінити місце проживання [285].

У регіональному вимірі показники обстеження не забезпечували високу надійність, тому були узагальнені за п'ятьма економічними зонами. Результати обстежень, а й відповідно, вихідні дані для розрахунку абсолютних величин міграційного потенціалу узагальнені у табл. 3.1.

Таким чином, розрахунковий показник міграційного потенціалу отриманий як частка від населення відповідної вікової групи регіону. При цьому належність областей до економічних груп розподілена у обстеженнях наступним чином: Північ (Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області та м. Київ), Схід (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області), Південь (Миколаївська, Одеська, Херсонська області), Центр (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області) та Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області).

У табл. 3.2 узагальнено вихідні показники для проведення класифікації регіонів України за рівнем розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП. При цьому з для методичних цілей усі вони були поділені на стимулятори

³⁵ Міграційний потенціал окреслюється кількісно-якісними характеристиками дорослого населення, якому притаманні мотиваційні установки і високий рівень готовності до територіальних переміщень та зміни способу життя.

Таблиця 3.1

Дані вибіркового обстеження зовнішньої трудової міграції України щодо
намірів виїзду за кордон за окремими причинами, %

Показник	Північ	Центр	Південь	Схід	Захід
2008 рік					
Питома вага осіб, що планували виїзд за кордон з метою працевлаштування, навчання, повернення на роботу, возз'єднання з сім'єю, заміжжя чи одруження, бажання змінити місце проживання у загальній чисельності населення працездатного віку	5,9	54,3	18	13,4	54,3
2012 рік					
Питома вага осіб, що планували виїзд за кордон з метою роботи, пошуку роботи, навчання, возз'єднання з сім'єю, із сімейних обставин у загальній чисельності населення віком 15-70 років	11,2	43,5	48,6	10,4	72,0
2017 рік					
Питома вага осіб, що планували виїзд за кордон з метою роботи, пошуку роботи, навчання, возз'єднання з сім'єю, із сімейних обставин у загальній чисельності населення віком 15-70 років	16,0	28,9	65,7	40,8	73,2

Джерело: узагальнено автором на підставі [262-264]

(із позитивним напрямом дії на ЛП) та дестимулятори (із негативним). Усі показники були дібрані за період 2010-2019 роки у регіональному розрізі і розраховані середні за цей період. Оскільки показники є різновимірними, їх значення було стандартизовано (додаток Г).

Враховуючи викладені у методологічному розділі положення, вирішення проблеми визначення еталону у процесах, що здебільшого не мають чітких стандартів, та з метою врахування умов формування якості, нами було здійснено шляхом прийняття за еталон для показників-стимуляторів найвищих досягнутих у регіонах значень за стандартизованими показниками, які включені в модель, та найнижчих – для дестимуляторів. У результаті було визначено еталонну точку з відповідними координатами (1,84; 3,20; -1,38; -2,12; -2,66; -1,65; 2,51; 2,67; 1,96; 3,21; 2,06; 2,05; -2,51; -1,17; -2,01; -1,92; -1,99; -1,79).

Таблиця 3.2

Вхідні показники для проведення класифікації регіонів України за рівнем розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП

Джерело	Показники	Напрямок дії
Дані реєстраційної статистики	середній вік населення регіонів, років (x_4); демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки (на 1000 осіб у віці 15-64 роки) особами молодшого за 15 та старшого за 64 роки (x_5)	дестимулятори
Розрахункові показники	природний приріст (скорочення) на 1000 осіб наявного населення (x_1); міграційний приріст (скорочення) на 1 млн. осіб наявного населення (x_2); частка жінок фертильного віку (15-44 років) у загальній чисельності жінок регіонів (x_7); співвідношення кількості шлюбів до кількості розлучень (x_8);	стимулятори
	смертність осіб працездатного віку (15-59 років) на 1000 осіб постійного населення відповідного віку (x_6); кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань населення на душу наявного населення (x_{13}); кількість ВІЛ-інфікованих з уперше встановленим діагнозом на 10 тис. наявного населення (x_{14}); кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на злоякісні утворення, венеричні хвороби, активний туберкульоз на 1000 наявного населення (x_{15}); чисельність хворих з уперше в житті встановленим діагнозом розладу психіки та поведінки внаслідок уживання психоактивних речовин (наркологічні розлади) на 1000 наявного населення (x_{16}); чисельність осіб з інвалідністю станом на початок року на 1000 наявного населення (x_{17}); кількість померлих від самоушкоджень віком 0-17 років на 10 тис. осіб постійного населення відповідного віку (x_{18})	дестимулятор
Дані вибірових обстежень	енергетична цінність раціону харчування за оцінками домогосподарств, у середньому на місяць на одну особу, ккал (x_9); витрати домогосподарств на харчування, у середньому на місяць на одне домогосподарство, грн. (x_{10}); витрати домогосподарств на охорону здоров'я, у середньому на місяць на одне домогосподарство, грн. (x_{11}); самооцінка стану здоров'я членами домогосподарств, % осіб, що оцінили свій стан здоров'я як добрий (x_{12})	стимулятори
Оціночний показник	міграційний потенціал, осіб (x_3)	дестимулятор

Джерело: укладено автором на підставі [259, 262-264]

За сформованим масивом даних насамперед було проведено розрахунок Евклідової відстані координат кожного регіону від еталону для уможливлення категоризації залежної змінної (якості – рівня розвитку). На цьому етапі було розраховано Евклідову відстань від еталонної точки, прийнято гіпотезу про те, що об'єкти належать до кількох груп. Розраховані Евклідові відстані від еталонної точки наведено у додатку Г.

Наступним кроком була класифікація регіонів за групами за рівнем розвитку ЛП шляхом розбиття діапазону значень на рівномірні інтервали (шкалювання) з присвоєнням категорій «висока», «помірно висока», «середня», «нижче середньої», «низька», «наднизька» якості за принципом, описаним у п. 2.4. Результати групування представлено у додатку Г.

Перевірка показників на явище мультиколінеарності є необхідною умовою проведення дискримінантного аналізу. Розрахунки парних коефіцієнтів кореляції показали наявність щільного кореляційного зв'язку між показниками чисельності жінок у віці 15-44 років, чисельності осіб з інвалідністю та смертністю осіб працездатного віку з іншими показниками моделі. Тому названі показники були виключені з аналізу. Також вихідні дані були перевірені і на виконання інших вимог, які є необхідними передумовами застосування дискримінантного аналізу.

Покроковий дискримінантний аналіз (метод «Forward stepwise») було проведено за допомогою програмного продукту Statistica. Залежною обрано категорійну змінну «якість», групувану за критерієм Евклідової відстані, незалежними змінними – усі інші показники. Покроковий аналіз із включенням дозволив визначити змінні, які найкраще розрізняють групи. Процедура аналізу завершилась на 14 кроці, відповідно у моделі залишилося 14 змінних, які є статистично значущими. Усі інші змінні не мали істотного значення для розрізнення груп.

Загальний F-критерій характеризує внесок усіх статистично значущих змінних у дискримінацію і становить 5,13, що більше табличного значення, а ймовірність помилки вилучення становить $p < 0.000$ (додаток Г). Отже, отримана модель статистично значуща. Про те ж свідчить статистика лямбди Уїлкса. Загалом, значення цього показника надає інформацію щодо якості проведеної дискримінації. Статистика Уїлкса характеризує частку дисперсії оцінок дискримінантної функції, що не обумовлена відмінностями між групами [190, с. 273], оскільки чим вище його значення, тим меншою роздільною спроможністю характеризується дискримінантна функція відповідної групи. Фактично цей показник показує потужність дискримінації і якщо лямбда Уїлкса дорівнює 0,000, то потужність дискримінації повна, а якщо 1,000 – тоді дискримінація відсутня. Часткові критерії F характеризують внесок відповідної змінної у дискримінацію. Найбільше значення у змінних «міграційний потенціал населення» (7,32), а також «захворюваність населення» (7,58) (додаток Г).

Далі було проведено повторну класифікацію регіонів за допомогою функції відстані, а також розраховано відстані Мехаланобіса для перевірки коректності віднесення регіонів до груп різного рівня ЛП. На цій основі проведено уточнення класифікацій та дискримінації груп регіонів. Проведення аналізу було завершено на етапі визнання коректності віднесення регіонів до дискримінаційних груп.

Отримані у кінцевому підсумку дискримінантні класифікаційні групи регіонів України за демографічно-валеологічною компонентою ЛП як квалітативної категорії характеризуються такими результатами. У групу із середньою якістю віднесено 12 областей. Високим рівнем розвитку характеризуються 3 регіони, нижче середнім – 7, низьким – 3. Відсоток коректності класифікації у всіх групах становить 100 %.

Узагальнені кінцеві результати групування регіонів України за рівнем розвитку демографічно-валеологічної компоненти відтворено у табл. 3.3 та на рис. 3.3 та рис. 3.4.

Таблиця 3.3

Класифікація регіонів України за рівнем розвитку ЛП (демографічно-валеологічна компонента), отримана у результаті проведення дискримінантного аналізу

Класифікаційні групи за рівнем розвитку	Регіони
Високий	Київська, Львівська, Одеська
Середній	Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Хмельницька, Волинська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Вінницька, Житомирська, Рівненська, Черкаська
Нижче середнього	Запорізька, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Чернігівська, Чернівецька, м. Київ
Низький	Луганська, Донецька, Сумська

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

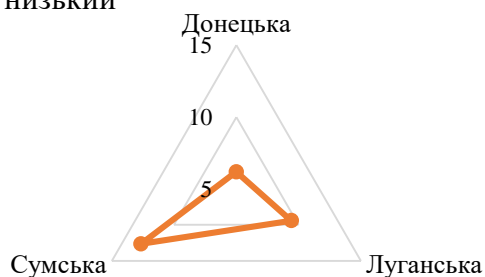
а) середній

б) нижче середнього

в) низький

г) високий

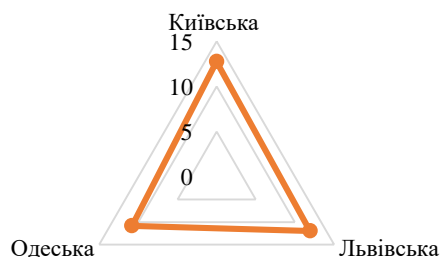

Рис. 3.3. Дискримінаційні групи та відстані Мехаланобіса від центроїдів груп регіонів України за рівнем розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП: а) середній; б) нижче середнього; в) низький; г) високий

Джерело: побудовано автором на підставі власних обчислень

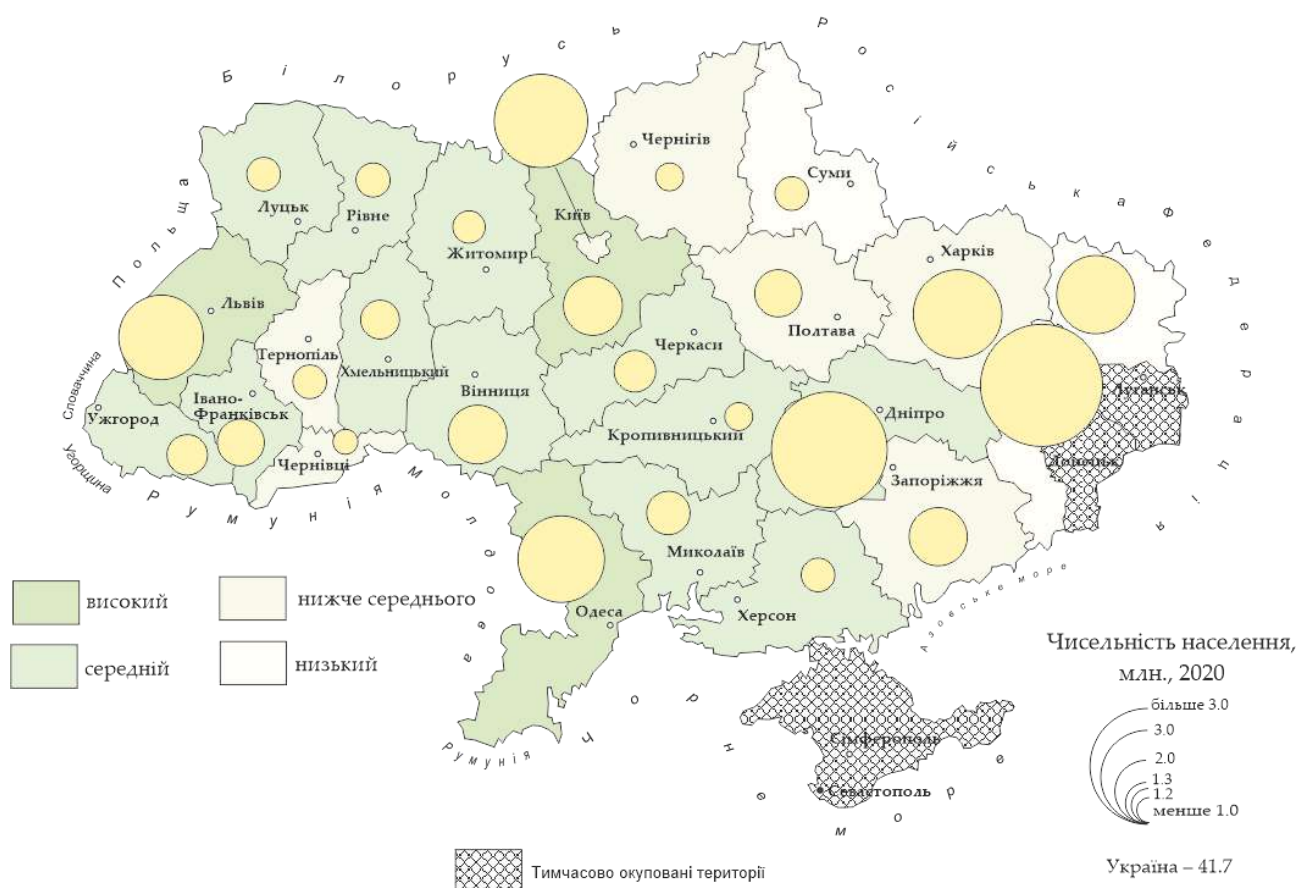

Рис. 3.4. Картографічне відтворення рівня розвитку ЛП регіонів України (демографічно-валеологічна компонента)

Джерело: візуалізовано автором на підставі власних обчислень

Результати проведеного аналізу свідчать про нерівномірний розподіл та деяку концентрацію регіонів у групах середнього і нижче середнього рівня розвитку. Поєднання результатів аналізу з даними про чисельність населення областей дає додаткову інформацію про кількість населення, що характеризується вищим чи нижчим рівнем розвитку. Так, позитивно, що для групи регіонів (Львівська, Одеська, Київська) з вищим рівнем розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП характерні і більші обсяги чисельності населення. Водночас велика чисельність населення Запорізької, Донецької, Харківської, Дніпропетровської областей характеризується низьким або нижче середнього рівнем розвитку цієї компоненти.

Таким чином, за підсумками проведення дискримінантного аналізу було уточнено класифікацію регіонів і віднесено їх до чотирьох груп. У цьому зв'язку слід зазначити, що дискримінантний аналіз проводився неодноразово із

добиранням різних показників. Так, при включенні здебільшого демографічних показників та кількох змінних, що характеризують самооцінку здоров'я, витрати домогосподарств на харчування та охорону здоров'я, а також енергетичної цінності раціону харчування було утворено однорідну групу з високим рівнем розвитку із західних регіонів України та м. Києва [209].

Додавання у дискримінантний аналіз змінних, що характеризують стан психічного здоров'я населення регіонів України, дещо змінило класифікацію, а також поглибило розрив між групами з низькою якістю та іншими. Додавання в перелік змінних показників, що характеризують захворювання населення (у загальному, а також на окремі, в тому числі соціально небезпечні захворювання), зробило цей розрив ще глибшим. Також слід звернути увагу, що західний регіон у деякій мірі втратив свою однорідність за оцінкою рівня розвитку, так як Тернопільська та Чернівецька області поступово переходили у групи з нижчою якістю, потрапивши у кінцевому підсумку у групу «нижче середнього». Такі ж зміни стосувалися м. Києва, який взагалі з високих позицій опустився до нижче середньої за рахунок високих значень показників захворюваності, темпів поширення ВІЛ-інфекції, а також соціально небезпечних захворювань, зловживань.

Результати дослідження акумулюються у таких висновках. Львівську, Київську та, особливо, Одеську області не можна назвати однорідними регіонами. Однак об'єднання їх в одній групі з високим рівнем розвитку ЛП пояснюється додатними показниками міграційного приросту, що призвело до меншого середнього віку населення, меншого демографічного навантаження, вищої частки жінок фертильного віку, вищого співвідношення шлюбів до розлучень, вищої самооцінки населенням свого здоров'я. При цьому традиційно вищі показники захворюваності в Одеській області не вплинули визначально на віднесення її до цієї групи. Тому особливо актуальним є розробка активної сприятливої міграційної політики для регіонів (і країн), які відчувають демографічні труднощі.

Водночас регіони, які потрапили у групи з рівнем розвитку нижче середнього, характеризуються глибшими процесами як природної, так і міграційної депопуляції. Особливо цей вплив помітний у Сумській області, яка потрапила у групу з низькою якістю поряд із регіонами проведення антитерористичної операції. Інші тенденції, характерні для Сумської області, – низька самооцінка населенням свого здоров'я, найнижчі в Україні витрати домогосподарств на харчування.

Системоутворюючі фактори демографічно-валеологічної компоненти ЛП. Для проведення факторного аналізу методом головних компонент були використані усі індикатори демографічно-валеологічної компоненти ЛП. Аналіз був проведений у ППП Statistica за використання прийому обертання Verimax (додаток Г). Було отримано 4 фактори. Результати аналізу відображені у табл. 3.4, де наведені ті результативні показники, факторне навантаження яких було більше 0,7.

Таблиця 3.4

Системоутворюючі фактори демографічно-валеологічної компоненти ЛП
регіонів України

Показники ³⁶	Факторні навантаження			
	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄
Природний приріст (скорочення)		-0,746		
Міграційний рух			0,730	
Середній вік населення		0,907		
Смертність осіб працездатного віку	0,924			
Частка жінок фертильного віку	0,962			
Співвідношення кількості шлюбів до кількості розлучень		-0,900		
Захворюваність населення	0,912			
Інвалідність населення	0,952			
Частка ВІЛ-інфікованих	0,824			
Частка випадків захворювань на злоякісні утворення, венеричні хвороби, активний туберкульоз	0,940			
Частка хворих на наркологічні розлади психіки	0,810			
Енергетична цінність раціону харчування			-0,765	
Витрати домогосподарств на охорону здоров'я				0,859
Самооцінка населенням стану здоров'я		-0,773		
Внесок головних компонент у дисперсію, %	40,0	21,5	11,4	9,4

Джерело: обчислено автором на підставі даних табл. Г1, дод. Г

³⁶ Повні назви показників наведені табл. 3.2.

Таким чином, 40 % варіації ознак розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП зумовлено дією першого чинника, що об'єднує показники *фізичного та психічного здоров'я, захворюваності, смертності*. Майже 22 % варіації зумовлено *демографічними чинниками* (природний рух, середній вік, шлюбність), а також фактором самооцінки населенням свого здоров'я, що є певною мірою похідною від віку населення. 11,4 % дисперсії припадає на міграційний рух та енергетичну цінність раціону, що можна об'єднати у *просторово-енергетичний чинник*; *осібно є фінансова спроможність домогосподарств щодо підтримки здоров'я його членів* (9,4 %). Факторне навантаження усіх інших чинників, включених у модель, не перевищило 0,7, тому прийняті за такі, вплив яких статистично незначний.

Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу демографічно-валеологічної компоненти ЛП з факторними навантаженнями наведена у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України

Порядок факторів	Факторне навантаження	Зміст фактору
F ₁	7,19	Фізичне та психічне здоров'я, захворюваність, смертність
F ₂	3,88	Демографічні чинники
F ₃	2,04	Просторово-енергетичні чинники
F ₄	1,69	Фінансова спроможність домогосподарств щодо підтримки здоров'я його членів

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

Отже, першочергове значення у розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП як квалітативної категорії належить чинникам здоров'я населення регіонів України. Очевидно, що динаміка його змін та його покращення безпосередньо має залежати від системи охорони здоров'я. Тому нами було досліджено взаємозв'язок основних показників, що формують *інфраструктуру системи охорони здоров'я* (кількість лікарняних закладів, число амбулаторно-поліклінічних закладів, наявність лікарняних ліжок на 10 тис. населення, чисельність лікарів усіх спеціальностей), та *показників*

захворюваності населення (як в абсолютному виразі, так і на душу населення), а також самооцінки ним свого здоров'я. Для цього розраховувалися коефіцієнти апроксимації та рівняння регресії. У жодному з аналізованих парних випадків не було встановлено навіть помірних зв'язків (*коефіцієнт апроксимації не перевищував у кращому випадку 0,3*). Це призводить до висновку про **необґрунтованість формування інфраструктури охорони здоров'я та невідповідність її потребам населення**.

Сфера охорони здоров'я України потребує пильного, комплексного, виваженого і цілеспрямованого реформування. Медична реформа, розпочата у 2015 році, передбачала, що одним із кроків стратегії реформування медичної сфери мала бути оптимізація та реструктуризація мережі закладів охорони здоров'я. Реформа зазнала впливу популістської критики та непослідовної реалізації, тому її результати важко оцінювати однозначно. Однак система охорони здоров'я все ще незадовільно виконує свої функції.

Водночас важливим питання у забезпеченні здоров'я населення є система профілактики захворюваності, популяризації здорового способу життя та, що важливіше, створення умов для цього. Результативність системи профілактики має мультиплікативний ефект у різних сферах та на різних рівнях суспільного життя: від підвищення якості життя окремої особи до економічної ефективності праці працівника, колективів, а також бізнесу, що формує інфраструктуру здорового способу життя.

Наступними напрямками оцінки будуть рівні розвитку освітньо-інтелектуальної, соціально-культурної, екістичної, диджитал-інклюзивної компонент ЛП. Важливим висновком з даного підрозділу дослідження є також аналітичне підтвердження ролі міграційних процесів у розвитку ЛП України та її регіонів.

3.2. Освітньо-інтелектуальна компонента людського потенціалу України: статистичні та соціологічні оцінки

Квалітативна економіка висуває особливі вимоги до освітньо-інтелектуальних характеристик ЛП. Це виявляється у зростаючих вимогах до швидкості та ефективності сприйняття інформації, вмінні її обробляти та узагальнювати, здатності і, головне, готовності до навчання упродовж життя. Усе це набуває особливого значення з врахуванням обставини, що фізіологічні процеси розвитку та дорослішання дитини не змінюються, що призводить до дисонансів у процесах формування інтелекту та психіки дітей у ранньому віці. Ця проблема носить міждисциплінарний характер і потребує вирішення поза межами даного дослідження. У даному підрозділі досліджено диференціацію, системоутворюючі чинники та міру керованості процесу формування освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП як резерву і потужного рушія економічного і людського розвитку у квалітативній економіці України.

Насамперед, відповідно до авторської методики, викладеної у розділі 2 (п. 2.2, 2.4), з використанням статистичних джерел було дібрано показники-індикатори, що конкретизують ознаки розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти у динаміці за 2010-2019 роки. Перелік показників наведений у таблиці 3.6. Слід надати деякі коментарі до цих показників.

Охоплення дітей освітнім процесом у дошкільному і шкільному віці відображає поширеність надання освітніх послуг і має в ідеалі прямувати до 100 %, особливо щодо відвідування шкіл. Водночас охопленість вищою освітою, частка студентів, а особливо аспірантів серед населення більшою мірою стосується вже неперервності освіти, а також характеризує її тривалість, певною мірою результативність формування знань. Разом з тим, інвестування в освіту безпосереднім чином відображається у формуванні людського капіталу, тому має мати за результат ефективну зайнятість, вищу принаймні за рівнем залученості у ринок праці. Отже, більші за значенням різниці у рівнях

Таблиця 3.6

Вхідні показники для дослідження розвитку освітньо-інтелектуальної
компоненти ЛП регіонів України

Ознака розвитку	Показники	Напрямок дії
Охоплення освітнім процесом	охоплення дітей дошкільними навчальними закладами, % дітей відповідного віку (x_1); охоплення дітей шкільною освітою, у % до постійного населення 6-17 років (x_2); чисельність студентів ЗВО на 10 тис. осіб наявного населення, осіб (x_5); чисельність аспірантів на 1 січня відповідного року на 10 тис. осіб наявного населення, осіб (x_8);	стимулятори
Неперервність освіти	частка учнів, які після 9-го класу продовжили навчання, % (x_3); питома вага осіб, які після закінчення навчального закладу* продовжили навчання у ЗВО III-IV р.а., % (x_4); чисельність безробітних, що пройшли перенавчання, на 10 тис. осіб наявного населення, осіб (x_{11})	стимулятори
Знання і здібності, їх формування	частка другорічників на 1 млн. осіб наявного населення, на початок навчального року, % (x_6);	дестимулятор
	середній бал з ЗНО з математики (x_7);	стимулятор
Результативність, доступність освіти, ефективність інвестування в освіту	рівень безробіття серед осіб віком 15-24 роки, % (x_{12});	дестимулятор
	різниця у рівні зайнятості осіб з повною вищою освітою і загального рівня зайнятості, в.п. (x_9); різниця у рівні економічної неактивності осіб з повною вищою освітою і загального рівня економічної неактивності, в.п. (x_{10}); грошові витрати на освіту (у середньому за місяць на одне домогосподарство у структурі витрат), % (x_{13})	стимулятори

* основну школу зі свідоцтвом про базову загальну середню освіту

Джерело: укладено автором на підставі даних [259, 260, 286]

економічної активності та неактивності серед осіб з вищою освітою та загальних рівнях активності/неактивності свідчать про більшу затребуваність осіб з вищою освітою на ринку праці і мають стимулюючу дію щодо розвитку освітньо-інтелектуальної складової ЛП.

Показник чисельності студентів на 10 тис. осіб наявного населення має одну особливість – значну регіональну асиметрію, зумовлену сформованими в Україні освітніми центрами притягування (міста Київ, Харків та Львів). Асиметричність розподілу чисельності студентів формує агломерати освітньо-інтелектуального потенціалу, які мають тенденцію продовжувати існувати і

після закінчення ЗВО. Це, у свою чергу, зумовлює особливості ринку праці у цих регіонах та має мультиплікативний вплив на усю регіональну економіку.

Включення показника успішності складання ЗНО з математики дозволяє оцінити рівень формування знань випускників шкіл. Серед усіх предметів, які здають школярі, було обрано математику тому, що вона найкраще характеризує розвиток інтелектуального потенціалу і водночас результати складання з математики кореспондуються за рейтингом з іншими предметами ЗНО.

Введення в аналіз показника рівня безробіття серед молоді 15-24 років обґрунтовується тим, що з великою ймовірністю ці молоді люди є колишніми випускниками. Отже, здобуття освіти не надало їм можливості отримання бажаної роботи, тому показник відноситься до дестимуляторів. Ще один показник – це чисельність безробітних, що пройшли перенавчання, віддзеркалює безперервність навчання, гнучкість освітньої системи, розширення можливостей пристосування до вимог ринку праці, реалізацію принципу «навчання упродовж життя», тому у сучасних умовах трактується як показник-стимулятор.

Дещо дискусійним є показник грошових витрат населення на освіту з огляду на розширення можливостей здобуття вищої освіти для дітей, що мають вищі результати ЗНО на бюджетній формі навчання у зв'язку із скороченням чисельності абітурієнтів, насамперед, з демографічних причин. Отже, домогосподарства не несуть безпосередніх витрат зі здобуття вищої освіти³⁷. Однак у даному дослідженні цей показник було визначено як стимулятор, оскільки: 1) зростання витрат на освіту у будь-якому випадку сприяє нарощуванню освітньо-інтелектуального потенціалу; 2) у ці грошові витрати включаються також і оплата гуртків, курсів, шкіл мистецтва, інформатики тощо.

Проміжні розрахунки Евклідової відстані для отримання гіпотетичних груп рівня розвитку ЛП регіонів наведені у додатку Д. Стандартизовані середні показники, проміжні розрахунки, критерії якості отриманих дискримінантних

³⁷ Відповідно до чинних методологічних підходів до оцінки ресурсів домогосподарств у суми доходів не включається вартість спожитих домогосподарством соціальних трансфертів у вигляді медичних, освітніх, інших послуг, що поряд з імпутованою рентою та непрямыми податками дещо утруднює реальні оцінки доходів і витрат [275]

груп та функцій, отримані у результаті аналітичних процедур, проведених у середовищі ППП Statistica, наведені у додатку Д.

У результаті проведення аналізу отримано 4 дискримінантні класифікаційні групи регіонів України за освітньо-інтелектуальною компонентою ЛП (табл. 3.7, рис. 3.5, 3.6). У групу із середнім рівнем розвитку потрапило 9 областей, нижче середнього – 10. Високим рівнем характеризуються лише 2 регіони – Львівська та Харківська області, низьким – 3. Коректність класифікації у всіх групах складає 100 %.

Таблиця 3.7

Класифікація регіонів України за рівнем розвитку ЛП (освітньо-інтелектуальна компонента), отримана у результаті проведення дискримінантного аналізу

Класифікаційні групи за рівнем розвитку	Регіони
Високий	Харківська, Львівська
Середній	Дніпропетровська, Київська, Одеська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
Нижче середнього	Вінницька, Волинська, Житомирська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Херсонська, Чернівецька
Низький	Луганська, Донецька, Закарпатська

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

Найбільший внесок у розрізнення дискримінантних груп мають показники питомої ваги учнів, що продовжили навчання після 9-го класу ($F\text{-remove}=8,99$), охоплення дітей шкільною освітою (5,3), чисельність аспірантів на 10 тис. населення (4,08), частка другорічників на 1 млн. населення (3,68), витрати на освіту у структурі витрат домогосподарств (2,68), показник перенавчання безробітних (2,52), різниця у рівнях зайнятості (у загальному та серед осіб з вищою освітою) – 2,11.

Результати проведеного аналізу свідчать про концентрацію освітнього потенціалу у Львівській та Харківській областях. Спостерігається також

а) середній

б) нижче середнього

в) низький

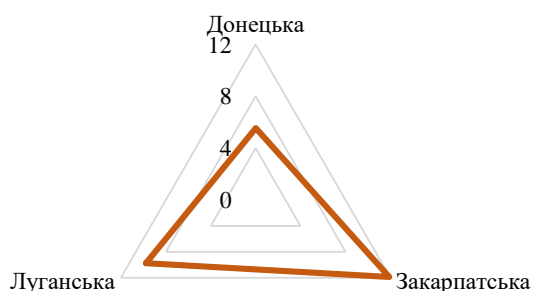

Рис. 3.5. Дискримінантні групи та відстані Мехаланобіса від центроїдів груп регіонів України за рівнем розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП:

а) середній; б) нижче середнього; в) низький

Джерело: побудовано автором на підставі власних обчислень

поширення їх впливу як центрів притягання на міжобласному рівні. Доволі очевидно, що такий центр існує також у м. Києві, однак у зв'язку із надзвичайною диференціацією більшості показників-індикаторів у столиці, її не було включено в аналіз. Більше запитань викликає виявлений нижче середнього рівень розвитку досліджуваної компоненти у Чернівецькій, Івано-Франківській та особливо низький рівень у Закарпатській. Проведення наступних етапів дослідження системи розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти дасть відповіді на ці питання.

Системоутворюючі фактори освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП. У факторну модель було включено ті ж індикатори, що й у дискримінантний аналіз. Аналіз був проведений у ППП Statistica за використання прийому

Джерело: візуалізовано автором на підставі валсних обчислень

Таким чином, факторна модель пояснює 84,6% дисперсії показників, що включені у модель. При цьому розподіл у межах цієї величини складається наступним чином: 1-ий фактор – 27,1 %, 2-ий – 16,4 %, 3-ій – 16,0 %, 4-ий – 13,2 %, 5-ий – 11,9 %. Виходячи зі змісту індикаторів у моделі та їх об'єднання у головні компоненти, можна інтерпретувати її зміст. Фактором із найбільшим навантаженням (3,53) є 1-ий, який можна трактувати як якість освіти, концентрацію інтелекту, спроможність населення інвестувати у цю якість (табл. 3.9).

Таблиця 3.8

Системоутворюючі фактори освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП

Показники ³⁸	Факторні навантаження				
	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅
Охоплення дітей дошкільною освітою			0,78		
Охоплення дітей шкільною освітою				0,75	
Продовження навчання після 9-го класу					0,84
Продовження навчання у ЗВО				0,93	
Частка другорічників на 1 млн. населення			0,65		
Чисельність студентів ЗВО на 10 тис. осіб населення	0,96				
Середній бал ЗНО з математики	0,85				
Чисельність аспірантів на 10 тис. осіб населення	0,97				
Різниця у рівнях зайнятості (рівень осіб з вищою освітою/ загальний рівень)		-0,97			
Різниця у рівнях економічної неактивності (рівень осіб з вищою освітою/ загальний рівень)		0,96			
Перенавчання безробітних					0,72
Рівень безробіття серед молоді 15-24 років			-0,83		
Частка витрат домогосподарств на освіту	0,68				
Внесок головних компонент у дисперсію, %	27,1	16,4	16,0	13,2	11,9

Джерело: обчислено автором на підставі даних табл. Д1, дод. Д

Таблиця 3.9

Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП регіонів України

Порядок факторів	Факторне навантаження	Зміст фактору
F ₁	3,53	Рівень знань, концентрація інтелекту, спроможність населення інвестувати в освіту
F ₂	2,14	Реалізація освітньо-інтелектуального потенціалу на ринку праці
F ₃	2,08	Неспроможність системи освіти забезпечити належний рівень надання освітніх послуг, втрата інтелекту
F ₄	1,70	Тривалість освіти
F ₅	1,54	Гнучкість, неперервність освіти, навчання упродовж життя

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

Якісна інтерпретація факторів уможливорює глибше проникнення у причинно-наслідкові зв'язки у диференціації регіонів України за рівнем розвитку досліджуваної компоненти ЛП. Виявлені системоутворюючі фактори дозволяють, зокрема, вказати на наявність проблем у Закарпатській області з

³⁸ Повні назви показників наведені табл. 3.6.

реалізацією освітнього потенціалу на ринку праці, а найбільше – на недостатній рівень якості освіти та концентрації інтелекту, оскільки у цій області низькі показники чисельності студентів ЗВО та аспірантів на 10 тис. населення, а також найнижчий в Україні показник продовження навчання після 9-го класу. Очевидно, прикордонне розташування регіону, відсутність або недостатня привабливість сфер прикладання праці, специфіка превалюючих у регіоні видів економічної діяльності призводить до вимивання інтелекту, недостатньої престижності інтелектуальної праці, незатребуваності освіти, як повної середньої, так і професійно-технічної та вищої.

Таким чином, факторний аналіз надав необхідну аналітичну інформацію для розробки найбільш актуальних на даний момент заходів освітньої політики, які мають бути націлені насамперед на підвищення якості освіти, узгодження її змісту з вимогами ринку праці, пошуку шляхів збереження і примноження інтелектуального потенціалу України.

Економіко-математичні методи володіють низкою переваг перед іншими методами наукового дослідження – високою обґрунтованістю результатів, достатньою логічною однозначністю та формалізованістю, можливістю автоматизації розрахунків. Разом з тим, інколи переваги методів можуть стати й їх недоліками, особливо коли об'єкт дослідження є специфічним і не піддається формалізованому опису. Також у деяких випадках кількісні методи соціологічного дослідження надають унікальну інформацію, яка володіє лише одним суттєвим недоліком – не може бути отримана у динаміці.

Отже, з метою виявлення якісних характеристик випускників закладів вищої освіти (ЗВО) Львівської області, а саме, їх задоволеністю здобутою освітою та реалізацією свого інтелектуального потенціалу було проведено соціологічне обстеження. Обстеження реалізовувалось у рамках Проекту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення», що виконувався упродовж 2018-2020 років у Львівській області у рамках секторальної підтримки ЄС командою науковців.

Автором здійснено розробку методики аналізу якісних характеристик випускників ЗВО та попиту на ринку праці, оброблено базу відповідей роботодавців на опитувальник щодо їх задоволеності якістю випускників ЗВО Львівської області, проведено аналітичне опрацювання узагальнених відповідей випускників ЗВО та роботодавців. Обстеження надало унікальну інформацію про спроможність вищої освіти формувати фахівців, які володіють такими якісними характеристиками, які задовольняють вимоги ринку праці, роботодавців та самих випускників, дозволяють їм реалізувати свої наміри та прагнення.

Оцінка випускниками ЗВО Львівської області якості здобутої вищої освіти. Обстеження випускників ЗВО Львівської області проводилося у жовтні-листопаді 2020 року. Опитуванням охоплено 1573 випускника за освітнім рівнем «магістр» 2018-2019 років, що становить 20,3% усіх випускників ЗВО Львівщини відповідних років. Похибка вибірки 2,2% за цільовою ознакою «рівень зайнятості випускників». Опитування проводилося за використання методів онлайн анкетування та телефонного інтерв'ю.

Питання задоволеності випускниками ЗВО Львівської області здобутою освітою досліджувалося у контексті оцінки ними рівня освіти у загальному, теоретичної і фахової практичної підготовки, а також ролі їх освіти в отриманні ними бажаної роботи (питання 4.1-4.6 опитувальника, додаток Е). Це дозволило комплексно оцінити суб'єктивну задоволеність випускників здобутою освітою, яка об'єктивно допомогла їм у кар'єрі, отриманні першого робочого місця, створила ефект синергії щодо результативності поєднання навчання з роботою.

Аналітичне дослідження якості вищої освіти з погляду її здобувачів проведено за кількома напрямками:

- 1) загальні оцінки задоволеності здобутою освітою у розрізі галузей знань;
- 2) задоволеність здобувачів теоретичним і прикладним рівнями підготовки у загальному та у розрізі галузей;

- 3) ефективність поєднання здобувачами вищої освіти навчання та роботи у контексті сприяння отриманню бажаної роботи;
- 4) причинно-наслідкові зв'язки у системі задоволеності здобутою освітою та ефективності працевлаштування;
- 5) дослідження розбіжностей у сфері доходів випускників за галузями знань та сферами діяльності.

Насамперед досліджувалася загальна задоволеність випускників здобутою вищою освітою (рис.3.7).

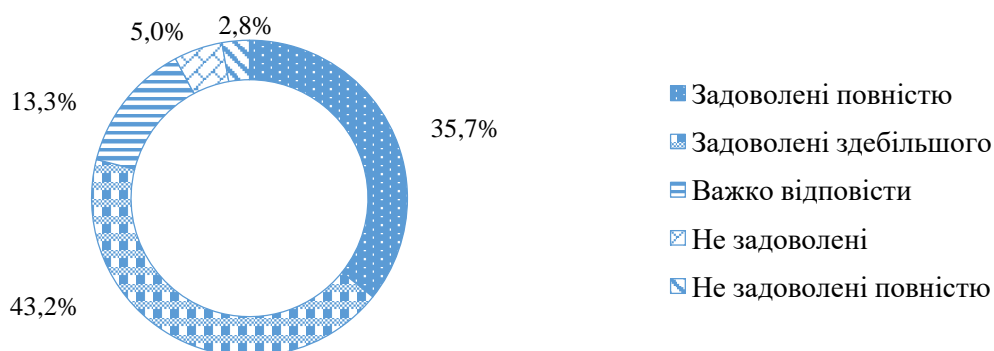

Рис.3.7. Розподіл відповідей випускників ЗВО Львівської області щодо їх задоволеності здобутою освітою, %

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

У загальному випускники досить високо оцінили якість вищої освіти, яку вони здобули у 2018-2019 роках у ЗВО. За підсумками обстеження 78,9% випускників виявили повну (35,7%) або здебільшу (43,2%) задоволеність. При цьому 13,3% не змогли визначитися, а 7,8% – не задоволені отриманою освітою, з них – 2,8% – не задоволені повністю. Разом тим, у розрізі галузей знань (спеціальностей) відповіді варіюються.

Задоволеність випускників отриманою освітою у розрізі галузей знань і спеціальностей підготовки відображена на рис. 3.8, де стовпці справа від осі відтворюють рівень задоволеності респондентів, а зліва – відповідно незадоволеності.

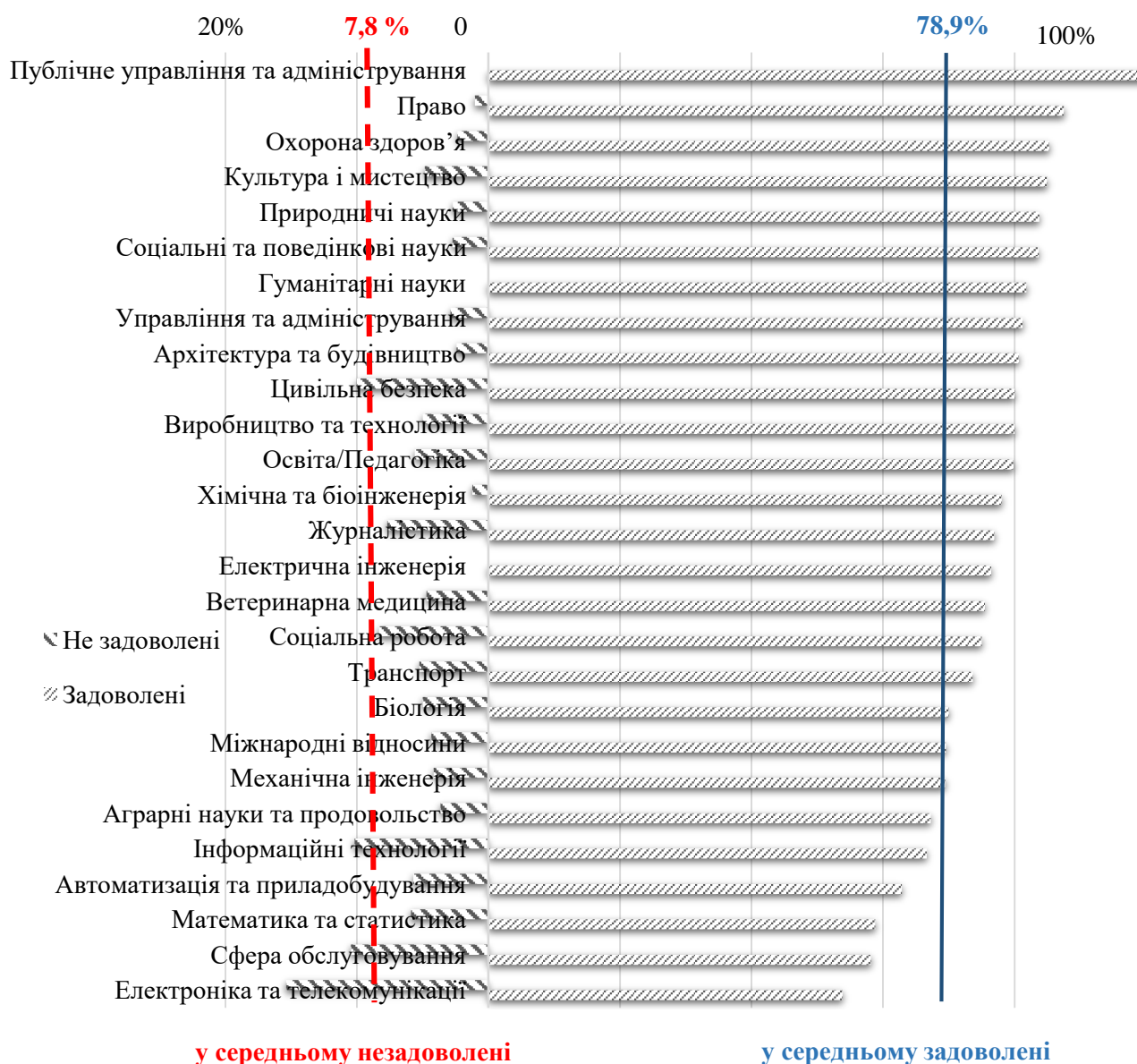

Рис. 3.8. Загальна задоволеність випускників ЗВО Львівської області
отриманою освітою у розрізі галузей знань і спеціальностей підготовки, %
обстежених респондентів відповідної галузі чи спеціальності*

* - сума відповідей не складає 100%, оскільки 13,3% усіх респондентів було важко визначитися з відповіддю

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Серед галузей підготовки найвищі оцінки отримало «Право» (87,5% повністю задоволених і здебільшого задоволених у сумі і лише 2,08% не задоволених). Наступні місця за якістю здобутої освіти випускники надали галузям «Охорона здоров'я» (85,3% задоволених), «Культура і мистецтво» (84,9%), «Природничі науки» (83,8%), «Соціальні і поведінкові науки» (83,7%).

Загалом межу задоволеності 70% випускників перетнули усі галузі (спеціальності) від біології і вище (рис. 3.8).

Водночас зацікавлення викликають і негативні оцінки колишніх студентів. Чільні місця в антирейтингу посідають галузі «Електроніка і телекомунікації» (23,1% не задоволені і 7,7% не задоволені повністю), «Сфера обслуговування» (14,0 та 7,0% відповідно), «Інформаційні технології» (14,8 та 5,6%), «Цивільна безпека» (20,0% не задоволених, крайніх оцінок цілковитого незадоволення галузь не отримала), «Соціальна робота» (16,7% цілковито не задоволені), «Журналістика» (11,5% та 3,9%), «Математика та статистика» (11,6% не задоволених; не задоволених повністю не виявлено), «Автоматизація та приладобудування» (8,6% та 2,9%), «Освіта» (7,5% та 3,7%), «Транспорт» (5,3% та 5,3%) та «Біологія» (10% повністю незадоволених здобутою вищою освітою).

Негативним явищем є значна частка невизначених оцінок якості вищої освіти (відповідь «важко відповісти»), коли близько чверті випускників висловлює таку позицію. Це стосується таких галузей знань, як «Математика та статистика» (29,4% опитаних), «Автоматизація та приладобудування» (25,7%), «Аграрні науки та продовольство» (25,5), «Електрична інженерія» (23,5), «Механічна інженерія» (22,2%). При подальшому аналітичному дослідженні встановлено причини такої невизначеності (табл. 3.10): виявлена обернена залежність помірної сили між показниками питомої ваги працюючих за фахом випускників та тих, кому важко оцінити якість здобутої освіти (коефіцієнт кореляції -0,34). У таблиці 1 узагальнено усі галузі підготовки, за якими випускникам було важко визначитися з її якістю (відповідь «важко відповісти» дали 18% і більше опитаних відповідної галузі), та показники їх працевлаштування за фахом. Спостерігається чітка закономірність нижчої за середній показник їх роботи за фахом, окрім галузей «Математика та статистика» і «Біологія».

Таким чином зрозуміло, що *випускники оцінювали якість освіти швидше у контексті реалізації свого освітнього потенціалу на ринку праці, а не з*

Таблиця 3.10

Працевлаштування за фахом та труднощі оцінки якості здобутої освіти
випускників ЗВО Львівщини*

Галузі знань	Питома вага випускників, зайнятих за спеціальністю, до зайнятих випускників відповідної галузі знань, %	Питома вага випускників відповідної галузі, які мали труднощі з оцінкою якості вищої освіти (відповідь «важко відповісти»), %
Гуманітарні науки	56,52	18,18
Біологія	66,67	20,00
Математика та статистика	78,57	29,41
Механічна інженерія	44,44	22,22
Електрична інженерія	57,14	23,53
Автоматизація та приладобудування	48,15	25,71
Хімічна та біоінженерія	51,43	19,51
Аграрні науки та продовольство	53,85	25,45
Сфера обслуговування	41,38	20,93
Міжнародні відносини	12,50	21,74
У середньому	63,87	13,29

Джерело: узагальнено автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

погляду якості самого освітнього процесу. Таке, з однієї сторони доволі очевидне твердження, дозволяє визначати пріоритети в організації навчального процесу, шукати шляхи підвищення гнучкості, варіабельності та адаптивності вищої освіти до вимог ринку, спрощувати адміністрування освітніх процесів, підвищувати багатокладність та альтернативність формальної і неформальної освіти. Вимога пристосування змісту освіти і її структури до ринку праці все ще недостатньо імплементована в освітній процес та управління ним.

Важливими результатами проведеного обстеження є виявлення рівня задоволеності випускників теоретичним та прикладним рівнем підготовки у ЗВО. Відмітно, що рейтинги галузей загальної та часткових задоволеностей здобутою освітою не співпадають (додаток Ж). Беззаперечним лідером у рейтингах суб'єктивної оцінки якості освіти у теоретичному і прикладному розрізі її колишніми здобувачами є «Біологія», що, проте, на показала таких результатів у загальних оцінках. Причиною цього є деяка поляризація оцінок респондентів щодо цієї галузі, що зумовлена особливостями їх працевлаштування: досить тривалим періодом пошуку роботи незайнятими

випускниками (12 тижнів), однієї із найнижчих заробітних плат у сумі 7,9 тис. грн. при середній 12,2 тис., водночас дещо вищими, ніж середні показники зайнятості за фахом (додаток Ж). Високі місця у рейтингу оцінювання якості підготовки займають також такі галузі, як «Гуманітарні науки», «Соціальна робота», «Хімічна та біоінженерія», «Культура і мистецтво», «Виробництво та технології», «Охорона здоров'я», спеціальність «Публічне управління та адміністрування».

Водночас усі галузі підготовки значно поступаються в оцінках випусників у частині практичної підготовки (більш ніж на 10 балів), що є серйозною проблемою для усієї системи вищої освіти України. Особливо вражає це для таких галузей прикладного спрямування як «Електроніка та телекомунікації», «Автоматизація та приладобудування», «Механічна інженерія», «Транспорт», «Електрична інженерія», «Ветеринарна медицина», «Інформаційні технології», «Архітектура та будівництво». Доволі низькі позиції посідає спеціальність «Міжнародні відносини». Водночас, слід зазначити, що *випускники більшості вищеперерахованих галузей характеризуються нижчими, чим середні за даними обстеження показниками працевлаштування за фахом* (окрім ветеринарної медицини і архітектури та будівництва). Так, лише 12,5% магістрів з міжнародних відносин працюють за фахом, а половина випусників зайнята на посадах програміста, обліковця, ІТ-маркетолога, ріелтера, маркетинг-менеджера, майстра манікюру тощо. Також обстеження показало низькі показники роботи за фахом випусників галузі «Електроніка та телекомунікації» (33,3%). При цьому ці галузі характеризуються одними з найвищих показників доходів випусників – 20,6 тис. грн. та 22,8 тис. грн. (додаток Ж).

У розподілі оцінок випускниками теоретичної підготовки у ЗВО високими показниками характеризуються галузь «Виробництво та технології» (52,5% опитаних оцінили рівень підготовки як дуже високий – вище 81 балу), гуманітарні науки (51,5%), публічне управління та адміністрування (55%). Низькі (36-50 балів) та дуже низькі (0-35) оцінки отримали здебільшого технічні галузі – «Електроніка та телекомунікації» (7,7% – дуже низькі та 23,1% низькі),

«Інформаційні технології» (11,1%, 14,8%), «Сфера обслуговування» (11,6%, 16,3%), «Автоматизація та приладобудування» (5,7%, 22,9%), «Механічна інженерія» (8,3%, 22,2%).

Приблизно так само розподілився рейтинг галузей за оцінками випускниками практичної частини формування їх як фахівців у навчальному процесі, лише з тією відмінністю, що *оцінки практичної підготовки нижчі за оцінки теоретичного рівня* (рис. 3.9).

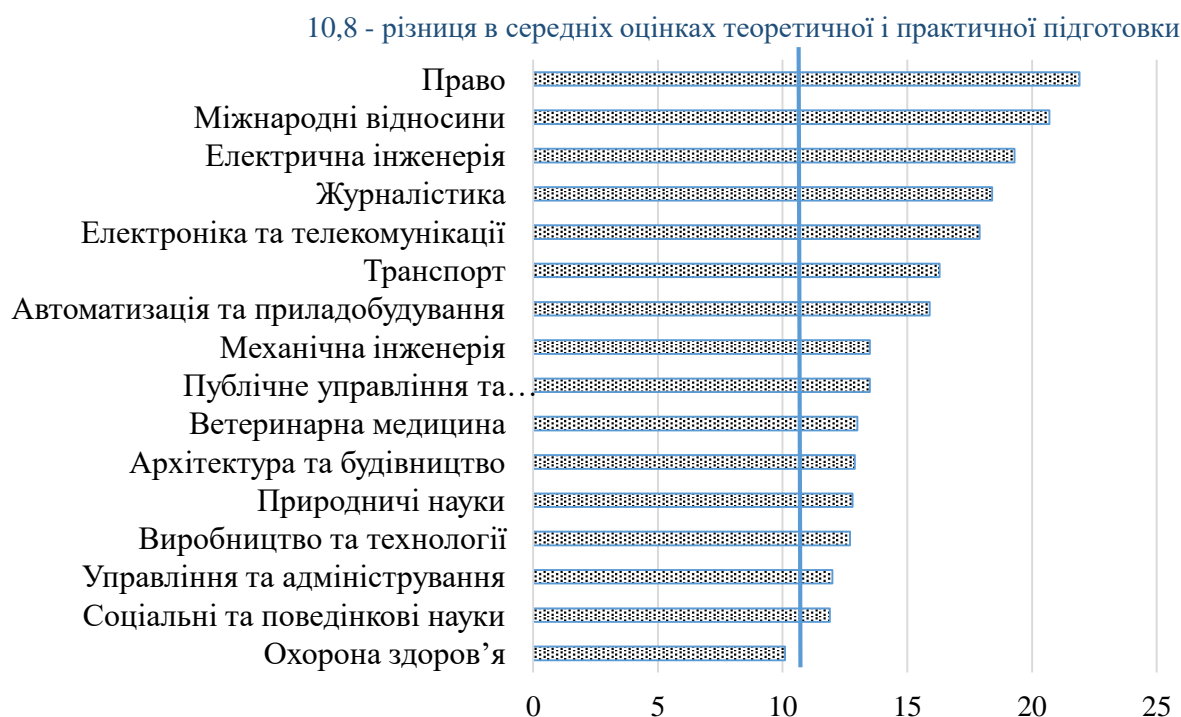

Рис. 3.9. Асиметрія в оцінках якості теоретичної і практичної підготовки у ЗВО Львівської області, балів

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Найбільший дисбаланс в оцінках якості теоретичної і прикладної підготовки з відставанням останньої спостерігається у галузях підготовки «Право» (майже 22 бали), «Міжнародні відносини» (20,7), а також низка уже згаданих технічних галузей, що оцінюються випускниками за багатьма параметрами як з порівняно незадовільною якістю підготовки.

Сучасні соціально-економічні тенденції на ринку праці, у системі доходів населення, споживчого ринку, розвитку комерційної освіти поряд із значним підвищенням вартості навчання тощо створюють умови, а інколи й необхідність

для поєднання навчання з роботою. Корисність такого поєднання є дискусійною з погляду різних стейкхолдерів, цікавою є думка самих здобувачів вищої освіти.

Розподіл відповідей респондентів щодо поєднання навчання з роботою відтворено на рис. 3.10.

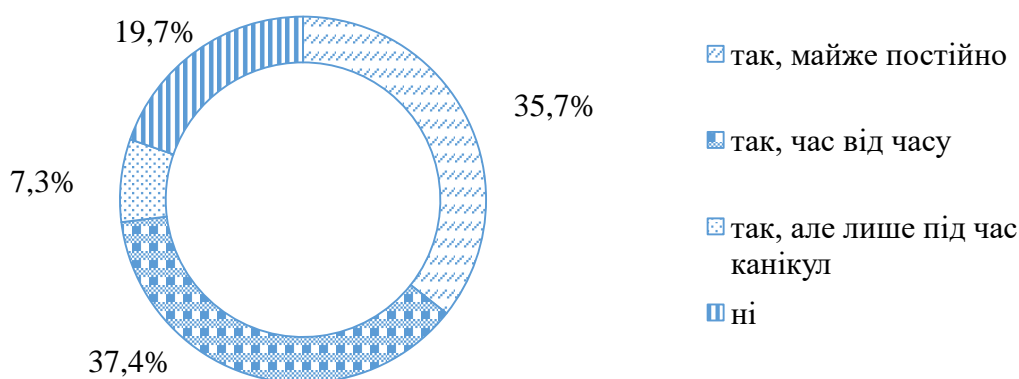

Рис. 3.10. Розподіл відповідей випускників ЗВО Львівської області щодо поєднання ними навчання і роботи, %

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Отже, більше половини (73,1%) здобувачів вищої освіти постійно або час від часу працювали під час навчальних семестрів. Майже 20% не працювали взагалі, а 7,3% – лише під час канікул. Варіабельність відповідей за галузями знань дасть додаткову інформацію (рис. 3.11). Найвищими показниками поєднання навчання і роботи характеризуються здобувачі освіти у галузях «Електроніка та телекомунікації» (92,3% усіх здобувачів поєднували навчання з роботою постійно або час від часу), «Культура та мистецтво» (89,3%), «Математика та статистика» (88,2%). Найнижчими – «Охорона здоров'я» (34,1% усіх респондентів зовсім не працювали під час навчання), «Природничі науки» (32,4%), «Право» (31,3%), «Біологія» (30,0%), «Аграрні науки та продовольство» (27,3%), «Міжнародні відносини» (26,1%), «Сфера обслуговування» (25,6%), «Виробництво та технології» (25,0%). Слід зазначити, що такі галузі як «Біологія», «Охорона здоров'я», «Виробництво та технології», «Право»

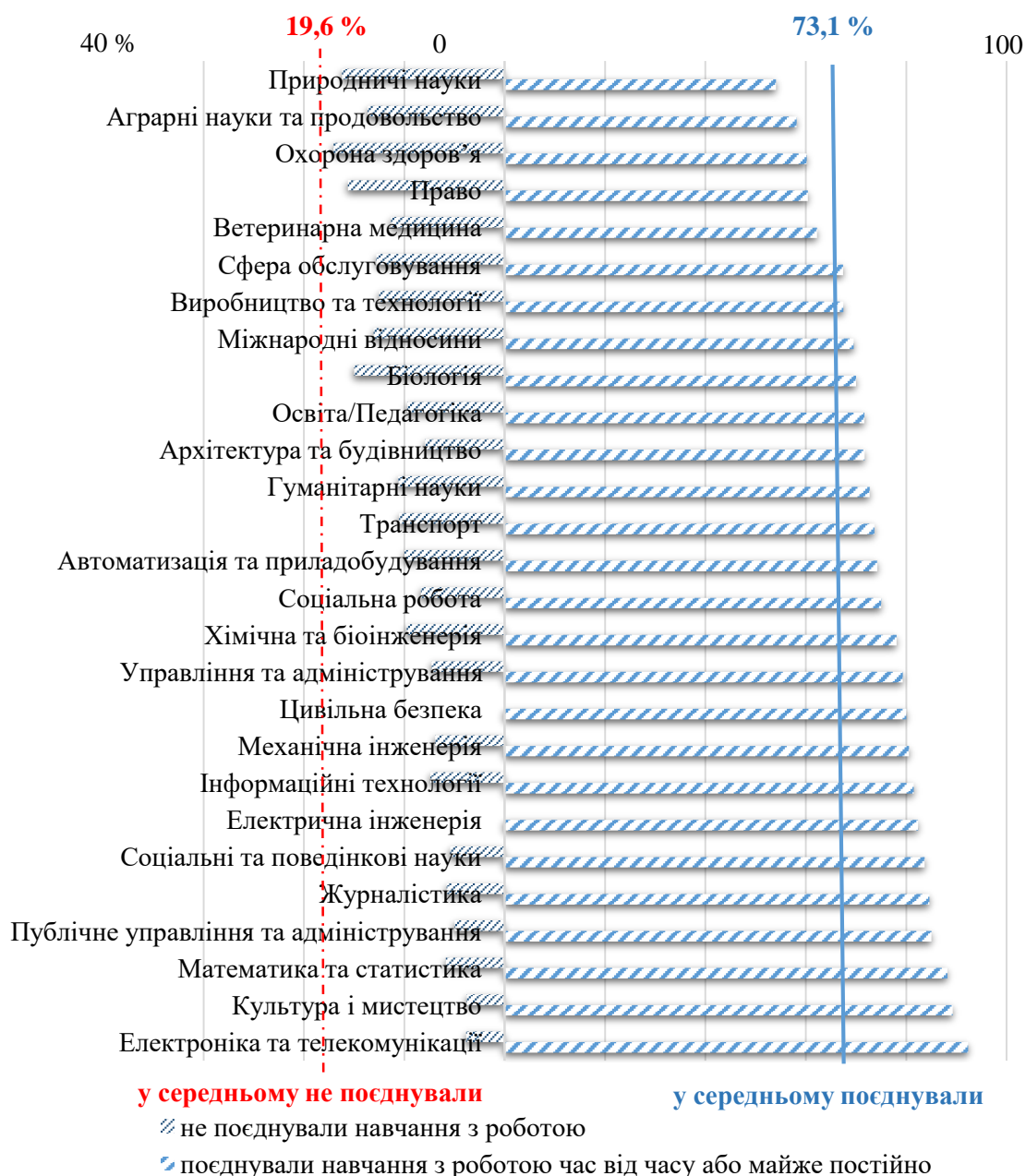

Рис. 3.11. Поєднання роботи і навчання здобувачів вищої освіти у розрізі галузей знань і спеціальностей підготовки ЗВО Львівської області, % обстежених респондентів відповідної галузі чи спеціальності*

* - сума відповідей не складає 100%, оскільки 7,3% усіх респондентів відповіли, що працювали лише під час канікул

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

характеризуються досить високими позиціями в оцінках випускників за якістю навчання (загальних, або за теоретичною чи прикладною складовою, залежно від галузі). Очевидно, можливість присвятити більше часу навчання додає освітньому процесу балів в оцінках її здобувачів, тобто підвищує суб'єктивну оцінку якості освіти. Натомість об'єктивні її характеристики відображаються в

отриманні бажаної роботи та відповідного доходу. Оцінити такі закономірності можливо з відповідей респондентів на запитання 4.5 та 4.6 опитувальника (додаток Е): чи сприяло їм поєднання навчання і роботи у працевлаштуванні, а також чи допомогло здобуття освіти отримати бажану роботу. Особливе зацікавлення викликають відповіді випускників галузей, які досить активно працювали під час навчання. Цілком логічно, що ці респонденти відзначили, що таке поєднання сприяло їх працевлаштуванню у значній мірі. Це значною мірою стосується галузей технічного спрямування. Наприклад, серед випускників галузі підготовки «Електроніка та телекомунікації» 92,3% поєднували навчання і роботу, і 53,9% це допомогло працевлаштуватися. Більш як 4/5 здобувачів освіти за галуззю «Електрична інженерія» також працювали під час навчання постійно або час від часу і 65% усіх опитаних за цією галуззю це посприяло в отриманні роботи. Натомість 54,1% студентів природничого спрямування підготовки відзначають, що поєднання роботи і навчання не сприяло їм у працевлаштуванні (табл. 3.11).

Таким чином, випускники, що навчалися за технічними напрямками підготовки, більшою мірою були схильні поєднувати навчання з роботою, вважають, що це допомогло їм працевлаштуватися, при цьому тяжіють до нижчих оцінок рівня підготовки, особливо прикладної її частини. Відмітно, що ці респонденти надають відповіді про вищу загальну зайнятість, але нижчий рівень зайнятості за фахом, аніж середній, а їхні доходи подекуди значно перевищують середні, отримані за обстеженням.

Натомість здобувачі у галузях природничих, аграрних, медичних (також і ветеринарних) наук, також біологія, освіта, архітектура, які меншою мірою були схильні до поєднання навчання та роботи (при чому, ймовірно, працюючи не за фахом), що, відповідно, меншою мірою допомогло їм у працевлаштуванні, вище оцінюють якість навчання. Серед випускників таких спеціальностей відзначається зазвичай нижча загальна зайнятість, але вищі від середнього

Таблиця 3.11

Результати обстеження випускників окремих галузей знань ЗВО
Львівської області у частині ефективності поєднання роботи й навчання

Галузь знань	У % до обстежених випускників відповідної галузі знань				Працюють за спеціальністю, у % до зайнятих випускників відповідної галузі	Середній дохід випускника ЗВО за місяць, гривень
	постійно або час від часу поєднували навчання і роботу	вважають, що поєднання навчання і роботи допомогло їм працевлаштуватися	рівень зайнятості випускників	задоволені здобутою освітою повністю або здебільшого		
Електроніка та телекомунікації	92,3	53,85	92,31	53,8	33,33	22833
Культура і мистецтво	89,3	55,91	73,12	84,9	76,47	10596
Електрична інженерія	82,4	64,71	82,35	76,5	57,14	12143
Інформаційні технології	81,5	62,96	90,74	66,7	57,14	25622
Механічна інженерія	80,6	58,33	75,00	69,5	44,44	13944
Автоматизація та приладобудування	74,3	57,14	77,14	62,9	48,15	14259
Освіта/Педагогіка	71,7	46,27	73,13	79,9	68,37	10602
Архітектура та будівництво	71,7	62,76	80,00	80,7	78,45	12323
Біологія	70,0	20,00	90,00	70,0	66,67	7944
Міжнародні відносини	69,6	78,26	69,57	69,6	12,50	20594
Ветеринарна медицина	62,3	47,17	64,15	75,5	70,59	7368
Право	60,4	54,17	70,83	87,5	61,76	11882
Охорона здоров'я	60,2	33,65	76,30	85,3	91,93	7845
Аграрні науки та продовольство	58,2	49,09	70,91	67,3	53,85	13269
Природничі науки	54,1	21,62	75,68	83,8	57,14	11179
У середньому	73,1	50,86	75,84	78,9	63,87	12171

Джерело: узагальнено автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

рівні роботи за фахом. Щодо доходів, то вони якраз здебільшого мають менші значення, аніж середні доходи випускників ЗВО в обстеженні.

Зрештою узагальнюючим питанням, яке може надати більш об'єктивну інформацію про якість здобутої освіти, є виявлення міри впливу освіти на отримання бажаної роботи. Слід відразу зазначити, що відповіді, отримані на це запитання, доволі тісно залежать від показника зайнятості обстежуваного. Ті

випускники, які з певних причин не працюють, відзначили, що здобута освіта ніяк не допомогла отримати їм бажану роботу. Із врахуванням цієї обставини (незайнятими назвали себе 24,16% випускників ЗВО) результати опитування свідчать все ж таки про доволі високий ефект реалізації освітнього потенціалу обстежених. Розподіл відповідей респондентів, відтворений на рис. 3.12, виглядає доволі позитивно.

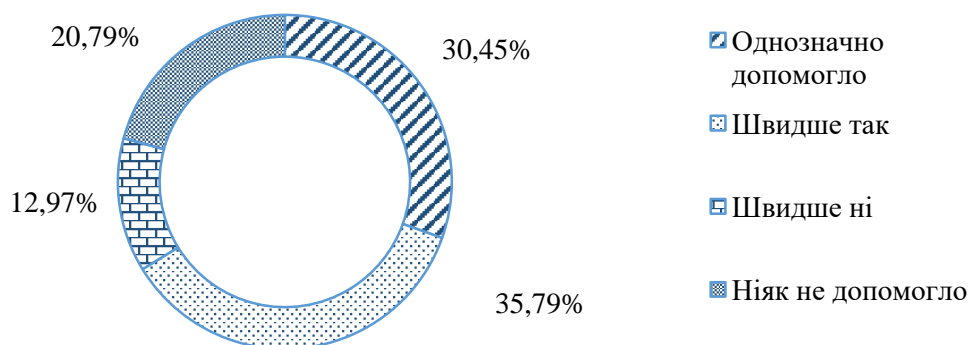

Рис.3.12. Розподіл відповідей випускників ЗВО Львівської області щодо того, наскільки здобута освіта допомогла їм отримати бажану роботу, %

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Високими показниками відповідності вимогам ринку праці характеризуються такі галузі знань, як «Цивільна безпека» (100% обстежених відповіли, що навчання у ЗВО допомогло їм отримати бажану роботу), «Електрична інженерія» (82,3%), «Охорона здоров'я» (79,1%), «Архітектура і будівництво» (76,6%), «Культура і мистецтво» (75,3%), «Соціальна робота» (75,0%), «Математика і статистика» (70,6%), «Біологія» (70,0%), «Освіта/Педагогіка» (69,4%). Низько оцінили ефективність і затребуваність свого фаху на ринку праці випускники галузей «Міжнародні відносини» (39,1% респондентів здобута освіта ніяк не допомогла отримати бажану роботу), «Електроніка та телекомунікації» (38,5%), «Автоматизація та приладобудування» (37,1%), «Сфера обслуговування» (39,5%).

Ще одне завдання, поставлене в аналітичному дослідженні якості вищої освіти за підсумками обстеження, стосується встановлення причинно-наслідкових зв'язків у системі задоволеності здобутою освітою та ефективності

працевлаштування. Для того, щоб встановити мотиви здобуття освіти, критерії її оцінювання, важливо виявити взаємозв'язки у координатах оцінок якості освіти і зайнятості за фахом, тривалості пошуку роботи, величини доходу випускників. У результаті встановлено такі закономірності (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Оцінка взаємозв'язків у системі задоволеності якістю освіти та ефективністю працевлаштування випускників ЗВО Львівської області

Показники	Значення коефіцієнта кореляції	Характеристика напрямку і сили зв'язку
Коефіцієнт кореляції між середнім доходом випускників і:		
- питомою вагою респондентів, незадоволених якістю здобутої освіти	0,512	Прямий помітний
- з оцінками випускників рівня теоретичної підготовки	-0,629	Обернений помітний
- з оцінками випускників рівня практичної підготовки	-0,544	Обернений помітний
Коефіцієнт кореляції між рівнем зайнятості за спеціальністю і:		
- загальною задоволеністю освітою	0,420	Прямий помітний
- з оцінками випускників рівня теоретичної підготовки	0,360	Прямий помітний
- середніми доходами випускників	-0,467	Обернений помітний

Джерело: обчислено автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Аналітичні розрахунки (табл. 3.12) дають підстави для висновків. Чим вищий дохід випускника, тим меншою мірою він задоволений якістю здобутої освіти у загальному, а також її теоретичним та прикладним рівнем. Отже, галузі знань, що характеризуються вищими заробітними платами (доходами), нижче оцінюють якість підготовки.

Помітний прямий зв'язок між рівнем зайнятості за фахом та загальною задоволеністю освітою. Тобто випускники, які працюють за спеціальністю, швидше задоволені якістю здобутої освіти у загальному та її теоретичним рівнем. Разом з тим, працюючі за фахом випускники частіше матимуть нижчий дохід, аніж ті, що змінили сферу діяльності.

Слід відзначити, що не встановлено помітних залежностей між показниками зайнятості, задоволеності освітою та тривалістю пошуку роботи.

Очевидно, це свідчить про *готовність випускників очікувати на бажану роботу або ж погоджуватися на прийнятну для них на даний момент, тобто чинник часу для них не є настільки вагомим поряд з іншими критеріями важливості роботи.*

Важливим критерієм задоволеності освітою та реалізації випускника на ринку праці є дохід, який він отримує. Спостерігається доволі значна диференціація доходів випускників за галузями знань і сферами їх діяльності. При цьому інколи виникає суттєва різниця у доходах випускників певної галузі та працюючих у відповідних сферах (рис. 3.13).

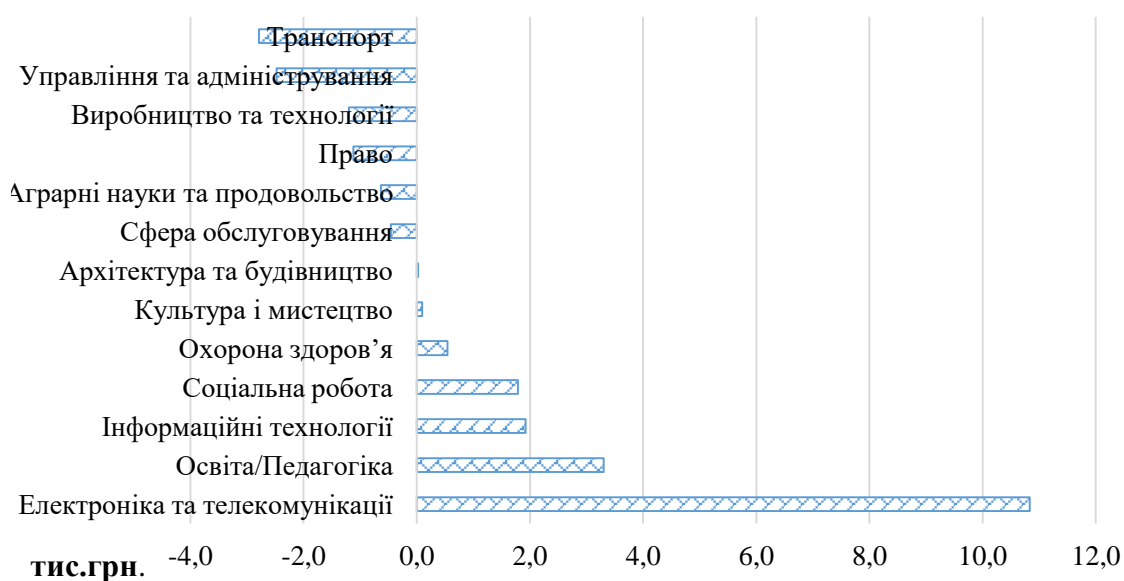

Рис. 3.13. Асиметрія у доходах випускників за відповідністю спеціальності / сфери зайнятості за підсумками обстеження ЗВО Львівщини, тис. грн.*

* оцінки можуть бути приблизними у зв'язку із неповним співпадінням галузі знань та сфери діяльності

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Найсуттєвіша різниця у доходах випускників ЗВО Львівської області спостерігається у галузях знань і відповідних сферах діяльності:

– «Електроніка та телекомунікації» (33,3% працюючих за спеціальністю серед усіх зайнятих за цією галуззю) – випускники галузі отримують доходи на 10,8 тис. грн. вищі, аніж працюючі у сфері телекомунікацій та зв'язку, що пов'язано з перепрофілюванням випускників у сферу інформаційних технологій;

- «Освіта/Педагогіка» (68,4% працюючих за спеціальністю) – різниця у 3,3 тис. грн. у зв'язку з переходом випускників в інші сфери діяльності (наприклад, професії баристи, маркетолога, менеджера);
- «Інформаційні технології» (57,1% працюючих за спеціальністю) – різниця у майже 2 тис. грн., може бути пов'язано з працюючими у цій сфері випускниками інших галузей, що займають нижчеоплачувані посади;
- «Соціальна робота» (50,0% працюючих за фахом) – перепрофілювання випускників у готельно-ресторанний бізнес, сферу краси, фітнесу, спорту у зв'язку із низькими зарплатами у сфері соціального забезпечення;
- такі галузі знань як «Сфера обслуговування», «Аграрні науки та продовольство», «Право», «Управління та адміністрування» характеризуються низькими показниками працевлаштування за фахом у зв'язку з обмеженістю попиту на ринку праці, що спонукає випускників шукати інші сфери діяльності, погоджуючись на нижчу оплату. Наприклад, випускники з фахом юриста працюють у сферах готельно-ресторанного бізнесу, діловодства, торгівлі, бухгалтерії, фінансів;
- «Транспорт» характеризується високим рівнем працевлаштування за фахом (72,7%), однак ті, що не знайшли такі роботи, працюють на доволі низькооплачуваних посадах (касир, продавець), що й зумовило різницю з доходах у сумі 2,8 тис. грн. на користь зайнятих у цій сфері проти випускників галузі.

Таким чином, причини відхилень, як і їх значення, різняться у залежності від сфер діяльності, однак у підсумку відображають існуючі дисбаланси на ринку праці.

Висновки за підсумками обстеження випускників ЗВО Львівської області, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року:

1. У загальному обстеження показало досить високі результати задоволеності випускників здобутою освітою (78,8% здебільшого або повністю задоволені нею). Разом з тим, є суттєві відмінності у розрізі галузей знань.

2. Існують значні розриви в оцінках випускниками якості теоретичної та практичної складових освіти, що актуалізує посилення уваги органів влади, адміністрацій ЗВО до покращення останньої, приведення її до вимог ринку. Особливо це стосується технічних спеціальностей, також права.

3. Основним критерієм оцінки якості здобутої освіти для випускників є здебільшого їх самореалізація на ринку праці, а не сам освітній процес. Метою здобуття освіти є формування людського капіталу та отримання віддачі від інвестицій у вигляді отримання бажаної роботи, зростання доходу, підвищення конкурентоспроможності випускника на ринку праці. Саме тому 73,1% обстежених постійно або час від часу поєднували навчання з роботою, особливо серед здобувачів технічних спеціальностей і половині випускників це допомогло працевлаштуватися.

4. Випускники, що навчалися за технічними напрямками підготовки, більшою мірою були схильні поєднувати навчання з роботою, вважають, що це допомогло їм працевлаштуватись, при цьому тяжіють до нижчих оцінок рівня підготовки, особливо прикладної її частини. Відмітно, що ці респонденти надають відповіді про вищу загальну зайнятість, але нижчий рівень зайнятості за фахом, аніж середній, а їхні доходи подекуди значно перевищують середні, отримані за обстеженням. Натомість здобувачі у галузях природничих, аграрних, медичних (також і ветеринарних) наук, також біологія, освіта, архітектура, які меншою мірою були схильні до поєднання навчання та роботи (при чому, ймовірно, працюючи не за фахом), що, відповідно, меншою мірою допомогло їм у працевлаштуванні, вище оцінюють якість навчання. Серед випускників таких спеціальностей відзначається зазвичай нижча загальна зайнятість, але вищі від середнього рівні роботи за фахом. Щодо доходів, то вони якраз здебільшого мають менші значення, аніж середні доходи випускників ЗВО Львівської області в обстеженні.

5. Чим вищий дохід випускника, тим меншою мірою він задоволений якістю здобутої освіти у загальному, а також її теоретичним та прикладним рівнем. Натомість випускники, які працюють за спеціальністю, швидше

задоволені якістю здобутої освіти у загальному та її теоретичним рівнем. Разом з тим, працюючі за фахом випускники частіше матимуть нижчий дохід, аніж ті, що змінили сферу діяльності.

6. Встановлено деякі розбіжності у доходах випускників галузей знань та працюючих у відповідних сферах економіки. Особливо суттєві розбіжності виявлено в електроніці та телекомунікаціях (більше 10 тис. грн.), в освіті, транспорті (у сумі біля 3 тис. грн.). Відхилення мають різні причини у залежності від галузі і сфери діяльності. Однак такий ракурс аналізу отриманих в обстеженні випускників ЗВО даних та зроблені з цього висновки дають підстави для підготовки управлінських рішень у керунку підвищення якості практичної підготовки здобувачів, наповнення освітніх програм новим змістом, створення інтегрованих спеціальностей підготовки або навпаки вузькопрофільних, що забезпечуватимуть динамічно зростаючі сегменти ринку праці. Цьому процесу має передувати ретельний аналіз ринку праці у професійно-кваліфікаційному розрізі та врахування результатів цього аналізу при наповненні освітніх та навчальних програм спеціальностей підготовки ЗВО.

Таким чином, розвиток освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП в економіці України відбувається доволі стабільно, хоча в умовах квалітизації економіки освітнім інститутам доволі складно відповідати швидкозмінним вимогам. Однак виявлено низку просторово-структурних та кваліметричних проблем. Так, поряд із Донецькою та Луганською областями, які останнім відчують значні складнощі у соціально-економічному розвитку, у групу з низьким рівнем розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти потрапила Закарпатська область, де, очевидно, що освіта виявляється незатребуваною на ринку праці. Також доведено, що провідна роль у розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти належить таким чинникам формування якості, які відображають інтелектуалізацію ЛП (здобуття вищої освіти, математичні знання і здібності (і не тільки, але й усі вроджені та набуті упродовж шкільної освіти), прагнення і здатність до наукової діяльності), що цілком відповідає вимогам *квалітативної* економіки. Важливим у розвитку освітньо-інтелектуального

потенціалу є тривалість і неперервність навчання, а також його реалізація на ринку праці.

За соціологічними обстеженнями встановлені у загальному доволі високі оцінки якості освіти з погляду її здобувачів, однак існують проблеми у її забезпеченні у технічних галузях знань, особливо стосовно практичної складової. Зважаючи на вищі, аніж у середньому показники перепрофілювання випускників цих, а також деяких інших галузей, важливими кроками є створення вузькопрофільних програм, які носять міждисциплінарний характер. Із великою ймовірністю у подальшому система перенавчання та підвищення кваліфікації буде розвиватися і розширюватися, тому ця ніша має перспективне значення для ЗВО, а органи влади мають підтримувати розвиток таких напрямів діяльності. Поглиблене дослідження деяких проблем та пошук можливих шляхів узгодження потреб ринку праці та освітньої сфери висвітлено у наступних підрозділах даного дослідження.

3.3. Система зайнятості та професійно-кваліфікаційна компонента людського потенціалу: асиметрія, чинники якісних змін

Система зайнятості в умовах квалітативної економіки зазнає докорінної трансформації, що виражається у зміні змісту та режимів праці, підвищенні усіх видів мобільності робочої сили (просторової, у тому числі і міграційної, професійної, соціальної висхідної та спрямованої донизу³⁹ тощо), перебудові структури зайнятості. Швидкість змін у різних країнах та регіонах однієї країни призводить до поглиблення асиметричності розвитку економіки і соціально-трудової сфери, у тому числі й ринку праці.

Якісні характеристики професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП, закономірності і тенденції їх розвитку відповідно до особливостей системи

³⁹ В умовах недостатності заробітних плат такий вид трудової мобільності пов'язаний з добровільним переходом на менш престижні, нижчі за статусом і відповідальністю посади, оскільки величина винагороди за працю неадекватна складності робіт, трудовому навантаженню та мірі відповідальності

зайнятості й ринку праці виражаються у контексті особистісного підходу у вміннях і навичках, рівні формування професійно-кваліфікаційних характеристик і компетентностей, а на рівні реалізації потенціалу на ринку праці – в економічній активності, ефективній зайнятості, якості праці, можливостей досягнення високих показників гідності праці (дотримання трудових прав, гідної оплати праці, гідної тривалості робочого часу, можливості поєднання трудової діяльності та сімейних обов’язків й особистого життя). Тому дослідження розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП передбачає вирішення таких завдань:

1) структурно-компаративний аналіз економічної активності (участі у робочій силі) населення регіонів України та її асиметричності у площині взаємозв’язків з іншими якісними характеристиками економіки України – кваліметричний аналіз відносності економічної активності населення (ЕАН) та ефективності її реалізації;

2) оцінка диференціації регіонів України за рівнем розвитку даної компоненти – для виявлення глибини та класифікації регіонів за станом розвитку;

3) оцінка системоутворюючих факторів розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП.

Структурно-компаративний і кваліметричний аналіз ЕАН та її асиметричності. ЕАН виражає величину залучення внутрішнього потенціалу людини у діяльність щодо досягнення економічних цілей, задоволення власних, суспільних, економічних потреб. У конкретнішому розумінні ЕАН – це прагнення людини використовувати свої знання, здібності, досвід у діяльності, яка приносить винагороду у грошовій чи іншій формі [277]. ЕАН трактується міжнародною спільнотою як показник участі у робочій силі.

Економічна активізація населення має надзвичайно важливе значення як в соціальному, так і в економічному аспектах, оскільки для більшості людей це єдиний спосіб отримання регулярного доходу, а також оптимізації співвідношення активних учасників ринку праці та утриманців у

домогосподарствах й у державі за рахунок участі працюючих у соціальному страхуванні. Важливим чинником при цьому є розширення вікових меж участі населення у ринку праці, а також створення сприятливих умов для зайнятості найбільш продуктивних за віком верств населення, які мають добрі резерви здоров'я, освіти, досвіду, робочого часу.

Для повноти оцінки ЕАН України слід зауважити, що для усього світу в останні десятиліття є властивим зниження економічної активності (з 64,7% у 2000 році до 61,2% у 2019 [309]). Разом з тим, є значна диференціація за регіонами світу – зниження у деяких країнах Азії (неарабського світу), Північної Америки (де традиційно дуже високі показники ЕАН). Натомість високі показники (66,9 % у 2019 році) і значне зростання спостерігається у країнах Східної Європи, які отримали потужний імпульс економічного зростання за рахунок входження в ЄС, а також завдяки міграційній активності вихідців з інших регіонів Європи і світу. На жаль, не отримала такого стимулу Україна, оскільки рівень економічної активності її мешканців є значно нижчим, ніж у тих регіонах, на які варто було б рівнятися за географічною, економічною, культурною схожістю. Не зважаючи на розширення сфер прикладання праці в Україні, якість робочих місць і рівень оплати праці не виконує стимулюючої ролі щодо залучення неактивних осіб у ринок праці чи повернення українських трудових мігрантів.

Дослідження диференціації ЕАН за віком у світі і Європі, у тому числі Україні, представляють особливий інтерес у контексті порівняння, оскільки на світові показники можуть впливати дуже багато чинників: раннє входження у склад робочої сили у найбідніших країнах, високі соціальні гарантії щодо охорони материнства і дитинства у соціально-орієнтованих країнах, тривалість навчання та охоплення ним населення, межі пенсійного віку, зрештою можливості та розвиток ринку праці тощо. Однак із європейськими країнами в Україні є значно більше схожості, окрім розриву в економічному розвитку та нижчого пенсійного віку. Тому особливо тривожним виглядає зниження рівнів ЕАН українців у вікових когортах від 35 до 44 років (додаток К), а також

відставання (на 3 в.п. у середньому, однак значно більше порівняно з країнами Східної Європи) за цим показником після 45 років (окрім 65+, де розрив невеликий). Висновки полягають у тому, що нижчі рівні активності українців на ринку праці пов'язані з недорозвитком вітчизняного ринку праці або ж з прихованими процесами включення робочої сили у неформальну зайнятість.

Оцінка асиметричності пов'язана із розрахунком показників мінливості явища (абсолютної варіації – середнє квадратичне відхилення, відносної варіації – коефіцієнт варіації) за певним лагом. Оцінка реалізації економічної активності передбачає дослідження зайнятості, безробіття та економічної неактивності населення (ЕНН).

Середнє квадратичне відхилення розраховується за формулою:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n}}, \quad (3.1)$$

де σ – середнє квадратичне відхилення ознаки;

\bar{x} – середнє значення ознаки;

n – кількість спостережень.

Коефіцієнт варіації відображає відносний її показник і характеризує однорідність сукупності ознак:

$$V = \frac{\sigma}{\bar{x}} * 100\%, \quad (3.2)$$

де V – коефіцієнт варіації у %;

σ – середнє квадратичне відхилення ознаки [190, с. 131].

На рис. 3.14 відтворено середні значення показників ринку праці (рівнів ЕАН та зайнятості) у співставленні з показниками варіації.

Так, результати розрахунку показують, що з 2014 року зростає варіабельність ЕАН та зайнятості, а отже, збільшується асиметрія основних параметрів регіональних ринків праці. Гіпотеза про визначальний вплив на ріст варіабельності показників ЕАН та зайнятості населення антитерористичної операції (початок 2014 року) не підтверджується. При вилученні Донецької та

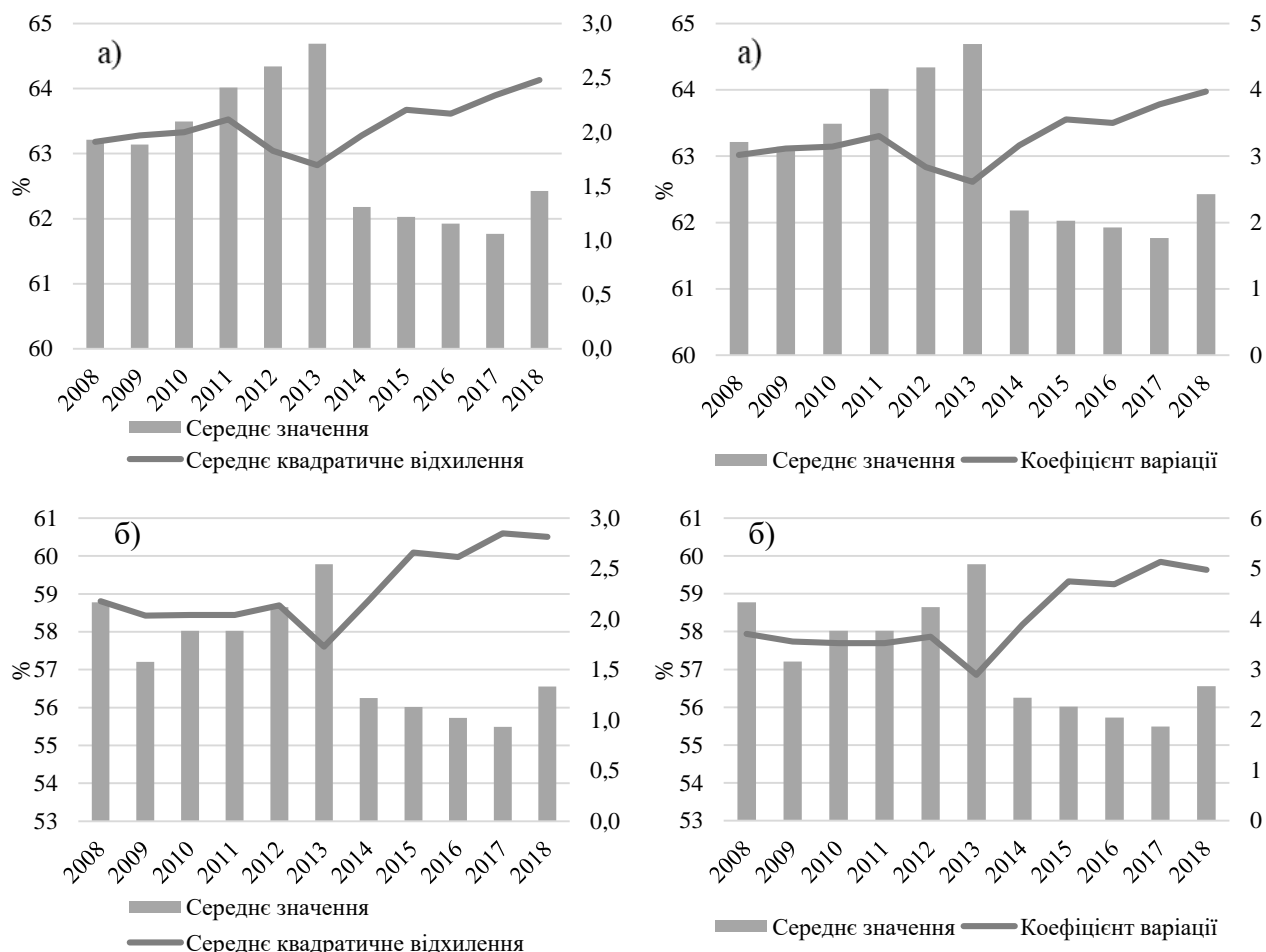

Рис. 3.14. Абсолютні та відносні показники мінливості: а) рівня економічної активності; б) рівня зайнятості населення України у 2008-2018 роках, %
Джерело: обчислено автором за даними [259]

Луганської областей з розрахунків значення показників варіації змінюються, проте загальні тенденції змін зберігаються. Динаміка показників варіації ринку праці відтворено на рис.3.15. Розраховані показники ілюструють поглиблення диференціації рівнів безробіття на ринках праці регіонів України після 2014 року. Так, при скороченні рівня ЕАН та зайнятості, зростають одночасно і рівні безробіття та неактивності. При цьому варіабельність рівня ЕАН дещо менша (рис. 3.16).

Така динаміка призводить до висновку про існування незареєстрованого (прихованого) ринку праці, що підтверджується даними Міністерства розвитку економіки (рис. 3.17).

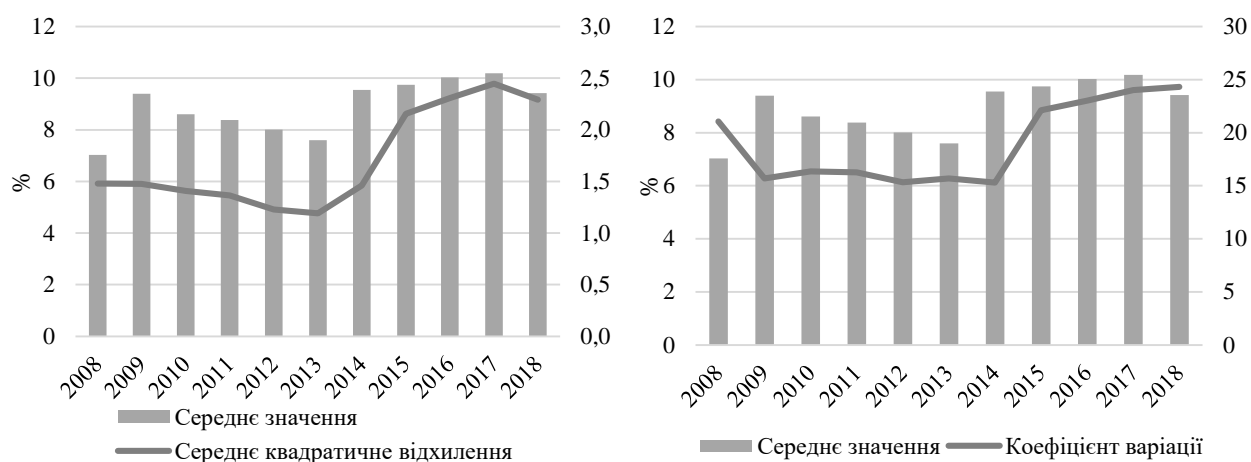

Рис. 3.15. Абсолютні та відносні показники мінливості рівнів безробіття населення України у 2008-2018 роках, %

Джерело: обчислено автором за даними [259]

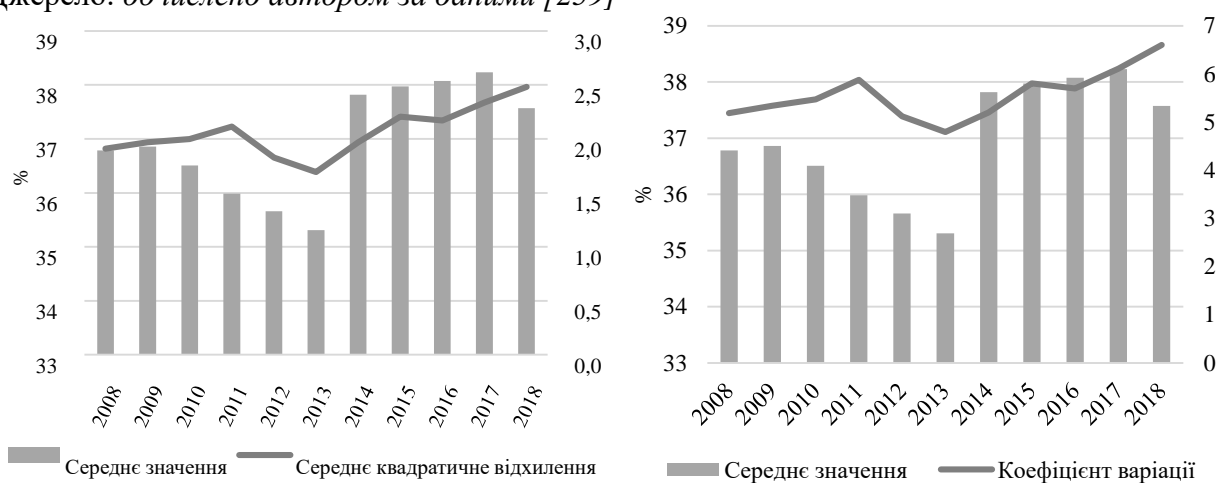

Рис. 3.16. Абсолютні та відносні показники мінливості рівнів ЕНН України у 2008-2018 роках, %

Джерело: обчислено автором за даними [259]

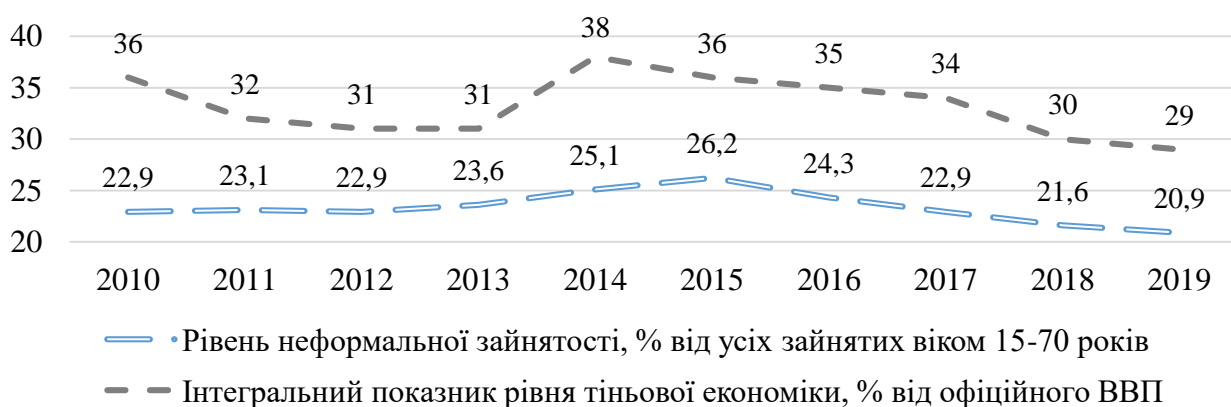

Рис. 3.17. Тіньова економіка в Україні у 2010-2019 роках, %

Джерело: побудовано автором за даними [259, 284]

Сфера зайнятості відреагувала на зростання частки тіньової економіки в Україні у 2014 році збільшення рівня неформальної зайнятості. При тому, що у динаміці показники тіньової економіки скорочуються, частка неформально зайнятих все ще залишається значною – фактично кожний п'ятий працюючий. Наслідки проблеми неформальної зайнятості обмежують розвиток ЛП скороченням можливостей реалізації трудового потенціалу, соціальної захищеності не лише тих, що працюють у таких умовах, але й верств населення, що є отримувачами соціальних виплат, підривають основи *соціальної довіри* у суспільстві, мають багато інших негативних виявів.

Регіональна диференціація ЕАН свідчить про вищі рівні участі у робочій силі у міській місцевості та нижчі у сільській, що потребує дослідження екзистенціальних аспектів розвитку ЛП. Регіональні тенденції коливань показника ЕАН, очевидно, пов'язані із конфліктом на сході України та значними обсягами внутрішнього переміщення працездатного населення з тимчасово окупованих територій. Це зумовило скорочення рівня ЕАН у Донецькій області (на 6,5 в.п. у 2019 р. проти 2013) та зростання у Луганській (+4,8 в.п.). Водночас скорочення рівнів активності спостерігається у Волинській (-7,9 в.п.), Закарпатській (-2,6), Рівненській (-2,0), Тернопільській (-2,2), Хмельницькій (-3,0), а також у Запорізькій і Кіровоградській областях. Скорочення у цих регіонах переважало середній показник в Україні (-1,5 в.п.). Зниження економічної активності у деяких західних областях викликаний значними обсягами міграцій, які не перекрилися чисельністю внутрішньо переміщених осіб.

Кваліметричні оцінки ЕАН стосуються діяльнісно-результативних зрізів ЕАН і мають на меті визначити такі їх якісні параметри, як можливості ринку праці, мотивація працівників, продуктивність праці, досягнення балансу на ринку праці у професійно-кваліфікаційному розрізі, можливості кар'єрного зростання, горизонтальне і вертикальне співпадіння навиків та багато інших характеристик реалізації ЕАН. У вирішенні такого спектру проблем кількісні методи дають можливість оцінити вплив реалізації ЕАН на основні показники ефективності економічної системи та ринку праці: продуктивності праці,

ефективної зайнятості, напруженості на ринку праці та рівня життя (додаток Л) [272, 274]. За проведеним аналізом не встановлено кореляційно-регресійної залежності між рівнем ЕАН регіонів України і показниками напруженості у сфері зайнятості та рівнем життя населення⁴⁰, що свідчить про низьку якість ЕАН, оскільки її підвищення не знижує показник напруженості на ринку праці [277]. Також встановлено доволі слабкий кореляційно-регресійний зв'язок між продуктивністю праці та рівнем ЕАН, тобто неефективність реалізації ЕАН та низькі якісні показники зайнятості населення. Загальною тенденцією ЕАН є її неухильне зменшення у середньому порівняно з 1997-1998 роками, що пов'язано з значною активізацією міграційних аспірацій, демографічними трендами, трансформацією ринку праці у частині поширення гнучких форм зайнятості, її сезонних, епізодичних форм, що можуть викликати коливання ЕАН.

Дослідження диференціації регіонів України за рівнем розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП (дискримінантний аналіз). Виходячи з ознак та індикаторів розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП дібрано показники, що розкривають їх зміст (табл. 3.13).

Добір показників мав на меті максимально можливим, виходячи з доступних статистичних даних, способом відобразити рівень розвитку професійно-кваліфікаційних характеристик ЛП, ефективність їх реалізації на ринку праці та деякі можливості (чи депривації) ринку праці для цього. Методологічне обґрунтування полягає у тому, що розвиток якісних характеристик ЛП неможливий без відповідного середовища, тому його особливості можуть мати як стимулюючий, так і обмежуючий характер, а його регіональна диференціація призводить до виникнення (поглиблення) асиметричності розвитку. При цьому середовищем для розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП є регіональні ринки праці.

⁴⁰ Методика розрахунку показника напруженості у сфері зайнятості та рівня життя населення викладена у праці [275].

Таблиця 3.13

Вхідні показники для дослідження розвитку професійно-кваліфікаційної
компоненти ЛП регіонів України

Ознака розвитку	Показники	Напрямок дії
Можливості реалізації трудового потенціалу	рівень економічної активності (участі у робочій силі), % від населення віком 15-70 років (x_1); рівень зайнятості економічно активного населення, % (x_2);	стимулятори
	рівень безробіття економічно активного населення, % (x_3); рівень економічної неактивності, % від населення віком 15-70 років (x_4); напруженість ринку праці, кількість зареєстрованих безробітних на 1 вакансію, на кінець року (x_5);	дестимулятори
Гідна тривалість робочого часу, розвиток та ефективізація ринку вільного часу у залежності від рівня освіти суб'єкта ринку праці [98]	відпрацьований робочий час на 1 штатного працівника, % від табельного робочого часу (x_6); <i>диференціація питомої ваги осіб з повною, неповною середньою освітою або нижче, що працюють у місяць більше 176 годин (більше 22 робочих днів) та питомої ваги осіб з вищою (базовою та повною), що працюють таку кількість робочого часу, % (в.п.) до осіб з відповідною освітою (x_{19});</i>	стимулятори
	<i>питома вага одружених жінок, які працюють понад 40 годин на тиждень, % від усіх одружених жінок (x_7); питома вага осіб, що працювали понад 40 годин на тиждень, % до зайнятих (x_8);</i>	дестимулятори
Можливості поєднання трудової діяльності і домашніх обов'язків і особистого життя та гендерний паритет щодо цих можливостей	<i>питома вага осіб, які не беруть участь у робочій силі, тому що виконують домашні (сімейні) обов'язки, % до ЕАН (x_9); гендерний паритет щодо можливостей поєднання трудової діяльності і сімейних обов'язків (співвідношення жінок до чоловіків, які не входять у ЕАН і займаються сімейними обов'язками) (x_{10});</i>	дестимулятори
Можливості і мотиваційні механізми ринку праці стосовно реалізації інтелектуального потенціалу працівника	диференціація рівня безробіття у залежності від рівня освіти (перевищення рівня безробіття серед осіб з середньою освітою над рівнем безробіття серед осіб з вищою освітою), в.п. (x_{11}); диференціація рівня зайнятості у залежності від рівня освіти (перевищення рівня зайнятості серед осіб з вищою освітою над середнім рівнем зайнятості), в.п. (x_{12}); перевищення заробітної плати осіб з вищою освітою над заробітною платою осіб зі середньою освітою, рази (x_{14});	стимулятори
	рівень неформальної зайнятості серед осіб з вищою освітою, у % до усіх зайнятих (x_{13});	дестимулятор
Ефективність праці: продуктивність та виконання системою винагороди за працю функції захисту від бідності	частка оплати праці та підприємницького доходу у структурі грошових доходів домогосподарств (у середньому за місяць на одне домогосподарство, %) (x_{15}); індекс Кайтца ⁴¹ (x_{16});	стимулятор
	продуктивність праці 1 зайнятого працівника, грн. (x_{17});	стимулятори
	питома вага штатних працівників, яким у грудні відповідного року нарахована заробітна плата нижче її мінімального рівня, % до середньооблікової чисельності штатних працівників (x_{18});	дестимулятор

Джерело: опрацьовано і укладено автором на підставі даних [259, 260, 287]

⁴¹ Індекс Кайтца – співвідношення середньої заробітної плати в економіці до її встановленого мінімального розміру; зростання індексу свідчить про більшу диференціацію заробітної плати та посилення виконання нею мотиваційної функції.

При формуванні переліку показників важливим завданням було відображення основних положень концепції гідної праці, що базується на відповідній програмі Міжнародної організації праці, проголошеній 1999 року. Міжнародною організацією праці визначені складові та напрями оцінювання рівня досягнень у забезпеченні умов для *гідної праці*. Основними з них є: можливості щодо зайнятості; достатні заробітки та продуктивна праця; гідна тривалість робочого часу; поєднання трудової діяльності та сімейних обов'язків й особистого життя та інше [273].

З використанням даних показників з метою виявлення стану розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти та класифікації регіонів України за нею було проведено дискримінантний аналіз. Його результати представлені у табл. 3.14, рис. 3.18 та 3.19. Вхідні дані, критерії якості моделі, класифікаційні функції і матриці, а також групи регіонів за критерієм відстані Мехаланобіса, отримані у середовищі ППП Statistica наведені у додатку М. У групу з високим рівнем розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти віднесено 3 (2 – високий, 1 – надвисокий) регіони, середнім – 6, нижче середнього – 12, низьким – 3. Примітно, що за статистичними критеріями Київська область потрапила у групу надвисокого розвитку, однак особливості проведення аналізу у середовищі ППП Statistica вимагали формального віднесення її до групи високого рівня розвитку. Коректність класифікації у всіх групах складає 100 %.

Найбільший внесок у розрізнення дискримінантних груп мають показники: міра перевищення заробітної плати осіб з вищою освітою на заробітком осіб без освіти ($F\text{-remove}=12,6$); диференціація осіб, що працюють наднормово (більше 22 робочих днів на місяць) за освітою (5,1); питома вага одружених жінок, що працюють понад 40 год на тиждень (3,0); диференціація безробітних осіб за освітою (2,1); гендерна нерівність в економічній неактивності з причин виконання домашніх обов'язків (2,3). Внески перелічених показників у дискримінацію регіонів пояснюють причини віднесення Волинської, Закарпатської, Чернівецької та Черкаської областей у групу з низьким

Таблиця 3.14

Класифікація регіонів України за рівнем розвитку ЛП (професійно-кваліфікаційна компонента), отримана у результаті проведення дискримінантного аналізу

Класифікаційні групи за рівнем розвитку	Регіони
Високий	Дніпропетровська, Харківська, Київська (надвисока)
Середній	Донецька, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська
Нижче середнього	Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
Низький	Волинська, Тернопільська, Чернівецька

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

а) високий

б) середній

в) нижче середнього

г) низький

Рис. 3.18. Дискримінаційні групи та відстані Мехаланобіса від центроїдів груп регіонів України за рівнем розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП: а) високий; б) середній; в) нижче середнього; г) низький

Джерело: побудовано автором на підставі власних обчислень

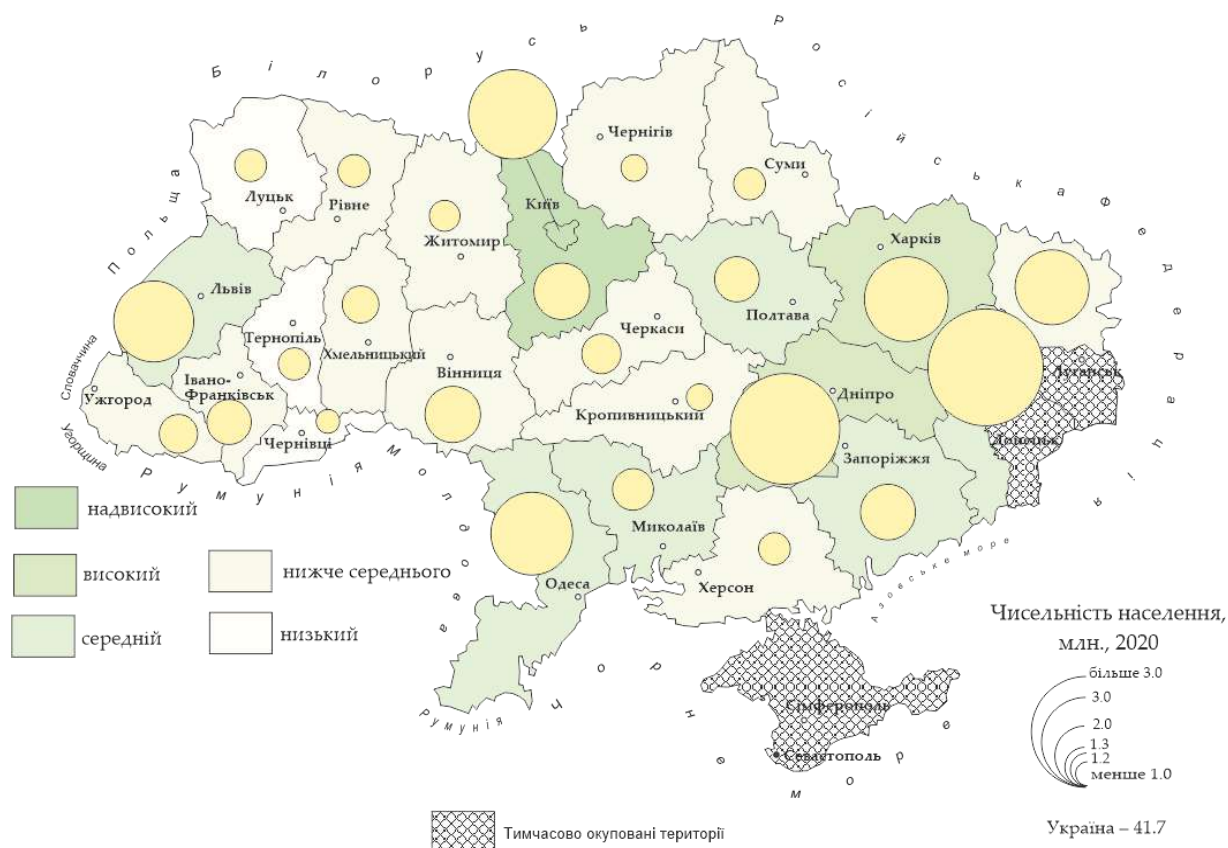

Рис. 3.19. Картографічне відтворення диференціації рівня розвитку ЛП регіонів України (професійно-кваліфікаційна компонента)

Джерело: візуалізовано автором на підставі власних обчислень

розвитком. Це здебільшого аграрні регіони, які тяжіють до переважання частки живої і при цьому некваліфікованої праці у створеному продукті; характеризуються нижчими показниками зайнятості жінок в економіці (принаймні в офіційному секторі) при одночасній їх високій залученості у понаднормову працю. Водночас вихід на вищі позиції Миколаївської та Львівської областей у значній мірі пояснюється високими значеннями мотиваційних чинників щодо зростання оплати праці осіб у залежності від освіти. А особливості ринку праці Дніпропетровської області характеризуються зниженням напруженості на ринку праці, причому як у загальному, такі і у гендерному та освітньому плані, пропонуючи вирівнювання умов реалізації професійно-кваліфікаційного потенціалу працівників.

Загальний висновок, який випливає з проведеного аналізу, – сучасні тенденції розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП й середовища цього розвитку, а також поглиблення диференціації регіонів за цими ознаками

виражаються не стільки у кількісному розширенні можливостей на ринку праці (збільшенні робочих місць, сфер прикладання праці тощо), скільки у підвищенні гнучкості та альтернативності зайнятості, зростанні привабливості висококваліфікованої праці. Разом з тим, поглиблюються і депривації на ринку праці: зростає розрив між регіонами у гендерній нерівності, коли жінки вимушені працювати понаднормово або відмовлятися в участі у робочій силі на користь виконання домашніх обов'язків.

Цікавими є тенденції поглиблення диференціації за показником *ефективізації ринку вільного часу*: особи з вищою освітою у меншій мірі вимушені працювати понаднормово, при цьому поглиблення диференціації свідчить про необхідність осіб без освіти працювати більше, ніж працівники з вищою освітою. Така закономірність *відповідає сучасним тенденціям квалітативної економіки*, однак висуває вимогу *вирішення питання гідної тривалості робочого часу для осіб без вищої освіти*.

Для виявлення **системоутворюючих чинників розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП** відповідно до авторської методики застосовано **факторний аналіз** (метод головних компонент, прийом обертання Verimax). Вхідні показники ті самі, що й на попередньому етапі аналітичного дослідження (табл. 3.13), однак було вилучено показники рівнів ЕАН та безробіття, як тісно кореляційно пов'язані з рівнями зайнятості та ЕНН. За критерієм «кам'яного осипу» визначено 5 факторів (додаток М).

Результати аналізу відображені у додатку М та у таблиці 3.15. Таким чином, факторна модель пояснює 74,26% дисперсії показників, що включені у модель. При цьому більшу частку дисперсії пояснює 1-ий фактор – 23,3 %. Виходячи зі змісту індикаторів у моделі та їх об'єднання у головні компоненти, можна інтерпретувати її зміст. Фактором із найбільшим навантаженням (3,96) є 1-ий, який можна трактувати як депривації на ринку праці щодо реалізації професійно-кваліфікаційної компоненти у частині забезпечення формальної зайнятості, зокрема для осіб з вищою освітою, а також порушення щодо гарантованого мінімуму оплати праці (табл. 3.16).

Таблиця 3.15

Системоутворюючі фактори професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП
регіонів України

Показники	Факторні навантаження				
	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅
Рівень зайнятості, %		0,94			
Рівень економічної неактивності населення, %		-0,77			
Напруженість ринку праці			-0,71		
Частка одружених жінок, що працюють понад 40 год. на тиждень, %				0,93	
Частка зайнятих, що працюють понад 40 год. на тиждень, %				0,85	
Гендерний диспаритет щодо неучасті у робочій силі з причин виконання домашніх обов'язків			-0,80		
Диференціація безробіття за рівнем освіти, в.п.					0,75
Частка неформальної зайнятості осіб з вищою освітою, %	-0,88				
Індекс Кайтца					0,73
Частка працівників з оплатою праці нижче мінімальної, %	-0,79				
Продуктивність праці, грн./ос.					0,70
Ефективізація ринку вільного часу у залежності від освіти, в.п.					0,72
Внесок головних компонент у дисперсію, %	23,29	16,22	13,66	11,13	9,88

Джерело: обчислено автором на підставі даних табл. М1, дод. М

Таблиця 3.16

Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу професійно-
кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Порядок факторів	Факторне навантаження	Зміст фактору
F ₁	3,96	Депривації ринку праці
F ₂	2,76	Реалізація ЕАН на ринку праці
F ₃	2,32	Гендерні обмеження ринку праці для реалізації професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП
F ₄	1,89	Труднощі реалізації принципу гідної тривалості робочого часу
F ₅	1,68	Якість праці: реалізація інтелектуального потенціалу, диференціація в оплаті праці, в тому числі й за її продуктивністю та трудовими витратами часу

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

При означенні якісної змістовності 3-го фактору необхідно враховувати, що напруженість ринку праці – це показник його офіційної (зареєстрованої) частини, що може відчувати вплив інституційного безробіття. Тобто навантаження зареєстрованими безробітними на ринок праці може відбуватися і

за рахунок зайнятих у домашньому господарстві жінок. Особливої гостроти ці проблеми, а також кількісно-якісних диспропорцій на ринку праці набувають у сільській місцевості [280]. Таким чином, результати факторного аналізу свідчать швидше про наявність проблем у процесі реалізації професійно-кваліфікаційного потенціалу на ринку праці, аніж прогресу.

Таким чином, за проведеним аналізом, встановлено низькі показники ЕАН України порівняно з країнами Європи та світу і їх зниження в динаміці, особливо у найбільш продуктивному з погляду поєднання працездатності та досвіду віці – після 35 років, та особливо значного відставання у віці 55-65 роки. Поряд із поглибленням регіональної асиметричності ЕАН та показників її реалізації висновком є заключення про поширення тіньової (неформальної) зайнятості та недостатній якісний розвиток ринку праці у деяких регіонах. Ситуація з поглибленням диференціації призвела до формування груп регіонів за рівнем розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП, де функціональна змістовність належить насамперед якісним чинникам: становище на ринку праці осіб з вищою освітою, гідна тривалість робочого часу, гендерний диспаритет за можливістю участі у робочій силі тощо. Відмітно, що ці ж явища виконують на ринку праці й системоутворюючі функції. Проведений аналіз уможливив висновок: квалітативні аспекти уже формують закономірності розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП в Україні і матимуть у подальшому все більше значення, отже, політика зайнятості повинна бути насамперед спрямована не на вирівнювання кількісних характеристик регіональних ринків праці, а на формування його *якісної зрілості*.

Отже, підсумовуючи статистичні оцінки, на сучасному етапі розвитку квалітативної економіки провідна роль у формуванні ринку праці та реалізації ЛП у трудовій сфері належить якісним чинникам, що говорить про зародження квалітативних змін на ньому та дає підстави для оптимістичних прогнозів при провадженні зваженої політики зайнятості, спрямованої на вирішення проблем, що виявлені. Разом з тим, більшість регіонів концентруються у групах із

середнім та особливо нижче середнього рівнем розвитку, що ставить вимогу регіоналізації політики зайнятості з урахуванням цієї обставини.

3.4. Соціокультурна та екістична компоненти людського потенціалу України

Соціокультурні аспекти розвитку ЛП, його соціокультурна компонента та можливості середовища забезпечувати цей розвиток відіграють особливу роль. З одного, першого, погляду, наявність культурної складової не відіграє вирішальну життєзабезпечуючу роль людського розвитку. Водночас її відсутність або недорозвиток мають прихований і пролонгований негативний вплив на усі сфери життя суспільства. Задоволення культурних потреб, розвиток морально-етичних засад соціуму, інформаційна політика держави – це ті невидимі, але дуже міцні стовпи, що зберігають цілісність держави (як політичну, так і територіальну), національну безпеку, формують відчуття національної єдності і приналежності. У сучасних умовах соціокультурна діяльність суспільства має за показники ефективності високий рівень формування таких новітніх видів нематеріальних цінностей в економіці, як соціальний капітал, соціальна згуртованість та соціальна довіра, соціальна відповідальність, корпоративна культура, а також новітніх інститутів власності – інтелектуальна, ноу-хау, бренди, авторське право. Усі ці види цінностей та ресурсів складають ядро *квалітативної економіки*. Разом з тим, криза формування належного рівня цих цінностей та соціальних інститутів призводить до реальних соціально-економічних і не тільки втрат: *соціальна недовіра до влади в Україні у час пандемії призвела до недотримання обмежень та більшого зростання захворюваності з відповідними наслідками*.

Для встановлення сучасних тенденцій розвитку соціокультурної компоненти ЛП регіонів України дібрано показники, що відтворюють її ознаки (див. п. 2.2). При цьому враховано, що соціокультурний, морально-етичний розвиток суспільства й ЛП відображається у всіх сферах життя та видах людської

діяльності: у громадській активності, системі цінностей, що превалюють у сімейному, трудовому житті, дотриманні стандартів праці та рівні розвитку соціально-трудових відносин, у ставленні суспільства до вразливих, неповносправних, маргінальних верств населення. Цим обґрунтовується добір показників, які, наприклад, відображають *формалізацію відносин у сфері праці* і, відповідно, підвищення соціального захисту працюючих, розвиток *соціальної відповідальності і соціального партнерства*. Про високий рівень дотримання моральних цінностей у сімейному житті свідчить *спільність проживання з особами похилого віку, збереження інституту сім'ї та повноцінного виховання дітей у ній*. Вагомими показниками, що свідчать про розвиток (або руйнацію) культурних, моральних підвалин суспільного і особистого життя є *порочність*: поширення алкоголізму, смертність від ВІЛ, поширення якого у значній мірі спричинене наркоманією, випадковими статевими зносинами. Деякою мірою стримати поширення вищеперерахованих негативних явищ може *релігійність* населення, що не є панацеєю, але швидше сприяє утвердженню моральних засад суспільного співжиття, аніж ні, тим більше в умовах формування постсекулярних цінностей (див. п. 4.1). Так, за результатами соціологічних обстежень з питань релігійності населення регіонів України та ролі релігії у всіх сферах життя [258] 67 % опитаних у 2019 році зазначили, що релігія підвищує моральність і духовність, 58 % вважають, що вона є важливим засобом відродження національної свідомості і культури, 51 % – визначили її одним із чинників демократичного суспільства. При цьому релігійність населення та відповіді респондентів у згаданому обстеженні характеризуються значною регіональною диференціацією.

Важливим показником, який характеризує увагу органів державної влади до духовного розвитку населення регіонів є *фінансове забезпечення*, яке акумулюється у показниках питомої ваги видатків місцевих бюджетів на ці цілі. Наведені міркування обумовили добір показників, який можливо було отримати з наявних даних за регіонами України у динаміці (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Вхідні показники для дослідження розвитку соціокультурної
компоненти ЛП регіонів України

Ознака розвитку	Показники	Напрямок дії
Активність у суспільному житті, становлення громадянського суспільства	кількість громадських організацій, одиниць на 1000 осіб населення (x_1); явки на вибори президента ⁴² , % (x_2);	стимулятори
Рівень розвитку соціально-трудова відносин, соціальне партнерство, соціальна захищеність	питома вага працівників, охоплених колективними договорами, % до середньооблікової чисельності штатних працівників (x_9);	стимулятор
	рівень неформальної зайнятості, % до зайнятих осіб віком 15-70 років (x_8);	дестимулятор
Духовність, моральність, система цінностей особи, сім'ї, суспільства	релігійність населення, % від опитаних, що вважають себе віруючими ⁴³ (x_3); видатки місцевих бюджетів на духовний розвиток, % у структурі видатків місцевих бюджетів (x_{13});	стимулятори
	кількість живонароджених дітей у матерів, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, на 1000 осіб наявного населення (x_6); кількість розірвань шлюбів на 1000 осіб наявного населення (x_7); смертність від хвороби, зумовленої ВІЛ, осіб на 1000 наявного населення (x_{10}); смертність від алкогольної кардіоміопатії, осіб на 1000 наявного населення (x_{11}); смертність від навмисного самоушкодження, осіб на 1000 наявного населення (x_{12});	дестимулятори
Ставлення суспільства до соціально-вразливих та маргінальних верств населення	<i>самотність</i> – питома вага домогосподарств з двох і більше осіб, усі з яких є непрацездатними, % від усіх домогосподарств (x_4); <i>покинутість</i> – кількість обслуговуваних осіб у будинках-інтернатах для осіб похилого віку та інвалідів (дорослих і дітей), осіб на 1000 наявного населення (x_5);	дестимулятори

Джерело: укладено автором на підставі даних [258, 259, 288]

За авторською методикою, викладеною у розділі 2, проведено дослідження диференціації регіонів України за рівнем розвитку соціокультурної компоненти ЛП (дискримінантний аналіз). Результати аналізу представлені у табл. 3.18, рис. 3.20 та 3.21. Вхідні дані, критерії якості моделі, класифікаційні

⁴² Показник обчислений як середнє значення явок на трьох останніх виборів президента України (2010, 2014, 2019 роки) за даними [287].

⁴³ Показник обчислений як середній за роки обстеження за даними [258].

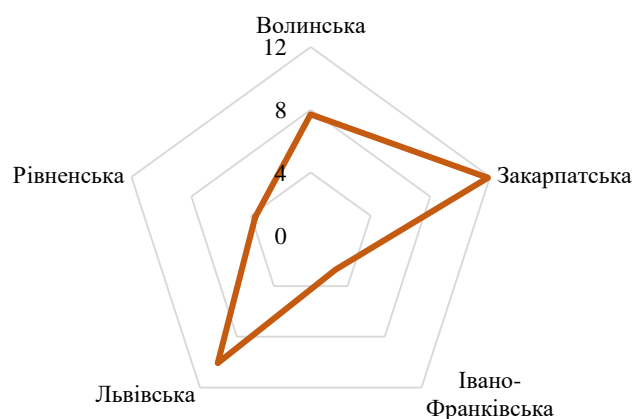
Таблиця 3.18

Класифікація регіонів України за рівнем розвитку ЛП (соціокультурна компонента), отримана у результаті проведення дискримінантного аналізу

Класифікаційні групи за рівнем розвитку	Регіони
Високий	Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська
Середній	Вінницька, Луганська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька
Нижче середнього	Житомирська, Київська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
Низький	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

а) високий

б) середній

в) нижче середнього

г) низький

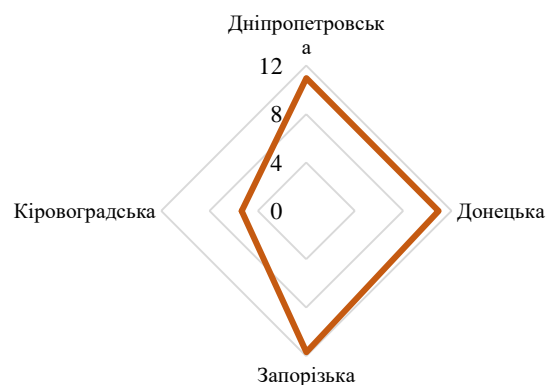

Рис. 3.20. Дискримінаційні групи та відстані Мехаланобіса від центроїдів груп регіонів України за рівнем розвитку соціокультурної компоненти ЛП:

а) високий; б) середній; в) нижче середнього; г) низький

Джерело: побудовано автором на підставі власних обчислень

областями і здебільшого центральними та південними регіонами групи з нижче середнім розвитком досліджуваної компоненти (див. рис. 3.21).

Важливим для виявлення суті розбіжностей є встановлення чинників, що мають найбільший внесок у розрізнення дискримінантних груп. До них відносяться у порядку спадання міри впливу: 1) соціальна відповідальність партнерів щодо охоплення працівників колективними договорами ($F\text{-remove}=14,9$); 2) громадська активність (5,28); 3) смертність населення від хвороби спричиненої ВІЛ (5,28); 4) кількість обслуговуваних осіб у будинках-інтернатах для осіб похилого віку та інвалідів (3,52); 5) політична активність (явка на вибори) (3,28); 6) фінансування духовного розвитку громад (2,56); 7) смертність від алкогольних кардіоміопатій (2,72); 8) релігійність населення (2,28); 9) смертність від самоушкоджень (2,24); 10) самотність – непрацездатні особи, що проживають окремо (1,80).

Внески перелічених показників у дискримінацію регіонів, а також аналітичне порівняння дозволяють виявити деякі закономірності. Західні регіони доволі передбачувано демонструють вищі показники релігійності населення, політичної активності, утворюючи доволі стійку групу з високим рівнем розвитку соціокультурної компоненти. Проте Закарпатська область має деякі відмінності: політична активність є значно нижчою, водночас одним з найвищих показників у всій Україні (за винятком м. Києва, який не було включено в аналіз, а також Сумської області) є кількість громадських організацій. При цьому у Закарпатті найвищі показники сімейності: мало покинутих і самотніх осіб, розлучень. Водночас Західні області не відзначаються високими рівнями соціальної відповідальності бізнесу: частка охоплених колективними договорами не надто висока, натомість неформальна зайнятість доволі значна (окрім Львівської області). Найнижчими є показники самоушкоджень, смертності від ВІЛ, та від алкоголізму (окрім Закарпатської області). Отже, Західний регіон України можна класифікувати як групу областей з високими моральними стандартами, відданістю родинним, релігійним цінностям, політичною активністю.

Інші закономірності простежують у групі з низьким рівнем соціокультурної компоненти. У Кіровоградській області найвищі показники самотності, покинутості, позашлюбної народжуваності. Очевидно, що найвищий рівень самогубств тут є наслідком цих явищ. У Запорізькій області також певною мірою втрачені традиції сімейності, високі показники порочності, розлучуваності. Дніпропетровська область характеризується найвищими показниками смертності від ВІЛ. Донецька область також відзначається високими значеннями показника самотності, що може бути спричинене в останні роки високими рівнями внутрішніх переміщень працездатних осіб і, як наслідок, утворення чисельних домогосподарств, що складаються з непрацездатних осіб. Це також значна соціальна проблема, яка є викликом для української влади. Усі ці регіони не відзначаються високими показниками релігійності (крім Кіровоградської). Водночас у ній є висока неформальна зайнятість. Отже, аналіз групи з низьким рівнем розвитку досліджуваної компоненти говорить про деяку втрату сімейних цінностей, поширення порочності. Осібно позиціонується Кіровоградська область як депресивна в соціально-культурному та особливо у соціально-психологічному плані.

Слід відзначити і деякі примітні тенденції, що стосуються груп у середніх рівнях. Сумська, Луганська, Харківська, Житомирська, Київська області відзначаються вищою соціальною відповідальністю бізнесу (високі показники охоплення колективними договорами, нижча неформальна зайнятість) – те, що якраз недостатньо розвинене у західних областях. Південні області (Миколаївська, Одеська), а також Черкаська, Вінницька і Сумська – це висока громадська активність. Поряд з ними – Закарпатська та Львівська. Це ті регіони, які є піонерами у становленні громадянського суспільства. Тому, незважаючи на популяризовану (і зрештою підтверджену у результаті дискримінантного аналізу) думку про вищі стандарти культурного розвитку на західних теренах, не слід забувати, що поняття соціокультурного розвитку не обмежується релігійністю і ставленням до старших чи вразливих членів родини. Це також і становлення громадянського суспільства, соціальна відповідальність бізнесу,

розвиток соціальних інститутів – довіри, соціального капіталу, соціального інвестування, паростки яких мають потужні резерви у різних регіонах України, хоч вона і залишається дещо розрізненою за соціокультурним профілем. Наприклад, фінансування духовного розвитку з місцевих бюджетів є найвищим у північних і південних регіонах (3,3% видатків місцевого бюджету у Чернігівській області, 2,6-2,9 % – у Миколаївській, Херсонській, Сумській, Одеській у середньому за 2018-2019 роки). Для порівняння: найнижчий в Україні показник у Дніпропетровській області – 1,65 %. Характер розвитку соціально-культурної компоненти ЛП у регіонах виявився цілком різним. Моральний характер його формування підтримується традиціями спадкового виховання і відображає національний тип культури. Натомість соціально-відповідальний і активний тип його творення при вищих (хоча й недостатніх) показниках фінансування є перспективним з погляду включення у конкурентний і соціально-орієнтований європейський простір. При цьому строкатість соціокультурного розвитку в межах України має бути основою регіоналізації підходів до політики розвитку досліджуваної компоненти ЛП.

Результати факторного аналізу для встановлення **системоутворюючих чинників соціокультурної компоненти ЛП регіонів України** компліуються у таких положеннях.

Вхідні показники для проведення аналізу було використано ті самі, що й на попередньому етапі (див. табл. 3.17), а за критерієм «кам'яного осипу» визначено 3 фактори (додаток Н). Результати аналізу відображені у додатку Н та у таблиці 3.19.

Таким чином, факторна модель пояснює 62,66% дисперсії показників, що включені у модель. При цьому більшу частку дисперсії пояснює 1-ий фактор – 35,01 %. Виходячи зі змісту індикаторів у моделі та їх об'єднання у головні компоненти, необхідно інтерпретувати їх зміст. Фактором із найбільшим навантаженням (4,55) є 1-ий, який можна трактувати як рівень збереження і дотримання сімейних цінностей – догляду за особами похилого віку,

Таблиця 3.19

Системоутворюючі фактори соціокультурної компоненти ЛП регіонів України

Показники	Факторні навантаження		
	F ₁	F ₂	F ₃
Громадська активність		0,50	
Політична активність			-0,86
Релігійна активність			-0,68
Самотність проживання непрацевдатних осіб	0,67		
Покинутість (обслуговувані в інтернатах особи)	0,86		
Діти, народжені поза шлюбом			0,71
Розлучуваність	0,83		
Неформальна зайнятість		0,73	
Охоплення колективними договорами		0,61	
Смертність від ВІЛ			0,57
Смертність від алкогольних кардіоміопатій			0,43
Смертність від самоушкоджень	0,88		
Видатки на духовний розвиток		0,70	
Внесок головних компонент у дисперсію, %	35,01	15,62	11,97

Джерело: обчислено автором на підставі даних табл. Н1, дод. Н

неповносправними дорослими і дітьми, розлучуваність, а також поширеність самогубств, що очевидно, є наслідком настання таких складних життєвих обставин, невпевненості у майбутньому, психологічних проблем. Другий фактор (навантаження 2,03) свідчить про розвиток інституційної складової розвитку соціокультурної компоненти і включає громадську діяльність, соціальну відповідальність бізнесу щодо задекларованої зайнятості, підписання колективних договорів, а також видатків місцевих бюджетів на духовний розвиток громад. У третю головну компоненту із факторним навантаженням 1,56 увійшли показники політичної та релігійної активності та, безперечно, пов'язані з останнім смертності від ВІЛ, алкоголізму, позашлюбна народжуваність (табл. 3.20).

Результати факторного аналізу перегукуються з якісною інтерпретацією класифікації регіонів за соціокультурною складовою.

Отже, основні стовпи, на яких ґрунтується культура, мораль, етика, культурна діяльність сучасного українського суспільства, на надто змінилися по

Таблиця 3.20

Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу соціокультурної
компоненти ЛП регіонів України

Порядок факторів	Факторне навантаження	Зміст фактору
F ₁	4,55	Збереження сімейних цінностей
F ₂	2,03	Інституційна складова соціокультурного розвитку
F ₃	1,56	Активність і моральність (порочність) суспільства

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

суті від тих, про які зазначали українські мислителі, у тому числі й економісти минулої доби, лише набули сучасних форм. Це пріоритетність індивідуальної праці та гуртування для досягнення спільних цілей, важливість морально-етичних засад у всіх сферах життєдіяльності, першочерговість їх перед матеріальними цінностями. Українське суспільство пройшло важкі і тривалі випробування, у тому числі й щодо руйнування національних цінностей. Завданням сучасної державної і регіональної політики є їх відродження там, де вони втрачені, підтримка, там де зберігаються. При цьому важливо будувати політику розвитку соціокультурної компоненти з врахуванням пріоритетності загальнонаціональних цінностей та регіональних особливостей – релігійних та родинних засад на заході України, вищих показників соціальної відповідальності у північних та центральних регіонах, громадській активності у південних та деяких інших областях. При цьому особливої уваги потребують регіони Сходу та Кіровоградська область, де існує низка проблем щодо соціокультурного розвитку, які потрібно комплексно і цілеспрямовано вирішувати. Диференціація регіональної політики має йти поряд із цілісною національною політикою розбудови ціннісних орієнтацій українців, суть якою полягає у чіткому усвідомленні національної приналежності у глобалізованому та багатокультурному світі. Слід резюмувати, що соціально-культурна політика є найскладнішою серед усіх інших, тому що відображає ідеологію існування і розвитку державотворчої нації, водночас в умовах соціально-економічних труднощів зазвичай відсувається у кінець списку пріоритетів. При цьому не враховуються результати численних досліджень про залежність економічних

успіхів від особливостей культури, яка визначає поведінку економічних суб'єктів (наприклад, М. Вебер «Протестантська етика та дух капіталізму») [311, с. 176]; від ступеня розвитку інститутів як вияву домінуючої у суспільстві культури; цивілізаційного розвитку від єдності матеріальних, економічних, духовно-культурних складових гідного життя людини (Пирожков С. та Хамітов Н. [270, с. 155]); державотворчі дослідження В. Липинського та Д. Донцова та інші.

Екістична компонента ЛП відображає життєвий простір особи (в особистісному плані), ув'язує її ідентифікацію «місця» у просторі з можливостями виконання життєвих функцій, наповнюючи їх відповідним соціальним, економічним, психологічним змістом. У діяльнісному плані екістична компонента відтворює діяльність індивіда, домогосподарства, суспільства з організації розселенської мережі шляхом вбудовування її у простір та налагодження стійких взаємозв'язків у ній. Можливості розвитку цієї компоненти ЛП пов'язані із кількісними та якісними характеристиками простору, що розширює межі інших видів життєдіяльності людини: освітньої, трудової, культурної, комунікаційної. Цими міркуваннями обґрунтовується добір показників, що включені в аналіз даної компоненти (табл. 3.21). Показники дібрано за період 2010-2019 років.

Наведені показники слугували інформаційним базисом для всебічної оцінки стану, факторів впливу на екістичну компоненту. Насамперед, було виявлено рівень та зміст **диференціації регіонів України за рівнем розвитку цієї компоненти**. Результати аналізу були доволі відмітні. Донецька область із значним відривом потрапила у групу з наднизьким рівнем. Група з високим рівнем була представлена лише одним регіоном – Івано-Франківською областю. Технічні процедурні питання проведення аналізу вимагали або укрупнення групи (що призвело до значного порушення коректності класифікацій), або до пониження цієї області до середнього рівня. При цьому показники диференціації груп за рівнем розвитку були значні (між групою з низьким і нижче

Таблиця 3.21

Вхідні показники для дослідження розвитку екістичної компоненти
ЛП регіонів України

Ознака розвитку	Показники	Напрямок дії
Урбанізація	співвідношення часток міського і сільського населення (x_1);	дестимулятор ⁴⁴
Життєвий простір та його розвиток	міський житловий фонд, м ² на одного міського мешканця (x_3); сільський житловий фонд, м ² на одного сільського мешканця (x_4); прийняття в експлуатацію міського житлового фонду, м ² на одного міського мешканця (x_5); прийняття в експлуатацію сільського житлового фонду, м ² на одного сільського мешканця (x_6);	стимулятори
	щільність населення, чисельність осіб на 1 км ² (x_2); вартість 1 м ² житла, грн. (x_7)	дестимулятори
Комунікаційна активність та її тягар	співвідношення питомої ваги витрат домогосподарств на транспорт у сільській та міській місцевостях (x_8); кількість поїздок в автобусах 1 особою наявного населення на рік ⁴⁵ (x_9); відправлення пасажирів залізничним транспортом (з урахуванням приміських електричок) на 1 особу наявного населення (x_{10}); питома вага зайнятого населення працездатного віку, яке працювало в іншому населеному пункті, поза межами регіону проживання на території України, % до зайнятого населення працездатного віку (x_{11})	дестимулятори

Джерело: укладено автором на підставі даних [259]

середнього розвитком), що дозволяє зробити висновок про глибоку диференціацію розвитку компоненти із тяжінням до нижчих рівнів. Усі вхідні дані та розрахункові результати аналізу представлені у додатку П. Візуалізація та узагальнення класифікації представлено у табл. 3.22 та на рис. 3.22, 3.23.

Таким чином, у групу з високим рівнем розвитку екістичної компоненти віднесено лише 1 регіон, середнім – 12, нижче середнього – 9, низьким – 1 і наднизьким – 1. При цьому існує надзвичайно глибокий розрив між групами з

⁴⁴ Врахований у даному дослідженні як дестимулятор, оскільки сучасні міста в Україні надають більше можливостей комфортного життя, але обмежують розвиток деяких компонент (наприклад, демографічно-валеологічна, з врахуванням віднесення м. Києва до 10 найбільш забруднених міст планети). При цьому враховано сучасні тенденції деурбанізації (руризації) у розвинених країнах, особливо з огляду на розширення можливостей зайнятості без фізичних переміщень.

⁴⁵ Зміст показника (так само як і наступного) як дестимулятора у даному дослідженні розкривається через обмеженість життєвого простору для комплексної організації просторових форм життєдіяльності людини і її родини.

Таблиця 3.22

Класифікація регіонів України за рівнем розвитку ЛП (екістична компонента), отримана у результаті проведення дискримінантного аналізу

Класифікаційні групи за рівнем розвитку	Регіони
Високий	Івано-Франківська
Середній	Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька
Нижче середнього	Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Херсонська, Харківська
Низький	Луганська
Наднизький	Донецька

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

а) середній

б) нижче середнього

Рис. 3.22. Дискримінаційні групи та відстані Мехаланобіса від центроїдів груп регіонів України за рівнем розвитку екістичної компоненти ЛП:

а) середній; б) нижче середнього

Джерело: побудовано автором на підставі власних обчислень

низьким і нижче середнього розвитком, що говорить про важке становище у життєзабезпеченні населення територій у зоні військового конфлікту. Аналітичне дослідження масиву даних у поєднанні з показниками, що внесли найбільший вклад у розрізнення груп: співвідношення міського і сільського населення – 44,22 (F -remove); щільність населення – 14,40; введення в експлуатацію житла у сільській місцевості – 10,48; міський житловий фонд на 1 мешканця – 8,45; перевезення залізницею – 5,05) уможливають наступні узагальнення.

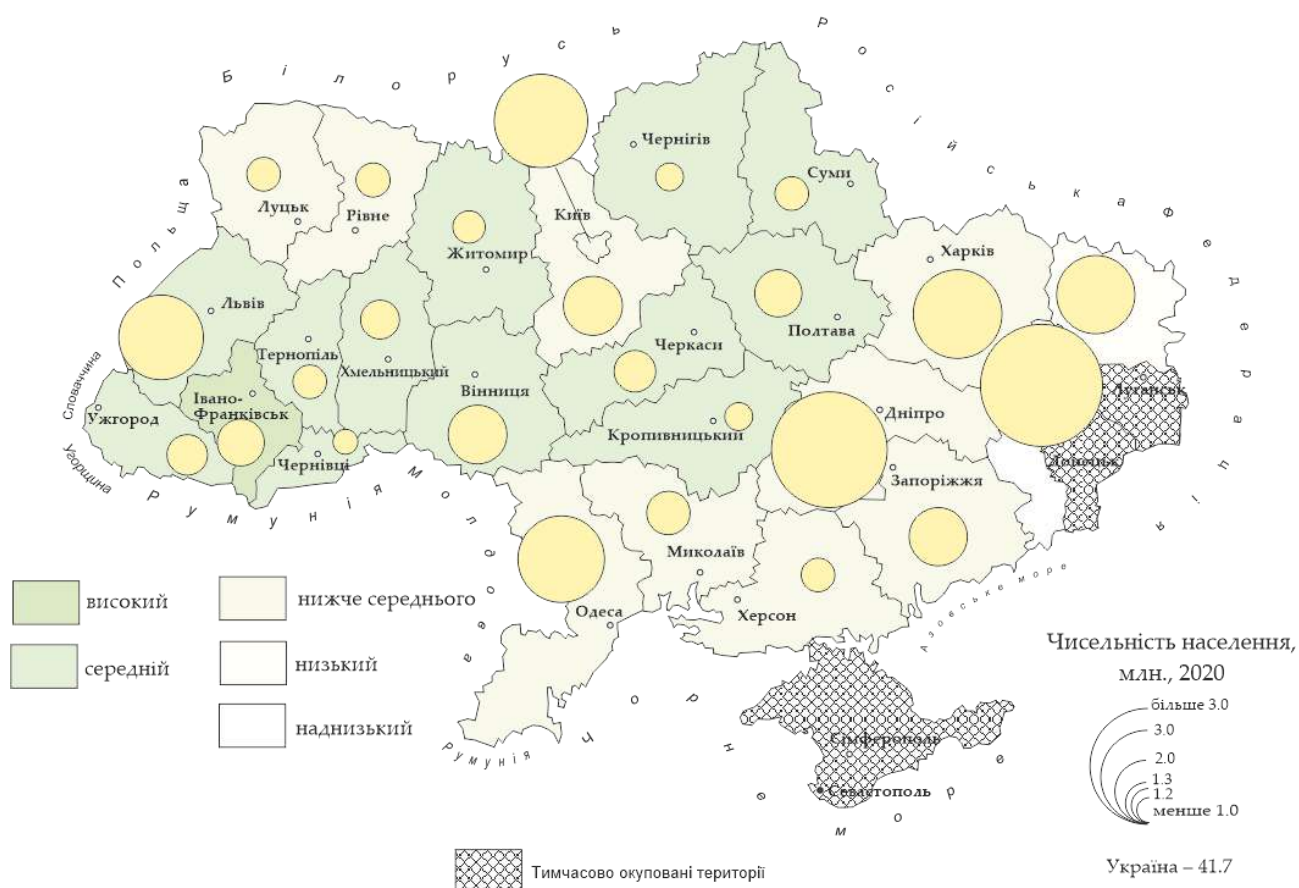

Рис. 3.23. Картографічне відтворення диференціації рівня розвитку ЛПІ регіонів України (екістична компонента)

Джерело: візуалізовано автором на підставі власних обчислень

Екістична компонента ЛПІ регіонів України формується під впливом *двох тенденцій*:

1) *промислова урбанізація* відбувається у регіонах Сходу, деяких південних (Одеська, Миколаївська) областях. Вона характеризується вищими показниками міського населення, розширенням міського житлового фонду, низькими показниками будівництва житла на селі. У теоретичних розвідках французької регіоналістики відповідає «виробничому простору» Р. Ратті та Ф. Де Амброджо;

2) *формування метрополійних центрів* – Київ, Львів, Харків, Суми. Система розселення навколо них (не тільки в областях, але й у ширших просторових межах – ареалах притягування) характеризується поширенням сільського проживання та активізацією транспортних комунікацій, особливо залізничних. Ця тенденція у теоретичному плані розкривається через поняття «полюсів зростання» (Ф Перру, Ж.-Р. Будвіль). Відповідно до підходу

Л. Шаульської та О. Томчук саме метрополійні центри в умовах нової економіки виконують функцію драйверів розвитку територій та формування ЛП нової якості [290]. При цьому і у першому випадку, і у другому закономірно спостерігається підвищення ціни житла у регіонах притягування та концентрації ЛП.

Результати **факторного аналізу системи розвитку екістичної компоненти ЛП** у значній мірі перегукуються з наведеними вище тенденціями (табл. 3.23 та 3.24). Результати проведення аналізу у середовищі ППП Statistica наведено у додатку П.

Таблиця 3.23

Системоутворюючі фактори екістичної компоненти ЛП регіонів України⁴⁶

Показники	Факторні навантаження	
	F ₁	F ₂
Урбанізація (співвідношення міського і сільського населення)		-0,86
Щільність населення		-0,82
Сільський житловий фонд на 1 сільського мешканця	0,80	
Введення в експлуатацію міського житлового фонду	0,62	
Введення в експлуатацію сільського житлового фонду	0,91	
Вартість житла		-0,67
Перевезення залізницею	0,94	
Зайнятість в інших областях	0,94	
Внесок головних компонент у дисперсію, %	37,82	18,83

Джерело: обчислено автором на підставі даних табл. ПІ, дод. П

Таким чином, факторна модель пояснює 56,65% дисперсії показників, що включені у модель (1-ий фактор – 37,81 %, 2-й – 18,83). Виходячи зі змісту показників 1-й фактор описує тенденції розширення та диверсифікації житлового фонду, причому більшою мірою у сільській місцевості, а також переміщення населення з метою зайнятості (маятникова трудова міграція). Другий чинник відображає системні процеси переважання міського населення над сільським, концентрацію населення та зумовлені цим процеси формування ціни на житло у центрах притягування (табл. 3.24).

⁴⁶ Наведено показники, факторні навантаження яких вищі 0,6.

Таблиця 3.24

**Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу екістичної
компоненти ЛП регіонів України**

Порядок факторів	Факторне навантаження	Зміст фактору
F ₁	4,16	Розвиток метрополійних центрів – «полісів зростання»
F ₂	2,07	Розвиток «виробничих просторів», «промислових округів»

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

Насамкінець потрібно підсумувати, що екістична складова ЛП серед усіх інших компонент найбільше перебуває під впливом усіх інших, особливо з урахуванням тривалих періодів формування системи розселення під потреби промислового розвитку. Соціально-географічний простір формується як складна мережа центрів унаслідок дії економічних, адміністративних, соціально-культурних процесів і відтворює їх закономірності. Однак самостійне системоутворююче начало притаманне і екістичній системі, особливо в умовах розширення влади територіальних громад. Реалізація інтересів і потреб громади може змінювати соціально-економічний профіль регіону шляхом створення освітніх центрів, формування та розвитку перспективних, інноваційних видів економічної діяльності, розбудові комунікацій, культурного поступу, формуюючи «поліс» економічного зростання. Тому політика розвитку екістичної компоненти має бути врахована при розробці стратегії ЛП регіонів України.

3.5. Міграцієзумовлені якісні зміни людського потенціалу

Міграція стала невід’ємною об’єктивною складовою глобалізованого світу. Активізацію міграційних аспірацій у європейському просторі спричиняють поглиблення економічної асиметричності розвитку, воєнно-політичні кризи, лібералізація візових режимів (і водночас необхідність прийняття вимушених регуляторних рішень, спрямованих на підвищення національної, епідеміологічної безпеки), дисбаланси ринків праці, зростаюча

конкуренція за людські ресурси. Фактично у сучасних умовах міграційні процеси набули такого масштабу, що часто виходять за межі контролю урядів та міждержавних організацій. Більше того, новітні виклики, що постали перед світом у вигляді пандемії, примусили країни вирішувати низку проблем, що є наслідками масових міграцій.

Дослідження якісних змін ЛП унаслідок міграцій має спиратися на осмислення їх причин, підходи до яких були висвітлені у розділі 1 (п. 1.4). Встановлено, що основними причинами міграцій є пошук кращих умов проживання (добробуту, безпеки, притулку – як правило, незворотня міграція), а також пошук вищих заробітків (трудова міграція, що може мати тимчасові і навіть короткострокові форми). Такий поділ диференціює виявлення якісних втрат ЛП, насамперед, на незворотні втрати та потенційні. Разом з тим, на практиці ці причини і, відповідно, види міграцій на завжди можливо виокремити.

Україна уже багато десятиліть входить у перелік країн із найчисельнішою діаспорою (у 1990 році – 4-е місце у світі, у 2019 – 8-е за рахунок інтенсифікації потоків біженців та мігрантів у світі [305]. Особливо останнє століття характеризувалося для України значними міграційними переміщеннями – як добровільними, так і вимушеними. В останні десятиліття поштовхом для активізації міграційних настроїв стали розпад Радянського Союзу, економічний спад, пізніше – лібералізація кордонів, візових режимів. При цьому західні регіони країни – традиційно міграцієорієнтовані, як правило, з трудових причин. У 2019 році поза межами України проживає 5,9 млн. українців (2,17 % усіх емігрантів). 81 % з них локалізуються у європейських країнах [305]. Найбільше зацікавлення українців як з погляду трудової, так і незворотньої міграції викликають близько розташовані ринки праці – Російська Федерація, Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, а також країни, що мають відносно ліберальне міграційне законодавство та спрощені процедури натуралізації – Італія, Іспанія, Португалія [285].

Про прямі втрати демографічної складової ЛП свідчать дані ООН та Міжнародної організації з міграції щодо чисельності і динаміки українців, народжених поза межами рідної країни (рис. 3.24–3.27 та додаток Р).

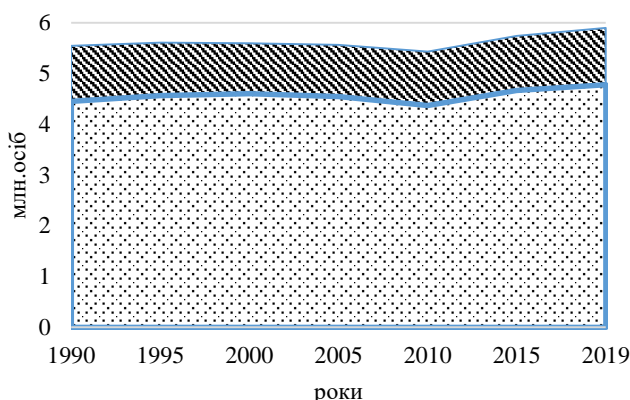

Рис. 3.24. Динаміка чисельності українців, народжених поза межами України, 1990–2019 роки, млн. осіб

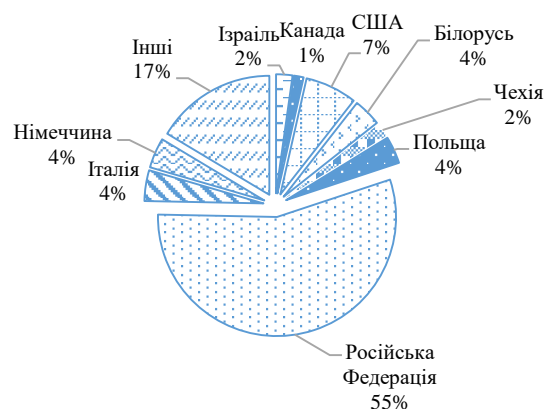

Рис. 3.25. Структура населення українського походження, народженого поза межами України за країнами, 2019 рік, %

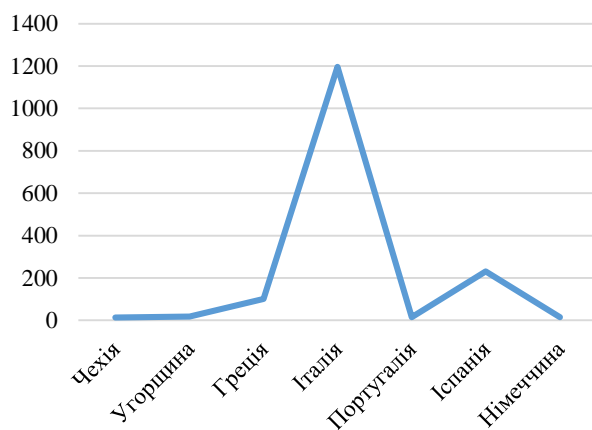

Рис. 3.26. Зростання чисельності українців, народжених поза межами України, у 2019 році порівняно з 1990 роком, за країнами найбільшого приросту, рази

Джерело: побудовано автором за даними [305]

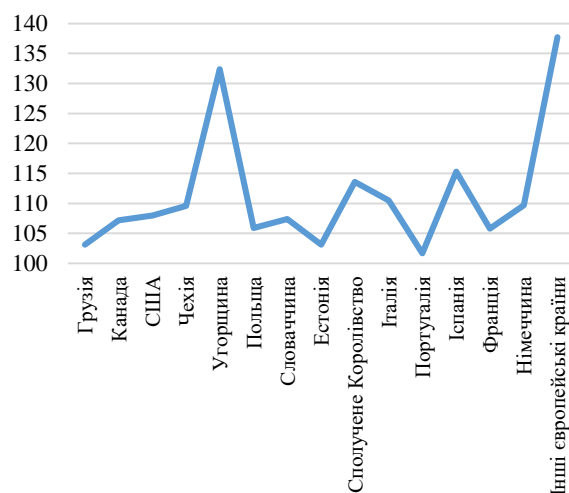

Рис. 3.27. Зростання чисельності українців, народжених поза межами України, у 2019 році порівняно з 2015 роком, за країнами найбільшого приросту, %

Дані рисунків 3.24–3.27 свідчать про неоднорідність перебігу процесів міграцій українців у світі, хоч загальна їх чисельність змінилася незначно – на 5,4 % у 2019 році порівняно з 2000 та на 6,4 % – з 1990 роком. Разом з тим, у межах конкретних територіальних міграційних систем прослідковується південно-західна орієнтація міграційних переміщень українців у Європі: країнами призначення у 2000-х роках були Італія, Іспанія, Греція, Угорщина та Чехія – ті країни, у яких темпи зростання чисельності українців були найвищими.

Незмінним лідером за чисельність українців за походженням залишається Російська Федерація, що зумовлено, насамперед, історико-політичними причинами. Слід зазначити, що за даними Світового банку та ООН міграційні коридори РФ – Україна та Україна – РФ відносяться до трійки наймасовіших потоків мігрантів у світі [304].

Певне уявлення про країни-лідери за чисельністю українців у світі надають дані табл. 3.25. У 2000-х роках міграція у Європі набула надзвичайно строкатого характеру. У межах кожної з сформованих пар країн – учасників міграційних переміщень існує низка специфічних, притаманних у значній мірі тільки їм рис. Утворилася численна множина територіальних міграційних систем, що носять поліцентричний характер. Особливості кожної з цих систем зумовлені історико-географічними причинами, нерівністю та асиметричністю соціально-економічного розвитку, політичними кризами, а також діяльністю інститутів на них. *Тому міграційна політика повинна базуватися на врахуванні усіх причин та особливостей міграційного відтоку українців.*

Таблиця 3.25

Рейтинг країн за найчисельнішими групами українців, що народжені за межами країн призначення і проживають у них, 2019 р.*

Країна	Середньорічна чисельність українців, тис. осіб	Місце у рейтингу серед країн-донорів наймасовішої міграції
Російська Федерація	3 300	1
Казахстан	353,2	2 (після Російської Федерації)
Білорусь	222,9	2 (після Російської Федерації)
Польща	218,7	1
Ізраїль	131,4	2 (після Марокко)
Чехія	110,3	1
Угорщина	55,6	2 (після Румунії)
Молдова	42,5	1
Естонія	22,4	2 (після Російської Федерації)
Латвія	13,1	3 (після Російської Федерації та Білорусі)
Грузія	12,2	3 (після Російської Федерації та Вірменії)
Литва	11,5	3 (після Російської Федерації та Білорусі)
Словаччина	10,8	3 (після Чехії і Угорщини)

* наведені тільки ті країни, де Україна входить у трійку країн – донорів найчисельнішої міграції

Джерело: узагальнено автором за даними [302]

У загальному за даними табл. 3.26 можна відзначити, що історичне тло становлення української державності зумовлює деякі причини розподілу українців серед наведених країн. Значні за обсягами показники їх присутності у Казахстані та Білорусі більшою мірою зумовлені процесами переселення та політики асиміляції, що проводилась Радянським Союзом. Не цілком надаються до однозначного трактування міграції між Україною та РФ, прибалтійськими країнами та Ізраїлем. Пріоритетно трудовими причинами можна пояснювати присутність українців у Чехії, Польщі, Словаччині, Угорщині.

Найвідчутнішими втратами ЛПІ для країни-донора є особи працездатного віку, що складають осердя як демографічного, так і трудового потенціалу. Про наявність і масштаби таких втрат свідчить присутність та залученість українців працездатного віку в економіках інших країн (додаток Р та рис. 3.28–3.31).

Наведені дані дають підстави для висновків про перелік країн призначення, за якими Україна несе здебільшого незворотні кількісні і, відповідно, якісні втрати ЛПІ – це Німеччина, Литва, Греція, Угорщина, Латвія, Словенія – країни, де значна чисельність українців, що характеризуються меншими, чим інші резиденти і нерезиденти країни.

Натомість високі рівні зайнятості у Чехія, Ізраїлі, Італії, Іспанії свідчать про пріоритетні мотиви прибуття українців – трудова міграція. Нижчі рівні зайнятості можуть характеризувати також наявність незареєстрованої праці (як може бути поширено серед українських жінок у Греції чи Італії) або про відносно вищі показники економічної неактивності, які виникають унаслідок більшої кількості міграцій з сімейних причин – возз'єднання сім'ї (наприклад, Німеччина). У прибалтійських країнах також може бути поширеним приїзд українців з метою роботи на засадах фрілансу, що зумовлює формування низького значення показника зайнятості. Також імовірно, що значними є обсяги міграції з сімейних причин (возз'єднання сім'ї) у Німеччині, Іспанії, Італії, де первинні хвилі міграції у 90-х роках створили основу для кумулятивного нарощування міграційного потенціалу.

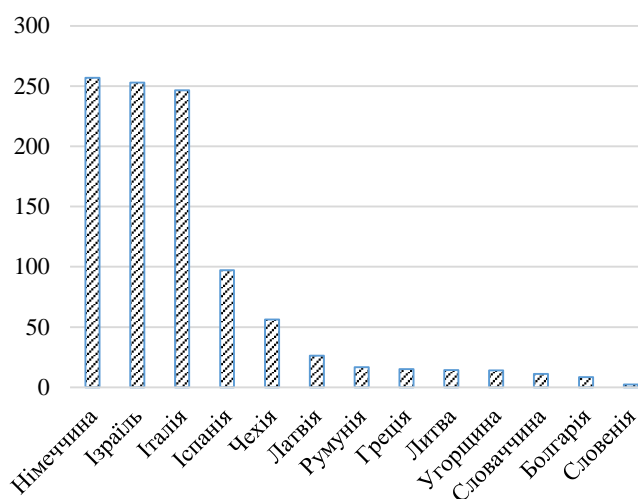

Рис. 3.28. Чисельність населення працездатного віку, що народжене в Україні, за країнами перебування, 2017 або 2018 рік, тис. осіб

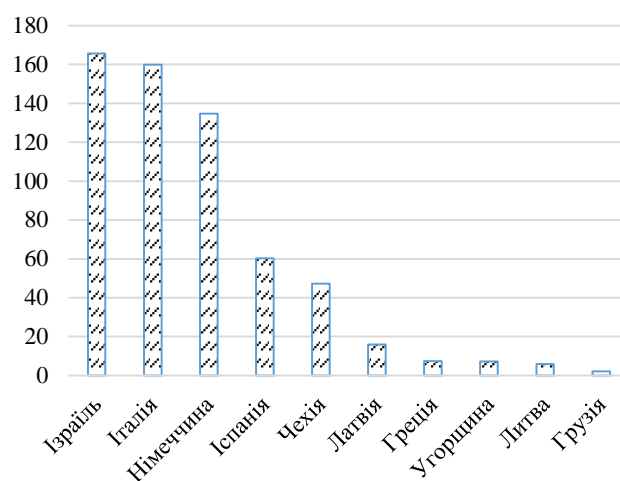

Рис. 3.29. Чисельність зайнятого населення, що народжене в Україні, за країнами перебування, 2017 або 2018 рік, тис. осіб

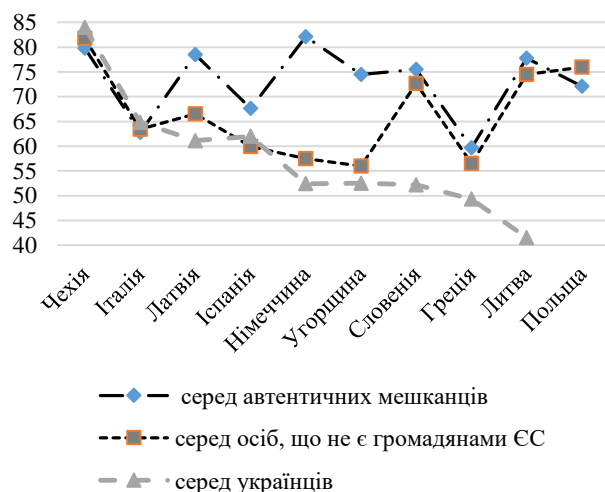

Рис. 3.30. Рівні зайнятості серед громадян європейських країн, не громадян та українців у цих країнах, % від населення відповідної категорії віком 15-64 років, 2018 рік
Джерело: побудовано автором за даними [295, 308]

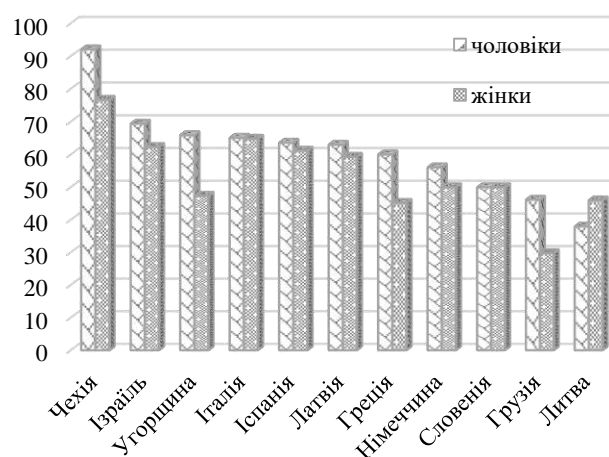

Рис. 3.31. Рівні зайнятості чоловіків і жінок – українських мігрантів у деяких країнах, 2017 або 2018 рік, % до чисельності українських мігрантів відповідної статі

Більш детальні дослідження міграційних аспірацій українського населення стикаються зі серйозною проблемою відсутності достовірної інформації. Виникає ситуація, коли деякі країни володіють повнішою базою щодо українців за кордоном, аніж сама Україна. Слід зазначити, що органами статистики України тричі проводилися вибіркові обстеження з питань трудової міграції населення, – у 2008 [263], 2012 [262] та 2017 роках [264]. Деякі соціально-демографічні характеристики українських трудових мігрантів за результатами обстежень 2015-2017 років відтворені у додатку Р. Разом з тим, дані, отримані у результаті обстежень, суттєво відрізняються від інформації, що подають

європейські джерела. Так, наприклад, чисельність мігрантів у Німеччині у десятки разів відрізняється від даних федеральної статистики. Разом з тим, методологія опитувань мала досить жорсткі рамки щодо календарних періодів перебування, не враховувала маятникових мігрантів, осіб (родин), що не повернулися і, зрештою, була суттєвим кроком уперед для отримання інформації щодо міграції. Реальні обсяги міграцій українців, очевидно, є вищими.

Отже, відповідно до обстежень у референтні періоди у 2005-2008 роках за кордоном перебувало 1,5 млн. мешканців України, що становить 5,1 % населення відповідного віку, у 2010-2012 – 1,2 млн. (3,4 %), у 2015-2017 – 1,3 млн. осіб (4,5 %). Разом з тим, оцінки науковців значно відрізняються. Так, за даними науковців Інституту демографії і соціальних досліджень НАНУ [265], за межами України одномоментно працює 3 млн. українців.

Відмінності у міграційній політиці, що проводять країни, а також інші об'єктивні причини зумовлюють специфіку кожної територіальної міграційної системи. При цьому формуються двоїсті (*дуальні – dual*) поліцентричні ринки праці, де особливості систем використання праці двох країн відіграють роль сил «притягання – виштовхування», а суміжні країни впливають на специфіку міграційних потоків через політичні, економічні, інституційні фактори. Таким чином формуються особливості обігу робочої сили у межах таких ринків праці [94]. Причому зазвичай у силу асиметричності розвитку одна з країн стає донором і зазнає певних якісних втрат ЛП, що в умовах *квалітизації економіки* особливо важливо. Тому необхідним у цьому контексті є виявлення механізмів функціонування територіальних міграційних ринків праці (ТМРП). При цьому слід враховувати можливі наслідки для обох країн. Країни – центри притягування переслідують власні інтереси, які суперечать інтересам країни-донора. У результаті диспропорції у розвитку можуть поглиблюватися, набувати характеру якісних, незворотніх втрат та мати мультиплікативний ефект. При оцінці таких втрат необхідно враховувати домінуючі причини міграції у контексті формування ТМРП, які зумовлюють характеристики ЛП мігрантів. При цьому реальним оцінкам теперішніх та майбутніх квалітативних змін ЛП

України перешкоджає відсутність повної інформації про міграцію, а також відповідних наукових досліджень.

Тому, в умовах недосконалості та обмеженості українських статистичних даних оцінка імовірних міграційзумовлених якісних втрат ЛПП може ґрунтуватися на дослідженні територіальних міграційних ринків праці у конкретних геопросторових координатах з використанням статистичних джерел приймаючої країни.

У подальшому дослідженні виявлено *закономірності формування ТМРП «Україна – Німеччина» для встановлення квалітативних (якісних) змін ЛПП України на різних рівнях (особи, домогосподарства, держави) для розробки у подальшому заходів щодо запобігання таким втратам.* Для розкриття питання вирішено такі завдання: встановлення тренди міграційних процесів та деякі особливості міграційної політики Німеччини та Польщі; ідентифікацію чинників «притягування» та «виштовхування» на українсько-німецькому ТМРП з урахуванням впливу транзитного ринку Польщі; виявлення специфічних рис використання міграційної праці українців та на цій основі систематизацію квалітативних змін ЛПП на різних рівнях.

З об'єктивних причин між Україною та Німеччиною сформувався стійкий міграційний потік та коридор. Водночас географічно він пролягає через Польщу. Системний характер міграційного вектору «Україна – Німеччина» та сформовані закономірності перерозподілу міграційного потенціалу у межах цієї напряду дають підстави говорити про її життєздатність та подальший розвиток. Врахування впливу Польщі, у тому числі й як конкурента за робочу силу, а також виявлення відмінностей у міграційних ринках праці дозволяє глибше дослідити можливі якісні зміни ЛПП.

Німеччина не належить до країн масової міграції українців, водночас міграційний потік доволі стабільний. 12% українців, що постійно проживають у ЄС сконцентровані у Німеччині [267].

У 2015 році Німеччина стала лідером серед європейських країн за показником чисельності населення, народженого поза межами країни,

нараховуючи 12 мільйонів мігрантів [299]. Кожний шостий мешканець Німеччини – мігрант, причому у віці 19-40 років частка ще вища [292]. Порівняно з такими обсягами кількість українців є не такою значною, водночас суттєвою. Так, за даними Федерального статистичного офісу у Німеччині проживає 131 тис. громадян України (на 31.12.2018р.) та 323 тис. етнічних українців (0,4 % усього населення) [128]. У 2018 році на території Німеччини перебувало 255 тис. українців; щорічні обсяги офіційного прибуття у країну у середньому удвічі перевищують показники вибуття [291]. Найчисельніші групи українців локалізуються у південних і східних федеральних землях (20 % – у Баварії), а також у містах Берліні, Гамбургу, Бремені [292]. У динаміці чисельність українців у цій країні у 2019 році порівняно з 1990 зросла у 15 разів [305]. Особливо стрімке зростання міграції відбувалося у 1990-х роках, а також певне пожвавлення після 2014 – темпи становили у середньому 10 % приросту щороку.

Методично дослідження ТМРП Україна – Німеччина спирається на статистичні прийоми економічного аналізу, а також на метод головних компонент. Факторний аналіз є обґрунтуванням побудови моделі із виявленими латентними факторами, які впливають на неї, силу дії яких можна визначити у конкретних кількісних даних (факторних навантаженнях). При проведенні факторного аналізу було застосовано прийоми обертання для полегшення інтерпретації даних.

Слід зазначити, що у факторну модель було включено витрати домогосподарств на освіту в Україні. Зроблено це з кількох міркувань: 1) за оцінками фахівців Міжнародної організації праці 27 % заощаджень українських мігрантів використовуються на освіту дітей [267]; 2) за теорією кумулятивної причинності сімейної міграції значною є ймовірність переїзду дітей, що отримали освіту в Україні у країну перебування батьків – мігрантів; отже, накопичення людського капіталу, інвестування у нього відбувається в Україні, а його використання – вже в іншій країні; 3) відповідно до неокласичної теорії

людського капіталу [307], зростання висококваліфікованої міграції призводить до зростання інвестицій в освіту.

При аналізі міграції виникають проблеми значних розбіжностей у деяких даних, залежності достовірності офіційних даних від національної політики регулювання ринку праці та трудової міграції. В умовах ліберальної міграційної політики пасткою недостовірності інформації може бути наявність значної її незареєстрованої форми, яка проявляється у нелегальній, короткостроковій, маятниковій, нечітко означеній для офіційних джерел за причиною тощо. У багатьох країнах (і не виняток Україна) проблемою є відсутність достовірного статистичного обліку еміграції; застарілі дані щодо перепису населення (за 30 років незалежності в Україні проведено лише один перепис населення в 2001 році). У таких умовах доводиться спиратися на оціночні показники, приймати порогові значення, проводити компаративний аналіз даних з різних джерел, здебільшого закордонних. При цьому співставлення даних повинне відбуватись за умови чіткого розуміння джерела інформації та способу її збору, що зумовлює специфіку її подання і змісту. Більша розбіжність може свідчити про певну втрату контролю однією із країн над власними кордонами та демографічною ситуацією.

Так, за даними німецького федерального управління з питань міграції та біженців [291], а також Федерального статистичного офісу [128] щорічне прибуття українців у середньому у 1,8-2 рази перевищує їх вибуття з країни. Біля 6 тис. українців щорічно залишаються, що має кумулятивний ефект щодо чисельності українців у Німеччині (рис. 3.32). Також про обсяг офіційно працюючих у країні мігрантів можна судити з чисельності осіб, що підлягають соціальному страхуванню. Таких у Німеччині з числа українців у 2018 році налічувалося 44,8 тис. і ще 9 тис. осіб мали часткову зайнятість, тому внески не сплачували [298]. При цьому лише у 2018 році з дозволами на роботу у Німеччину прибуло 9576 українців [298]. У той же час, за даними модульних

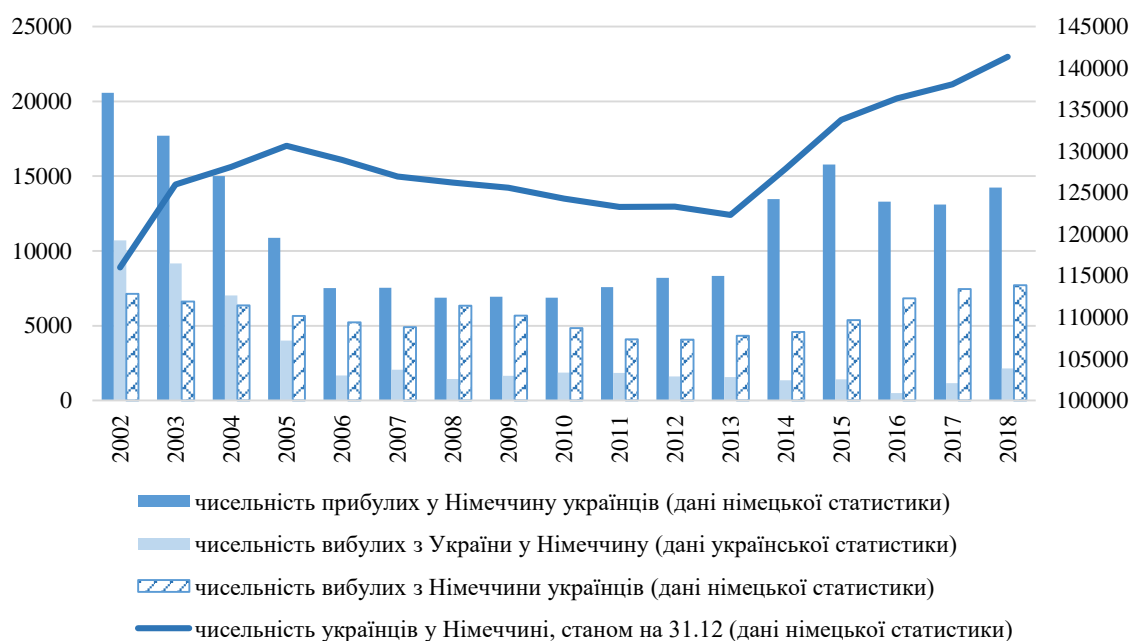

Рис. 3.32. Динаміка формування чисельності українців у Німеччині у 2002-2018 роках за різними джерелами, осіб*

* Чисельність прибулих у Німеччину (темніший ряд) та вибулих з України (світліший) мали б співпадати або бути близькими за значеннями. У середньому за ряд років дані українських джерел щодо виїзду з країни менші від офіційних німецьких даних у 10 разів. Розбіжність між даними свідчить про недостовірність (неповний облік) даних або про наявність транзитних переміщень. Графік за допоміжною віссю відображає зростання чисельності українців у Німеччині станом на кінець відповідного року.

Джерело: побудовано автором за даними [262-264, 292]

вибіркових обстежень, що були проведені в Україні органами статистики, у 2015-2017 роках у Німеччині перебувало з метою працевлаштування 10,2 тис. українців [264]. Навіть враховуючи достатньо обмежувальні критерії віднесення до цієї когорти (детальніше [111, с. 79]), масштаби міграції видаються дещо більшими. Тому, на нашу думку, отримані у результаті вибіркових обстежень дані, дуже цінні в умовах дефіциту інформації, однак придатні швидше для якісного аналізу.

Ще більші розбіжності спостерігаються у даних щодо перебування українців у Польщі. Так, за даними ООН [305] чисельність українців у Польщі у 2019 році становила 218,7 тис. осіб і зросла порівняно з 2015 лише на 5,9 %. Водночас за даними польських оціночних досліджень на кінець 2015 року у Польщі на постійній та тимчасовій основі перебувало 283,7 тис. громадян України від 18 років, а 2016 – вже 455 тис. [297]. З того часу додаткове

міграційне сальдо прибуваючих на постійне проживання українців у Польщу становить 1,3 -1,9 тис. осіб щорічно [297]. Розбіжність у даних можна лише частково пояснити високими темпами натуралізації українців у Польщі: як зазначає ресурс Wschodnik.pl. [313], за період 2010-2018 років 10-13 тис. українців щорічно отримували «карту поляка» (громадянство), що складає більше 50 % натуралізованих іноземців, при тому, що в останні роки Польща дещо ускладнила процедури надання таких документів.

У поліцентричному ТМРП щодо Німеччини Польща відіграє роль донора. За даними польського статистичного управління починаючи від 1991 року у Німеччину емігрувало 342,7 тис. поляків і щорічні середні втрати (від'ємне сальдо міграції) Польщі становлять 10 тис. осіб [297]. Водночас за даними німецької статистики щорічний приріст польських громадян на її території становить 10 % і відповідно у 2018 році чисельність поляків у Німеччині налічувала 1,668 млн. осіб [128].

У таких умовах для поповнення лав працівників і задоволення попиту на ринку праці Польща вимушена проводити сприятливу міграційну політику і залучати доволі якісну українську робочу силу. Відповідно Польщею було видано у 2018 році 238,3 тис. дозволів на працю для українців (73 % усіх дозволів), з них більше 50 % – тривалістю більше року [310]. Що важливо у контексті теми дослідження, найбільша концентрація дозволів для українців – у центральних та західних регіонах Польщі (зокрема, у Любуському воєводстві – понад 85%). Крім того, значно поширенішим є працевлаштування за спрощеними процедурами: сезонні дозволи на роботу, заяви про доручення виконання роботи іноземцю (до 2018 року – декларації про намір доручити роботу іноземцю) для громадян Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдови, Росії та України [301]. Такі заяви передбачають короткострокову трудову міграцію (до 1 року), але їх число у 6,6 рази перевищувало кількість звичайних дозволів на працю [310]. Так, у 2018 році було підтверджено 1,446 млн. декларацій про доручення виконання робіт для українців (91,4 % від усіх) та 119,9 тис. дозволів на сезонну працю (98,8 %) [310]. Не можна відкидати також високу ймовірність

нелегальної зайнятості українців у Польщі, що може носити різні форми сезонну, маятникову, циркулюючу, епізодичну, оскільки законодавство дозволяє перебування іноземця упродовж 3 місяців без зазначення офіційної підстави. Такі обсяги можна оцінювати лише приблизно. Так, за оцінками польських дослідників у 2017 році у Польщі як з метою зайнятості, так і з інших причин перебувало 900 тис. громадян України [300]. Вільне переміщення значно утруднює облік та узагальнення даних щодо трудової міграції. Українська служба статистики очевидно випускає з уваги якісь переміщення, бо оперує даними щодо 506,5 тис. українських трудових мігрантів у Польщі у період 2015-2017 років [264]. Ці дані також не дають достатньо повної картини. М'яка міграційна політика послаблює контроль держави за потоками мігрантів – оцінювати реальні їх обсяги стає складніше.

Отже, Польща намагається проводити політику вирішення проблеми дефіциту робочої сили шляхом залучення трудових мігрантів, водночас ця чисельна когорта українців створює потужний резерв поповнення ринку праці Німеччини. У такому контексті Польща виконує роль транзитного ринку праці, що якраз і може певною мірою пояснювати вищевказану (рис. 3.32) розбіжність у даних щодо прибуття українців у Німеччину та вибуття їх з України. Сприяють цьому набутий міграційний, в тому числі й трудовий, досвід, додаткові вміння, близькість країн. Бар'єром залишається знання мови та інституційні перепони селекційної політики Німеччини щодо трудової міграції, що, однак, поступово пом'якшується.

Німеччина представляє в останні роки особливе стабільне зацікавлення з боку українців з кількох причин:

1) геополітичних: з початком військового конфлікту у 2014 році східноорієнтований вектор міграційних зацікавлень українців (Російська Федерація) змінився на пріоритетно західний;

2) соціально-демографічних: значний вплив на стабільну динаміку міграційних потоків у Німеччину має сформований у попередні роки

міграційний потенціал. Так, з усіх виданих українцям у 2018 році видів на проживання 46 % - з причин возз'єднання сім'ї [291];

3) структурно-економічних: привабливість німецького ринку праці для українців;

4) ринково-трансграничних: особливе значення транзитного ринку праці Польщі.

Сукупність дії цих факторів та середовище формування українсько-німецького ТМРП зумовлює його специфічні особливості, які виявляються у кількісно-якісних (наприклад, структурних) відмінностях у попиті на працю, іншій ціні праці тощо. Формуються риси ТМРП, які не притаманні національним ринкам праці країни-донора та країни призначення. Фактично у територіальних межах Німеччини існують відмінні характеристики зайнятості та безробіття для працівників-мігрантів з різних країн. Тому для встановлення впливу ТМРП на квалітативні зміни ЛП України важливо виокремити, систематизувати та визначити головні його особливості та характерні риси. Для цього сформовано масив показників, що формують фактори ТМРП. Вплив цих факторів зумовлюватиме специфіку та спрямованість потоків (насамперед, міграційних, а також інших). Інтенсивність та напрям деяких з цих потоків може свідчити про якісні втрати ЛП, або ж про можливості нарощування якості.

Показники, що характеризують присутність українців у Німеччині, в тому числі й з метою трудової діяльності, а також співставлення їх з деякими показниками українського ринку праці, було укладено у 4 блоки. З метою побудови моделі сформовано динамічні ряди показників за 2007-2017 роки. За методом головних компонент (*principal components*) за кожним із блоків було проведено факторний аналіз. Аналіз дозволив виділити по два фактори у кожному із блоків (у першому – три). Результати аналізу відображені у таблиці 3.26 (скорочені, повні результати наведені у додатку С).

На наступному етапі в аналіз було включено усі показники, що відображають дію першого фактору (F_1). У результаті залишились чинники, що

Таблиця 3.26

Особливості розвитку українсько-німецького ТМРП: результати
факторного аналізу, 2007-2017 роки

Блоки показників, що характеризують особливості ТМРП	Внесок головних компонент у дисперсію по блоку, %		
	F ₁	F ₂	F ₃
Соціально-демографічні та інституційні	59,2	23,4	16,0
Можливості та депривації міграційного ринку праці у Німеччині	71,8	17,1	
Фінансові та безпекові	67,7	20,5	
Кон'юнктура ТМРП	65,7	25,7	

Джерело: обчислено автором за даними [128, 291, 292]

характеризують диференціацію стану ринку праці українців у Німеччині та ринку праці усіх мігрантів, а також рівень освіти українців. Отже, у механізмі формування ТМРП провідна роль належить факторам «притягування».

Таким чином, поглиблений аналіз дозволив виділити основні системоутворюючі чинники українсько-німецького ТМРП та відповідні передумови квалітативних змін ЛП:

1) *Соціально-демографічні та інституційні особливості.* Чисельність населення українського походження у Німеччині стабільно зростає. Пік міграційної активності українців у 90-х роках зумовив динаміку швидкості натуралізації, для якої потрібне проживання на території Німеччини щонайменше 8 років. Географічна віддаленість Німеччини, міграційна політика та умови життя в ній формують специфіку соціально-демографічного складу мігрантських родин, формування кумулятивного міграційного потенціалу. Характерним є склад домогосподарств українських мігрантів. У 2018 році середнє домогосподарство українців було більш численним, однак з меншою кількістю працюючих, аніж, наприклад, польських родин у Німеччині [128]. Також високими є показники міграції молоді – серед 11 країн наймасовішої міграції з України Німеччина посідає 2-е місце за часткою молоді до 34 років [264]. Таким чином, створюється основа для демографічного відтворення українського населення в Німеччині [255]. Високими є показники міграції

українців з причин возз'єднання сім'ї. На ТМРП це знаходить свій вираз у нижчих показниках економічної активності і вищому ризику бідності.

2) Можливості та депривації міграційного ринку праці. Кон'юнктура ТМРП.

2.1) Освітньо-кваліфікаційні особливості. Трудова міграція – це об'єктивно зумовлений вибір людини, яка не може знайти гідного застосування своїх знань і вмінь на батьківщині. Тому втрата освітньо-професійного потенціалу буде завжди, а для оцінки її глибини варто застосовувати компаративний аналіз із врахуванням можливостей ринку праці країни-донора [306]. Специфіка цього аналізу передбачає: 1) *співставлення освітньої структури мігрантів у загальному та за країною призначення*; 2) *оцінку відповідності кваліфікації мігранта та рівня роботи, що він виконуватиме у країні призначення*. Значні відхилення у показниках, що порівнюються, свідчатиме про наявність втрат. При цьому важливо розуміти, що період напіврозпаду знань, отриманих для здійснення професійної діяльності, може становити 2-5 років у залежності від їх обсягу, швидкості оновлення і змін. Тому кваліфікація працівника за такий період роботи не за спеціальністю може бути втрачена. У цьому контексті важливо, що 23,5 % українських трудових мігрантів перебували у Німеччині більше 12 місяців [264]. У динаміці хвиля трудової міграції високоосвічених українців у Німеччину припала на початок 2010-х років, коли питома вага мігрантів з вищою освітою сягала 90% (рис. 3.33). У подальшому частка осіб з вищою освітою, що виїжджали до Німеччини, і далі була вищою, ніж у середньому. Така структура трудової міграції свідчить про наявність серед мігрантів осіб, що володіють необхідним набором рис, соціальними компетенціями для здійснення підприємницької діяльності, можуть здійснювати ефективні соціальні комунікації.

Імовірність втрати професійно - кваліфікаційного потенціалу працівників оцінюється шляхом співставлення рівня кваліфікації українських мігрантів та складності робіт, яку вони виконують у Німеччині, а також аналізуючи

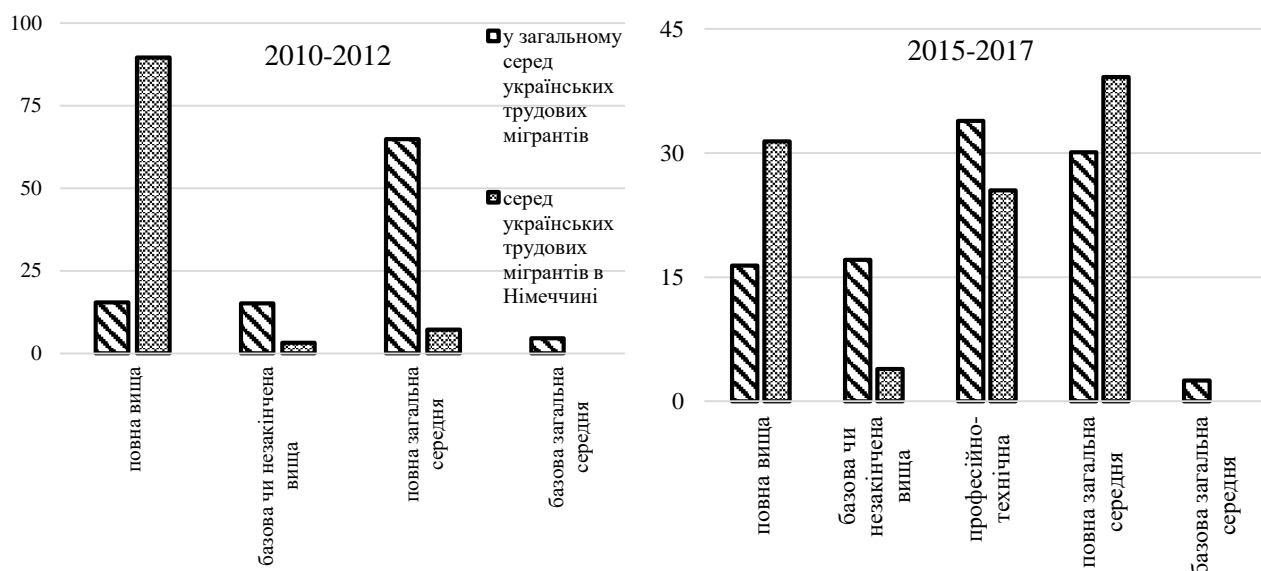

Рис. 3.33. Рівень освіти українських трудових мігрантів у 2010-2012 роках та 2015-2017 роках, %

Джерело: побудовано автором за даними [135, 264]

професійні сфери діяльності. Тут виникають деякі дисбаланси. Так, відповідно до опитувань українських трудових мігрантів 24,5% з них у 2015-2017 роках працювали на роботах, що потребують нижчої від отриманої кваліфікації, 7,8% – в іншій сфері, ніж отримана кваліфікація, а 33% - на роботах, що не потребують кваліфікації [264]. У такому випадку прямі втрати потенціалу працівників можна оцінити в обсязі 32,3 (24,5+7,8)% – працівники сфер нижчої або іншої від отриманої кваліфікації. Можлива похибка полягає у припущенні, що працівники, що повернулися, були незадоволені своїм становищем, тому ці дані не цілком відображають загальну картину. Ці ж опитувані особи подають дані щодо своїх професійних сфер діяльності у Німеччині у період 2015-2017 років (рис. 3.34). Результати порівняння з можливостями ринків праці України та інших країн призначення підводить до зовсім інших висновків. У такому ракурсі даних можна зробити висновок, що на німецькому ринку праці дещо українці розширюють свої можливості, порівняно з іншими країнами своєї праці. Німеччина менше пропонує їм роботу у найпростіших професіях.

Водночас є дані, що ілюструють тенденцію заміщення попиту на

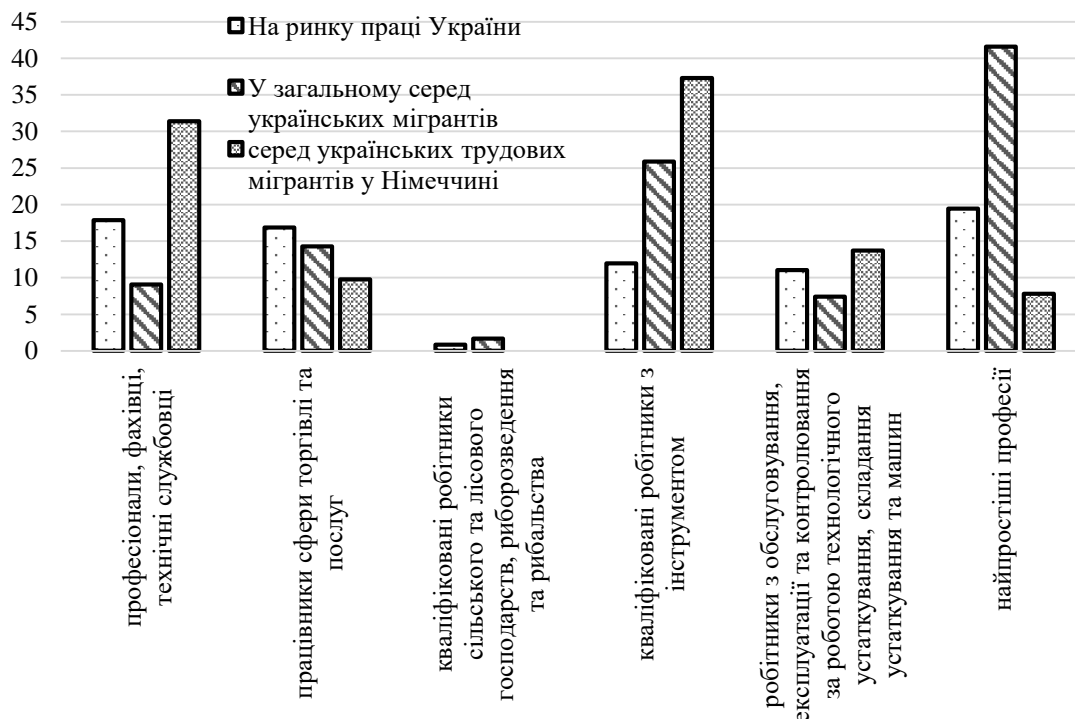

Рис. 3.34. Професійні сфери діяльності працівників в Україні, трудових мігрантів загалом та у Німеччині у 2015-2017 роках, %

Джерело: побудовано автором за даними [264]

кваліфіковану працю у Німеччині в останні роки працівниками з Індії, Японії, Китаю, Туреччини, Кореї [291]. Це ж джерело наводить дані щодо структури виданих на працевлаштування дозволів: 59,5% українських мігрантів у 2018 році було прийнято на некваліфіковані робочі місця. Потрібно враховувати, що ця оцінка дає «точкову» характеристику в основному новоприбулих мігрантів.

Надати деякої ясності дозволять дані Міжнародної організації праці, які, на жаль, не деталізовані за країною походження, а характеризують ринок праці мігрантів у Німеччині у загальному (рис. 3.35).

Співставлення вищенаведених даних дозволяє зробити висновок, що у 2018 році на ринку праці Німеччини працювали 32% іноземців з високою кваліфікацією та 52 % – з середньою. Частині з них все ж доводиться втрачати знання і навички на роботах нижчої кваліфікації. Разом з тим, ринок праці України часто не пропонує їм навіть таких можливостей з врахуванням гідної

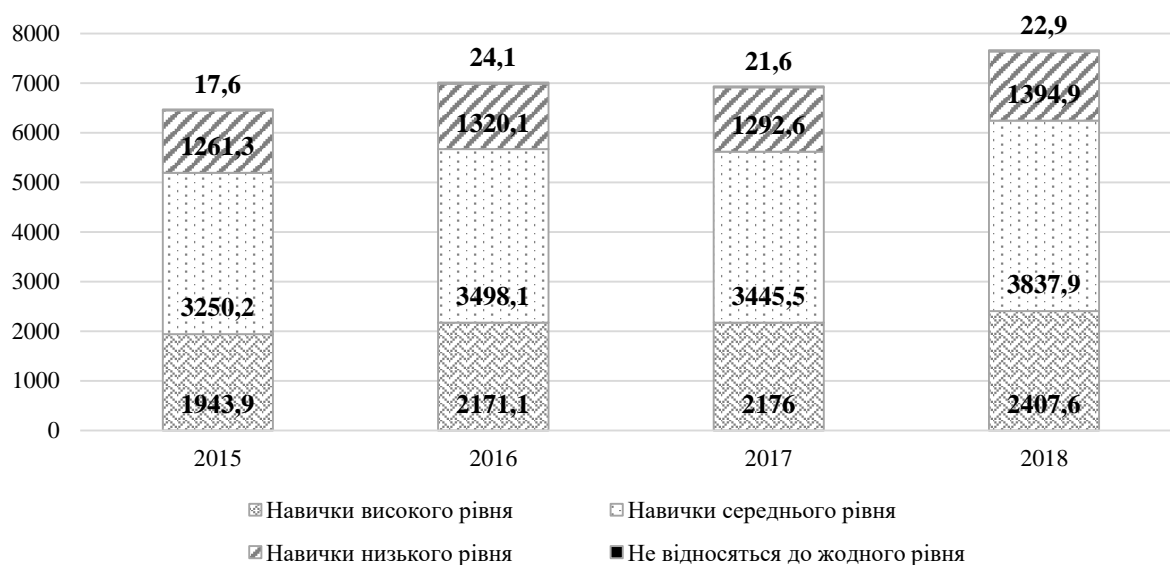

Рис. 3.35. Динаміка структури працюючих у Німеччині осіб, що народжені в іноземних країнах, за рівнем кваліфікації виконуваної роботи, 2015-2018 роки, тис. осіб

Джерело: побудовано автором за даними [308]

оплати праці. Також вищою ніж в інших країнах є питома вага виїжджаючих на підставі «синіх карт» (Blue card). Поряд із відносно високими показниками прибуття з освітньою метою та сімейними причинами ці тенденції свідчать про нарощування ЛП українського походження з вищою освітою у Німеччині у теперішньому і майбутньому.

2.2) Кон'юнктурні та географічні (транскордонні) особливості. Зазвичай трудові мігранти характеризуються вищими показниками активності на ринку праці приймаючої країни порівняно з автентичним населенням, що вказує на превалюючі причини їх прибуття до країни. Однак в умовах українсько-німецького ТМРП чітко прослідковуються дещо інші тенденції: найбільшою активністю серед груп населення, що досліджувалися, відзначаються поляки, а найнижчою – українці (рис. 3.36). Такі закономірності пояснюються у значній мірі близькістю розташування Німеччини й Польщі. Адже аналогічними особливостями характеризується праця українців у сусідній для них Польщі.

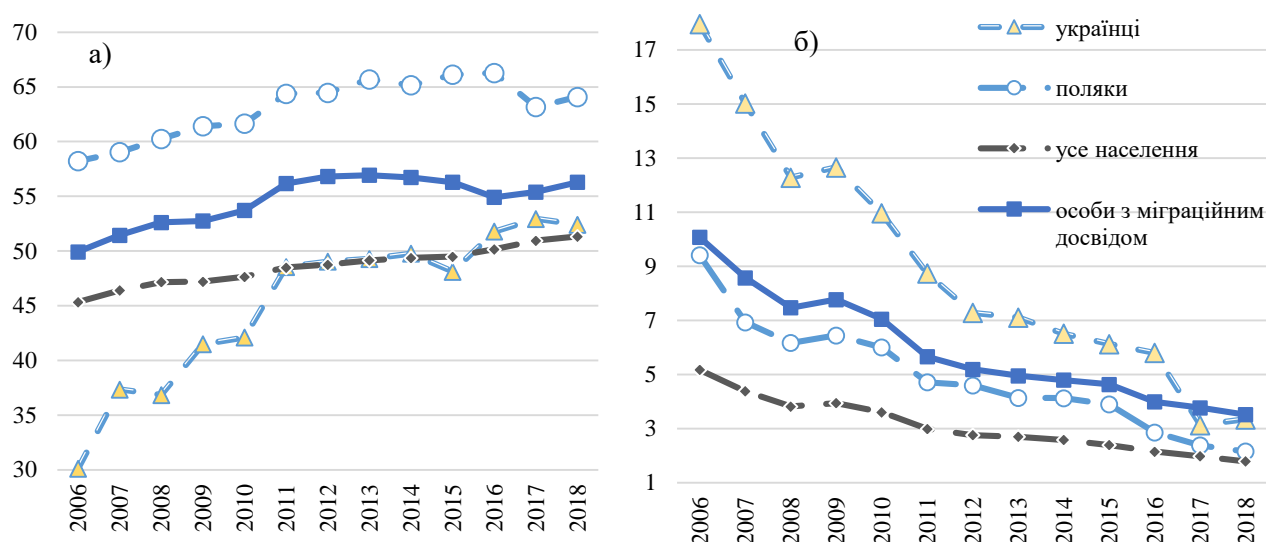

Рис. 3.36. Динаміка рівнів а) зайнятості; б) безробіття різних груп населення за міграційним статусом та походженням на ринку праці Німеччині у 2006-2018 роках, %

Джерело: побудовано автором за даними [128]

Оцінку стабільності ТМРП у порівнянні з іншими ринками праці, чутливості його до ризиків і загроз дають показники варіації участі робочої сили різного міграційного походження у ринку праці Німеччини як спільного середовища (рис. 3.37).

Відмітною рисою української міграції у Німеччині є значно нижчі рівні економічної активності українців. Фактично, це на межі найнижчих показників серед європейських країн. Одне з пояснень цього – значні обсяги сімейної та освітньої міграції. У 2018 році з метою навчання у ВНЗ, на мовних курсах та ін. було видано лише на 316 дозволів менше, що й з метою працевлаштування, а з сімейних та гуманітарних причин – майже удвічі більше [291]. З великою ймовірністю вихід на ринок праці цих осіб все одно відбудеться, але через певний період часу. Тому вони є потенційною українською робочою силою на ринку праці Німеччини, а контексті ТМРП це формує сталість тенденції неповернення на Україну. Зворотною стороною недостатньої активності українців є високі ризики бідності серед них.

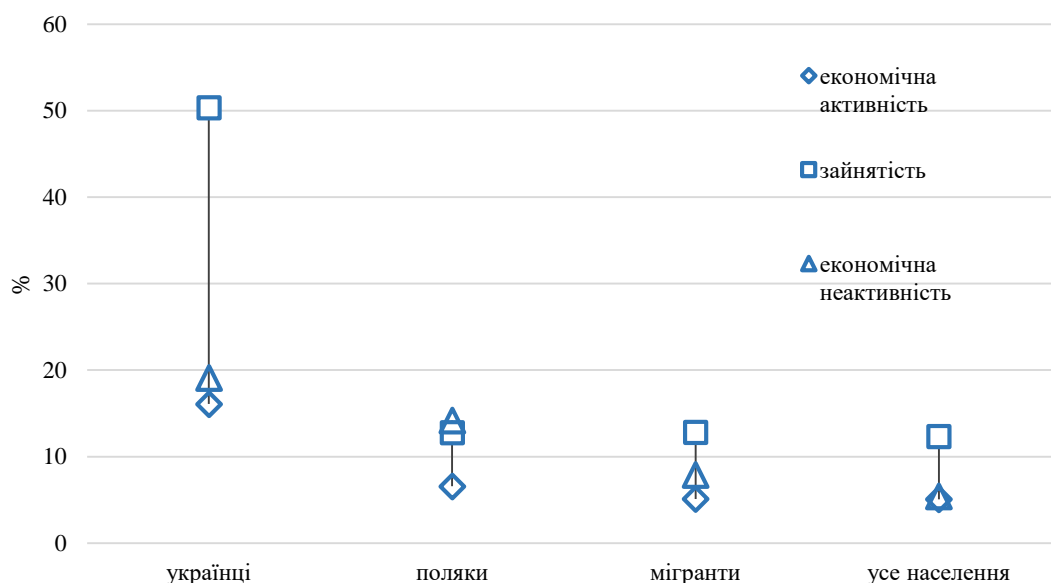

Рис. 3.37. Показники варіації (коефіцієнти осциляції) рівнів участі робочої сили різного міграційного походження у ринку праці Німеччини*

* Коефіцієнт осциляції показує відносне коливання показників за ряд років (2006-2018). Вище його значення свідчить про більшу варіабельність, нестабільність показника. Найбільші показники варіації властиві ринку праці українців і свідчать про значні коливання показників, нестабільність ТМРП, відповідно про чутливість до ризиків.

Джерело: обчислено та побудовано автором за даними [291]

Таким чином, є чітка відмінність різних за ознаками країн походження ТМРП, як у показниках економічної активності, так і секторальному розподілі зайнятості (українці більше працюють у сфері торгівлі, гостинності, сфері послуг, натомість поляки – у сфері обробної промисловості та будівництва). За концепцією дуального ринку праці це окреслює формування первинного та вторинного секторів ТМРП. Водночас, завдяки фільтраційній політиці Німеччини, ця тенденція не настільки явна як в інших приймаючих країнах. Так, лише станом на 31.12.2018 року у Німеччині біля 20 % усіх чинних на той момент дозволів на працевлаштування українців становили Блакитні карти (дозвіл на працевлаштування для висококваліфікованих працівників) [298].

Транскордонний вплив українсько-польського ТМРП є значним, але не превалюючим. Існують високі загрози переміщення українців у Німеччину. Однак цей потік навряд чи буде масовим, а тим більше неконтрольованим. Специфіка українсько-польського ТМРП надто відрізняється – переважає короткострокова, сезонна, циркулююча праця, яка не потребує кваліфікації. На

думку фахівців Світового Банку, потоки мігрантів між сусідніми країнами набагато менш кваліфіковані, ніж у середньому; у них на 65% нижчий коефіцієнт кваліфікації [304]. Також важливим чинником вибору українців між Німеччиною і Польщею залишається не тільки відстань переміщень, але й мовна, культурна спорідненість, соціальні зв'язки. Це певною мірою полегшує питання соціальної адаптації навіть у випадку тривалішої еміграції, у той час як у Німеччині це питання стоятиме для українців гостріше. Є думка, що практичні акценти у німецькій міграційній політиці зміщені на краще «освоєння» іммігрантів, аніж на їх повноцінну інтеграцію, як це декларується [293]. Отже, можливості польського ринку праці щодо постачання української робочої сили на ринок праці Німеччини є дещо обмеженими. Більшою мірою цей вплив виражається у подальшому переміщенні поляків до Німеччини та необхідності подолання дефіциту на ринку праці Польщі за рахунок українців.

3) *Фінансові та безпекові особливості.* Серед важливих чинників, які зазвичай приваблюють мігрантів – високі заробітки У Німеччині доходи українських мігрантів у 6,15 р. перевищують середню заробітну плату в Україні. Якщо припустити, що українців, працюючі у відповідних роках перемістилися б у Польщі чи Україну, вони б отримували у рази нижчі заробітки (рис. 3.38).

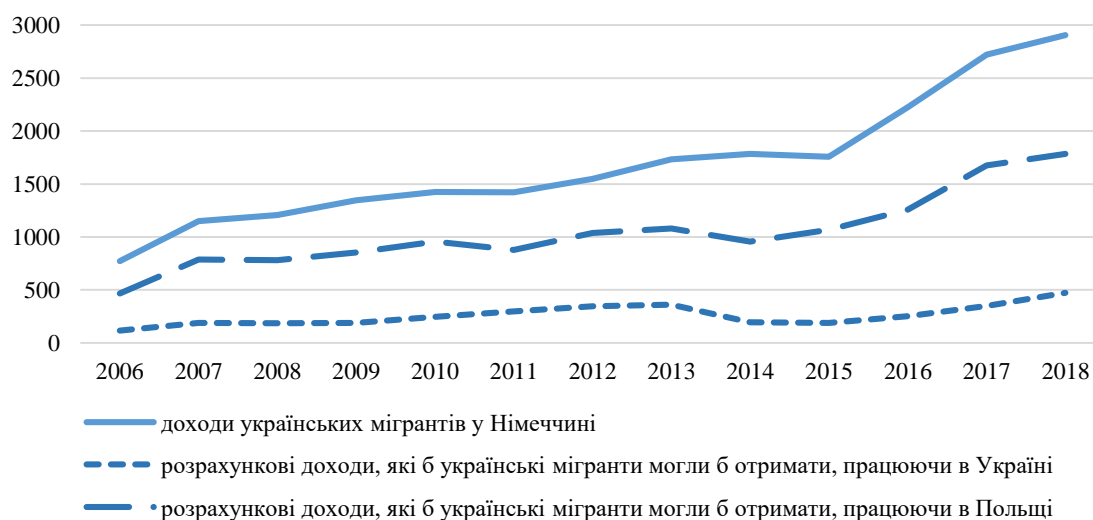

Рис. 3.38. Різниця у доходах, які отримують (чи могли б отримувати) українські трудові мігранти у різних країнах, євро

Джерело: обчислено автором за даними [259, 291, 297]

Рис. 3.38 демонструє відносну привабливість ринків праці Польщі та Німеччини для українців. Це підтверджує зроблений вище висновок, що вплив Польщі на німецький ринок праці виражається не стільки у можливому масовому припливі українців, скільки у бажанні поляків переміститися до Німеччини. Це поглиблює дефіцит робочої сили та спонукає польські органи управління та працедавців ще більше сприяти залученню українців до праці. Таким чином, створюється своєрідний додатковий фільтр.

Разом з тим, результати порівняння міграційних ринків праці Німеччини та Польщі дають підстави для висновків, що більш високоосвічених мігрантів приваблює не стільки відокремлений від інших мотив заробітної плати, як вищий економічний розвиток країни. Для осіб з вищою кваліфікацією на перший план виходять цінності продуктивності, рівня життя, кар'єри, соціальної безпеки тощо. Однак як головний фактор різниця у заробітних платах є швидше фактором притягання для трудових мігрантів з нижчою або без кваліфікації. При цьому питання відстані країн також має значення як чинник витрат з первинного і циркулюючих переїздів.

Водночас, важливо, що сума заробітків українців у Німеччині зростає швидшими темпами, ніж суми переказів, надісланих в Україну, що свідчить про деяку акумуляцію коштів у Німеччині. Тому специфічною особливістю українсько-німецького ТМРП є незначний вплив на нього грошових переказів у країну походження та не першочерговий вплив розміру доходів.

Країни Європейського Союзу стоять перед однаковими викликами у сфері міграцій. Політика ЄС спрямована на розбудову соціальної економіки з дотриманням її основоположних цінностей: рівного доступу, гідності, соціальної справедливості, соціальної відповідальності та різноманіття. Однак у рамках проголошеного курсу кожна країна вибудовує свої підходи до міграційної політики, що зумовлює формування територіальних міграційних ринків праці, кожний з яких характеризується специфічними рисами. Формуються гравітаційні поліцентричні сили, які зумовлюють квалітативні характеристики міграційних потоків між двома країнами. Виникають передумови якісних змін.

У країнах із сильною селекційною міграційною політикою спостерігаються доволі високі професійно-кваліфікаційні показники трудової міграції та низькі обсяги нелегальної міграції. Водночас країни, що мають ліберальну політику, характеризуються поширеністю неформальної, нелегальної, короткотермінової трудової міграції. Очевидно, це запобігає суттєвим довгостроковим якісним втратам ЛП країни-донора, але має свою специфіку втрат.

Також квалітативні втрати можуть стосуватися скорочення відтворення ЛП та погіршення його характеристик у країні-донорі (Україні). Широкий спектр вияву втрат може виникати на особистісному рівні: від відчуття дискомфорту та невпевненості до втрати ідентичності, здоров'я та інше.

У зв'язку із постійними труднощами економічного, політичного, а з 2014 року – ще й воєнного характеру, Україна фактично провадить недостатньо системну соціально-економічну політику. Україна стає постачальником робочої сили у сильніші економічні системи, яка конкурують за її робочу силу. При цьому Німеччина застосовує селекційну міграційну політику. Це зумовлює доволі високі професійно-кваліфікаційні показники трудової міграції та низькі обсяги нелегальної міграції. Зовсім інші характеристики українсько-польського ТМРП, якому властиві високі показники неформальної, нелегальної, короткотермінової трудової міграції. Вплив транскордонного ринку праці залежатиме від поведінки усіх впливаючих сторін, тому його оцінка на перспективу залишається дискусійним моментом.

Вважається, що країна-донор отримує крім втрат, деякі зиски від трудової міграції: зменшення навантаження на ринок праці, зростання доходів домогосподарств та підвищення рівня їх життя, активізація споживчого ринку тощо, зростання переказів від надходжень мігрантів у рідну країну. Однак перекази від мігрантів не слід сприймати як панацею від бідності на національному рівні, оскільки вони підвищують добробут родин, але не вирішують питання економічного зростання [160]. Всі інші наслідки, що вказуються як позитивні – циркуляція знань, робочого досвіду, трансфер

технологій є, на наші погляд, доволі дискусійними, особливо при співставленні вигід, отриманих від них та втрат, які несе країна у своєму людському потенціалі.

Отже, на теперішньому етапі в умовах асиметричності соціально-економічного розвитку Україна не може запобігти кількісним втратам ЛП, які мають за наслідок скорочення демографічного потенціалу та у значній мірі трудового. Однак повинна вживати кроків щодо запобігання якісним втратам – професійно-кваліфікаційним, позбавленню соціального захисту, неформальній зайнятості, дискримінації за будь-якою ознакою, втраті ідентичності. Не все можливо вирішити самотійно, – деякі заходи мають бути імплементовані у двохсторонню співпрацю з іншими країнами. Значним резервом у цьому напрямі є громадський активізм українських мігрантів [279] та зміцнення соціальних інститутів серед мігрантських спільнот.

3.6. Диджитал-інклюзивна компонента людського потенціалу

Диджитал-інклюзивна компонента ЛП відображає новітні тенденції економічного розвитку. Якщо еволюцію людського розвитку розглядати у форматі життя поколінь, то ми «10000 поколінь займаємося збиральництвом, 160 – знаємо писемність, 30 – друкуємо, 3 – маємо телефон, комп'ютер, 1 – зі смартфоном у руках» [294]. На зміну індустріальної економіки, яку характеризували науково-технічні відкриття та масштабність виробництва із максимальним залученням техніки і технологій, домінантною стає економіка змін, заснована на знаннях і швидкості їх застосування. При цьому спостерігаємо трансформацію виробничих ресурсів: збереження та переробку природних ресурсів, квалітизацію ЛП, диджиталізацію нематеріальних активів. Цифровий розвиток неминучий, його особливість – це швидкість, тому економіка регіонів України повинна швидко реагувати на виклики цифровізації, або значно відстати від здобутків у цій сфері, що, зокрема, підтверджено дослідженнями вітчизняних науковців, які вказують на значні резерви цього процесу в економічному і соціальному розвитку [266, 269].

Добір показників для аналітичного дослідження рівня формування диджитал-інклюзивної компоненти як відображення новітніх тенденцій у людському розвитку, був утруднений. У зв'язку з цим динамічні узагальнення було виключено – показники формувалися за можливістю, тому у таблиці з вхідними індикаторами відображено рік (табл. 3.27). При цьому усі показники були стимуляторами.

Таблиця 3.27

Вхідні показники для дослідження розвитку диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Ознака розвитку	Показники	Рік формування показника
Цифрові навички і можливості їх формування	цифрові навички в Україні (рівень володіння цифровими навичками на рівні «середнього» та вище), % від опитаних в обстеженні (x_1);	2019
	середній бал ЗНО з англійської мови (x_6);	середній за 2018-2019
Зайнятість у сфері ІТ	кількість ФОП для надання ІТ-послуг, на 1000 осіб населення (x_2);	2020
	медіанний рівень заробітних плат спеціалістів ІТ, у.о. на місяць (x_5);	2020
Зайнятість на цифрових платформах	розподіл працівників цифрових платформ за регіоном проживання, % (x_4);	2017
Можливість вирішення проблем через цифрові платформи	розподіл користувачів карт Monobank за регіонами, % (x_3);	2019
Доступність цифрових мереж	частка домогосподарств, які мають доступ до послуг Інтернету вдома, % (x_7); обсяг реалізованих послуг населенню у сфері телекомунікацій та поштового зв'язку, у фактичних цінах з урахуванням ПДВ; грн на особу постійного населення (x_8)	середній за 2018-2019

Джерело: укладено автором на підставі [259, 261, 268, 303]

Слід надати пояснення до показників. Перший показник – цифрові навички – отриманий з обстеження, яке проводило Міністерство цифрових трансформації (Мінцифри) у 2019 році за методикою Європейської комісії щодо обрахунку Індексу цифрової економіки суспільства, який включає, зокрема, показник рівня володіння цифровими навиками населенням [268]. Останній формується виходячи з передумови, що опитувані упродовж останніх 3 місяців здійснювали певну активність в Інтернеті, яка стосується виконання ними

інформаційних (робота з файлами, з даними), комунікаційних (обмін повідомленнями, користування соціальними мережами, листування, дзвінки в мережі Інтернет) функцій, навичок вирішення проблем (інтернет-банкінг, онлайн навчання, покупки в Інтернеті тощо) та навичок програмного забезпечення (використання програм, їх написання та інше). У цьому контексті зміст показника власників карт Monobank (x_3) якраз відображає рівень формування навичок вирішення проблем через цифрові платформи.

Середній бал з ЗНО з англійської мови було введено у масив даних тому, що відповідно до проведених у межах дослідження [261, с. 11] фокус-групових обстеженнях та глибинних інтерв'ю, найчастіше серед усіх, включно з українською, англійська мова є основною робочою мовою при зайнятості на цифрових платформах. Тому володіння нею є необхідною умовою успіху у цифровій сфері. Джерело даних – сайт Українського центру оцінювання якості освіти [286].

Медіанний рівень заробітної плати ІТ-спеціалістів отриманий з обстеження проведеного платформою DOU [257] і стосується оплати праці в обласних центрах, які формують левову частку зайнятості у цій сфері за регіонами.

Зайнятість на цифрових платформах – це здебільшого фриланс, пов'язаний з роботами з текстами, програмуванням, а також створення і підтримка сайтів. Дані отримані з обстеження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Міжнародного бюро праці у другій половині 2017 р. [261].

Наведені показники слугували інформаційним базисом для всебічної оцінки стану, факторів впливу на диджитал-інклюзивну компоненту ЛП. Насамперед, було виявлено рівень та зміст *диференціації регіонів України за рівнем розвитку цієї компоненти*.

Усі вхідні дані та розрахункові результати аналізу представлені у додатку Т. Візуалізація та узагальнення класифікації представлено у табл. 3.28 та на рис. 3.39, 3.40.

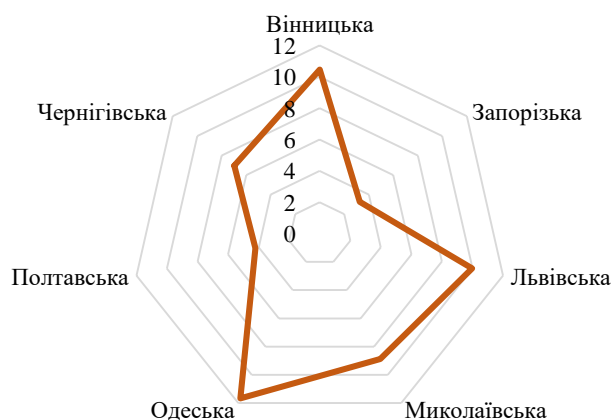
Таблиця 3.28

Класифікація регіонів України за рівнем розвитку ЛП (диджитал-інклюзивна компонента), отримана у результаті проведення дискримінантного аналізу

Класифікаційні групи за рівнем розвитку	Регіони
Високий	Дніпропетровська, Харківська (надвисокий), Київська
Середній	Вінницька, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Чернігівська
Нижче середнього	Донецька, Івано-Франківська, Закарпатська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька
Низький	Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Хмельницька

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

а) середній

б) нижче середнього

в) високий

г) низький

Рис. 3.39. Дискримінаційні групи та відстані Мехаланобіса від центроїдів груп регіонів України за рівнем розвитку диджитал-інклюзивної компоненти ЛП: а) середній; б) нижче середнього; в) високий; г) низький
Джерело: побудовано автором на підставі власних обчислень

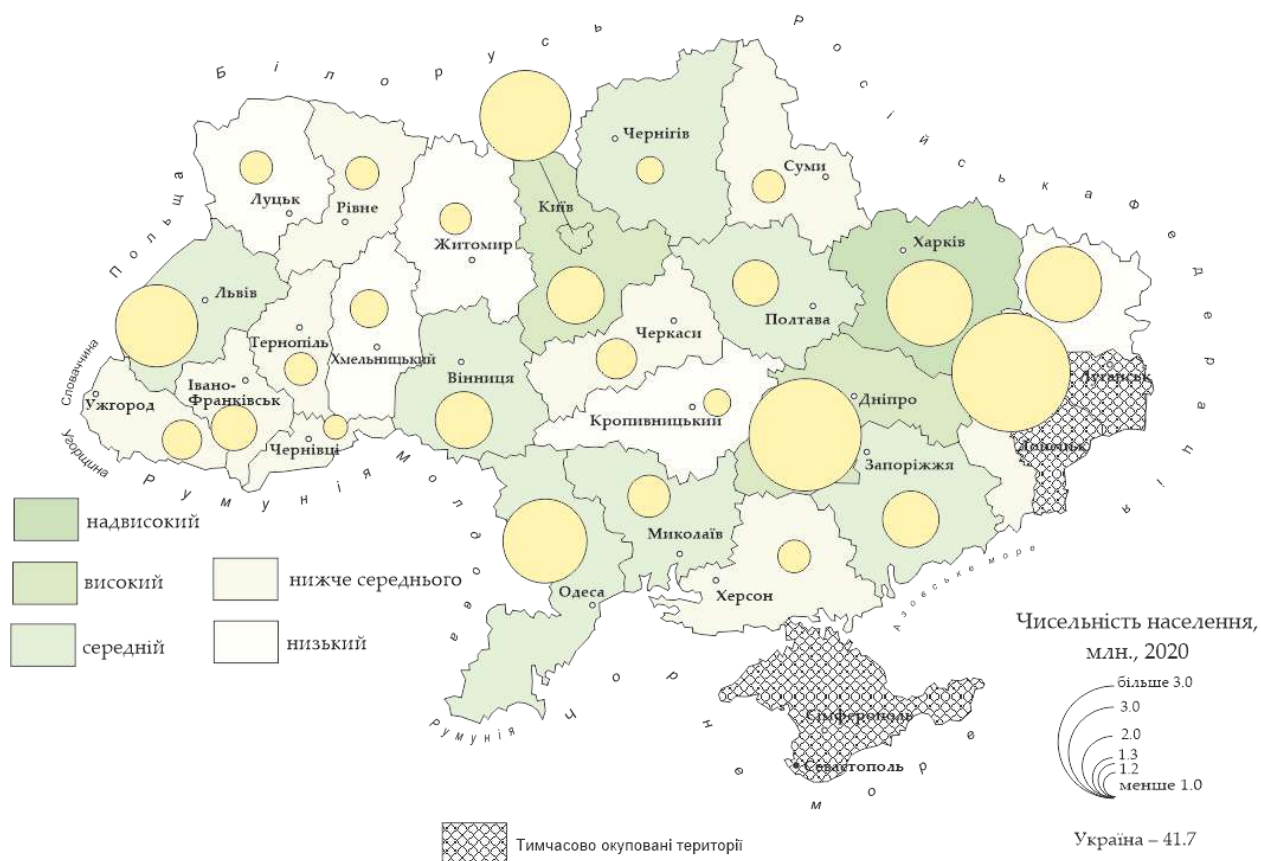

Рис. 3.40. Картографічне відтворення диференціації рівня розвитку ЛП регіонів України (диджитал-інклюзивна компонента)

Джерело: візуалізовано автором на підставі власних обчислень

Результати аналізу доволі відмітні. Харківська область із значним відривом потрапила у групу з надвисоким рівнем. Група з високим рівнем була представлена ще Київською і Дніпропетровською областями. Виникає питання про Львівську область, що увійшла у групу з середнім рівнем розвитку. Відповідь на це криється у індикаторах, що внесли найбільший вклад у розрізнення груп: зайнятість на цифрових платформах ($F\text{-remove} = 24,6$), результати ЗНО з англійської мови (16,75), заробітна плата працівників ІТ (4,28), обсяг телекомунікаційних послуг на 1 мешканця регіону (3,12), оснащеність домогосподарств доступом до Інтернету (1,39) (додаток Т). І якщо усі інші показники (кількість ФОП у сфері ІТ – 3-є місце в Україні після Київської і Харківської, заробітна плата у секторі ІТ – 2-е місце після Київської) у Львівській області на дуже високому рівні, то якість знань з англійської мови – на останньому, що й відкинуло її у класифікації регіонів за рівнем розвитку компоненти у середню групу. Також слід зазначити, що зайнятість на цифрових

платформах, що внесла найбільший вклад у диференціацію груп, має найвище значення у Дніпропетровській та Харківській областях і не вичерпується лише програмуванням (лише 12% у загальній структурі) – це широкий спектр послуг робіт з текстами (у тому числі й робота *ботами*, виконання різноманітних замовлень, що не цілком лежать у сфері легітимності), а також розробка сайтів. Тому Львівська область є серед піонерів, але не за усіма секторами цифрової роботи та грамотності. Слід зауважити, що більшість показників цифрової грамотності (інформаційні, комунікаційні, навички вирішення проблем) за обстеженням Мінцифри [268] є вищими у південних регіонах України. Лише навички програмування є у Західному регіоні вище середнього. Такі висновки свідчать на користь того, що при формуванні політики зайнятості слід враховувати ці закономірності та розрізняти специфіку роботи на цифрових платформах. Строкатість всередині цього виду зайнятості є суттєвою за усіма ознаками: легітимізацією, складністю робіт, і, відповідно, необхідним рівнем підготовки, тривалістю робочого часу і заробітком. Якщо медіанні заробітна плата ІТ- фахівця складає у Львівській області 1825 у.о. [257] у 2020 році, то на цифрових платформах надходження часто є підробітком. За основною зайнятістю заробіток складає в середньому \$120 за тиждень і \$500 за місяць (за курсом НБУ), а у якості підробітку – \$50 і \$200 відповідно [261].

Проведення **факторного аналізу методом головних компонент** дало підстави для виокремлення **системоутворюючих чинників розвитку диджитал-інклюзивної компоненти** (табл. 3.29). За графіком «кам'яного осипу» виділено 3 фактори (додаток Т).

Таким чином, факторна модель пояснює 77,39% дисперсії показників, що включені у модель (1-ий фактор – 43,08 %, 2-й – 21,19, 3-ій – 13,12%). Виходячи зі змісту показників 1-й фактор описує поширеність, можливості, дохідність віртуальної діяльності (на цифрових платформах, у сфері програмування, у щоденній діяльності при вирішенні звичайних завдань). Другий чинник

Таблиця 3.29

Системоутворюючі фактори диджитал-інклюзивної компоненти ЛП
регіонів України⁴⁷

Показники	Факторні навантаження		
	F ₁	F ₂	F ₃
Цифрові навички		-0,89	
Кількість ФОП для надання ІТ-послуг, на 1000 осіб населення	0,83		
Користувачі карт Monobank	0,91		
Зайнятість на цифрових платформах	0,93		
Медіанний рівень заробітних плат спеціалістів ІТ	0,81		
Середні бал ЗНО з англійської мови			-0,86
Обсяг реалізованих населенню послуг у сфері телекомунікацій та поштового зв'язку на одну особу населення		0,87	
Внесок головних компонент у дисперсію, %	43,08	21,19	13,12

Джерело: обчислено автором на підставі даних табл. Т1, дод. Т

відображає уміння провадити таку діяльність, навіть на найпростішому рівні, а також можливості середовища здійснювати її ефективно (обсяг послуг зв'язку). Третій фактор – це передумови готовності включення населення у цифровий простір за рахунок відсутності мовних бар'єрів (табл. 3.30).

Таблиця 3.30

Якісна інтерпретація результатів факторного аналізу диджитал-
інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Порядок факторів	Факторне навантаження	Зміст фактору
F ₁	3,45	Поширеність і дохідність віртуальної діяльності
F ₂	1,70	Цифрові навички та технічні можливості середовища користуватися ними
F ₃	1,05	Готовність включення населення у цифровий простір за рахунок відсутності мовних бар'єрів

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень

Отже, враховуючи, що цифровий світ швидко проникає у всі сфери життя, тобто процеси *квалітизації економіки України* – *об'єктивні*, основоположними принципами політики розвитку диджитал-інклюзивної компоненти ЛП мають стати:

⁴⁷ Наведено показники, факторні навантаження яких вищі 0,7.

1) Сприяння розвитку і надання освітніх послуг щодо підвищення цифрової грамотності населення для виконання щоденних завдань і для зайнятості з метою мінімізації розривів між цифровим середовищем і навичками людей, особливо тих, кому адаптуватися важче.

2) Розвиток мереж з навчання і поліпшення знань з іноземної мови, як для молоді, так і для інших поколінь, з врахуванням специфіки віку та необхідного рівня оволодіння для комфортного включення у цифрову реальність.

3) Сприяння розвитку усіх видів зайнятості на цифрових платформах у межах легальності у контексті майбутніх трансформацій видів зайнятості.

У виконанні двох перших завдань вагому роль можуть відіграти неформальні оператори освіти, оскільки державні інститути є недостатньо рухливими. При розбудові заходів політики слід враховувати, що цифрова реальність як цілком нова сфера життєдіяльності містить у собі ризики: інформаційні, ризики втрати зайнятості, безпекові.

Таким чином, досліджено усі компоненти ЛП і необхідним є підведення підсумку – комплексна кваліметрична класифікація регіонів за рівнями розвитку. Для цього доцільно використати найпростіші процедури «згортання якості» – зведення показників в інтегральний показник (реалізація 2-го типу бінарних зв'язків (див. п. 2.1)). Тому було присвоєно бальні оцінки кожному регіону за кожною компонентою (надвисока – 8, висока – 6, середня – 4, нижче середньої – 2, низька – 0, наднизька – (-2)). Слід уточнити, що градація (інтервальність) балів не несе значного змістовного навантаження, оскільки їх більший чи менший розкид не змінить результати ранжування регіонів, лише величину присвоєних рангів. Поділ діапазону отриманих значень відбувався за тим же методичним підходом, що і у використовуваних у дослідженні таксономічних методиках – поділом на основі величини варіації показників за стандартним відхиленням від середнього (див. пункт 2.4 – ранжування за показником Евклідової відстані). Таким чином отримано 4 групи регіонів. Картографічне відтворення просумованих підсумкових результатів відображено на рис. 3.41.

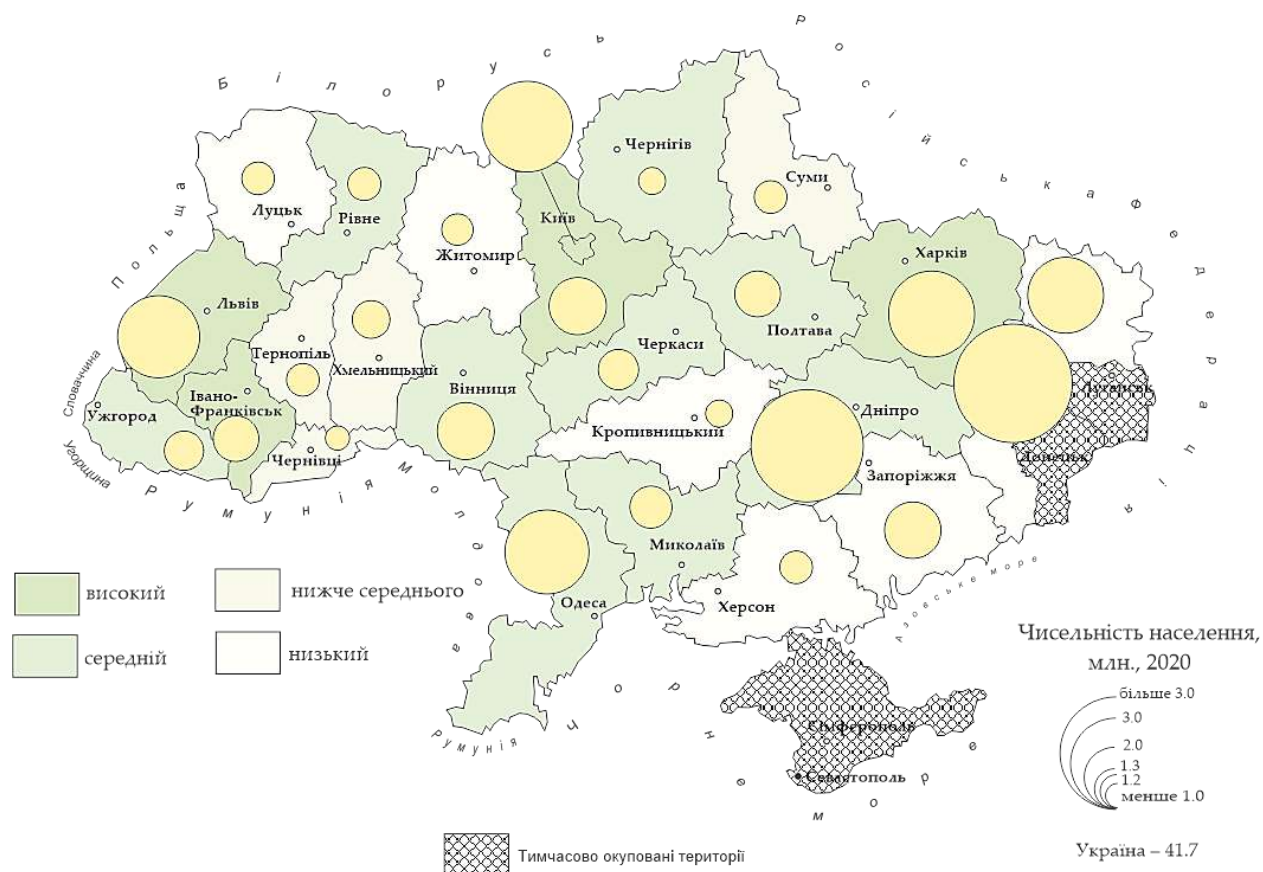

Рис. 3.41. Картографічне відтворення інтегрального рівня розвитку ЛП регіонів України

Джерело: візуалізовано автором на підставі власних обчислень

Групу регіонів з високим розвитком ЛП утворили: Львівська, Харківська, Київська, Івано-Франківська області. У групу з середнім рівнем ввійшли 9 регіонів: від Одеської за рангованим переліком до Рівненської, нижче середнього – Чернівецька, Хмельницька, Тернопільська, Сумська. Проведена інтегральна оцінка дозволила визначити регіони, які потребують посиленої уваги з боку органів влади, а також ті, які є піонерами і можуть бути драйверами національного розвитку в окремих сферах, які є їх сильними сторонами.

Величезною проблемою для України є повернення та відродження територій, що зазнають лиха і непоправних втрат під час військової агресії. Політика розвитку у цих регіонах після їх повернення має бути особливою, вирішувати питання відбудови житла, інфраструктури, у контексті людського розвитку – задоволення насамперед базових потреб людей у продовольстві,

безпеці, життєвому просторі, також у доходах та зайнятості, освіті та охороні здоров'я, забезпечення основоположних прав людини.

Разом з тим, слід зазначити, що застосування проблемноорєєнтованого підходу у побудові політики розвитку ЛП вимагає урахування результатів аналізу за кожною з компонент. Узагальнити їх в одній класифікації означало б втратити частину інформації, необхідної для прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Тому більш вагомими з погляду побудови політики розвитку ЛП є результати кваліметричного аналізу за кожною з компонент.

Висновки до розділу 3

Таким чином, структурно-кваліметрична оцінка рівня розвитку компонент ЛП уможливила диференціацію регіонів та систематизацію чинників їх розвитку, а також узагальнення інших висновків:

1. Класифікація регіонів за рівнем розвитку демографічно-валеологічної компоненти дозволила з'ясувати, що показники додатнього міграційного приросту, а також загальної захворюваності населення найбільшою мірою диференціюють регіони. Це дозволяє чітко означити ті проблеми і регіони, які потребують найактивнішого регулятивного впливу. Про пріоритетність проблеми фізичного і психічного здоров'я серед інших показників, що формують компоненту, свідчать також результати факторного аналізу.

2. Аналітичне дослідження освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП дозволило висувати про формування центрів концентрації інтелекту (Київ, Львів, Харків) при одночасному вимиванні інтелектуального потенціалу, зниження рівня освіти унаслідок дії багатьох чинників, у тому числі й воєнного характеру) у Донецькій, Луганській, Закарпатській, а також у Чернівецькій та Івано-Франківській областях. При цьому найбільший внесок у розрізнення груп регіонів мають показники тривалості, якості освіти, а також концентрації інтелектуального потенціалу. Такі акценти дозволяють запропонувати пріоритетні напрями побудови політики розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти: забезпечення якості освіти, розвиток освіти дорослих. Ці напрями мають обґрунтовуватись моніторинговими дослідженнями, оскільки сфера зайнятості динамічно розвивається.

3. Апробація моніторингової технології спостереження за якістю освіти випускників ЗВО Львівської області дозволила встановити наявність низки проблем: існування суттєвого розриву в оцінках випускниками рівня теоретичної і практичної підготовки, недостатня з погляду випускників якість освіти у інженерних галузях знань, тіньова зайнятість, асиметрія у системі оплати праці. Такі результати свідчать про наявність якісного дисбалансу та проблем у

формуванні системою вищої освіти навичок, які б відповідали запитам ринку праці, що сформувало завдання розробки заходів політики подолання такого дисбалансу.

4. Встановлено, що ЕАН України як концентрований вираз потреби і необхідності у праці характеризується в останні роки (починаючи з 2014 р, однак не тільки з причин початку воєнного конфлікту) зростанням варіабельності та поглибленням асиметричності ринку праці. Водночас виявлено недостатність зв'язку ЕАН з якісними характеристиками використання праці: її продуктивністю, ефективністю зайнятості, напруженістю на ринку праці та у сфері доходів населення, що свідчить про низьку якість ЕАН.

5. Виходячи з предмету дослідження аналіз професійно-кваліфікаційної компоненти проведено із добиранням показників, які б поряд із кількісними їх особливостями повніше характеризували якісні аспекти включення ЛП у ринок праці, які акумулюються у концепції гідної праці (зокрема, гідній тривалості робочого часу, гідній оплаті праці, можливості поєднання трудової діяльності з виконанням сімейних обов'язків тощо). Результати аналізу підтвердили пріоритетність якісних характеристик у розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти та обґрунтували постановку завдання щодо пошуку механізмів якісного змикання сфери освіти та ринку праці.

6. Характер розвитку соціально-культурної компоненти ЛП у регіонах виявився цілком різним. Моральний характер його формування підтримується традиціями спадкового виховання і відображає національний тип культури у Західних регіонах. Натомість соціально-відповідальний і активний тип його творення при вищих (хоча й недостатніх) показниках фінансування є перспективним з погляду включення у конкурентний і соціально-орієнтований європейський простір (в інших регіонах України). При цьому строкатість соціокультурного розвитку в межах України має бути основою регіоналізації підходів до політики розвитку досліджуваної компоненти ЛП при збереженні національної ідентичності.

7. Екістична компонента ЛП регіонів України формується під впливом двох тенденцій: промислової урбанізації, що характерно для регіонів сходу України та деяких південних (Одеська, Миколаївська) областей; формування метрополійних центрів – Київ, Львів, Харків, Суми. Безперечно, такі тенденції зумовлені особливостями територіальних систем зайнятості.

8. Міграція як об'єктивний чинник розвитку ЛП створює передумови для його якісних змін. Однак глибина, характер, векторність таких змін суттєво відрізняється у межах кожного ТМРП, на кожному з рівнів (Україна, домогосподарство, особа-мігрант). Так, у межах ТМРП «Україна-Німеччина» основними системутворюючими особливостями, що створюють відповідні передумови квалітативних змін ЛП є: переважання довготривалої, освітньої, сімейної, молодіжної міграції; вищі показники освіченості та професійно-кваліфікаційного рівня мігранті; низькі показники нелегальної міграції; відносно низька економічна активність українців на ТМРП; зростання заробітних плат швидше, ніж сум переказів мігрантів в Україну; транскордонний вплив українсько-польського ТМРП. Тому розробка міграційної політики повинна бути диференційованою стосовно кожного ТМРП і цьому має передувати його аналітичне дослідження.

9. Диджитал-інклюзивна компонента ЛП відображає новітні вимоги щодо його розвитку і трансформує потреби людей, пред'являє нові вимоги до їх якостей. Про це свідчать результати дискримінантного аналізу – найбільший внесок у розрізнення груп справила зайнятість на цифрових платформах, а також знання англійської мови. Системність компоненти забезпечувалася насамперед поширеністю і дохідністю віртуальної діяльності. Це актуалізує розвиток у межах освітньої політики напрямків формування цифрової грамотності населення, освіти дорослих, підготовки з англійської мови.

10. Узагальнююча диференціація регіонів дозволила виділити їх групи з високим, середнім, нижче середнього і низьким рівнями розвитку ЛП. Разом з тим, об'єднання значного масиву інформації в один комплексний ранговий показник призводить до втрати суттєвої інформації. Тому рекомендовано

враховувати підсумкову диференціацію регіонів як узагальнюючий етап аналітичного дослідження, водночас при розробці політики розвитку ЛП спиратися на результати покомпонентного аналізу.

Основні результати розділу 3 опубліковані у наукових працях автора: [94, 98, 182, 209, 250, 256, 272-275, 278-282, 285, 306, 311].

РОЗДІЛ 4. ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ В УМОВАХ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ЗМІН: ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ І РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ

4.1. Ціннісно-культурні аспекти розбудови середовища розвитку людського потенціалу

Інформаційна ера вносить глибинні зміни у «тектоніку» ЛП як на рівні українського суспільства загалом, так й окремих його частин. Цікаво, що щораз нові симптоми руху структур спостерігаються не тільки у внутрішній будові цього феномену, але й у середовищі його існування. Оперуючи знаннями з антропосоціогенезу, можна припустити, що вони мають не конструктивний, а композиційний характер, оскільки вказують не на принципову зміну будови компонентів усієї системи (зокрема, кількісний вияв інституційних складових), а на структурно-кваліметричні параметри кожного з них. У першому випадку йдеться про три рівні структур людини: морфофізіологічної – організм, психоемоційної – індивід, соціогенної – особистість, у другому – три рівні структур навколишнього середовища: власне природного (біосфера), штучного (техносфера), соціального чи соціетального (соціосфера).

Дев'ять пар бінарних взаємодій цієї будови кількісно залишається без змін, проте сила зв'язків між ними змінюється. Це вказує на ймовірність (можливість) порушення або ж появи нової форми рівноваги між компонентами конструкції, а з цим на потребу «пошуку ключа» до нового порядку системи, до пояснення її нової стійкості (гомеостазу) як відкритого стаціонарного утворення (Л. Мельник [60] та ін.). Вказані ідеї корелюють з поняттями енергетики систем, визнання факту структурованості (різних рівнів) інформаційної реальності. У спеціальній літературі вказані питання розвинуті сучасними вченими завдяки працям С. Подолинського, В. Вернадського, М. Кондратьєва, К. Боудлинга, Г. Дейла та інших.

В умовах новітніх досягнень науково-технологічного прогресу виникають також питання, пов'язані з явищем *квалітизації середовища* відтворення ЛП.

Адже під впливом високої мобільності населення, розвитку людських потреб, на фоні запуску найновіших технологій (електронних, інформаційних та інших) активізуються горизонтальні й вертикальні зв'язки носіїв ЛП.

Водночас, внаслідок переміщень населення, робочої сили, капіталів, і, навіть культур (нині мігрують гео-, еко-, соціокультурні середовища, а з ними – культурні цінності, релігійні вчення, норми й стандарти поведінки), з'являються негативні явища, такі як розриви ареалу культурно-інформаційного поля, у межах якого ЛП міг відтворюватися на гармонійній основі.

Водночас *нові ціннісно-культурні умови середовища функціонування та розвитку ЛП*, які склалися наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, спровокували потік досліджень у різних галузях наукових знань. Для прикладу, у сфері міжнародного права з'явилися вимоги щодо відповідальності з боку держав у сфері дотримання прав і свобод людини: кожна особа має право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання у межах кожної держави («Загальна декларація прав людини») і ніхто не має права вказувати людині, де їй жити та працювати.

В економіці, де теоретикам і практикам треба балансувати між максимально можливим дотриманням вказаних прав і свобод (гідності й рівності) та обмеженими ресурсами їх забезпечення в умовах глобалізації, – справа складніша. Аргументів тут більш, ніж достатньо. Адже, саме ціннісні речі визначають розробку ефективної соціально-економічної політики держави (саме через ставлення людини до світу, до поняття добробуту, до господарської культури). Ціннісні речі визначають моделювання стратегічних перспектив розвитку економіки, держави, суспільства (основними регулятивами повсякденного життя людини є рід, влада, власність).

У розвиток наведених думок згадаємо про ставлення представників різних культур до грошей. Доречними у даному випадку є спостереження О. Геращенка, який пише, що суть ставлення до грошей формувалася в різних країнах тривалий час і відобразилася у менталітеті [321, с. 264]. Справді, буддистська традиція підтримує байдуже ставлення до матеріальних цінностей (рівень життя у країнах

з домінуванням цієї релігії невисокий), ісламська господарська етика – зневажливе (закон заборон шаріату блокує будь-яку бізнес-активність, економічні інтереси помітними є лише у арабських країнах, зокрема, власників «чорного золота»). Цікавішими є процеси у християнстві, де відношення до грошей мозаїчне. З одного боку, консервативне православ'я, «загострене» на колективістську господарську етику й традиційно «відстаючу» від «лідерів» бізнес активність. З іншого – католицизм й протестантство, з його індивідуалізмом й економічними успіхами (нагадаємо, у протестантизмі основними релігійними догмами є: прийняття важливості земного життя; активна трудова етика; самостійність на шляху між собою і вищою силою; відсутність індульгенцій – немає як спокутувати гріх; високе почуття обов'язку).

Аналіз економічних підходів, які мають місце у теорії і практиці соціокультурного пізнання ЛП, вказує на те, що більшість вчених дотримується власне діяльнісної культурологічної парадигми. Розглядає його розвиток крізь призму культури як специфічної сфери освоєння матеріального і духовного (й соціального) світу, як специфічного способу діяльності, а також «об'єктивованого у різних продуктах» результату цієї діяльності. Адже саме спосіб діяльності визначає і формує культуру людини. Тобто її ЛП є елементом відповідного культурного (геокультурного) середовища.

І тут особливу роль у формуванні ціннісно-культурного поля власне в економіці може відіграти господарська культура.

Згідно з теорією історичної типології культур, яка виникла у кінці XIX – на початку XX століття, у світі існує нескінченне різноманіття культур, що ув'язує культуру насамперед з мешканцями певної території, представниками етносу, народу, нації [363]. Представниками цієї теорії були Н. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін.

Культурна діяльність як діяльність по створенню нових культурних цінностей або розвитку існуючих може бути чотирьох видів: релігійна, духовна, політична, суспільно-економічна. На думку О. Шпенглера у кожній культурі превалює певний тип діяльності. Наприклад, у західно-європейській культурній

практиці превалювала промислово-технічна діяльність, тобто діяльність зі створення матеріальних цінностей, яка пріоритетно розвивала господарську культуру. У деяких східних культурах домінує релігійна діяльність, що відповідно зміщує акценти у культурі на цінності, норми, звичаї релігійного характеру.

Традиційно розрізняють дві форми культури: матеріальну і духовну. Сучасні дослідження інколи додають до цього ще соціальну і фізичну форми. Культура матеріалізується у побуті – у звичаях, традиціях, у діяльності – у формах і способах ведення господарства, у соціальних взаємодіях – в системі норм права, засобах комунікацій, зрештою у духовній сфері – у релігійних обрядах, проведенні дозвілля, мистецтві тощо [363].

Водночас у залежності від носіїв виділяють культуру етносу, національну, субкультуру, культуру еліт тощо. Відчуття самоідентифікації і приналежності до певної культурної спільноти є фундаментом національної культури, особливі риси якої проявляються при порівнянні якостей одного етносу з іншим. Більше того культура загалом, в тому числі її матеріальна форма, є одночасно найвищим критерієм оцінки розвитку соціуму і чинником якісного розвитку структур середовища існування. У цьому проявляється зовнішня сторона культури. Внутрішня складова стосується світу людини, її цінностей, переконань, вірувань, рівня розвитку потреб та інтересів, норм поведінки, світосприйняття. Відповідність внутрішнього світу людини зовнішньому розвитку середовища у культурному вимірі створює позитивні передумови для розвитку ЛП.

Господарство відображає систему суспільних взаємовідносин з приводу відтворення умов життєдіяльності та задоволення потреб людини. Спосіб ведення господарства визначається насамперед природньо-географічними, історично-екістичними умовами, а також соціально-економічним рівнем розвитку суспільства. Разом з тим, наведеним не обмежується специфіка ведення господарства у різних просторово-часових вимірах. Окрім цілком матеріальних об'єктивних чинників, як доступ до природніх ресурсів чи рівень розвитку виробничих відносин, на економіку впливають і сформовані упродовж сторіч

звичаї народу, пріоритетні сфери зайнятості, ставлення до праці та до ресурсу часу, мораль та багато інших нематеріальних чинників. Більше того, господарська культура як надбання тривалого усталеного способу ведення домогосподарства поступово закріплюється у генокодї нації. За висловом А. Свідзинського українська культура – людяна, щедра, здорова, життєдайна, глибоко пов'язано з природними силами, землею, космосом [352, с. 405].

Господарська культура є частиною матеріальної форми культури і характеризує притаманні спільноті (етносу, нації, людству) форми, способи (технології) ведення господарства, характер праці, методи організації праці, колективної трудової діяльності. Господарська культура як і будь-яка інша культура формується тривалий час і цей процес є безперервним, доки існує суб'єкт культури.

Таким чином, *національна господарська культура визначається як система цінностей, норм, що перебувають у процесі постійного творення та ретрансляції, і формується представниками державотворчого етносу на основі його національно-культурної ідентичності, відрізняє її від інших етнічних груп, і знаходить свій вираз у способах діяльності та її результатах у сфері матеріального виробництва* [363].

Господарська культура є продуктом соціуму, тому формується тільки у процесі взаємодії одиниць соціуму, якими є особи, домогосподарства, підприємства та підприємці. Усі інші чинники, що впливають на господарську культуру (нормативне поле, стан економіки, екістичні системи, природні ресурси та інше) мають об'єктивний характер і відіграють роль умов розвитку системи, що в певний момент можуть зумовити вибір нею тих чи інших сценаріїв розвитку, але не можуть вирішальним чином вплинути на її існування. Можливості розвитку системи закладені у ній самій.

Культура як результат постійної духовно-інтелектуальної взаємодії соціуму є частиною ноосфери, тому правомірно розглядати її як особливу форму енергетичного та інформаційного обміну на вищих рівнях динамічної ієрархії.

Частиною усієї культури є господарська культура, тому це твердження стосується і її.

Суб'єктами формування національної господарської культури є усі елементи системи, тобто усі носії культури. Цілісність системи забезпечується завдяки процесам обміну енергією та інформацією. Доки існує обмін, доти існує відкрита система. Отже, приналежність мігранта до системи національної господарської культури при умові відкритості цієї системи уже створює підґрунтя до формування його захищеності. При цьому єднання людей, на думку А. Свідзинського повинне відбуватись на основі спільних духовних цінностей, а не матеріального виробництва, що цілком відповідає поняттю культури.

На необхідність врахування культурних чинників в економіці українські мислителі звертали увагу ще у XVII столітті. Так, за твердженням Феофана Прокоповича предметом вивчення економіки є господарські звичаї на рівні родини чи маєтку, тому критерієм ефективності економіки є досягнення суспільного блага, а відтак – щастя [350]. Більше того, Ф. Прокопович вважав економіку частиною етики.

Важливим при визначенні орієнтирів ціннісно - культурних аспектів розбудови середовища є врахування національних особливостей, – адже культурний розвиток – це той феномен, що найбільшою мірою має втілювати тяглість традицій, соціальної етики, морально-культурних засад. Так, у вченні М. Балудянського (1769-1847) основою створення національного багатства є насамперед праця, а вже згодом капітал і земля [101]. На його думку, окрім цих економічних ресурсів неодмінною умовою збагачення нації є право, економічна свобода і освіта. Не можна оминати увагою засновника теорії потреб українського вченого І. Вернадського (1821-1884), що не тільки значно випередив усі інші теоретичні доробки у цій царині, але й висунув інноваційні ідеї щодо існування національних потреб, неречевого (духовного) капіталу [319, с. 30], включаючи таким чином духовність у мотивацію праці, у всю систему господарювання. Підтвердженням цих міркувань є виділення І. Вернадським у заробітній платі працівника частини, необхідної для задоволення духовних

потреб. Видатний учений висунув невластиву домінуючій у ті часи трудовій теорії вартості тезу про залежність структури споживання в економіці від освіченості суспільства: зі зростанням рівня освіти потреби у нематеріальних благах зростають і інколи перевищують у масі речові цінності [336, с. 2].

У такому ж руслі розвивав згодом своє вчення про потреби М. Туган-Барановський (1865-1919). У розробленому ним групуванні потреб особлива роль відводиться нематеріальним потребам, що, на думку вченого, відіграють вирішальну роль у розвитку господарства. Серед мотивів негосподарського спрямування першочерговими є відчуття національної приналежності та релігійності. Ці рушії економічного розвитку мають вагу значно більшу, аніж «шлункові потреби» [365, с. 103].

Розгорнуті дослідження ролі господарської культури у формуванні різних аспектів соціально-економічного життя знаходимо також у інших працях вітчизняних учених. Зокрема, М. Зібер зазначав, що для українців є характерним визнання землеробської праці єдиним джерелом багатства. При цьому, реалізуючи міждисциплінарний підхід до вивчення економічних явищ, на основі узагальнення величезного фактичного матеріалу довів, з однієї сторони, історичну схожість економічного розвитку різних народів, а з другої сторони, варіативність становлення їх економічних систем у залежності від етнографічних, соціально-психологічних, культурологічних, гендерних особливостей суспільств. Також М. Бунге науково обґрунтовував пріоритетність приватно-індивідуальних форм ведення господарства, О. Русов наголошував на значному впливі традицій на форми ведення господарства.

Значним у контексті досліджуваної тематики є доробок українського історика, публіциста, письменника Ю. Липи, який багато праць («Призначення України», «Українська раса» та інші) присвятив дослідженню українського національного характеру у його історичній зумовленості. Еволюція українського національного характеру, зокрема у частині ведення господарства, базувалась на трьох складових традиціях – еллінській, готичній та трипільській. У результаті сформувався тип українського господаря – хлібороба, індивідуаліста з

практичним мисленням, обережного і терплячого. Такий набір рис зумовив, зокрема, превалювання родинного укладу, а також виняткову роль жінки-матері у господарстві українців. Жіноче начало формує установки до осідлості та родинної єдності. Разом з тим, в національному характері є схильність до об'єднання, що, за дослідженнями інших вітчизняних учених минулої доби, в господарській культурі знайшло вираз у поширенні кооперативного руху. Такі ідеї ученого дають багатий ґрунт для розвитку культурологічної концепції поведінки українця у глобалізованому світі для пристосування його до зовнішніх умов без втрати національної ідентичності й створення високого рівня безпеки. При цьому Ю. Липа наголошував на окремішності української нації у європейському вимірі, на її виключну роль у майбутньому геопросторовому розвитку [363].

Таким чином, головною передумовою формування культури є життєве середовище, причому не просте природне, технічне чи навіть соціетальне оточення, а багатопланові умови і зв'язки (конкретна ситуація). Така база дає можливість зреалізувати людині свій потенціал саме так, а не інакше. Чим більш прогресивні технології, новіша техніка, тим оптимальніші умови для розвитку господарської практики. Чим кращі умови медичного обслуговування, тим вища якість трудового життя. Чим більш комфортне житло, тим кращий стандарт індивідуального споживання і відтворення життєвої енергії. Чим більш розвинена інформаційна інфраструктура, тим більш якісна база для саморозвитку й самоствердження людини як носія ЛП, причому як фізичної істоти, як індивіда, як особистості. Остання теза вимагає уточнення, оскільки об'єктом вивчення можуть поставати різні речі, зокрема:

- загальні закономірності процесу відтворення ЛП у межах певного культурно-інформаційного поля,

- власне якість ЛП, опірність його носіїв атакам «інформаційних вірусів» соціальних мереж, котрі в умовах глобалізації викликають особливе занепокоєння, вимагають посилення мобілізації так званого «соціального імунітету».

Отож, у першому випадку практично йдеться про теорію «життєвих шансів», поява основ якої (власне поняття «життєвого шансу») простежується ще від часів Аристотеля. Відома філософська концепція «людської істоти як політичної тварини» [364] (суть – часто хоче більше, ніж потрібно, але її омежують існуючі соціально-культурні й економічні обставини та конкуренція з боку інших людей), понині продовжує жити завдяки працям Макса Вебера (Протестантська етика і дух капіталізму [318]), хоча й часто критикується за песимістичний тон соціального дарвінізму [391]. Зрештою, нерідко сучасні вчені теж стверджують, що «шанс людини» залежить від геопросторових і часових ознак: від того, у якій країні, чи навіть регіоні, вона народилася, у яку історичну епоху це сталося.

На національному рівні послідовники теорії «життєвих шансів» для аналітичних цілей ЛП використовують індикатори престижу держави на міжнародному рівні, зокрема, величину ВВП, обсяг промислового виробництва, наявність природних ресурсів, відсутність конфліктів – політичних, військових, соціальних – природних лих, клімату і т.п. Приймається до уваги й те, до якої соціальної групи держава належить, рівень добробуту її населення тощо. Тобто, сутність «життєвих шансів» - це поняття, що відображає соціальне становище, що дозволяє людині зайняти певне місце (становище) у соціальній ієрархії своєї країни у певний історичний момент часу. В документах ПРООН воно отримало вивершення у концепції людського розвитку, тобто зростання можливостей людини у сфері добробуту, безпеки, здоров'я та духовності [388]. Безперечно, дана концепція є актуальна і правильна. Водночас, на практиці окремі компоненти можуть мати і мають різні значення й оцінки у розрізі окремих держав і навіть регіонів.

Місце ціннісно-культурних імперативів ЛП в концепції людського розвитку простежується через освітню компоненту. Ще у середні віки Френсіс Бекон став автором афоризму «знання – це сила!» [402]. У сучасній інформаційній економіці його можна модифікувати як «інформація – це сила і влада!».

Вивчення досягнень східно азійського дива нині чітко підтверджує, що феноменальне економічне зростання можливе лише через інвестиції у людей, у їх знання та компетенцію. Китайська система освіти, отримуючи нині 15% державного бюджету, висуває найвищі вимоги до якості навчання (за своїми стандартами вона нині подібна до європейської). Водночас, тут і нині живучі конфуціанські культурні традиції, «припасовані» до потреб індустріальної ери. Роль культури, етики особлива. Чотири принципи визначають конфуціанську траєкторію успіху людини (надання переваги колективним цінностям, наслідування меритократичним традиціям по вихованню національної еліти, прихильності до створення потужних стимулів до навчання і освіти, надання виняткового значення самовдосконаленню). Це означає, що людина без знань немає належного кругозору, не може заглянути у віддалену перспективу й будувати плани на майбутнє. Вона втрачає «життєві шанси». Китайська культурно-інформаційна ідеологія добре з цим обізнана. Потрібні висновки роблять уряди усіх передових держав світу. Загальні закономірності процесу відтворення ЛП можна простежити у межах національних доктрин *культурно-інформаційного поля*.

Інша річ, коли на зміну аналогової ери приходить інформаційна. Коли інформація стає інструментом «гібридних воєн», зокрема, за людський ресурс, за ЛП. Сучасні цифрові технології відкривають шлях до розбудови, – мовою Оксани Мороз, цілої індустрії «інформаційних вірусів» (вірусмейкерства) [335]. Відповідно, за відсутності правил інформаційної гігієни, ЛП починає «обростати» нашаруваннями інформації, яку не в стані переробити. «Інформаційні шуми» (фейки, маніпуляції, викривлення), які осідають на інформаційній матриці носія ЛП (соціальній пам'яті), ведуть до руйнування соціального імунітету. Виникає стан блокування «суспільного розуму» (здатності адекватно освоювати створені попередньо знання) і суспільного інтелекту (здатності творити нові знання). Аналізуючи можливі інструменти повернення соціального імунітету його найбільш зацікавленим власникам, цитована авторка звертає увагу на такі як економічне благополуччя людини і її

сім'ї (фінансова незалежність), розвиненість соціальних інститутів (чиї права захищають), рівень освіти (грамотність як основа імунітету), доступність інформації та її обсяг (за умови включеності дієвих фільтрів), наявність інструментів маніпуляції (за умови доступу широкої аудиторії), загальний рівень психологічного здоров'я соціуму (опірність стресам), загальний рівень фізичного здоров'я соціуму (опірність хворобам), однорідність соціуму (стандарт «середньої» людини) [335, с. 101-104].

У контексті згадки про соціальні інститути вражаючими є результати рейтингування країн світу за Індексом процвітання (*The Legatum Prosperity Index*) за 2020 рік [394]. Індекс складається з 9 блоків, одним з яких є соціальний капітал. Якщо у загальному Україна посіла у рейтингу 92-е місце зі 167, то за оцінкою соціального капіталу – 147-е. У цей блок включено показники: особисті і родинні зв'язки (72-е місце), соціальні мережі (131-е), міжособистісна довіра (121-е), довіра до інститутів (162-е), громадська і соціальна участь (129-е). Слід зауважити, що *результати кореспондуються з розрахунками щодо соціокультурної компоненти ЛПП*, проведеними у розділі 3.

Таке міжнародне рейтингування свідчить про *кризу розвитку соціального капіталу* в Україні. І це не пов'язано (або критичним чином не пов'язано) із ситуацією із анексією територій і веденням антитерористичної операції, оскільки з 2010 року Україна за усіма складовими блоку, крім останнього, піднялася на кілька сходинок (у загальному за цим блоком – на 13 позицій догори). Натомість це свідчить про *збереження недовіри* у суспільстві, зокрема до влади, що кардинальним чином впливає, наприклад, на дотримання населення протиепідеміологічних заходів під час поширення COVID-19, що має наслідками вже не тільки соціальні втрати, але й економічні, політичні, демографічні, фінансові тощо, як для родин, регіонів, так і для країни у цілому. А міжособистісна недовіра перешкоджає становленню нових соціально-економічних інститутів – *соціальної згуртованості, соціального підприємництва*. У той час як її резерви в економічному розвитку значні і не до кінця ще усвідомлені.

Таким чином, формування ціннісних імперативів середовища розвитку ЛП відбувається у складних і часто протирічних умовах – необхідність збереження національної ідентичності, господарської культури, водночас поширення полікультурності та нівелювання національних відмінностей у єдиному глобальному інформаційному просторі. При цьому імперська спадщина все ще існує у свідомості, перешкоджаючи становленню нових сучасних патернів поведінки. Як відзначає Е. Лібанова, процес трансформації патерналістських настроїв населення України в активну життєву позицію та прийняття відповідальності йде надто повільно і болісно [191, с. 179]. Причиною цього, на її думку, є не стільки безвідповідальність людей щодо свого майбутнього, скільки невстановлення і недотримання державою «правил гри», які б дозволили забезпечити рівність доступу та успіху для всіх [191, с. 180].

Тому необхідною є розробка транзитивних механізмів трансформації «осей» цінностей з традиційного ціннісно-культурного поля у модерний за активної участі влади та наявності її волі до високих стандартів і рівнів розвитку соціального капіталу. Зміст модерного поля (рис. 4.1) визначений нами з урахуванням надбань української наукової думки, що висвітлено вище, а також сучасних наукових досліджень:

- непорушність і дотримання прав людини (див. п. 2.1 про місце цінностей і прав людини у квалітативній економіці), непорушність її свобод. При цьому ідея свободи особистості відповідає архетипам української культури – індивідуалізму і світоглядній толерантності [369, с. 248-256];

- необхідність збереження національної ідентичності. На думку Н. Хамітова, цивілізаційний розвиток країни не повинен входити у суперечність з архетипами її культури [370];

Цінності модерного культурного поля, позначені знаком * проєктуються нами відповідно до Ювілейної доповіді Римського клубу. Зокрема, у доповіді зазначено, що у модерному світі має відбутись повернення до релігії на противагу секулярності – тенденції відмови від неї і від церковної догматики,

Рис. 4.1. Традиційне і модерне ціннісно-культурне поле розвитку ЛП України

Джерело: розроблено автором з використанням [371, 373]

оскільки «держави, нетерпимі до релігії, втрачають етичну перспективу» [373]. Трансформація розуміння феномену щастя та суб'єктні його почування змінюються. Тут ґрунтуємося на позиції українських учених: «...проект щастя, який полягає в егоцентричному родинному споживанні й накопиченні ресурсів, вирваних на «хлібному місці» з бюджету держави, є глибинно негідною самореалізацією – адже вона перекреслює цивілізаційне майбутнє країни» [371].

Слід зазначити, що транзитивні механізми трансформації цінностей в Україні уже запущені. Так, відповідно до обстеження [353] упродовж 2011-2020 років Україна неухильно, хоча й повільно рухається від цінностей виживання до цінностей самовираження (відповідно до теорії модернізації цінностей Р. Інглхарта вони позиціонуються за двома осями: від виживання до самовираження і від традиційних до секулярно-раціональних). Домінування у суспільстві цінностей виживання виражається у груповій солідарності, визнанні і підкоренні сильним авторитарним лідерам, неприйнятті інакшості. Натомість цінності самовираження – це цінності рівності, демократії, толерантності. При цьому за іншим виміром – традиційність/секулярний раціоналізм – Україна за період 2011-2020 років фактично не продемонструвала динамічних змін, перебуваючи у середньому положенні.

При цьому відмітно, що патерналістські настрої в Україні все ще досить сильні – за вищезгаданим опитуванням з 10 максимальних балів особистої відповідальності за власне забезпечення українці покладаються на себе лише на 4,4 бали, а всю іншу відповідальність переносять на державу. При цьому серед європейських країн українці є чи не найбільші матеріалісти – поступаються лише Болгарії, однак у 2020 році проти 2011 частка тих, що надають перевагу нематеріальним цінностям зросла майже на 1 в.п. [353, с. 124]. Щодо етичних цінностей, то проблемою для України залишається прийняття інкашності інших членів суспільства, при тому що такі дії як отримання неправомочної вигоди, хабар, несплата податків тощо суспільством толеруються. Тому Україна лише перебуває на шляху модернізації своїх цінностей, однак у деяких питаннях він досить утруднений.

Транзитивними механізмами трансформації «осей» цінностей з традиційного поля у модерне також мають стати як уже розроблені та відомі в Україні та світі: культурна, інформаційна політика, сприяння духовному розвитку, так і сучасні. Особлива роль належить новітнім технологіям та комунікаційним каналам поширення ціннісних установок, таким як:

- креативні – стимулювання споживання культурного продукту через інноваційні творчі заходи масової культури (фестивалі, дні культури, атракції);
- цифрові – оцифровка культурної спадщини для її популяризації і поширення, створення каталогів, електронних ресурсів, їх упорядкування;
- високобезпекові – захист від інформаційних атак, від втручання в інформаційний простір, використання методів маніпулювання колективної та індивідуальною свідомістю, збереження персональних даних, запобігання шахрайству, інформаційній асиметрії, формуванню упереджень.

Усе вищенаведене вказує на те, що на загальні умови середовища розвитку ЛП впливає ціла низка як традиційних, так і нових інфраструктурних мереж. Центром гравітації (притягання) цих мереж є культурні цінності носіїв ЛП. При цьому, дані мережі формуються і еволюціонують на базі систем демовідтворення, працевикористання, соціально-культурного розвитку, розселення тощо. Кожна з них має власний ресурс (матеріальний, людський, фінансовий, інформаційний), календарний і особистий час життя (як період від появи активності до її затухання і навіть зникнення), місце у системі геопросторової організації суспільства й поділу праці. В ідеалі гармонійний, узгоджений розвиток цих систем може призвести до появи синергії, ефекту функціонування нової суперсистеми з досконалішими властивостями і характеристиками. Реальний стан сучасного розвитку України, на жаль, змушує констатувати інші речі. Пандемія COVID-19, соціальна обмеження й карантин, зрештою перманентні кризові явища в національній економіці, нині вкрай негативно впливають на ЛП, причому на усіх рівнях територіальної організації суспільства. Погіршуються структурно-демографічні та кваліметричні параметри його відтворення, стискається мотиваційне поле зайнятості

економічно активного населення держави. У цих умовах стрімко зростає потреба у дослідженнях ціннісно-культурних аспектів розбудови середовища розвитку ЛП. Без вивчення закономірностей та особливостей вияву чинників становлення рівня національної свідомості населення, його соціально-культурної інклюзії марно говорити про ефективність спроб моделювання квітучого майбутнього.

4.2. Моніторингова методика діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці

В умовах швидкозмінності сфери прикладання праці, розвитку технологій, зростання знаннєвомісткості робочих місць до інституту освіти висуваються доволі високі вимоги формування квалітативних характеристик випускників. Це стосується як системи загальних і спеціальних знань, що уможливають розвиток високих професійних якостей фахівця (*hard skills*), так і низки комунікаційних, соціоемоційних, самоорганізаційних здатностей, які складають *soft skills* («м'які» навички). Причому останні набувають все більшого значення. Так, Рекомендацією 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 18 грудня 2006 року «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» було визначено 8 ключових компетенцій, які необхідні усім людям без винятку для успішної самореалізації і працевлаштування, серед яких спілкування рідною та іноземними мовами; знання математики, техніки; навички роботи з цифровими носіями; здатність до навчання заради здобуття знань; соціальні, громадянські компетенції; обізнаність у сфері культури, ініціативність тощо [351]. Багато країн імплементували ці навички у навчання, однак це не вплинуло визначальним чином на сферу зайнятості, тому Єврокомісія рекомендувала переглянути ключові компетенції у частині активізації розвитку трансверсальних навичок (*transveral skills*), які формують нові підходи до:

- 1) способів мислення (розвиток креативного та інноваційного мислення, навички вирішення проблем та прийняття рішень, навчання вчитися);

- 2) способів співпраці (комунікативні навички та робота в команді);
- 3) прийомів роботи (інформаційна та цифрова грамотність);
- 4) способів співжиття у суспільстві (громадянська позиція, поєднання повноцінного життя і кар'єри, персональна і соціальна відповідальність, культурна обізнаність).

Розвиток таких навичок у здобувачів освіти всіх рівнів є необхідною умовою їх успішності, високої конкурентоспроможності на сучасному ринку праці в умовах 5-го технологічного переходу, глобального інноваційного розвитку [358]. Без спроможності системи освіти надати можливості отримання таких навичок здобувачам їх набуття буде дуже проблематичним. Водночас здобувачі освіти, особливо вищої, мають володіти спроможністю оволодіти навичками, а також мати сформований їх принаймні початковий рівень, що буде виражатися у рівні їх якісного розвитку. Таким чином, забезпечення високого рівня квалітативних характеристик здобувачів освіти можливе лише при *змиканні рівня розвитку людини та якості системи освіти*. Виявлення стану такого змикання має відбуватися на постійній (моніторинговій) основі і давати систематичну інформацію про «просідання» балансу і якісної узгодженості попиту і пропозиції на ринку праці щодо вимог роботодавців і якостей, які здобули випускники у закладах освіти.

Зокрема, ілюстрацією цього є те, що відповідь на питання тісноти такого змикання для забезпечення розвитку квалітативних характеристик випускників та подальшої їх реалізації на ринку праці дають результати соціологічних обстежень, проведених у Львівській області у вересні – листопаді 2019 року (опитування роботодавців з приводу їх задоволеності якістю професійно-технічної та вищої освіти) та у жовтні-листопада 2020 року (задоволеність випускників ЗВО області якістю їх освіти – описано вище, п. 3.2).

Обстеження були проведені у рамках Проєкту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення», що реалізовувався командою науковців упродовж 2018-2020 років

у Львівській області у рамках секторальної підтримки ЄС. У рамках виконання проєкту автором, зокрема, здійснено обробку відповідей роботодавців та їх аналітичне узагальнення. Наведені результати дають підстави для розробки рекомендацій щодо постійного та систематичного запровадження такого опитування для виявлення і діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці.

У період вересень-листопад 2019 року у рамках вищезазначеного Проєкту було опитано 1536 роботодавців Львівської області щодо їх задоволеності якістю підготовки робітничих кадрів та фахівців з вищою освітою (опитувальник наведено у додатку У). У даному дослідженні увагу зосереджено на відповідях роботодавців щодо випускників лише вищої освіти. Структура опитаних роботодавців у розрізі видів економічної діяльності наведена на рис. 4.2. За розміром опитані підприємства розподілилися: великі – 7,4%, середні – 36,6% та малі – 56,0%. Найбільшу частку опитаних складають підприємства переробної промисловості (23%). 14% становлять роботодавці, що працюють в оптовій та роздрібній торгівлі, ремонті автотранспортних засобів; 10% – у сфері освіти, 8% – у сільському господарстві та лісівництві і т.д.

У 2016-2018 роках обстежені підприємства прийняли на роботу 6286 випускників ЗВО, найбільше у переробній промисловості (2155 осіб), торгівлі (1055 особи), освіті (796 осіб), охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги (406 осіб), державному управлінню й обороні, обов'язковому соціальному страхуванні (406 осіб), транспорті, складському господарстві та поштовій і кур'єрській діяльності (302 особи), більшою мірою на великі підприємства (у загальній чисельності (3516 осіб або 55,9% усіх прийнятих випускників). Лише в сфері охорони здоров'я та державному управлінні кількість прийнятих на середні підприємства перевищує такий же показник щодо великих, що доволі логічно. Разом з тим, є роботодавці таких сфер економічної діяльності, які прийняли на роботу дуже малу кількість випускників – це

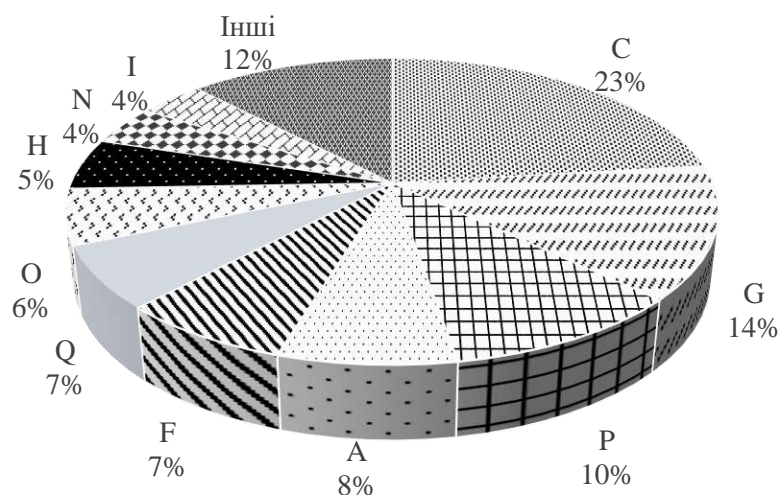

Рис.4.2. Структура обстежених роботодавців Львівської області за видами економічної діяльності, %

Примітка: розшифрування кодів секцій КВЕД:

A	Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	K	Фінансова та страхова діяльність
B	Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	L	Операції з нерухомим майном
C	Переробна промисловість	M	Професійна, наукова та технічна діяльність
D	Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	N	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування
E	Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	O	Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування
F	Будівництво	P	Освіта
G	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	Q	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги
H	Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	R	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок
I	Тимчасове розміщування й організація харчування	S	Надання інших видів послуг
J	Інформація та телекомунікації		

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

фінансові та страхова діяльність (3 особи), надання інших видів послуг (1 особа). Очевидно відповіді цих респондентів слід трактувати з врахуванням цієї обставини.

Опитувальних передбачав виявлення думок роботодавців стосовно їх задоволення якістю підготовки фахівців з вищою освітою у загальному, а також безпосередньо прийнятих на їх підприємство. У загальному 27,1% роботодавців

повністю задоволені якістю підготовки фахівців у ЗВО. Структура задоволеності якістю підготовки відображена на рис. 4.3. Розподіл загальних оцінок роботодавців за видами економічної діяльності відображений на рис. 4.4, а щодо прийнятих на їх підприємство випускників – на рис. 4.5 (у порядку рейтингу найкращих та найгірших оцінок).

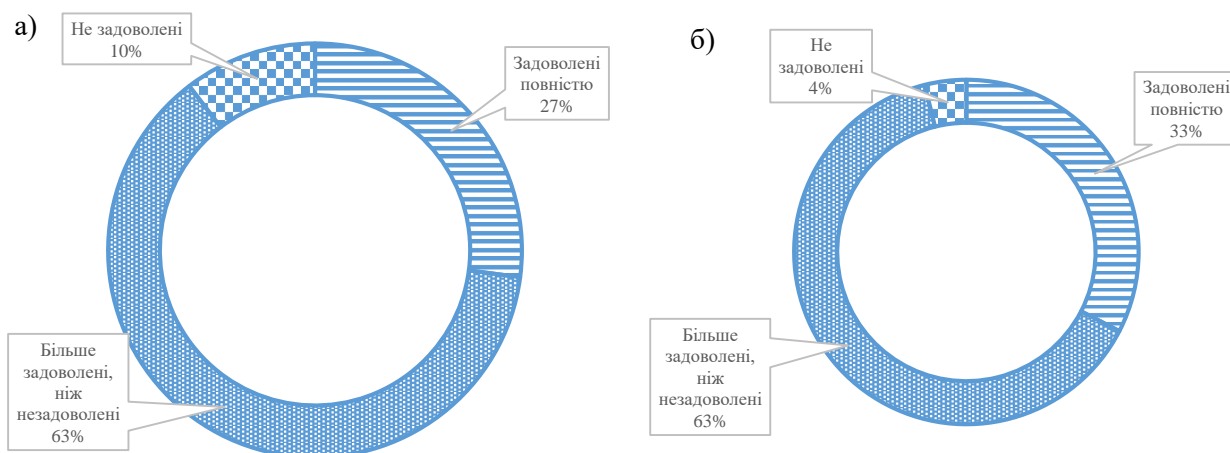

Рис. 4.3. Розподіл відповідей роботодавців Львівської області щодо їх задоволеності якістю підготовки фахівців з вищою освітою, %:

а) у загальному; б) щодо прийнятих на їх підприємство фахівців

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

Отже обстеженням встановлено доволі високі оцінки роботодавців якості підготовки фахівців ЗВО – лише 10,4% не задоволені цим у загальному і 3,9% – щодо прийнятих на їх підприємство. Найвищі оцінки щодо повної задоволеності роботодавців якістю підготовки сформувалися у професійній, науковій та технічній діяльності (41,7%), охороні здоров'я (39,6%), транспорті (37,3%), а також в освіті (34,4%), державному управлінні, обороні, соціальному страхуванні (так само 34,4%). Певною мірою більш обґрунтовані оцінки стосуються якості підготовки фахівців з вищою освітою, безпосередньо прийнятих на обстежені підприємства упродовж останніх трьох років (рис. 4.5).

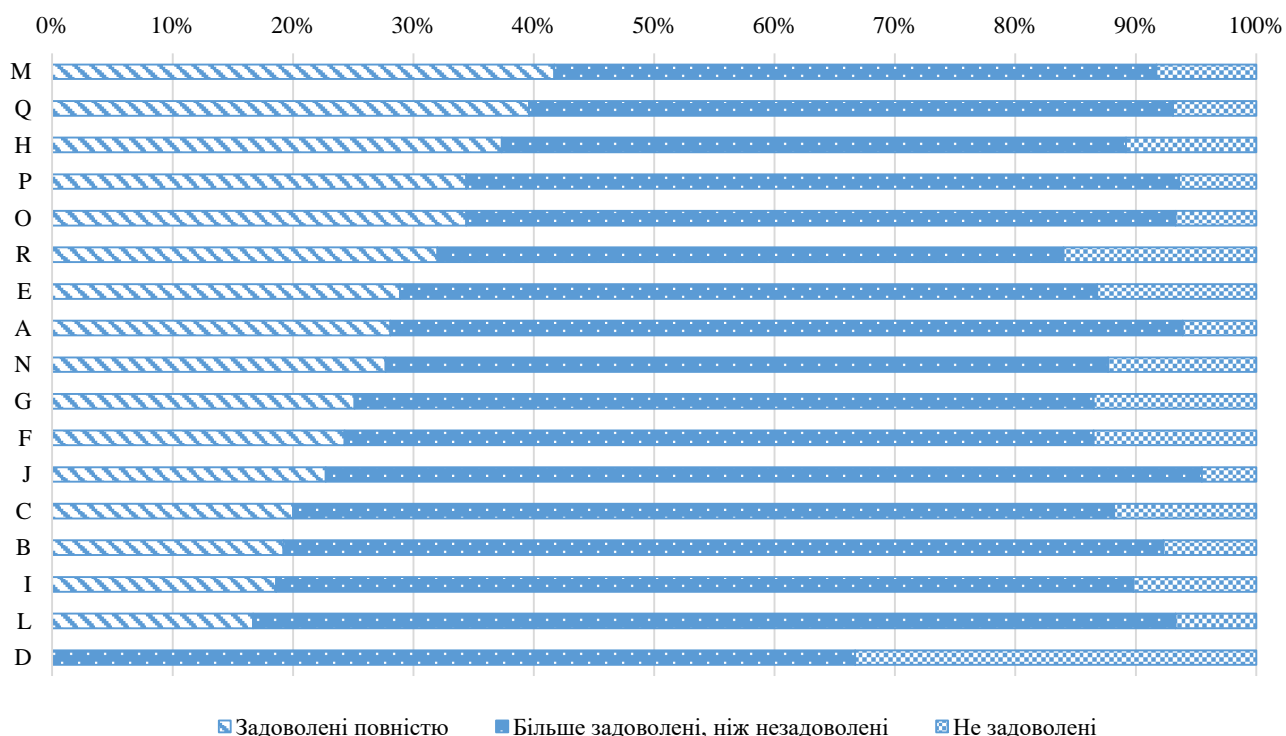

Рис. 4.4. Структура відповідей роботодавців Львівської області щодо їх задоволеності якістю підготовки фахівців з вищою освітою за видами економічної діяльності, %

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

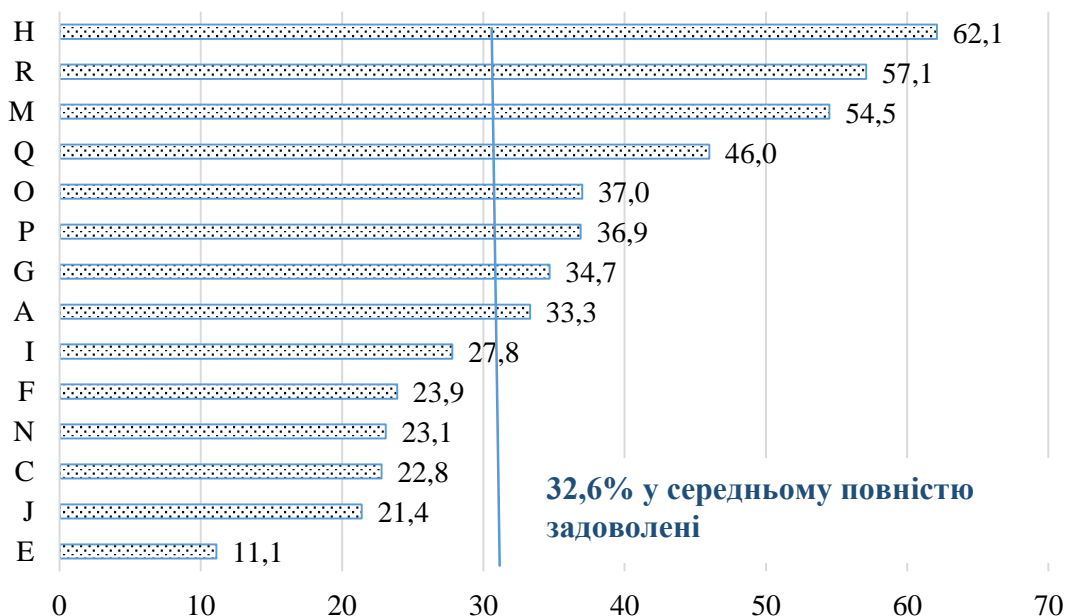

Рис. 4.5. Рейтинг видів економічної діяльності за мірою задоволеності роботодавців якістю підготовки прийнятих на підприємства фахівців з вищою освітою, % повністю задоволених роботодавців від усіх обстежених відповідного виду діяльності

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

Таким чином, найвищі оцінки від роботодавців отримали фахівці, прийняті на роботу у транспорті, складському господарстві, поштовій та кур'єрській діяльності (62,1% отриманих оцінок – це повністю задоволені роботодавці), також мистецтво, спорт, розваги та відпочинок (57,1%), професійна, наукова та технічна діяльність (54,5%), охорона здоров'я та надання соціальної допомоги (46,0%). Водночас найнижчі оцінки виявлено у водопостачанні, каналізації, поводженні з відходами (11,1%). Для цієї галузі готують фахівців в основному будівельні факультети, очевидно, що випускники намагаються працевлаштуватись у більш прибуткові сфери. Принагідно співставляючи місця працевлаштування випускників галузі «Архітектура і будівництво», опитаних у ході обстеження, не знайдено жодного із тих, що були представлені в опитуванні роботодавців (здебільшого водоканалізаційні організації).

Значно більше зацікавлення представляють оцінки роботодавців виду економічної діяльності «Інформація та телекомунікації», які, хоч і не дають різко негативних оцінок, однак їх задоволеність доволі стримана – лише 21,4% повністю задоволених оцінок. *На тлі негативних результатів, встановлених у ході обстеження випускників така ситуація викликає певне занепокоєння. Очевидно, що підготовка фахівців у цій галузі децю відстає від потреб ринку, що швидко змінюються в умовах цифровізації.*

Рейтинг негативних оцінок якості випускників очолює діяльність у сфері адміністративного і допоміжного обслуговування (7,7% роботодавців цього виду діяльності відповіли, що вони не задоволені якістю підготовки). Слід зазначити, що серед опитаних роботодавців цього виду економічної діяльності переважають комунальні підприємства, які навряд чи можуть привабити кращих фахівців високими зарплатами. Підсумовуючи вищенаведене, можна зазначити у цілому досить високі оцінки роботодавців щодо якості підготовки фахівців з вищою освітою.

Моніторингові процедури також дають можливість виявити деформації на ринку праці щодо рівня навичок, які складають основу конкурентоспроможності

фахівця на ринку праці – фахових компетентностей, а також соціоемоційних, тобто *трансверсальних навичок* (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Оцінки роботодавців Львівщини щодо рівня формування у випускників
ЗВО фахових компетентностей та соціоемоційних навичок

№ з/п	Фахові компетентності та соціоемоційні навички	Рівень навичок за оцінками роботодавців				
		високий	вище середнього	середній	нижче середнього	низький
Фахові компетентності						
1	Здатність застосовувати здобуті професійні знання на практиці	12,8	30,2	49,0	5,1	3,0
2	Здатність до навчання	18,2	35,6	38,7	4,8	2,7
3	Організація робочого часу, самоконтроль	13,9	32,0	44,3	6,8	3,1
4	Креативне і критичне мислення	14,0	33,7	41,7	7,2	3,3
5	Здатність вирішувати проблеми	12,2	30,6	44,9	9,0	3,4
6	Володіння іноземними мовами	7,0	20,4	45,4	18,2	9,0
7	Вміння працювати з комп'ютером	18,9	35,0	37,0	5,7	3,5
8	Ініціативність і підприємливість	12,6	29,6	44,7	8,9	4,2
	У середньому фахові компетентності	13,7	30,9	43,2	8,2	4,0
Соціоемоційні навички						
1	Стійкість (стресостійкість і наполегливість)	12,7	31,4	48,0	5,3	2,7
2	Етична поведінка	17,8	33,5	39,9	6,4	2,3
3	Мотивація досягнень (цілеспрямованість і бажання вчитися)	15,2	34,9	41,0	5,9	2,9
	У середньому соціоемоційні навички	15,2	33,3	43,0	5,9	2,6

Джерело: узагальнено автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

У середньому отримано задовільні оцінки роботодавців – встановлено, що 13,7% випускників мають високий рівень фахових компетентностей, 30,9% – вище середнього, 43,2% – середній. Ще вищі оцінки отримано стосовно соціоемоційних навичок: високий рівень – 15,2%, вище середнього – 33,3%, середній – 43,0%. Проте у розрізі якостей випускників спостерігаються суттєві відмінності (рис. 4.6).

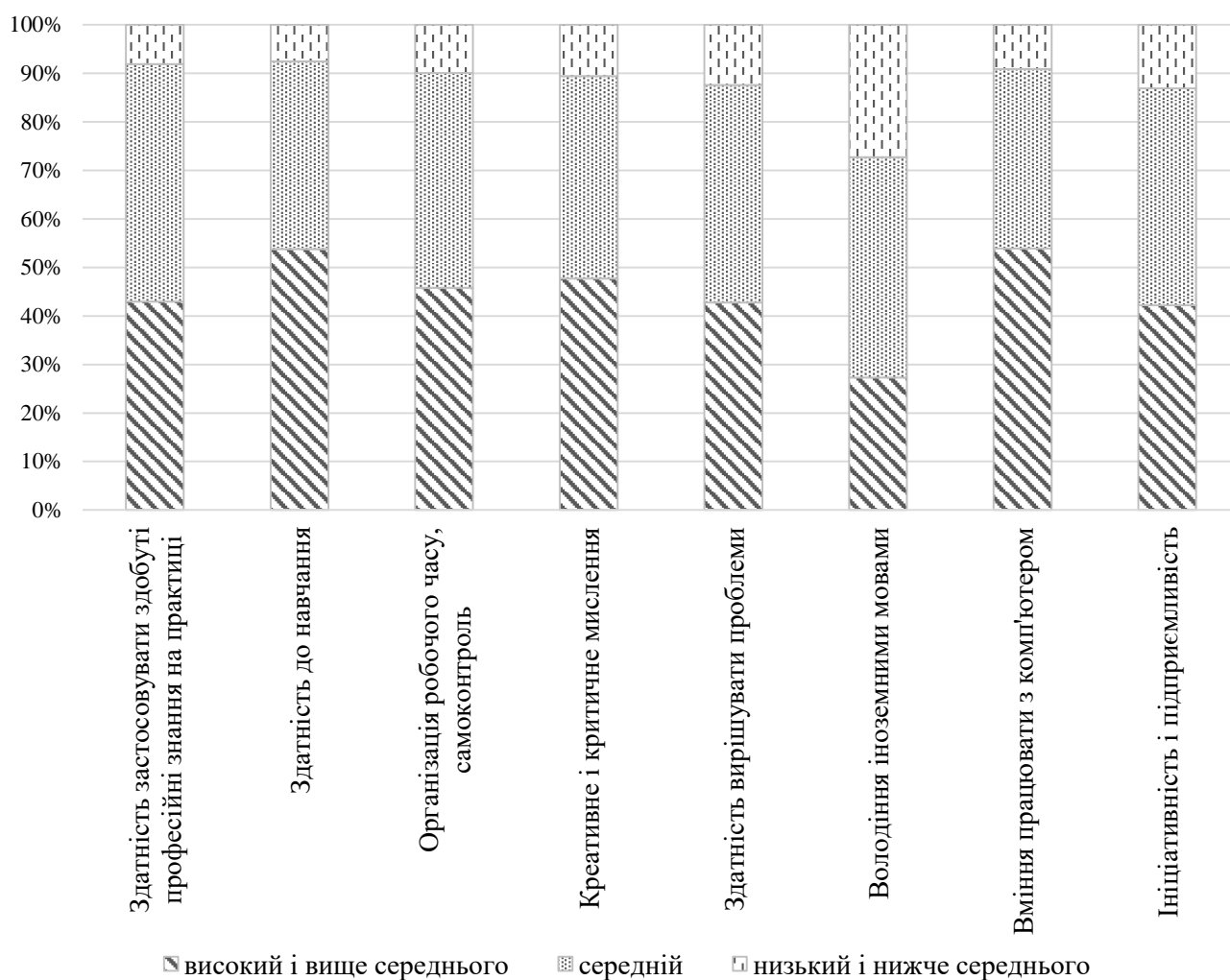

Рис. 4.6. Розподіл оцінок роботодавців щодо рівня формування фахових компетентностей фахівців, %

Джерело: побудовано автором на підставі результатів опитування роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

Отже, найвищі оцінки від роботодавців отримали навички володіння комп'ютером, здатність до навчання та креативне і критичне мислення. А найнижчі – рівень володіння іноземними мовами, що доволі негативно в умовах глобалізації економіки, активізації зовнішньоекономічних зв'язків. Недостатньо високі оцінки за якостями випускників щодо ініціативності і підприємливості, здатності вирішувати проблеми – власне тих характеристик фахівця, що складають основу «м'яких» навичок, які останнім часом більшою мірою визначають конкурентоспроможність працівників, аніж знання у професійній сфері.

У розрізі видів економічної діяльності високі оцінки фахових компетенцій отримано фактично за усіма з них в освіті; охороні здоров'я та наданні соціальних послуг; державному управлінні й обороні, обов'язковому соціальному страхуванні; мистецтві, спорті, розвагах та відпочинку (за виключенням володіння іноземною мовою). У цих же видах спостерігається вищий, аніж середній рівень соціоемоційних навичок, що особливо важливо у вимірах орієнтації цих професій на взаємодію із людьми. Більшість роботодавців відзначають також високий рівень формування фахових навичок у професійній, науковій та технічній діяльності, доволі високий – у сільському господарстві та лісівництві.

Негативні (низькі та нижче середнього) оцінки часто зустрічаються у таких видах економічної діяльності, як транспорт, переробна промисловість, оптова та роздрібна торгівля, будівництво.

Для підвищення обґрунтованості висновків та рекомендації, наданих за підсумками обстеження роботодавців, важливо оцінити їх думку про існування дефіциту забезпечення кадрами та, зокрема, дефіциту якості фахівців у розрізі видів економічної діяльності (рис. 4.7). Слід зауважити, що питання анкети стосувалося усіх фахівців, включно з робітничими професіями.

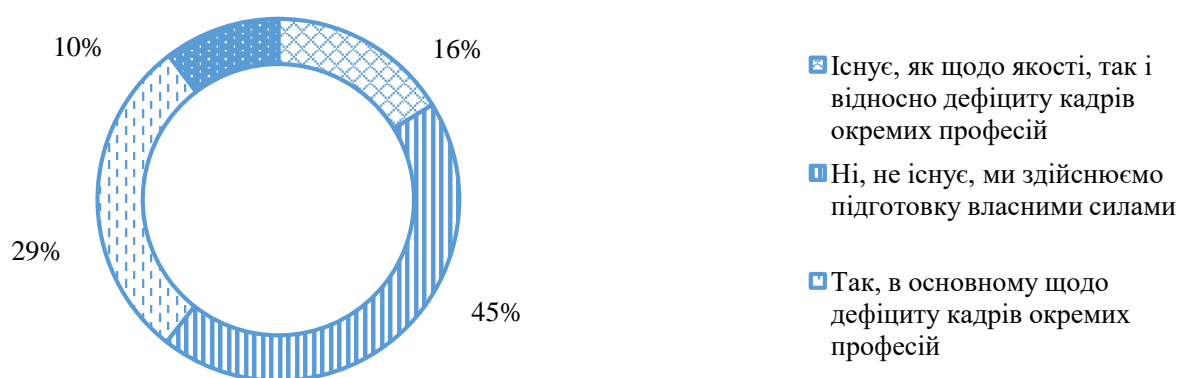

Рис. 4.7. Розподіл відповідей роботодавців щодо існування дефіциту кадрів на їх підприємствах, %

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

16% опитаних зазначають про кількісно-якісний дефіцит кадрів, що не надто багато. Однак 45% роботодавців вирішують проблеми невідповідності

фахівців їх потребам шляхом підготовки власними силами. Це результат, який вартує більш детальної уваги, зокрема, у розрізі видів діяльності (рис. 4.8).

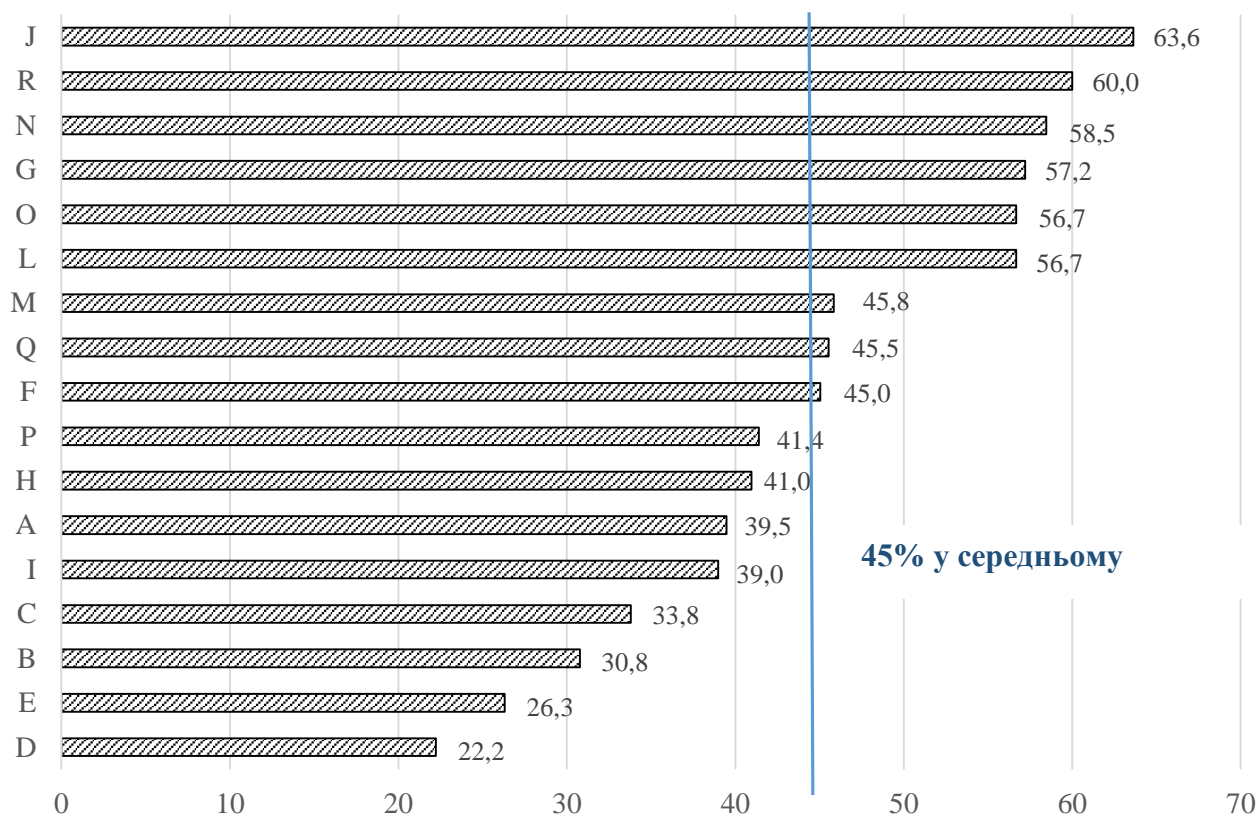

Рис. 4.8. Рейтинг видів економічної діяльності, роботодавці яких здійснюють підготовку фахівців для своїх потреб власними силами, % від роботодавців відповідного виду

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

Лідерами самопідготовки фахівців для своїх потреб є роботодавці видів діяльності: інформація та телекомунікації (63,6% усіх підприємств готують самостійно); мистецтво, спорт, розваги та відпочинок (60,0% – пов'язано із значними обсягами працевлаштування випускників не за спеціальністю); діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (58,5%); оптова та роздрібна торгівля (57,2%); державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування (56,7%); операції з нерухомим майном (56,7%). Тобто причини високої активності роботодавців щодо навчання персоналу можна пояснити такими причинами:

- працевлаштування не за фахом – проблема з площини неврегульованості, дисбалансу ринку праці та освітньої сфери; поширене серед випускників технічних спеціальностей, а також галузей знань «Міжнародні відносини», «Соціальна робота» (50% випускників ЗВО не працюють за спеціальністю), «Журналістика» (47,8%), «Право» (38,2%), «Сфера обслуговування» (44,8%);

- поширеність програм підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації – доволі нова і перспективна діяльність, пов'язана із необхідністю формування вузькосегментних знань і навичок, освоєння специфічних прийомів роботи, взаємодії у межах організації тощо. Поширена у сферах діяльності: державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування; маркетинг; краса, фітнес, спорт; фінансова та страхова діяльність тощо;

- недостатня якість підготовки фахівців. Тут уявлення про галузеву концентрацію проблеми можуть надати відповіді роботодавців щодо дефіциту якості кадрів на їх підприємствах (рис. 4.9).

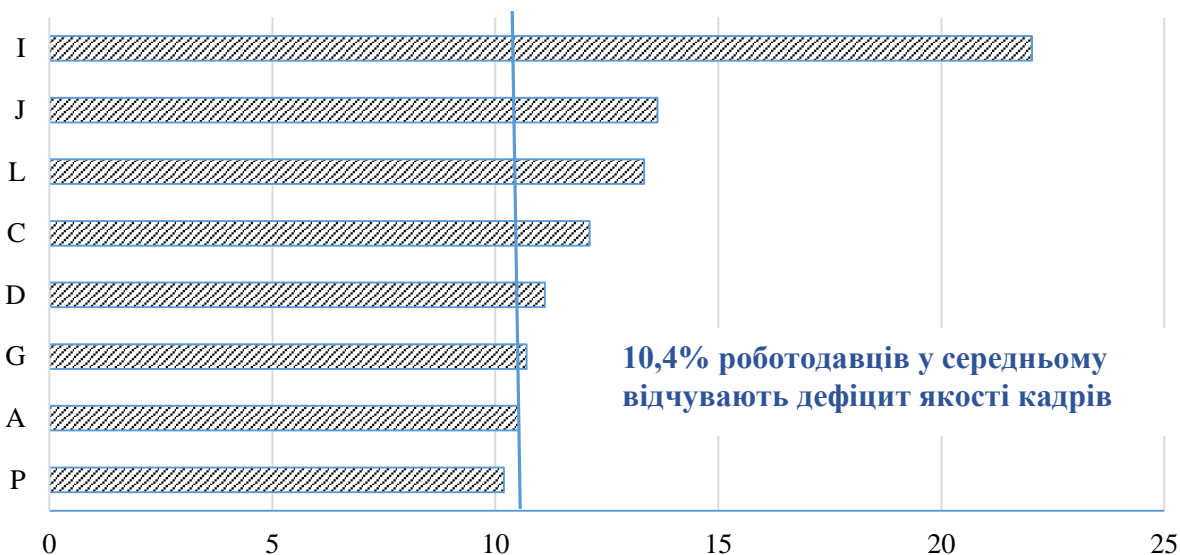

Рис. 4.9. Види економічної діяльності, роботодавці яких відзначили найбільший дефіцит якості фахівців на своїх підприємствах, %
роботодавців відповідного виду

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження роботодавців Львівської області, проведеного у вересні-листопаді 2019 року

Отже, готельно-ресторанний бізнес та сфера громадського харчування відчуває найбільший брак якості фахівців на своїх підприємствах. Однак якщо у цій сфері діяльності недостатність якості може стосуватися також і робітничих професій, то щодо наступних у рейтингу видах (рис. 4.9) – інформація та телекомунікації й операції з нерухомим майном такий дефіцит явно характеризує фахівців з вищою освітою. При цьому роботодавці, які відзначили дефіцит якості кадрів, на момент обстеження мали потребу: інформаційно-телекомунікаційна сфера – у бухгалтерях, технологах, інженерах; діяльність з операцій з нерухомим майном – у економістах та бухгалтерях; з тимчасового розміщування й організації харчування – так само і ще у адміністраторах; переробна промисловість – у менеджерах різного спрямування, технологах, майстрах цехів, інженерах-технологах, також досить значна потреба у юристах та помічниках юристів. Сфера оптової та роздрібної торгівлі потребує фахівців у сфері маркетингу, провізорів, торговельних агентів, а найбільше – менеджерів. Крім останнього виду діяльності, багато професій є непрофільними для цих видів діяльності.

Не можна оминути увагою ще одне важливе питання збалансування сфери освіти та ринку праці: ефективність використання бюджетних коштів. Фактично виконання освітнього замовлення покликане відобразити поточну, а швидше перспективну кон'юнктуру ринку праці і її особливості та максимально доцільно розмістити суспільні кошти. Якщо таке цільове замовлення сформоване неправильно, то моніторингові технології мають це відтворити та надати інформацію про проблемні з цього погляду галузі знань. Тому важливою інформацією є працевлаштування випускників, що навчалися за бюджетні кошти, за профілем здобутого фаху (рис. 4.10). Таким чином, неефективним є використання коштів при підготовці фахівців за галузями: «Міжнародні відносини», «Соціальна робота», «Електроніка і телекомунікації», «Журналістика». Проблемною є галузь знань «Право», випускники якої характеризуються низькими показниками працевлаштування у загальному, не тільки за фахом.

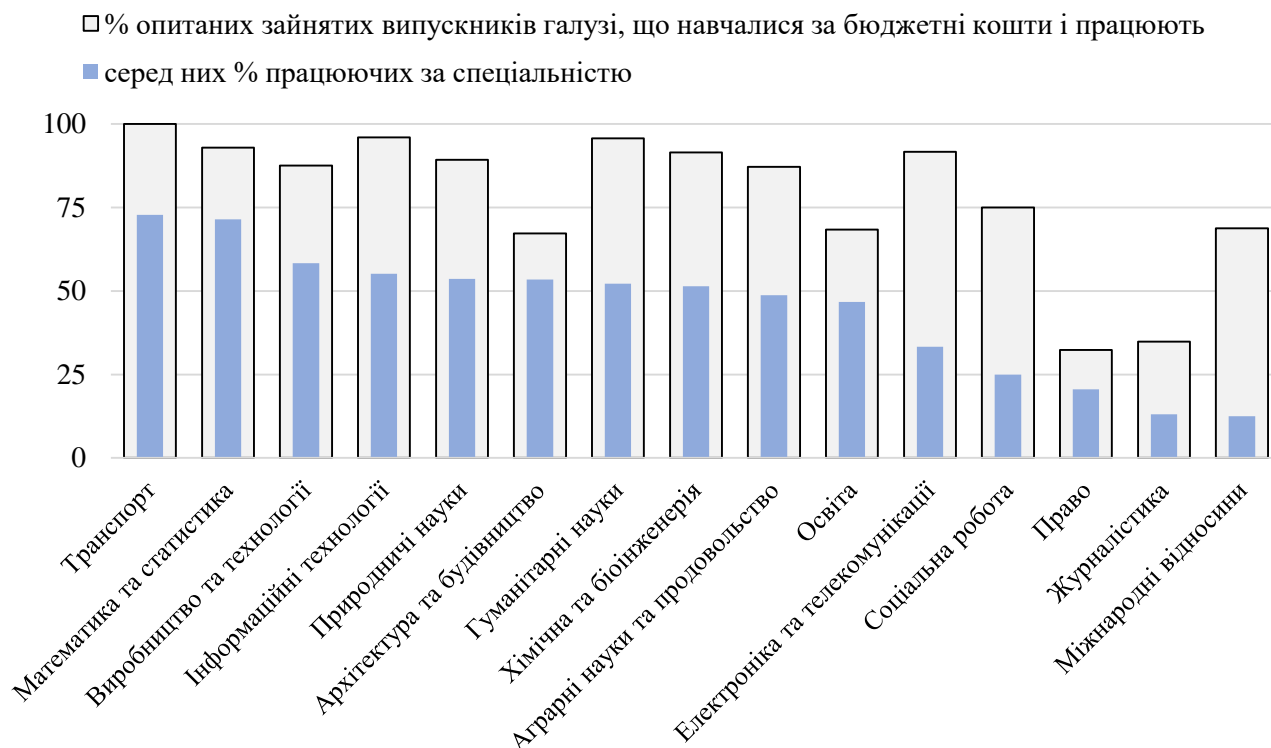

Рис. 4.10. Джерела фінансування навчання та ефективність
працевлаштування випусників ЗВО Львівської області

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випусників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Узагальнюючи виявлені за підсумками обстеження проблемні місця щодо задоволеності роботодавців квалітативними характеристиками випусників ЗВО Львівської області:

1. Роботодавці виду діяльності з інформації та телекомунікацій відзначають недостатній рівень формування у випусників здатностей застосовувати знання, навчатися, використовувати іноземну мову, що має важливе значення для формування конкурентоспроможності цих фахівців. Разом з тим, виявлено доволі високі показники мотивації досягнень випусників у цьому виді діяльності, що певною мірою дозволяє компенсувати зазначені дисбаланси. Слід врахувати, що за підсумками обстеження 64% роботодавців цього виду діяльності забезпечують підготовку фахівців власними силами.

2. Аналіз результатів обстежень демонструє деяку поляризацію оцінок роботодавців, що діють у транспорті, складському господарстві, поштові та кур'єрській діяльності. Відзначається недостатність навичок випусників у

таких важливих для транспорту якостях, як здатність вирішувати проблеми, організація робочого часу і самоконтроль, здатність до навчання, також вміння працювати з комп'ютером. Схожа ситуація спостерігається у будівництві, де фахівцям бракує вмінь вирішувати проблеми, підприємливості, організованості та самоконтролю, володінням комп'ютером. При цьому вони не завжди самотивовані і стресостійкі.

3. Роботодавці, що працюють у готельно-ресторанному бізнесі, громадському харчуванні незадоволені здатністю випускників вирішувати проблеми та володінням іноземною мовою.

4. Швидше негативні, чим позитивні оцінки від роботодавців отримали випускники, що працюють у торгівлі, переробній промисловості (здатність вирішувати проблеми, організованість і самоконтроль, володіння іноземними мовами, ініціативність і підприємливість).

5. Роботодавці, які більшою мірою відчують дефіцит якості кадрів, відзначають потребу свої підприємств у фахівцях, які часто не є профільними для їх виду діяльності (бухгалтерах, менеджерах, юристах). Така ситуація на тлі значних обсягів підготовки таких спеціалістів свідчить про недостатність їх знань і навичок роботи у конкретних видах діяльності – будівництві (також потребують менеджерів), промисловості, сільському господарстві, інформаційній сфері тощо. Формування державного замовлення не за усіма галузями знань є ефективним. Отже, освітня сфера повинна врахувати цю ситуацію та активніше розробляти і впроваджувати програми підготовки, орієнтовані на вузькі сегменти економічної діяльності, задовольняючи потребу ринку праці у спеціалістах зі знаннями свого фаху та особливостей цього сегменту.

4.3. Соціальні стандарти та стабілізація умов зайнятості населення у регіоні

Соціальні стандарти – законодавчо закріплені норми і нормативи, що відображають систему й рівень захисту соціальних прав громадян і соціального забезпечення, що склалися у державі. Державні соціальні стандарти слугують основою для формування соціальних гарантій – мінімальних розмірів оплати праці, доходів, громадян, соціальних виплат, що формують дохід незахищених верств населення [340]. Соціальні норми і нормативи мають здебільшого негрошовий вираз і характеризують показники споживання та забезпечення різноманітними послугами та доступність соціальної інфраструктури.

Оскільки у даному дослідженні соціальні стандарти розглядатимуться з погляду регламентації ними можливостей для задоволення зростаючих потреб людей, то важливою є класифікація соціальних нормативів відповідно до національного законодавства. За критерієм характеру задоволення соціальних потреб виділяють нормативи: споживання, забезпечення, доходу. За рівнем задоволення потреб: нормативи раціонального споживання, мінімального споживання та статистичні (фактичні). Базовим соціальним стандартом в Україні визначено прожитковий мінімум (ПМ) [340], який формується в Україні нормативним способом, тобто виходячи з потреб населення (а не з ресурсних можливостей економіки, тобто середніх заробітних плат, як прийнято у деяких європейських країнах). У склад прожиткового мінімуму входить вартісне вираження трьох складових – набору продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг (житлово-комунальних, транспортних, побутових та інших).

Соціальна стандартизація має призначення визначити у конкретних вимірниках і величинах мінімальне (або прийнятне для існуючого рівня розвитку потреб суспільства та спроможності економічної системи) забезпечення основоположних соціальних прав громадян на такому рівні, який би підтримував

соціальну стабільність і знижував соціальну напруженість [362, с. 92]. Тому соціальні стандарти можна розглядати у двох проекціях:

- мінімальні соціальні стандарти (частина їх має грошовий вираз – соціальні гарантії) покликані підтримувати життєдіяльність осіб, що опинилися у скрутних життєвих обставинах і не можуть на рівних конкурувати на ринку праці з іншими особами, на мінімальному рівні; при цьому мають на меті забезпечити таких осіб від соціальних ризиків, зокрема, крайнього зубожіння, маргінальності, втрати здоров'я;
- соціальні стандарти як характеристика досягнутого у країні рівня і якості життя її мешканців та як один з механізмів формування *якості середовища розвитку ЛП* [359].

Розгалужена система соціальних стандартів покликана визначати і забезпечувати розвиток усіх компонент ЛП, – вона є визначником рівня, нижче якого не можуть задовольнятися потреби людей [90, с. 60]. Отже, від обґрунтованості соціальних стандартів та спроможності економічної системи підтримувати їх високий рівень залежить людський розвиток, який зумовлюється якістю середовища (рис 4.11).

ПМ є основою для побудови ієрархії вартісних величин соціальних гарантій (мінімальної заробітної плати (МЗП), пенсій за віком та інших, допомог на безробіття та низки соціальних допомог), а відтак – зсуву всієї системи доходів населення у випадку його підвищення. Водночас, для оцінки рівня життя використовується показник фактичного ПМ, який розраховується, виходячи з середніх цін на товари і послуги споживчого кошику на конкретний момент часу [348]. Його величина суттєво відрізняється від законодавчо встановленого ПМ, що кардинально впливає на оцінки рівня життя населення України (рис. 4.12).

За даними, наведеними на рис. 4.11, формування показників реальної вартості життя в Україні за мінімальними стандартами призвело до зубожіння у 2015 році більше ніж 50 % українців. Підняття МЗП у 2017 році до 3,2 тис. грн. дещо вирівняло диференціацію, однак 23 % населення у 2019 році все ще

Рис. 4.11. Роль соціальних стандартів у формуванні якості середовища розвитку ЛП

Джерело: розроблено автором

залишалися за межею фактичної бідності, у той час як маргіналізацію за доходами відчували 1,1 % (проти 6,4 % у 2015 році). При цьому МЗП за досліджуваний період жодного разу не перевищила фактичного ПМ, який у середньому у 2,3 рази більший від своєї нормативно встановленої величини. Ще гірша ситуація з іншими соціальними стандартами – мінімальною пенсією та допомогою з безробіття, розмір яких складає близько 77-79 % від ПМ для працездатних осіб (сума пенсії прирівнюється до ПМ для непрацездатних). Така ситуація унеможливує не тільки створення підвалин зростання рівня та якості життя, але й мінімального задоволення потреб, поглиблює нерівність в українському суспільстві [362, с. 94-96].

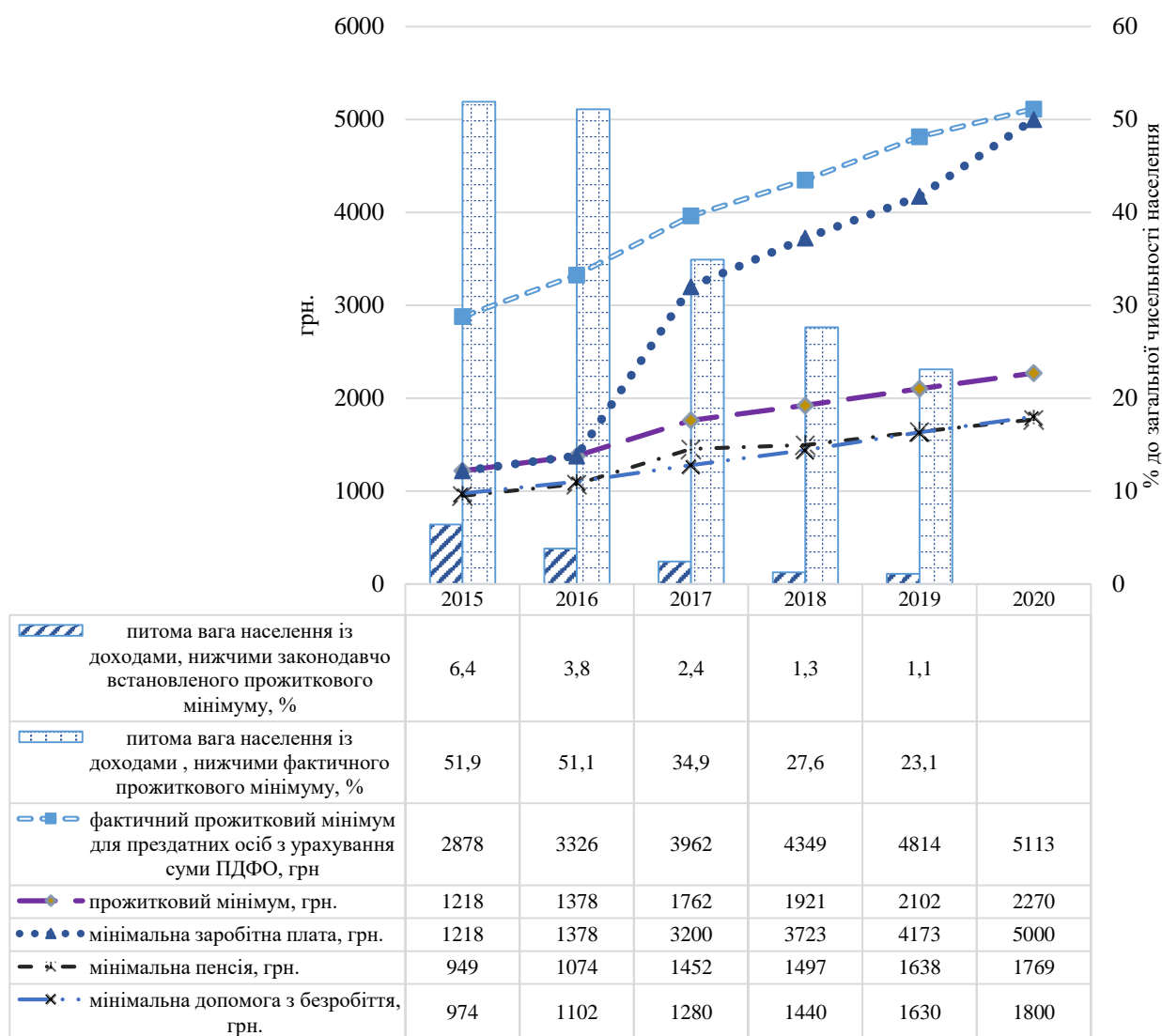

Рис. 4.12. Динаміка мінімальних соціальних гарантій та фактичних показників диференціації рівня життя населення в Україні у 2015-2020 роках, грн./%*

* дані щодо питомої ваги населення з доходами нижче прожиткового мінімуму у 2020 році на момент дослідження відсутні;

Джерело: побудовано автором на підставі даних [259, 332]

Про значення прожиткового мінімуму у стабілізації умов зайнятості й оплати праці також може свідчити динаміка формування в Україні індексу Кайтца (співвідношення середньої заробітної плати до МЗП) та співвідношення ПМ і МЗП⁴⁸ (рис. 4.13).

⁴⁸ У європейських країнах (рекомендації Ради Європи) ці показники використовуються для обґрунтування розміру МЗП. Індекс Кайтца має складати 60-70 %, а МЗП – у 2-2,5 разів перевищувати прожитковий мінімум.

Рис. 4.13. Динаміка диференціації системи оплати праці та деяких соціальних стандартів в Україні у 2015-2020 роках (станом на грудень відповідного року)

Джерело: побудовано автором на підставі даних [259, 332]

Відповідно до розрахованих даних (рис. 4.13) система оплати праці та розміру соціальних стандартів в Україні є розбалансованою, – МЗП становить 43,1 % її середнього рівня у 2020 році при рекомендованих 60-70 %, що свідчить про значну диференціацію у рівнях оплати праці. Важливо зазначити, що в умовах України показник середньої зарплатної плати відображає офіційний рівень оплати праці найманих працівників без врахування неформального ринку праці та тіньової зайнятості. Це може дещо знижувати офіційно зареєстрований показник.

Також за даними рис. 4.13 лише у 2018 році прожитковий мінімум щодо МЗП почав наближатися до рекомендованого співвідношення і досяг його у 2020. Поштовхом до цього стало підняття МЗП у 2017 році у 2,3 рази. Однак одночасно з цим було порушено іншу залежність у системі оплати праці України – прирівняно величину тарифної ставки першого розряду до ПМ, а не до МЗП, як було до того. Таким чином, ПМ з 2017 року визначений як орієнтир для розрахунку тарифної сітки. Оскільки його величина за останні роки удвічі менша від МЗП, це створює передумови дискримінації оплати праці у тих сегментах ринку праці, де використовується тарифна система (бюджетна сфера,

робітничі професії тощо). Це грубо порушило принципи соціального гарантування мінімальних стандартів життя для багатьох професійно-кваліфікаційних груп працівників [359]. Слід зазначити, що намагання законотворців змінити ситуацію у 2020 році вилилися у підготовку і подання законопроектів щодо зміни підходів визначення прожиткового мінімуму у керунку прирівнювання його до фактичної величини, однак такі ініціативи не доведені до процесуального закінчення і залишилися на рівні проектів (законопроекти №3515/П та №1175/П).

Отже, на даний час в економіці України не створені достатні передумови для формування збалансованої системи доходів населення, належного рівня соціального забезпечення.

Таким чином, ПМ має значно більше змістовне навантаження в соціально-економічній системі, аніж оцінка межі бідності, – він формує систему доходів населення як визначник розміру заробітних плат та соціальних трансфертів і за першою своєю функцією служить регулятором регіональних та секторальних ринків праці, впливаючи на умови зайнятості. Його недостатній рівень призводить до *дестабілізації розмірів оплати* та, відповідно, *умов зайнятості* у таких секторах, як освіта, охорона здоров'я, серед представників професій та кваліфікацій, які прирівнюються до нижчих за сіткою тарифних розрядів. З іншої сторони ПМ регламентує склад продовольчого кошику⁴⁹, який мав би забезпечити мінімальні потреби людського організму у поживних речовинах, у тому числі й тих, що формують енергетичну наповнюваність раціону, особливо із врахуванням тієї обставини, що вартість продуктів харчування складає у середньому 51 % вартості ПМ⁵⁰ (рис. 4.14).

Повертаючись до продовольчого споживчого кошика у складі ПМ, що його основою є мінімальні нормативи споживання продуктів харчування. На цьому

⁴⁹ Прожитковий мінімум в Україні формується як вартісне вираження трьох споживчих кошиків.

⁵⁰ Таке співвідношення (50/50 або максимум 60/40 на користь продовольчого кошику) у середньому відповідає світовій практиці у країнах, що використовують нормативний спосіб встановлення прожиткового мінімуму.

Рис. 4.14. Опосередкована двоїста роль прожиткового мінімуму у збалансуванні ринку праці

Джерело: розроблено автором

роль системи споживання продуктів харчування у соціальному стандартизуванні на обмежується. Згідно з Державним класифікатором соціальних стандартів і нормативів [322] норми харчування є складовими соціальних нормативів не тільки у сфері доходів населення, але й у соціальному обслуговуванні, в охороні здоров'я, забезпечення навчальними закладами, громадського харчування.

Проблема харчування у загальному та його наповнення, а також забезпечення його належного рівня та доступу до продуктів харчування для усіх мешканців Землів (продовольча безпека) на даний час визнана однією із складових світової безпеки [377]. Ризикогенність продовольчої безпеки імплікується в:

- *зростанні вразливості бідніших суспільств; при погіршенні кліматичної ситуації їх збідніння поглиблюватиметься, що зокрема, призведе до зростання міграцій із збільшенням навантаження на інші країни, більш заможні, або розташовані у сприятливіших географічних умовах із менш небезпечною ситуацією;*

- *недоїданні у бідніших суспільствах, що виражається як у дефіциті, так і у дисбалансі споживання енергії і поживних речовин. Недоотримання калорій визнано ООН як ситуація голоду, у той час як недостатність мінералів і вітамінів – як прихований голод [377]. Відповідно до визначення організації FAO (Food and Agriculture Organization) при ООН недоїдання виникає тоді, коли звичне споживання калорій людиною недостатньо енергетично збагачене для підтримки нормального, здорового та активного життя [397]. За оцінкою цієї ж організації у 2017-2019 роках майже 4 % українців відчували голод [393];*

- *зниження продовольчої безпеки у частині браку поживності раціону може бути пов'язане не тільки із географічними, кліматичними чи макроекономічними чинниками, але і з недостатніми доходами населення, обмеженим доступом до продуктів належної якості, низькою культурою харчування, неякісним «харчовим середовищем», яке формується з розташованих у ареалі проживання родини точок продажу продовольчих продуктів та закладів громадського харчування (якщо вони є у межах фінансової спроможності домогосподарств);*

- *збалансоване харчування у сучасному контексті еквілібріуму «здорове життя – енергетичний потенціал людини – фізична активність – збережене довкілля» визначається ВООЗ як раціон з переважанням фуражних зернових, бобових, фруктів та овочів, горіхів і насіння. При цьому експертною групою з питань клімату встановлено, що харчова цінність вирощених в останні роки рису і пшениці знижується у зв'язку з екологічним слідом (зростанням вуглецевих викидів) [397, с. 47];*

- *для забезпечення населення Землі харчовими продуктами сільське господарство повинне збільшити виробництво калорій на 56 % до 2050 р. [399].*

Зважаючи на вищенаведене, питання збалансованого харчування є складним і комплексним, вирішення проблем його врегулювання потребує об'єднання зусиль учених різних галузей наукових знань. Завдання даного дослідження полягає у вирішенні проблеми узгодження рівнів фізичної важкості трудової діяльності та енергетичної наповнюваності раціону харчування у контексті вищенаведених проблем – забезпечення якості цих калорій з огляду на зниження харчової цінності продуктів, доступу і, головне спрможності населення придбати якісні продукти через гармонійне поєднання потреб організму в енергії, фізичного навантаження у процесі праці та доходів населення. При цьому складність проблеми потребуватиме у подальшому пошуку шляхів покращення нутрицієнтного складу раціону, оцінки наявності «прихованого голоду», впровадження методів ведення сільського господарства з мінімізацією екологічного сліду, та інших, які *виходять за межі і можливості даного дослідження*.

Харчування є основою формування енергетичного потенціалу людини і має особливе значення для розвитку ЛП [356]. У стані спокою режим енергообміну людини залежить від особливостей організму, віку, стану нервової та ендокринної систем, регіонального середовища існування. У середньому в дорослої здорової людини рівень основного обміну⁵¹ становить 1600 ккал/добу, причому у жінок він на 10-15% нижчий, ніж у чоловіків (1400 ккал/добу). Із зростанням трудової активності людини зростатиме потреба в енергії, тому основний обмін у людей, які мають постійні фізичні навантаження, приблизно на 30% вищий від інших людей [328, с. 22].

Вирішення питань збалансованого харчування відповідно до потреб організму та ступеня фізичної активності в економічній науці лежить у межах теорії споживання. Актуалізація проблем споживчої поведінки зумовила виникнення нового наукового напрямку – конс'юмеризму. У вітчизняних

⁵¹ На даний час науковцями встановлено існування трьох форм перетворення людської енергії: основний обмін, специфічно-динамічна дія їжі та м'язева діяльність [328, с. 22]. Усі вони залучені до формування енергетичного балансу людини.

публікаціях проблеми конс'юмеризму висвітлювали В. Мандибура [330] та Н. Дочинець [327] та інші.

Зазначені вище, та багато інших вітчизняних і зарубіжних публікацій, як правило, присвячені дослідженню складу харчування населення, економічних можливостей покращення раціону, ролі його у підвищенні продовольчої безпеки країни. Однак енергетичне наповнення раціону харчування здебільшого розглядається у працях дієтологів, фахівців медичної галузі. При цьому поза межами уваги як науковців-економістів, так і відповідно представників урядових організацій залишається проблема необхідності врахування специфіки трудової діяльності, способу життя, умов регіонального середовища при встановленні нормативів складу і структури харчування. Відсутні комплексні розвідки щодо співставлення норм харчування, рекомендованих різними правовими актами. Така ситуація має негативний вплив на формування і збереження здоров'я населення, що є однією із важливих компонент ЛП.

Не можна оминати увагою дослідження Е. Лібанової щодо взаємозв'язку раціону харчування, його енергетичної цінності та проблеми бідності. Попри те, що українці традиційно характеризувалися калорійнішим раціоном, аніж більшість європейців, позбавлення у енергетичному наповненні їх харчування є суттєвими. Так, у 2018 році 14,3% українців все ще споживають менше 2100 ккал на добу, що за критерієм ВООЗ є межею достатності харчування [191, с. 176]. Водночас енергетичне наповнення раціону десятої децильної групи населення за доходами майже удвічі перевищує такий показник у першій групі (3974 та 2097 ккал у 2018 році) [191, с. 177].

Для обчислення добових енерговитрат мешканців України Наказом МОЗ України від 03.09.2017 року № 1073 «Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії» було переглянуто норми раціону харчування 2000 року і встановлено нормативи витрат основного обміну різних демографічних груп населення, а також величину зростання енерговитрат дорослого населення у залежності від фізичної

активності [343]. Відповідно до цього документа виділено 5 груп⁵² фізичної активності працездатного населення: працівники переважно розумової праці, дуже легка фізична активність (науковці, педагоги, оператори ЕОМ тощо – коефіцієнт фізичної активності 1,4); робітники, зайняті легкою працею, легка фізична активність (водії, швейники, медсестри, працівники зв'язку, продавці – коефіцієнт фізичної активності 1,6); робітники праці середньої важкості, середня фізична активність (слюсарі, верстатники, лікарі-хірурги, текстильники, залізничники тощо – коефіцієнт фізичної активності 1,9); робітники важкої фізичної праці, висока фізична активність (будівельники, прохідники, основна маса робітників сільського господарства, деревообробники – коефіцієнт фізичної активності 2,2); робітники особливо важкої фізичної праці, дуже висока фізична активність (працівники сільського господарства у посівний і збиральний періоди, вантажники, вальники лісу, бетонярі, мулярі, землекопи – коефіцієнт фізичної активності 2,5) [343]. Таким чином, величина добової потреби в енергії для представників останньої групи професій у 2,5 рази збільшує величину основного обміну.

У 2019 році енергетична цінність добового раціону українця за даними обстежень домогосподарств становила 2951 ккал, що фактично на рівні попереднього⁵³ [320]. Відповідно до потреби перегляду і раціоналізації споживчого кошика українського населення Постановою Кабінету Міністрів України № 780 від 11.10.2016 року «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [342] встановлено нормативи енергетичної цінності раціону на рівні 2790,8 ккал для працездатних осіб, 2072,8 ккал – для тих, що втратили працездатність та для дітей у залежності від віку. У середньому для усіх груп населення цей показник складає 2390,5 ккал.

⁵² У попередньому відповідному нормативному документі було встановлено 4 групи фізичної активності у залежності від професійної діяльності.

⁵³ До 2018 року органами статистики узагальнювалися дані за підсумками балансових розрахунків споживання продуктів сільського господарства. За цими даними енергетична цінність раціону нижча – 2706 ккал. У 2019 році така інформація державною службою статистики не подається.

Таким чином, фактична енергетична цінність раціону на 23 % перевищує мінімальний норматив, що зовсім незначно.

Слід зауважити, що у науковій та нормативній літературі зустрічається й інший пороговий критерій калорійності раціону. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 року № 1379 (із змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів № 1041 від 21 жовтня 2011 року) затверджена Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [331] добова енергетична цінність раціону споживання визнана одним із 7 критеріїв (індикаторів) продовольчої безпеки України, що, принагідно, свідчить про важливість цього показника. Відповідно до цієї методики добова енергетична цінність раціону людини у контексті перебування у зоні продовольчої безпеки має становити 2500 ккал на добу [86]. Водночас за оцінками ВООЗ рекомендованим пороговим значенням добової енергетичної цінності раціону є 3000 ккал.

Аналіз обстежень домогосподарств у регіонах України [320] та співставлення даних із вищенаведеними нормативними документами дає підстави для висновків про значну диференціацію фактичного споживання і викликає багато запитань (рис. 4.15).

Надто низькою є енергетична цінність раціону у Запорізькій області, сягаючи мінімальних норм, водночас необґрунтовано з погляду фізичної активності та специфіки ринку праці у Івано-Франківській, Закарпатській, Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій та деяких інших (вище 3000 ккал). Імовірно, що таке перевищення у регіонах відбувається за рахунок домогосподарств сільської місцевості, як і у середньому в Україні⁵⁴. Водночас середньодобова калорійність раціону харчування населення України у 2019 році

⁵⁴ Вартує уваги той факт, що за оцінками домогосподарств у 2019 році у середньому в Україні перевищення позначки 3000 ккал досягнуто за рахунок сільської місцевості, де енергетична цінність раціону складає 3189 ккал, у той час як у містах – від 2761 до 2932 ккал [320].

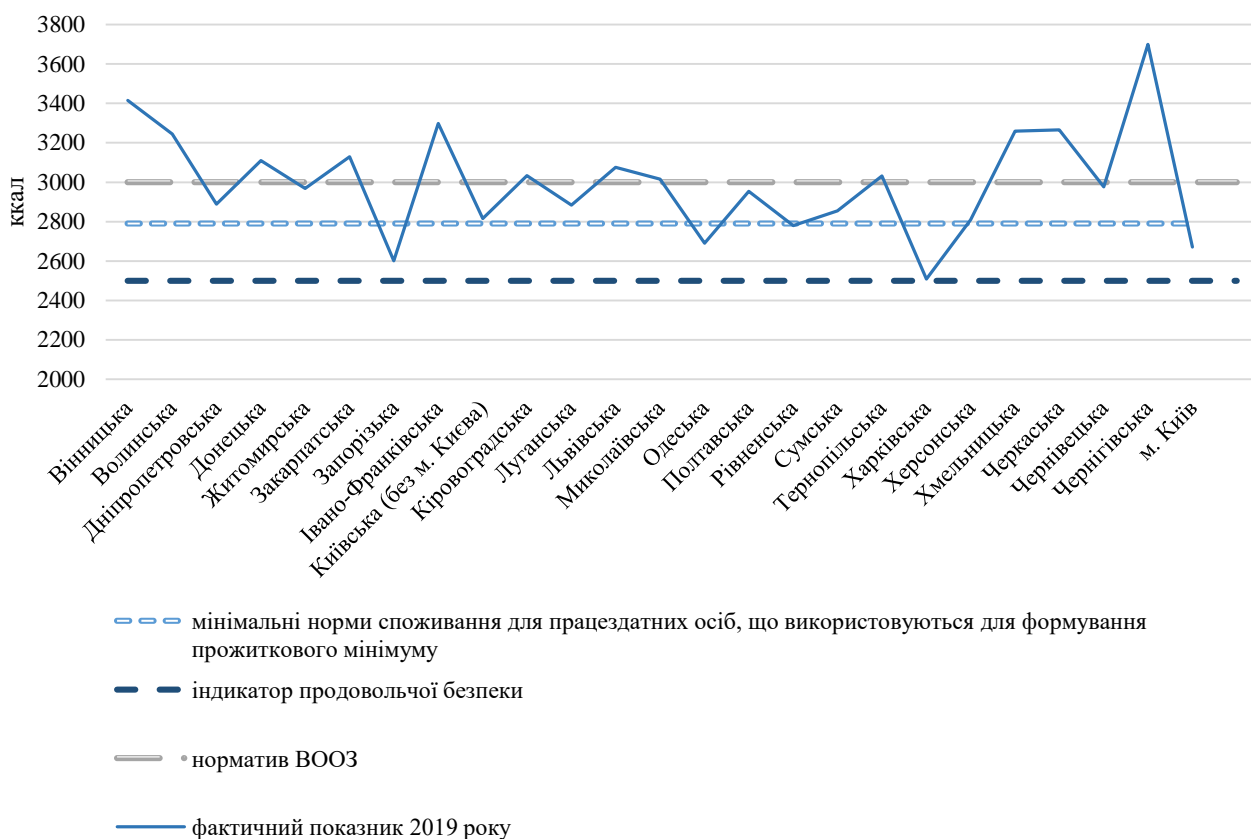

Рис. 4.15. Диференціація фактичних показників енергетичного наповнення раціону харчування мешканців регіонів України у 2019 році у контексті нормативів енергетичної цінності раціонів споживання

Джерело: побудовано автором на підставі даних [320, 343]

лише на 160,2 ккал перевищує мінімальний показник, встановлений для працездатного населення (2790,8 ккал), і його величина характеризує мінімальну енергію, необхідну для виживання.

За оцінками ВООЗ 55 % добового раціону має забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження. Однак, за даними органів статистики 71-77% надходжень енергії в організм українця відбувається за рахунок продуктів рослинного походження, що не відповідає наведеному вище нормативу [316, с. 13]. Причиною цього є висока вартість продуктів харчування, що мали б насамперед забезпечити потребу у білках та жирах тваринного походження, – м'яса, риби, молочних продуктів. У питаннях дотримання раціональних норм та структури харчування мешканців України є багато проблем, що висвітлені у працях автора [374, 375]. Їх вирішення потребує,

насамперед, врегулювання та підвищення доходів населення, зміцнення системи профілактичної медичної діяльності, розбудови політики здорового способу життя, зокрема у частині збалансованого харчування і достатньої фізичної активності. Питання збалансованого харчування у поєднанні зі способом життя давно носить характер глобальної проблеми і є предметом уваги міжнародних організацій [357]. Однак у світі, Європі зокрема, для вирішення проблем збалансованого харчування та збільшення фізичної активності населення ведеться різнопланова регулятивна діяльність, чого не можна сказати про Україну.

Разом з тим, у контексті розбудови концепції енергетичного потенціалу працівників наповнення середньодобового раціону українців у розмірі 2951 ккал та задовільняє лише потреби дорослих чоловіків I-II групи фізичної активності та жінок I-III групи (відповідно до законодавчо встановлених нормативів фізіологічних потреб [343]). При цьому його регіональна диференціація з урахуванням вікової та гендерної структури населення, інтенсивності праці, напруженості на ринку праці, а також спроможності домогосподарств забезпечити відповідний раціон харчування мала би відповідати секторальній структурі економіки регіонів. Для оцінки наявності такого взаємозв'язку було висунуто гіпотезу щодо наявності зв'язку і використано кореляційно-регресійний аналіз для її перевірки. Залежною змінною (\hat{y}) обрано калорійність раціону харчування, незалежними змінними:

- коефіцієнт фізичної активності відповідно до структури зайнятості (x_1).
- Для обрахунку показника обчислювалась структура зайнятості в регіонах і в залежності від переважаючого сектору економіки відповідно до Наказу МОЗУ [343] визначався коефіцієнт; у випадку приблизно однакової питомої ваги двох ВЕД бралася середина інтервалу;
- співвідношення чоловіків до жінок у регіонах у віці 15-59 років (x_2);
 - середній вік населення регіону (x_3);
 - кількість відпрацьованих годин одним штатним працівником на рік у регіонах (x_4);

- кількість вакансій, зареєстрованих у службі зайнятості у відповідному до регіональної спеціалізації ВЕД (x_5);
- кількість претендентів на 1 таку вакансію у регіонах (x_6);
- питома вага середньомісячних витрат домогосподарств на харчування у загальних витратах, % (x_7);
- середня заробітна плата у відповідному до регіональної спеціалізації ВЕД, грн. (x_8).

У результаті проведення аналітичних процедур отримано рівняння множинної регресії:

$$\hat{y} = 0,08x_1 - 0,3019x_2 + 0,146x_3 - 0,073x_4 - 0,14x_5 + 0,387x_6 + 0,096x_7 + 0,01x_8$$

Коефіцієнт кореляції R становив 0,65, тобто зв'язок між залежною і незалежними змінними відчутний, але лише 39 % варіації енергетичної наповненості харчування пояснюється чинниками, що введені в модель. Це говорить про недостатність залежності між фізичною активністю й важкістю праці у регіонах України та енергетичним вмістом раціону [357]. При цьому парний зв'язок між структурою зайнятості та калорійністю харчування характеризується коефіцієнтом апроксимації біля 0,3 (у залежності від типу рівняння зв'язку). Недостатня тіснота зв'язку у даному випадку є аргументом для пошуку шляхів її підвищення.

Помилковим буде однозначне трактування позитивного значення зростання калорійності харчування, оскільки не менш важливими є структура, наповненість, мікроелементний склад раціону. Показовим є факт найменших значень калорійності харчування у 2019 році у м. Києві (2671 ккал) та Харківській області (2601 ккал), де можуть бути поширені настрої населення щодо зниження калорійності за рахунок споживання дорожчих та більш корисних з іншого погляду продуктів. Для перевірки залежності калорійності харчування та надлишкової ваги мешканців регіонів України побудовано рис. 4.16. Візуально і за перевіркою тісноти зв'язку його не виявлено, отже, ситуація з надлишковою вагою має інші визначальні причини.

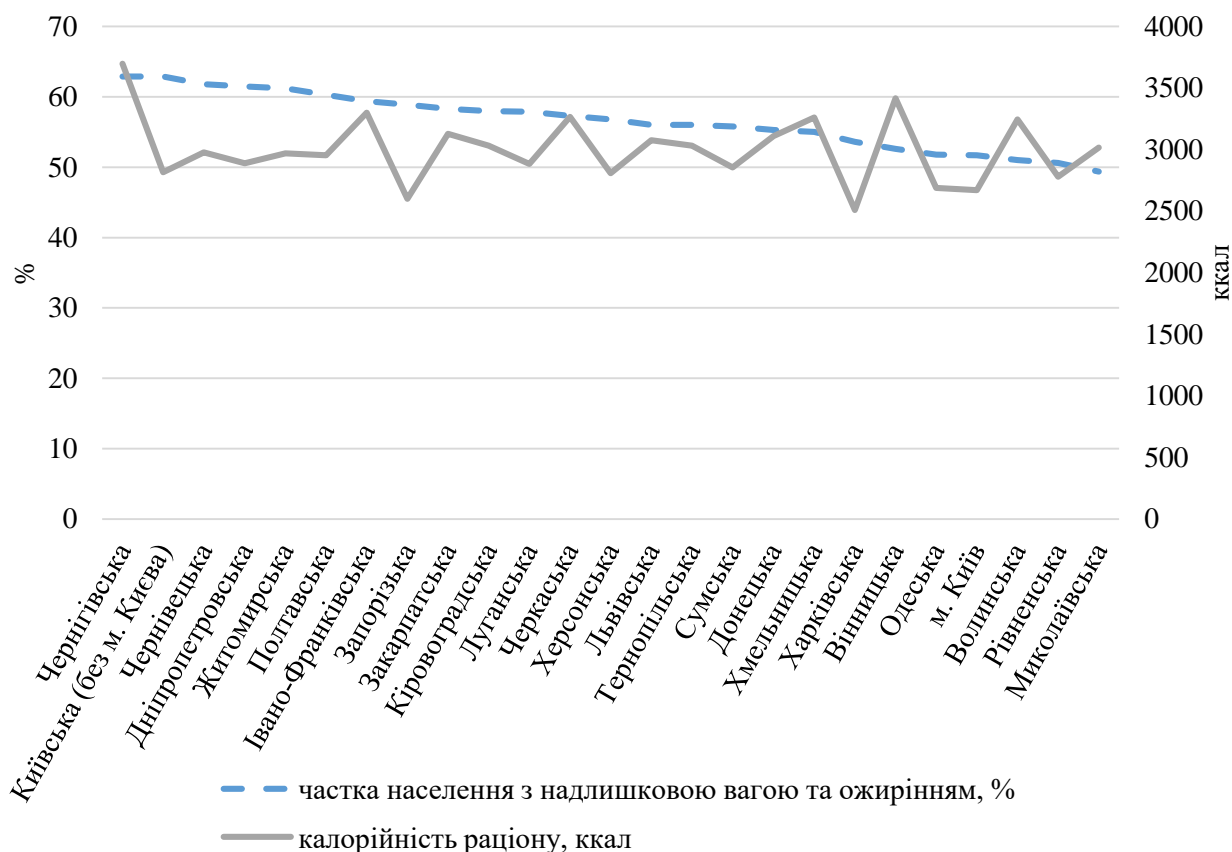

Рис. 4.16. Регіональна диференціація енергетичної цінності раціону харчування та надлишкової ваги тіла різного ступеню в Україні у 2019 році
Джерело: побудовано автором на підставі даних [259, 320]

Таким чином, залишається актуальною вимога гарантування вищих мінімальних норм енергетичного наповнення раціону у тих регіонах, де превалює зайнятість у промисловості, аграрному виробництві. Так, надто бідним на кілокалорії є раціон мешканців Запорізької області (2509 Ккал, передостаннє місце в Україні), Одеської, Херсонської, Дніпропетровської. Енергетична наповненість раціону у цих регіонах задовольняє лише потреби осіб, зайнятих легкою або дуже легкою працею.

Для збалансування енергетичної наповнюваності раціону харчування, структури зайнятості регіонів та системи доходів вважаємо необхідним запроваджувати диференційований підхід до соціальних нормативів відповідно до умов регіонального середовища. Це означає, що у регіонах, де переважають види зайнятості з підвищеною фізичною активністю (переважаюча зайнятість у аграрній чи промисловій сфері відповідно до класифікації коефіцієнту фізичної

активності), нормативи енергетичної цінності раціону харчування мають бути переглянуті і підвищені. Таке завдання потребує спільної праці науковців-нутриціологів та економістів у сфері зайнятості і ергономіки щодо вирішення завдання імплементації питання енергетичної місткості раціону для різних груп професій у нормативну площину. Результатом мають стати пропозиції щодо регіоналізації розрахунків прожиткового мінімуму. Це відобразиться у незначному, але підвищенні розміру прожиткового мінімуму у деяких регіонах. Для більшої обґрунтованості такого підвищення доцільно на рівні новоутворених ОТГ провести розподіл територій за переважаючими сферами зайнятості і диференціювати ці території за ознакою вищих і нижчих коефіцієнтів фізичної активності відповідно до умов зайнятості [359].

Механізмом впровадження регіональної диференціації в оплаті праці має стати також соціальне партнерство за галузевою ознакою. Прийнятою в Україні практикою є підписання Галузових угод між соціальними партнерами (державою, профспілками та роботодавцями). У багатьох чинних угодах зафіксовані дискримінаційні розміри оплати праці. Наприклад, у Галузевій угоді 2019-2021 років, що регулює трудові відносини у сільському господарстві, майже жодний тарифний коефіцієнт не сягає 2. Оскільки співвідношення законодавчо встановленого і фактичного ПМ складає 2,3, це означає, що потреби працівників цього виду діяльності, які здебільшого мають найвищі коефіцієнти фізичної активності, у загальному і в енергетичній наповнюваності раціону харчування не задовільняються навіть на рівні фізіологічних норм. Більше того, у Генеральній угоді соціальних партнерів на 2019-2021 роки задекларовано, що оплата некваліфікованої праці становить 85 % тарифного ставки I розряду, тобто ПМ. Така ситуація призводить до глибокої депривації населення у доходах, у тому числі й щодо задоволення найпростіших потреб.

Отже, пропоновані заходи для вирішення проблеми відповідності енергетичного наповнення раціону харчування відповідно до умов зайнятості, а також стабілізації умов зайнятості на основі вирівнювання системи соціальних стандартів і гарантій і формування на цій основі якості середовища розвитку ЛП:

- перегляд та регіональна диференціація прожиткового мінімуму у частині збалансування структури зайнятості у регіонах і ОТГ з урахуванням коефіцієнтів фізичної активності та вартісної величини енергетичної цінності раціону харчування;

- розробка та послідовне впровадження політики здорового харчування у поєднанні із здоровим способом життя, що базується на балансі енергетичного потенціалу людини, її фізичної активності та фізичної важкості трудової діяльності; при цьому калорійність раціону харчування має забезпечуватися через «якісні» калорії (відповідно до рекомендацій ВООЗ, див вище), подолання «прихованого голоду»; ця політика має розроблятися з урахуванням вимог зниження вуглецевих викидів від ведення сільського господарства;

- поетапне приведення величини законодавчо закріпленого ПМ до його фактичної вартості з метою дотримання принципу соціальної справедливості, забезпечення потреб населення на достатньому та необхідному для повноцінного розвитку рівні;

- вирівнювання системи соціальних стандартів для забезпечення соціалізації економіки та пріоритетності людського розвитку у частині раціоналізації і збалансування розмірів ПМ, МЗП і середньої заробітної плати. При цьому слід почати із підняття МЗП, темпи зростання якої мають перевищувати темпи інфляції та бути високими. Поступове і незначне підняття МЗП призводить лише до відповідного підняття цін, і не привносить ніякого внеску у зростання рівня життя населення. Також уваги органів влади у системі доходів населення вартує той факт, що за обстеженнями домогосподарств у 2019 році лише 6,2 % грошових доходів населення – це доходи від підприємницької діяльності, у той час як 68 % складає оплата праці [320]. В умовах недостатності грошових ресурсів у державі та не надто сприятливих умов для пожвавлення економічної діяльності суб'єктів господарювання, у тому числі й в умовах пандемії, підприємництво, особливо мале і мікро, потребує державної підтримки і з цією умовою має добрі перспективи для розвитку. Це може

диверсифікувати доходи населення і пом'якшити гостроту проблеми нестачі грошових ресурсів для підняття МЗП [359].

Отже, у межах проблеми, що розглядається у даному дослідженні, споживання продуктів харчування в Україні має відповідати сучасному рівню розвитку конс'юмеризму, рекомендаціям ВООЗ та ООН і бути комплексно спрямованою на вирішення питання оновлення науково обґрунтованих норм споживання з урахуванням соціально-демографічних характеристик населення регіонів, фізичної активності, особливостей організму (швидкості метаболізму, ваги), а також умов регіонального середовища [357]. Останнє передбачає диференціацію розрахунків нормативів у залежності від природно-географічних, екологічних, економічних умов регіону. Так, у регіонах, де переважає важка праця, раціон має характеризуватися підвищенням нормативів калорійності. Розроблені норми повинні бути відображені у нормативних актах як державного, так і регіонального рівнів та ув'язуватися з системою інших соціальних стандартів. При цьому одним з найважливіших питань є збалансування системи доходів населення, які є основою для покращення раціонів харчування українців.

4.4. Диджиталізація і квалітизація економіки: нові виклики як можливості для розвитку людського потенціалу

Державне управління диджиталізацією в Україні стартувало у 2014 році зі створення Державного агентства з питань електронного урядування [345], який був головним органом, відповідальним за розробку та реалізацію політики у сфері створення цифрового Уряду та інформаційного суспільства. У 2019 році Постановою Кабінету Міністрів України (КМУ) від 01 вересня 2019 року № 829 [323] агентство реорганізовано на Міністерство цифрової трансформації (Мінцифри).

Концепцію розвитку цифрової економіки і суспільства в Україні на 2018-2020 роки та відповідне затвердження плану заходів щодо її реалізації схвалено

КМУ 17 січня 2018 року [72]. Метою даного документу було впровадження урядових ініціатив щодо цифрових трансформацій України з точки зору викликів, потреб та можливостей. У ньому представлено тлумачення диджиталізації на державному рівні: «Цифровізація – насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливорює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір. Основна мета ... у досягненні цифрової трансформації існуючих та створенні нових галузей економіки, а також трансформації сфер життєдіяльності у нові більш ефективні та сучасні. Цифровізація є визнаним механізмом економічного зростання завдяки здатності технологій позитивно впливати на ефективність, результативність, вартість та якість економічної, громадської та особистої діяльності» [72].

Розвитком урядових ініціатив управління диджиталізацією стало затвердження у січні 2019 року Плану заходів реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2019-2020 роки [344]. Документ окреслює комплекс заходів, спрямованих на підвищення якості надання адміністративних послуг для громадян та підприємств.

Законодавче затвердження цифрового урядування відбулося 7 листопада 2018 року, коли набув чинності Закон України (ЗУ) «Про електронні довірчі послуги» [341]. У цьому документі реалізовано ключові принципи eIDAS (з англ. *electronic IDentification, Authentication and trust Services*) в Україні. Законом запроваджено такі засоби ідентифікації особи як електронно-цифрові підписи, мобільні ідентифікатори, електронні печатки та електронні позначки часу.

Важливим елементом формування інфраструктури цифрового урядування в Україні стало доопрацювання та впровадження у 2018 році інтерактивної системи Трембіта [355], робота якої спрямована на обмін даними між органами державної влади та місцевого самоврядування для забезпечення високого рівня доставки електронних послуг. Ця інтерактивна система дає їм можливість доступу до інформації, яка міститься у національних реєстрах. Передумовою

стало те, що у 2018 році Державне агентство з питань електронного урядування розробило та започаткувало роботу Державних електронних реєстрів [346] – інформаційної системи, реєстрації, накопичення, обробки та аналізу даних про державні реєстри в Україні.

У вересні 2019 року віце-прем'єр-міністр – міністр цифрової трансформації презентував для громадськості додаток «ДіЯ» та бренд «Цифрова держава Украна» [354]. Складниками цифрової держави, на думку Уряду, є: електронне урядування, електронна демократія, кібербезпека, електронний бізнес, електронний суд, електронна освіта, електронна охорона здоров'я, розумні міста, електронна транспортна система, цифрові навички, повсюдний Інтернет [372].

Швидкі темпи розвитку урядових ініціатив щодо державного управління диджиталізацією мають практичне вираження. За інформацією Мінцифри [333] на 36 позицій Україна піднялася в рейтингу Індексу електронної участі ООН (*E-Government Development Index*) (з 82-ї позиції у 2018 р. на 46-ту в 2019 р.). У той час як за Глобальним індексом інновацій (*The Global Innovation Index*) ситуація нестабільна: +7 позицій у 2018 р. (43 місце) та -2 позиції у 2019 р. (45 місце) [367]. За індексом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (*ICT Development Index*) Україна за 15 років опустилася на 20 позицій в рейтингу (з 59 місця у 2002 р. до 79 – у 2017 р.) [400].

У міжнародних порівняннях рівня диджиталізації країн та їхніх економік, до прикладу, Світовому рейтингу цифрової конкурентоспроможності країн (*The IMD World Digital Competitiveness Ranking*) [389], Індексі цифрової адаптації (*Digital Adoption Index*) [379], Індексі цифрової економіки та суспільства (*Digital Economy and Society Index*) [380] інформація про Україну не представлена та не збирається.

Проаналізувавши наявні дані про розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у вітчизняних та міжнародних джерелах (*United Nations, Local Government Bodies, GCMA Intelligence, ITU, GWI, Eurostat, Social-Media Platform's Self-Service Advertising Tools, Company Earnings Reports, Mediascope,*

Cafebazaar, InternetWorldStat, StatCounter, World Bank Global Financial Inclusion Data) в таблиці 4.2 систематизовані основні індикатори, які характеризують диджиталізацію та цифровий поступ економіки і суспільства в Україні за 2017–2021 роки.

Таблиця 4.2

Динаміка основних індикаторів, які характеризують диджиталізацію та цифровий поступ економіки і суспільства в Україні за 2017–2021 роки

на 1 січня						
№ з/п	Індикатор	2017	2018	2019	2020	2021
1	Чисельність населення, млн. осіб	44,51	44,12	43,90	43,86	43,60
2	Рівень урбанізації, %	70	70	69	69	69,7
3	Користувачі Інтернет, млн. осіб	21,93	25,59	40,91	27,46	29,47
4	Користувачі Інтернет, % населення	49	58	93	63	67,6
5	Користувачі мобільного зв'язку, млн. абонентів	63,45	Дані відсутні	62,62	60,88	60,78
6	Користувачі мобільного зв'язку, % населення	143	Дані відсутні	143	139	139
7	Активні користувачі соціальних медіа, млн. осіб	16,2	13,0	17,0	19,0	25,7
8	Активні користувачі соціальних медіа, % населення	36	29	39	43	59
9	Пристрої, для користування Інтернет, %:					
	мобільні телефони	13	17	Дані відсутні	27,8	30,7
	комп'ютери та ноутбуки	84	81	Дані відсутні	71,1	68,2
	планшети	3	2	Дані відсутні	1,1	1,1
	інші пристрої	0,02	0,03	Дані відсутні	0,01	0,02
10	Населення, яке володіло чи використовувало фінансовий продукт чи послугу, % від населення у віці 15+:					
	мають рахунок у банку	Дані відсутні	53	63	63	62,9
	мають кредитну картку	Дані відсутні	27	27	27	26,7
	робили покупки чи оплачували комунальні платежі он-лайн	Дані відсутні	13	29	29	29,5

Джерело: систематизовано автором за даними [381]

Спостерігаємо, що чисельність населення України зменшується, а кількість користувачів Інтернет зростає кожного року (+2 млн. користувачів за

останній рік). Кількість абонентів мобільного зв'язку перевищує загальну чисельність населення (на 5 громадян приходить 7 мобільних карток зв'язку). В Україні все більшої популярності набувають соціальні медіа (Facebook, YouTube, Instagram, LinkedIn, Twitter тощо), активні їх користувачі становлять 58,9% населення. Варто також зазначити, що для доступу в соціальні медіа громадяни, в основному, використовують мобільні телефони (96,4%).

Змінюється у часі співвідношення пристроїв, якими користується населення для входу в Інтернет: якщо у 2017 році питома вага комп'ютерів та ноутбуків становила 84%, то з урахуванням комодитизації цифрової епохи, коли здешевлюються технології і пристрої та перетворюються у високотехнологічні продукти, питома вага користувачів Інтернет на мобільних пристроях зростає (у січні 2021 року становила 30,7% населення України). За інформацією *Google Consumer Barometer* [402] (2018 рік), громадяни України використовують мобільні телефони для (у % від населення, які мають смартфони): 39% – використання функції будильника; 10% – ведення щоденника; 20% – перевірки погоди; 4% – відслідковування показників здоров'я; дієти, активного способу життя; 37% – створення фото чи відео; 24% – перегляду новин; 19% – читання електронних книжок чи газет; 10% – управління справами (покупками, завданнями на щодень). У січні 2021 року 29,5% населення старше 15 років робили покупки чи оплачували комунальні платежі он-лайн (див. табл. 4.2).

Із вищенаведеного робимо висновок, що в Україні проходить етап швидкої адаптації до масового упровадження і поширення диджитал-технологій у суспільстві та економіці: серед населення, бізнесу та державних урядовців. Держава розпочала процес імплементації інструментів регулювання диджитал-процесів, а громадяни активно користуються досягненнями цифровізації. Безперечно, це призводить до змін середовища розвитку ЛП, змінює потреби людей, можливості їх задоволення, але і поглиблює розрив між тими, хто не досягнув певного рівня цифрової грамотності.

Виявлення нових викликів та пріоритетів розвитку ЛП в диджитал-середовищі пропонуємо розглядати у сфері освіти та праці. Вважаємо, що

поєднання теоретичних знань та умінь, здобутих упродовж навчання і пристосованих до потреб прогресивних змін на ринку праці в умовах трансформації економіки і суспільства під впливом удосконалення цифрових технологій, найбільшою мірою сприяє розвитку ЛП.

Під впливом диджиталізації та інноваційної активності ринок праці швидше розвивається, аніж сфера освіти в Україні. Для порівняння: час здобуття профільної середньої освіти (за ЗУ «Про повну загальну середню освіту» [347]) – 11-12 років навчання; для здобуття вищої освіти (за ЗУ «Про вищу освіту» [339]) молодшим бакалавром потрібно отримати 120 кредитів та провчитися 2 роки, бакалавром – 180-240 кредитів (3-4 роки), магістром – 90-120 кредитів (1,5-2 роки); нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі чи ад'юнктурі становить 4 роки. Час, потрібний для запуску стартапу – 20-27 місяців (включаючи відкриття, перевірку, ефективність, масштабованість проекту) [398]; кількість днів для створення бізнесу в Україні – 6,5 днів, для реєстрації власності – 15 днів [382]; середня тривалість пошуку роботи (у 2019 році) – 5 місяців [317]; середня тривалість пошуку роботи випускника ЗВО Львівщини (у 2020 році) – 8,3 тижні [334].

Технології з'являються та змінюють одна одну дуже швидко. І на ринку праці ці зміни проявляються через декілька місяців чи років (використанням удосконаленого програмного забезпечення, упровадженням прогресивних бізнес-моделей, розвитку цифрових платформ, створенням нових форм зайнятості, усуненням комунікаційних бар'єрів і не тільки), що, у свою чергу, створює нові виклики, загрози та можливості для громадян, бізнесу й державних інституцій, змінюючи пріоритети та уклади життя.

«Характер праці не просто змінюється – він змінюється швидко», – резюмував президент Групи Світового Банку Джим Ен Кім [404], презентуючи доповідь про світовий розвиток з позицій зміни характеристик праці у часі всеохоплюючої цифровізації. Ці зміни потребують детальнішого вивчення.

Автоматизація та роботизація робочих місць. Дискусії про негативний вплив технологій та роботів на життя людини ведуться упродовж усього періоду

науково-технічного прогресу, особливо загострюючись в роки великих наукових відкриттів і змін технологічних укладів: 1830-1880 роки – винайдення і активне застосування парового двигуна, 1880-1930 – електродвигуна, 1930-1970 – двигуна внутрішнього згоряння, 1970-2010 – мікроелектронних компонентів, 2010-2040 – диджиталізація, нанотехнології, гелева і ядерна енергетика [405]. Створення виробництва без робочих місць і заміна чи часткова заміна людської праці машинами викликають тривогу громадян різних країн світу. Кількість робототехніки, яку вводять в експлуатацію з кожним роком зростає. За даними Світового Банку [404] до 2019 року у виробництво мало бути залучено 1,4 млн. нових промислових робітників. У перерахунку на 1 робітника, найбільше робітників використовують Німеччина, Корея та Сінгапур. При цьому, у цих країнах рівень зайнятості залишається високим. Хоча на практиці молоді фахівці виявилися більш вразливими до втрати роботи через автоматизацію. Наприклад, у Німеччині застосування робітників не призвело до значного впливу на зайнятість, але показники працевлаштування молодих фахівців без досвіду роботи зменшилися [378]. Наслідки автоматизації для країн можуть бути різними. Тобто, для країн із високою питомою вагою молодого населення загрози на ринку праці є вищими. За віковою структурою наявного населення в Україні чисельність осіб раннього працездатного віку (15-24 роки) на 1 січня 2020 року становила 4,125 млн. осіб (9,35%), що у 2,1 разу менше за кількістю порівняно із Німеччиною (8,672 млн. осіб – 10,4%) [392], але питома вага молодого населення мало відрізняється. Ці факти вказують на потенційну загрозу вимушеного безробіття для молодих людей без досвіду роботи в Україні, але досі залишається незрозумілим, як визначити масштабність цієї проблеми. Реальна кількісна оцінка втрати робочих місць під впливом технологічних процесів є невирішеним завданням. Окрім того, важливим недоліком наявних експертних оцінок є те, що їхні прогнози сильно відрізняються. За даними Світового Банку, для України питома вага робочих місць, які будуть в майбутньому автоматизовані коливається від 5 до 40% [404] (вважається, що робоче місце знаходиться в зоні ризику, якщо ймовірність його автоматизації перевищує 70%). Такі розбіжності

в обчисленнях вказують на значну складність достовірного виявлення ризиків автоматизації і появи нових безробітних на ринку праці, яких замінили технологіями. Ці прогнози не можуть із повною точністю враховувати швидкість впровадження цих технологій і відрізняються не тільки за країнами чи регіонами, але й за конкретними фірмами: коли у великих містах поширення Інтернету відбувалося значно швидшими темпами, аніж у сільській місцевості, а купівельна спроможність населення диференціює за віком, статтю чи територією проживання.

Потенційна можливість втратити роботу чинитиме на людину психологічний тиск та формуватиме відчуття неповносправності і страху за своє майбутнє, що негативно позначиться на здоров'ї, продуктивності праці та конкурентоспроможності, а у перспективі – на бажанні створювати і забезпечувати сім'ю. На якість і кількість ЛП це матиме негативний вплив. Тому достовірні оцінки впливу зміни технологій на кількість зайнятих і безробітних є особливо актуальними і дозволяють прогнозувати найближче майбутнє для швидкого реагування заходами політики зайнятості.

Зміна умов праці та форм зайнятості.

Раніше стандартні умови праці забезпечував довгостроковий трудовий договір. Тепер, з розвитком цифрової економіки та диджиталізації, його замінює короткострокова робота (частіше за все – через робочі технологічні платформи он-лайн). Ці, так-звані, «підробіткові», часто ситуативні способи праці, надають більше можливостей отримати бажану роботу на більш гнучких можливостях. Розширення доступу до цифрової інфраструктури (ноутбуків, планшетів, смартфонів) створює сприятливе середовище для розвитку економіки «на вимогу» (коли товари та послуги створюються під індивідуальне замовлення, з отриманням доступу до них за бажанням клієнта), удосконалюючись у різних видах діяльності: починаючи від простих операцій з доставки товарів та послуг, куплених через Інтернет, замовлення таксі до більш інтелектуальних – аудиту та бухгалтерського обліку, виготовлення музичних інструментів, видавничої справи, репетиторства. За інформацією *Statista* [387] значних трансформацій

знає сфера харчування, коли ринок он-лайн доставки їжі набуває такої ж значущості як і похід в заклад харчування (популярності набирають *Dark Store* – магазини, які працюють лише в он-лайн за замовленням покупця, яке збирають і надсилають працівники служби доставки; *Dark Kitchen* – ресторани, які працюють лише на винос із замовленням через Інтернет; дрони та роботи для доставки покупок). Збільшення популярності означає зміни у смаках та уподобаннях людей, а це, у свою чергу, відображається на створенні нових робочих місць, професій, з акцентами на роботу в Інтернеті.

Загалом у світі експерти налічують близько 84 млн. осіб (менше 3% від економічно активного населення), які вважаються самостійно зайнятими працівниками (фрілансерами) [404]. Різні джерела вказують на те, що упродовж 2013–2017 років Україна посіла 1-ше місце в Європі та 4-те місце у світі за зайнятістю на цифрових платформах [261] (за сумою отриманих грошових коштів та кількістю завдань, виконаних на таких платформах). До слова, підраховано, що Україна посідає перше місце у світі в «ІТ-фрилансі» [261]. Перш за все, через те, що: більше ніж 3% українців працюють он-лайн, 18% офісних працівників вподобали роботу, пов'язану із диджиталізацією і готові перепрофілюватися на її виконання, кожен другий із них вбачає у такій роботі додатковий дохід. За підрахунками експертів у 2018 році в Україні налічувалося 40 цифрових платформ (тих, які обслуговують внутрішній та міжнародні ринки) [261]. Найбільш відомими є (на лютий 2021 року, інформація з офіційних сайтів): *Freelancehunt.com* (zareєстровано більше ніж 500 тис. фрілансерів та 200 тис. замовників), *Kabanchik.ua* (255 тис. спеціалістів, 771 тис. замовників), *Freelance.ua* (200 тис. фрілансерів, 15 тис. замовників). В останні роки спостерігаємо значний приріст нових фрілансерів і замовників (порівняно з березнем 2018 року): *Freelancehunt.com* +335 тис. працівників та +99 тис. замовників; *Kabanchik.ua* +200 тис. працівників та 500 тис. замовників; *Freelance.ua* +115 тис. працівників та +10 тис. замовників. Сфери спеціалізації різноманітні: програмування, дизайн, аутсорсинг, копірайт, веб-дизайн, логістика, програмна архітектура та інженерія, мобільні додатки, переклади,

реклама, поліграфія, програмування, фотозйомка, анімація, надання побутових послуг тощо.

Результати опитування фріланс-працівників Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Міжнародної організації праці [261] дають змогу стверджувати, що фрілансери в Україні – це переважно молоді особи, з вищою освітою, які використовують цифрові платформи для додаткового заробітку та через можливість працювати не виходячи із дому, а також через складність знайти високооплачувану роботу у місцевості їх проживання. Найпопулярнішою сферою фріланс-діяльності був копірайт (23%) та ІТ-сфера (17%). Типовий тиждень цифрової роботи охоплював 30 годин, при цьому 62% фрілансерів працювали у вечірній час (з 18 до 22 години). 80% опитаних отримували грошову винагороду за виконання проекту, а 12% – працювали з погодинною оплатою праці. Розмір заробітної плати був дещо вищим за середньомісячну заробітну плату в країні, але фрілансери, які працювали на міжнародних замовників – отримували значно вищу зарплату. 75% працівників цифрових платформ не зареєстровані як самозайняті особи, відповідно не сплачують податків з прибутку (45% опитаних вважають, що офіційна реєстрація взагалі не потрібна). Загалом 97% респондентів вважають, що робота на цифрових Інтернет-платформах є перспективною.

Окремим способом пошуку роботи є соціальні мережі. Підвищення мобільності та доступу українців до мережі Інтернет сприяли активній соціалізації через віртуальні мережі. Окрім спілкування це активізувало новий формат попиту і пропозиції робочої сили. Найпоширенішими у світі соціальними платформами є (станом на січень 2021 року): *Facebook*, *Youtybe*, *WhatsUpp*, *Facebook Messenger*, *Instagram*, *Wechat*, *TicToc*, *QQ*, *Douyin*, *Sina Weibo*, *Telegram*, *SnapChat*, *KuaiShou*, *Pinterest*, *Reddit*, *Twitter*, *Quora* [401]. За підрахунками рекламних агенств [381] загальна кількість рекламної аудиторії на *Facebook* (активні користувачі у січні 2019 року) в Україні становила 13 млн. осіб, в *Instagram* – 10 млн. осіб, у *Twitter* – 575 тис. осіб, *LinkedIn* (зареєстрованих учасників) – 2,5 млн. осіб. Варто звернути увагу на соціальну мережу *LinkedIn*

[395], адже це соціальна мережа для пошуку, виявлення і встановлення ділових контактів. На даний час у *LinkedIn* зареєстровано більше ніж 400 мільйонів користувачів (із 150 видів діяльності) з 200 країн світу. У січні 2021 року в Україні було 3,2 млн. зареєстрованих учасників [381].

Наведені аргументи вказують на значні зміни в умовах праці людей. Наприклад, новий формат укладання трудових договорів (де основний акцент ставиться не на фіксовані посадові обов'язки і терміни, а на попит і наявність замовлення та очікуваний результат). Робота в Інтернеті (особливо фріланс) характерна тим, що нівелюються такі параметри як посада, стаж роботи, диплом із певною спеціальністю, спосіб виконання роботи, головне – якість, своєчасність і повнота її виконання. Укладаються короткострокові контракти на виконання проектної чи позаштатної роботи, де працівник одержує винагороду лише за відпрацьований час і результат (до прикладу, успішно завершений проект), а непередбачувані простой чи додатковий час, затрачений на виконання роботи з вини працівника і простой, не оплачуються. Це явище названо «*Gig-economy*» [386] – тобто робота фахівця має проектний характер і спрямована на результат.

Активне використання соціальних мереж сприяло розвитку когнітивних навичок, творчих здібностей та креативного підходу до пошуку роботи, відкриття і популяризації власного бізнесу. Вони стали не тільки безпосередньою сферою зайнятості, мінімізуючи національні та географічні межі, а й додатковим інструментом взаємодії і вирішення питань зайнятості та безробіття, одним із каналів перерозподілу трудових ресурсів в умовах цифрової економіки.

Наявність смартфонів із швидким доступом до мережі Інтернет забезпечує постійну віртуальну присутність і спілкування без кордонів. Сьогодні формується нова мережева модель ринку праці і зайнятості, коли виконавець і замовник мають можливість самостійно взаємодіяти за допомогою Інтернет-комунікаційних сервісів. Створюються віртуальні робочі колективи – в межах певного комп'ютерного завдання.

В умовах диджиталізації змінюється тип і спосіб мислення, характер і зміст трудових й економічних відносин, особливо це стосується молодих людей, які ростуть і здобувають нові навички у цифровому середовищі. Вони є творчими універсальними спеціалістами, носіями інноваційних здібностей з розвиненими цифровими навиками, високою географічною мобільністю та психологічним налаштуванням на досягнення кар'єрного успіху.

Поява нових професій.

Індустріальна революція, поява нових способів виробництва, трансформація економічних відносин призводить до стрімких змін змісту й форм організації праці. З'являються цілком нові види зайнятості, які потребують не просто професійних знань та навичок, а нових підходів до мислення, організації робочого часу, навиків взаємодії, комунікації, командної роботи, зрештою вмінь продукувати знання, а просто відтворювати їх. За прогнозами Всесвітнього економічного форуму [398], до 2022 року у світі буде створено 133 млн. нових професій, а більше ніж 75 млн. старих поступово будуть автоматизовані, замінені штучним інтелектом та роботами. За висновками американських експертів [383], у часі четвертої індустріальної революції (*Industry 4.0*) [390] найбільш цінними та високооплачуваними стануть професії, пов'язанні із навичками людей, які не можна автоматизувати, проте вони будуть успішно доповнювати нові технології.

У новому дослідженні, проведеному компанією *LinkedIn* «2020 Emerging Jobs Report» [383] проаналізовано дані усіх учасників цієї соціальної мережі із загальнодоступним профілем, які займали штатну посаду в США протягом останніх п'яти років, у результаті чого ідентифіковано 15 сучасних професій, які з'явилися упродовж 2015–2020 років: спеціаліст із штучного інтелекту (*Artificial Intelligence Specialist*), інженер з робототехніки (*Robotics Engineer*), експерт з даних (*Data Scientist*), *Full Stack Engineer*, інженер із надійності роботи сайтів (*Site Reliability Engineer*), *Customer Success Specialist*, *Sales Development Representative*, інженер даних (*Data Engineer*), технік із поведінкового здоров'я (*Behavioral Health Technician*), спеціаліст із кібербезпеки (*Cybersecurity Specialist*), *Back End Developer*, *Chief Revenue Officer*, інженер із хмарних

технологій (*Cloud Engineer*), розробник *JavaScript* (*JavaScript Developer*), *Product Owner*.

Пропозиції працевлаштування для роботи з: великими даними (*Big Data*), інтелектуальним аналізом даних (*Data Mining*), аналізом даних клієнтів (*Customer Intelligence*), бізнес-аналітикою (*Business Intelligence*) затребувані не тільки у світі, але й в Україні у різних видах економічної діяльності та постійно збільшуються. Ці професії з'явилися на ринку як удосконалені посади економіста, менеджера, статистика, для працівників, що пройшли підвищення кваліфікації та опанували додаткові знання з математики, соціології, психології і програмування. Погоджуємося із Л. Мельником та його співавторами [396], що «дані стають сировиною для знань. Шквал даних потребує нових спеціалістів – аналітиків у сфері *BigData*, які вміють «добувати» інформацію з масивів складних наборів даних для обґрунтування і прийняття управлінських рішень, отримання нових наукових даних або комерційних знань про ринки та поведінку клієнтів. У зв'язку з цим найбільш затребуваними та високооплачуваними стали професії аналітиків, статистиків, програмістів, архітекторів баз даних, спеціалісти у сфері математичного моделювання та комп'ютерних наук».

Зміни на ринку праці, що очікують країни, відрізняються у залежності від рівня розвитку цих країн. Так, у передових країнах поширення цифрових технологій, таких як EPR-систем, мобільного інтернету та електронної комерції не призводить до зменшення попиту на ринку праці як у промисловому секторі, так і у сфері послуг [167]. Однак усі ці дослідження стосуються передових економік, оскільки вони найбільшою мірою відчувають позитивні ефекти. Інша ситуація виникає на ринках праці країн, що розвиваються. Ці країни можуть відчути певний мультиплікативний ефект від розвитку високотехнологічних сфер у передових країн завдяки механізмам аутсорсингу і втримати ці переваги при відповідних інвестиціях у людський капітал [360]. Разом з тим, ці країни і їх ринки праці відчуватимуть зростаючу напругу і збільшуватимуть дистанцію у розвитку, якщо не подбають швидкі адаптивні зміни освітніх систем, спрямовані на задоволення вимог, що підвищуються, гнучкі програми регулювання ринку

праці. За дослідженнями, що проводяться, диджиталізація економіки значно підриватиме становище середньокваліфікованої робочої сили у сфері праці, – таких професій як клерки, виконавці, оператори машин, представники ремісничих професій, тобто більшість рутинних напівмеханізованих робіт. Перд ними буде вибір – або переходити у висококваліфікованих працівників, що доволі складно, або претендувати на менш кваліфіковані місця, що збільшуватиме тиск у інших сегментах ринку праці. Відповідні тенденції уже спостерігаються у розвинених країнах і будуть ще більш глибокими у країнах, що розвиваються (рис.4.17 та 4.18).

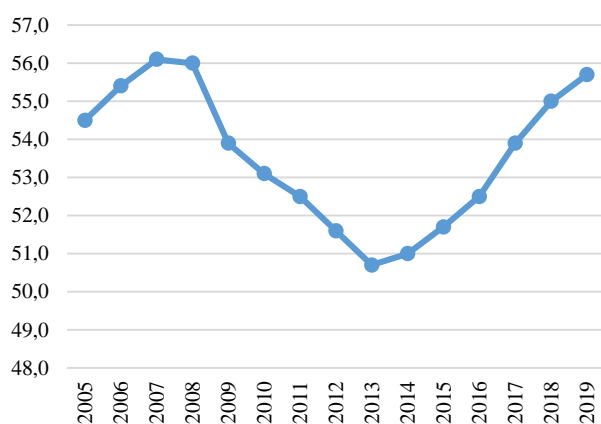

Рис. 4.17. Рівень зайнятості низькокваліфікованої робочої сили віком 20-64 роки у країнах ЄС-2020 у 2005-2019 роках, %

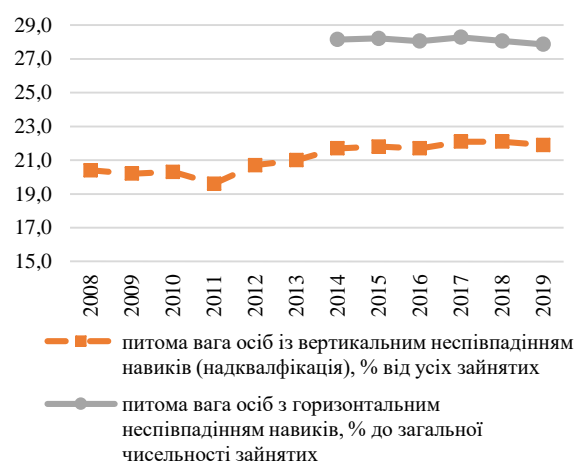

Рис.4.18. Рівні неспівпадіння навиків у країнах ЄС-2020 у 2008-2019 роках, %

* вертикальне неспівпадіння навиків – робота на посадах нижчої, ніж здобута освіта кваліфікації; горизонтальне – робота на посадах такого ж рівня, але іншого професійного спрямування;
 ** - дані з горизонтального неспівпадіння стосуються осіб 25-34 років

Джерело: побудовано автором на підставі даних [295, 384]

Особливо значне зростання вертикального неспівпадіння спостерігається за аналізовані роки у секторах торгівлі, ремонту, транспорту та зберігання. У цих секторах частка працівників, що виконують роботи нижчої за їх освіту кваліфікації, сягає більше 50%. Такі ж явища, тільки у глибших масштабах чекатимуть Україну.

Узагальнення сучасних досліджень у сфері цифрової економіки та її впливу на ринок праці дозволило окреслити деякі тенденції, які мають бути провідними орієнтирами при складанні політики зайнятості в Україні (табл. 4.3).

Можливості та ризики, що виникають на ринках праці унаслідок
диджиталізації економіки

Можливості, що виникають на ринку праці, у контексті диджиталізації ринку праці	Ризики ринку праці при диджиталізації економіки
Оволодіння необхідними для цифрової економіки навиками призводить до вищої продуктивності, зростання заробітної плати (доходу), розширює можливості зайнятості та добробуту, підвищує креативність	Поляризація ринку праці у зв'язку із швидкою зміною змісту робіт та навичок, що вимагаються. Чим повільніше пристосовуються працівники до цих вимог, тим більше вони відстають від вимог ринку праці і це відставання швидко зростає. Причому ця тенденція більш помітна у високорозвинених країнах
Підвищення гнучкості зайнятості дозволяє гармонійно, відповідно до життєвої ситуації та особистих переваг влаштовувати свій робочий час, зайнятість, її форми, досягати вищої задоволеності працею	Підвищення гнучкості та стабільності роботи призводить до вищих вимог щодо конкурентоспроможності працівника та його вміння пристосовуватись до таких вимог, зменшує його соціальну захищеність та гарантії
Розширення можливостей зайнятості у сферах, що не потребують високої кваліфікації, зокрема, у сфер послуг, людської взаємодії, а також у сферах самозайнятості та підприємництва	Зростання нерівності на ринку праці [376] – використання технологій пояснює більше ніж половину зростання заробітної плати у регіонах США [385]. Таким чином, під загрозою опиняються середньокваліфіковані робочі місця, оскільки вимоги до працівників у цьому сегменті значно підвищуються. Відповідно зростає конкуренція за низькокваліфіковані робочі місця.

Джерело: складено автором з використанням [167, 376, 385]

У таких умовах важливо усвідомлювати, що вимоги до навиків працівників змінюватимуться. На перший план вийдуть:

1. Нерутинні висококваліфіковані когнітивні навики (критичне мислення, робота з ідеями та інформацією, уміння обґрунтовувати, навчання через досвід, розв'язання проблеми через її декомпозицію тощо).
2. Технічні навики, включаючи інформаційні та комунікаційні технології (управління автоматизованим виробництвом, використання інформаційної системи банкінгу та ін.).
3. Нерутинні міжособистісні та соціоемоційні навики (емоційний інтелект) – інколи називають некогнітивними або «м'якими» навиками – вміння взаємодіяти, працювати в команді, доносити свою думку, чесність,

організованість, пунктуальність, уміння досягати довгострокових цілей тощо [360].

Усе вищенаведене обґрунтовує зростання актуальності професій, підготовка за якими вимагає симбіозу знань в одній конкретній області та умінь використати ці знання у підготовці та прийнятті рішень у сфері соціально-економічного управління. Однією із таких спеціальностей є аналітик у сфері професійної зайнятості [361].

У загальному розумінні аналітик – це фахівець, що займається аналізом даних у конкретній галузі (чи кількох галузях), а також дослідженнями і узагальненнями у певній сфері діяльності. Обов'язковою вимогою до його компетентностей є володіння специфічними методами аналізу, властивими даній галузі. Тому такий фахівець має предметну сферу застосування його аналітичних здібностей, яка відтворює його конкретний комплекс компетентностей. Наприклад, за спеціалізацією розрізняють фінансового аналітика, маркетолога-аналітика, системного аналітика, бізнес-аналітика, аналітика у сфері професійної зайнятості тощо. Зокрема, аналітик у сфері професійної зайнятості може претендувати на робочі місця у різних сферах економіки та управління соціально-економічним розвитком (державне управління і місцеве самоврядування, охорона здоров'я, освіта, інфраструктура ринку праці) [361].

Особливості кон'юнктури ринку праці щодо спеціальностей аналітиків можуть проілюструвати дані державної служби зайнятості, а також основних сайтів з пошуку працівників. Професійний склад зареєстрованих у державній службі зайнятості безробітних та наявних (поданих у центр зайнятості) вакансій для аналітиків в Україні відтворений у таблиці 4.4.

Отже, напруженість на професійному ринку праці аналітиків досить висока – навантаження на 1 подану вакансію за деякими професіями складає 14-17 осіб безробітних, хоча при цьому заробітна плата не надто висока – у середньому становить 8,9 тис. грн. (при середній – 11,6 тис. грн.). Разом з тим, зареєстрований ринок праці відображає лише обмежений сегмент.

Кон'юнктура зареєстрованого ринку праці України у сфері професійної
аналітики, 2020 рік [361]

Назва професії	Чисельність безробітних, осіб	Кількість вакансій	Наванта- ження на 1 вакансію	Розмір зарплати у деяких вакансіях, грн.
Хімік-аналітик	72	50	1	13968
Математик-аналітик з дослідження операцій	6	1	6	7800
Аналітик операційного та прикладного програмного забезпечення	26	6	4	-
Аналітик програмного забезпечення та мультимедіа	11	3	4	8500
Аналітик комп'ютерного банку даних	54	16	3	8500
Аналітик комп'ютерних систем	141	29	5	10000
Аналітик з комп'ютерних комунікацій	15	5	3	-
Аналітик комунікацій (крім комп'ютерів)	14	1	14	-
Аналітик систем (крім комп'ютерів)	32	5	6	-
Провізор-аналітик	3	4	1	7500
Аналітик у сфері професійної зайнятості	8	1	8	7800
Аналітик з питань фінансово- економічної безпеки	87	12	7	10250
Фахівець-аналітик з дослідження товарного ринку	367	87	4	8000
Науковий співробітник (інформаційна аналітика)	7	0	-	-
Молодший науковий співробітник (інформаційна аналітика)	1	0	-	-
Науковий співробітник-консультант (інформаційна аналітика)	1	0	-	-
Аналітик консолідованої інформації	188	53	4	12000
Аналітик з інвестицій	32	18	2	5000
Аналітик з кредитування	0	1	-	12000
Аналітик (банківська діяльність)	132	8	17	5000
Аналітик з модельної діяльності	0	1	0	-
Всього / у середньому	1197	300	4	8948

Джерело: узагальнено автором на підставі даних [260]

Натомість повнішу картину дає аналіз сайтів з пошуку роботи, спеціальних аналітичних обстежень. Так, за даними дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у вересні-жовтні 2015 р. за даними сайтів з

працевлаштування на 1 розміщене резюме аналітика чи консультанта припадало більше 10 вакансій [361].

Фахівці стверджують, що «за однією з оцінок, майже дві третини сьогоденних вихованців дитячих садків, зрештою, матимуть професії, які сьогодні не існують взагалі» [314]. Серед професій майбутнього [315]: проєктувальник інфраструктури розумного будинку, розробник медіапрограм, енергоаудитор, технік інтермодальних транспортних рішень, системний інженер композитних матеріалів, оператор багатфункціональних робототехнічних комплексів, техно-стиліст, мережевий юрист, ІТ-проповідник, мультивалютний перевідник, форсайтер, тайм-брокер тощо.

У той же час, значна кількість професій стає менш уживаною, відбувається їхнє інноваційне та ужиткове старіння як і серед інтелектуальних професій (бухгалтер, стенографіст, коректор, бібліотекар, туристичний агент, нотаріус, екскурсовод, аналітик, журналіст, перекладач, диспетчер, штурман та ін.), так і серед робітничих (білетер, фасувальник, офіціант, виконроб, офіціант, охоронець, вахтер та ін.).

Дослідивши урядові ініціативи модернізації ринку праці з позицій розвитку професій зауважимо, що у Плані роботи Мінцифри на 2020 рік [338] 92-м пунктом роботи вказано «Внесення в Державний класифікатор професій [329] «Цифрової професії» (спільно з Міністерством економічного розвитку та торгівлі та Міністерством освіти і науки)». Працівники Міністерства мали визначити перелік першочергових «Цифрових професій» та подати необхідні документи для внесення цих змін у Класифікатор професій до Міністерства економічного розвитку та торгівлі. Термін виконання – І квартал 2020 року.

Результатом співпраці Мінцифри та Комітету цифрової трансформації України стало створення Проєкту реєстру кваліфікацій: сфери ІТ та цифрових професій [349]. До переліку внесено *76 нових для вітчизняного ринку праці професій*, таких як дизайнер вбудованих систем, консультант із «зелених» інформаційних та комунікаційних технологій, менеджер з соціальних мереж,

технічний інженер з питань телекомунікацій, архітектор системи знань, аналітик клієнтського досвіду, антикризовий аналітик тощо.

Активна позиція уряду вказує на значну зацікавленість держави у врегулюванні питань, пов'язаних із розвитком диджиталізації, особливо на ринку праці. Законодавча ідентифікація нових професій, удосконалення трудового законодавства щодо нестандартних форм зайнятості (неповна зайнятість тимчасових працівників, зайнятість за договором цивільно-правового характеру, праця на дому, праця за викликом, дистанційна зайнятість (телеробота), позикова праця (лізинг персоналу, аутстафінг персоналу, аутсорсинг персоналу) є прикладом успішної урядової роботи з вирішення багатьох питань, пов'язаних з диджиталізацією економіки і суспільства.

Нові компетенції та здібності. Цифрова грамотність.

Якість ЛП відіграє важливу роль у процесах економічного зростання будь-якої економіки світу. У формуванні і розвитку цифрової економіки вона є вирішальною. «Якщо ваші люди не розвиваються, не думайте, що ваші продукти будуть поліпшуватися» [324] сказав Джек Ма (найбагатший китайський бізнесмен, засновник *Alibaba*) на Київському міжнародному економічному форумі 8 листопада 2019 року.

Характерною особливістю диджиталізації вважаємо підвищення вимог до працівників не лише у сфері цифрових технологій, але й наявність достатнього рівня цифрової грамотності для усіх громадян, незалежно від віку та статусу зайнятості. Для успішної конкурентоспроможності на ринку праці кандидатам на посаду потрібно регулярно оновлювати свої знання, адже технології удосконалюються щодня, технічний і технологічний прогрес ніколи не зупиняється. «Саме за людський капітал йде конкуренція між державами. При цьому в розвинутих країнах створені відповідні екосистеми стимулювання розвитку цифрової економіки, які спрямовані на залучення найкращих спеціалістів світу» [396].

За дослідженнями *Burning Glass Technologies*, *PwC*, *WEF* [294] 44% європейців не мають базових цифрових навичок, а 69% роботодавців при

прийомі на роботу віддають перевагу саме претендентам із цифровими навичками, навіть якщо ці знання не пов'язані безпосередньо із їх професійною потребою. Оновлення особистісних навичок, потрібних для успішної конкурентоспроможності у середовищі диджиталізації економіки та суспільства, потребує, насамперед, таких умінь як цифрове спілкування, візуальна комунікація, критичний аналіз великих масивів даних, аналітичних здібностей управління даними, вміння співпрацювати в команді та із замовником.

В умовах цифрової економіки змінилися побажання до професійних якостей працівника. Вимогами часу стали уміння застосовувати нові технологічні платформи, комунікації та он-лайн технології для роботи бізнесу, його автоматизації й оцінки ефективності.

Особливістю та викликом цифрової економіки є крос-галузева спеціалізація та мультимовність. Не достатньо бути високопрофесійним економістом, інженером, ІТ-спеціалістом чи психологом. Для ефективного виконання поставлених завдань необхідно мати набір навичок і знань із різних спеціальностей, адже на ринку з'явилося багато нових професій, для яких потрібно бути універсальним, а не вузькопрофільним спеціалістом.

До прикладу, економіст із додатковими знаннями програмних продуктів для взаємовідносин з клієнтами на підприємстві типу *Microsoft Dynamics 365, Creatio* зможе працювати економістом-консультантом, технічним консультантом *Microsoft Dynamics 365*, технічним консультантом *Creatio*, менеджером для роботи з клієнтами, розробником відповідного програмного забезпечення, претендувати на позиції *junior, middle, senior, team lead*.

Зважаючи на сучасні світові тенденції глобалізації, автоматизації, зростання конкуренції на ринках ресурсів та підвищення екологічності виробництва новий набір навичок успішної і затребуваної на ринку праці людини повинен містити: системне мислення, багатомовність і мультикультурність, навички міжгалузевої комунікації, вміння працювати в умовах невизначеності, готовність до дистанційної роботи, ощадливе

виробництво, клієнтоорієнтованість, екологічне мислення та високий рівень професійної підготовки і цифрової грамотності.

«Підтримуючи мету Мінцифри допомогти шести мільйонам українців опанувати цифрові навички до 2023 року, *E-Governance for Accountability and Participation Program (EGAP)* провели дослідження «Цифрова грамотність населення України» [326]. За оприлюдненими результатами 37,9% українців у віці 18-70 років мають цифрові навички на рівні нижче середнього, ще 15,1% взагалі не володіють ними [326].

До цифрових навичок (окрім навичок користування смартфонами, соціальними мережами, пошуку інформації в мережі Інтернет, користування послугами Інтернет-банкінгу, встановлення програмного забезпечення, робота у фоторедакторах, розрізнення надійних і ненадійних джерел інформації) включені інформаційні навички (уміння завантаження та друку офіційних бланків, отримання інформації з веб-сайтів, заповнення форм в Інтернеті, пошук роботи через мережу Інтернет, читання он-лайн газет і журналів), комунікаційні навички (обмін он-лайн повідомленнями, уміння працювати з електронною поштою, створення фото- та відеоконтенту, здійснення дзвінків через мережу Інтернет, участь у соціальних мережах, вирішення соціальних чи політичних питань он-лайн) та навички вирішення проблем (перегляд відео, покупка товарів і послуг он-лайн, проведення навчання через Інтернет).

Зацікавлені в навчанні цифровими навичками: 47% українців у віці 18–70 років говорять про актуальність для них такого навчання; 61,4% молоді у віці 18 – 29 років; 67,5% дітей середнього та старшого шкільного віку (10 – 17 років); 65% осіб з вадами слуху [268]). Результати дослідження використано для формування Національної онлайн-платформи з цифрової грамотності Дія.Цифрова освіта, яку Мінцифри презентувало 21 січня 2020 року [325].

Ці результати вказують на певні особливості розвитку ЛПІ за умов диджиталізації в Україні. З одного боку спостерігаємо швидке і масштабне освоєння нових технологій та використання мережі Інтернет (на що вказують індикатори диджиталізації та цифрового поступу економіки і суспільства (див.

табл. 4.2), зростаючу популярність соціальних мереж, використання цифрових платформ для основного і додаткового заробітку. За підсумками дослідження експертів з PWC [366] вітчизняний ринок ІТ-послуг характеризують такі дані:

1. Україна увійшла у Топ-20 найбільших експортерів ІТ-послуг у світі.
2. Інформаційно-комунікаційні технології займають 3-тє місце за обсягом експорту послуг (20% від усього вітчизняного сервісного експорту).
3. ІТ-сфера зростає на 26% щороку.
4. На ринку працює близько 4000 ІТ -компаній.
5. В Україні зареєстровані більше ніж 1600 сервісних ІТ-компаній.

Варто відзначити, що Україна посідає також перше місце у світі в галузі ІТ-фрилансу, при цьому дохід від експорту українських ІТ-послуг у 2019 році становив 4 млрд дол. [368]. Звідси робимо висновок, що, по-перше, у нашій державі відбувається *значна поляризація компетенцій, знань і навичок, пов'язаних із диджиталізацією*: 53% громадян володіють цифровою грамотністю на рівні нижче ніж середній або не володіють узагалі, а 25% громадян, які мають рівень володіння цифровими навичками вищий від середнього рівня забезпечують такі високі показники конкурентоспроможності України, у тому числі в ІТ-сфері на міжнародній арені. По-друге, у нашій державі кількість професіоналів в ІТ-сфері чинить незначний вплив на зростання економіки. Загальний дохід від експорту українських ІТ-послуг становить 2,4% ВВП (у 2019 році), що характеризує значну втрату доданої вартості для економіки України, тому що українські фахівці з цифрових технологій працюють, переважно, на зарубіжних фірмах і замовників. «З 17 000 інженерів, які сьогодні випускають українські вузи, – майже 10 000 – це потенційні емігранти. Вже зараз економіка стикається з гострою нестачею фахівців інженерного профілю» [337]. Просторова та віртуальна мобільність – серйозна проблема вітчизняної економіки, спричинена диджиталізацією. Вона характерна для різних видів діяльності та категорій суспільства, але найбільшою мірою стосується цифрових професій і молодих людей, які перебувають у пошуку кращої освіти і кар'єрного зростання.

Отже, новітнє і динамічне явище диджиталізації трудової, щоденної, економічної діяльності докорінно їх змінює, створюючи одночасно і загрози, і можливості для розвитку ЛП, до яких інститути часто не готові. У сфері освіти та праці це: 1) автоматизація та роботизація робочих місць; 2) зміна умов праці та форм зайнятості; 3) поява нових професій; 4) необхідність нових компетенцій та здібностей, а також нова вимога до працівників – цифрова грамотність. Останні дві тенденції – це виклики для сфери освіти, а суттєвою проблемою є низька передбачуваність розвитку цілком нової цифрової реальності.

Висновки до розділу 4

Отже, підсумовуючи проведене у розділі 4 дослідження аспектів розвитку ЛП в умовах новітніх технологічних змін, потрібно відзначити:

1. Сучасні умови інформаційної відкритості створюють унікальні обставини як для розбудови ціннісно-культурних аспектів розвитку ЛП, так і загострення безпекових питань, проблем збереження національної ідентичності. Тому імперативами модерного культурно-інформаційного поля розвитку ЛП є непорушність прав і свобод людини, необхідність збереження українських архетипів, а також безпечна асиміляція сучасних цінностей у щоденне життя та практику господарювання (активності, інноваційності, полікультурності та толерантності, постсекулярності, нових ролей працівника, мешканця Землі, особистості та члена суспільних груп тощо). При цьому запропоновано використовувати як уже напрацьовані механізми розбудови ціннісно-культурного середовища, такі і новітні технології: креативні, цифрові, інформаційно-безпекові.

2. Моніторингові процедури дають можливість виявити деформації на ринку праці щодо рівня навичок, які складають основу конкурентоспроможності фахівця – фахових компетентностей, а також соціоемоційних (трансверсальних) навичок, встановити тісноту змикання якості людини, якості освіти та характеристик попиту на робочу силу, тому є дієвим інструментом діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці. Проведений моніторинг ринку праці фахівців з вищою освітою (за оцінками роботодавців Львівської області) виявив низку проблем: незадовільну якість підготовки фахівців технічного спрямування (кореспондується з оцінками самих випускників ЗВО – п. 3.2); недостатній рівень знань з іноземної мови; дефіцит якості кадрів, особливо щодо галузевих знань фахівців загального спрямування (юристів, економістів, менеджерів). Останню проблему роботодавці вирішують, готуючи фахівців власними силами. Це актуалізує розробку відповідних

напрямів освітньої політики, а також вимогу систематичності моніторингових процедур у зв'язку з динамічністю багатьох професійних сегментів ринку праці.

3. Відповідно до розвинутого автором підходу до ЛП у рамках фізичної економії досліджено роль енергетичного наповнення раціону харчування у стабілізації умов зайнятості. Встановлено, що фактичні рівні енергетичної місткості раціону населення України недостатні для задоволення потреб населення відповідно до структури зайнятості, важкості робіт у регіонах, соціально-демографічних характеристик населення, особливостей ринку праці. При цьому, приймаючи обмеження щодо ризиків однозначного трактування ролі калорійності харчування у функціонуванні організму, встановлено відсутність зв'язку між надлишковою вагою і поживністю раціону населення. Запропоновано запровадження диференційованого регіонального підходу до формування прожиткового мінімуму як основного регулятора мінімальних норм споживання, а також врахування таких пропозицій у діяльності галузевих соціальних партнерів.

4. Встановлено розбалансованість системи соціальних гарантій та показників диференціації рівня доходів населення України у частині невідповідності розмірів соціальних гарантій, мінімальних та фактичних прожиткових мінімумів, принципів формування тарифної системи оплати праці. Запропоновано вирівнювання, раціоналізацію розмірів прожиткового мінімуму, мінімальної і, відповідно, середньої заробітної плат, насамперед, шляхом значного підняття мінімальної заробітної плати, а також підтримки підприємництва і підприємницьких доходів населення.

5. Новітнє і динамічне явище диджиталізації трудової, щоденної, економічної діяльності докорінно їх змінює, створюючи одночасно і загрози, і можливості для розвитку ЛП, до яких інститути часто не готові. У сфері освіти та праці це: автоматизація та роботизація робочих місць, що змінює структуру ринку праці і несе швидше ризики, чим можливості; зміна умов праці та форм зайнятості – урізноманітнює та флексибілізує ринок праці, розширює його резерви; поява нових професій, яка призведе до поглиблення вертикального і

горизонтального неспівпадіння по навиках, водночас до зростання зайнятості низькокваліфікованої робочої сили; необхідність нових компетенцій та здібностей, а також нова вимога до працівників – цифрова грамотність. Останні дві тенденції – це більше виклики до сфери освіти. Результати дослідження кореспондуються з проведенням у розділі 3 аналізом диджитал-інклюзивної компоненти ЛП України, зокрема у частині поглиблення диференціації регіонів за ознакою зайнятості на цифрових платформах. Проблемою, з якою стикається освітня політика і політика зайнятості, – непередбачуваність розвитку цілком нової цифрової реальності.

Основні результати розділу 4 опубліковані у наукових працях автора: [86, 90, 101, 356-363, 374-375].

РОЗДІЛ 5. НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ: ДО РОЗБУДОВИ КВАЛІОЛОГІЧНОЇ АНАЛІТИКИ

5.1. Стратегічні імперативи розвитку людського потенціалу України

Розвиток ЛП значною мірою залежить від здатності держави правильно визначати стратегічні та тактичні цілі руху вперед усієї соціально-економічної системи. Практично йдеться не просто про розробку національних програм та стратегій розвитку національної економіки, еволюційно націлених на перспективу, і навіть не про тактичні речі реалізації стратегічних завдань, а про втілення у життя доктрини квалітизації національної економіки, де б усі кроки з гармонізації різних видів стратегій й механізмів досягнення мети у на національному рівні й у регіонах мали наступальний характер (соціально-економічне планування, містобудівельне проектування), щоб геополітично суб'єкти державної політики якості були орієнтовані не так на внутрішні усереднені показники змін та рейтинги, як на світові стандарти й передові практики.

З одного боку, квалітизація економіки – це процес перманентної зміни структурно-кваліметричних параметрів стану національної економіки. З іншого, – надзвичайно складна динамічна взаємодія різних видів суспільних взаємовідносин, де зміна загального відтворюваного циклу економіки (як системи) – перехід стану у нову якість – пронизує усі фази суспільного відтворення (виробництво, розподіл, обмін, споживання).

Роль держави у забезпеченні сталості структурно-кваліметричного переходу особлива. Адже саме вона відповідальна за створення умов для якісного стрибка підсистем виробництва (захист конкуренції), розподілу (захист прав власності на фактори виробництва), обміну (захист прав робочої сили, зокрема, зон кваліфікованої праці), споживання (захист прав споживачів). Тобто,

через захист прав основних стейкхолдерів ринкових відносин – до якісної зміни системи.

У попередніх розділах дисертації нами вже вказувалося, що у свій час вчені підмітили не співпадіння векторів розвитку технологічного та людського потенціалів соціально-економічних систем. В одних випадках синусоїда руху «технологічного дива» веде до занепаду людського капіталу, в інших – навпаки. Технологічний розвиток часто веде до занепаду духовних цінностей [90, с. 30]. Страждає соціальна злагода, якість довкілля, відчуття у людей щастя. Тобто, тут далеко не усі інвестиції є соціально виправдані.

Водночас, розвиток ЛП, діагностика якого проводиться із залученням таких соціальних показників як тривалість життя, смертність немовлят, рівень бідності, рівень освіченості, рівень доступу до технологічних здобутків, гендерна рівність, пріоритети у сфері державних витрат, теж не є безпосереднім «мотором» технологічних змін. Держава ж, через моніторинг показників, повинна не тільки контролювати, але й посилювати стан мотиваційного поля технологічного розвитку.

Стратегічні імперативи розвитку ЛП визначаються нами з врахуванням кількох рівнів відносності:

1) Загальнонауковий контекст, в епіцентрі уваги якого є питання теорії та практики розвитку ЛП по лінії методології окремих галузей наукових знань, а саме:

- захисту прав носія ЛП як виробника суспільного продукту – розвитку конкуренції, антимонопольного законодавства – створення зон захисту кваліфікованої праці;
- захисту прав носія ЛП як власника фактору виробництва – розвиток і захист власності на фактори виробництва, – політика створення умов для гідної реалізації праці;
- захисту прав носія ЛП як посередника (маклера) на ринку праці – питання обміну робочої сили - розвиток поділу і спеціалізації праці –

мотиваційні механізми захисту робочої сили та збалансування системи доходів населення [311, с. 179-181];

– захисту прав носія ЛП як споживача – розвиток конс’юмеризму.

2) Конкретнонауковий контекст (а саме, по лінії соціальної економіки і політики), в епіцентрі уваги якого є проблемноорієнтовані політики: у частині здорового життя людини чи окремої людської спільноти – забезпечення доступу до чистої води та санітарно-гігієнічних умов; доступу до послуг охорони здоров’я, якості медичного обслуговування; забезпечення протидії ризику зараження інфекційними хворобами (СНІД, малярія, туберкульоз, COVID-19); у частині розбудови освітньої політики та політики зайнятості – забезпечення доступу, якості, спроможності населення щодо отримання освітніх послуг (освіти початкової, середньої, професійної, вищої школи); збалансування освітньої політики та політики зайнятості стосовно запобігання якісним деформаціям; у частині превентивної і активної міграційної політики – попередження та запобігання міграцієзумовленим якісним втратам ЛП. При цьому питання методичного забезпечення розвитку ЛП за цими стратегічними імперативами має вирішуватись як засобами комплексної *аналітичної кваліметрії*, так і спеціально орієнтованим інструментальним забезпеченням, яке має специфічні галузеві підходи, вирішує конкретні проблеми сфери, у якій використовується (табл. 5.1).

У загальнонауковому контексті інструменти розвитку ЛП стосуються створення національних програм політики зайнятості щодо підтримки кваліфікованої праці, боротьби з бідністю, вирівнювання доходів населення, зміцнення середнього класу, стимулювання підприємництва [432]. Невід’ємним напрямом державної політики має стати суттєве підняття мінімальної заробітної плати, яке не буде знівельоване інфляцією, а також створення підґрунтя для диференціації заробітних плат кваліфікованих працівників, які на даний момент виявилися найменш захищеними (медиків, освітян, науковців). Необхідність вжиття таких кроків підтверджена численними науковими розробками, а також

Таблиця 5.1

Матриця стратегічних імперативів розвитку ЛП України: квалітативний вектор
(загальнонауковий і конкретнонауковий контекст)

Загальнонауковий контекст				
Ролі носія ЛП в економіці	Виробника суспільного продукту	Власника фактору виробництва	Посередника на ринку праці	Споживача
Політика розвитку	Розвиток конкуренції, антимонопольного законодавства	Розвиток власності на фактори виробництва	Розвиток поділу і спеціалізації праці	Розвиток конс'юмеризму
Інструментальна діяльність	Створення зон захисту кваліфікованої праці	Захист власності та збалансування структури доходів	Мотиваційні механізми захисту робочої сили	Захист прав споживача
Конкретнонауковий контекст: соціальна економіка і політика: методичне забезпечення політики розвитку ЛП як квалітативної категорії (КВАЛОЛОГІЧНА АНАЛІТИКА)				
Цілі людського розвитку	Здорове життя	Якісна освіта	Гідна праця	Свобода переміщень
Політика розвитку	Політика охорони здоров'я	Освітня політика	Політика зайнятості	Міграційна політика
Інструментальна діяльність	Кваліологічна аналітика охорони здоров'я (моніторингові технології і аудит якості медичних послуг)	Аналітика якісного змикання сфери вищої освіти і ринку кваліфікованої праці		Міграційна аналітика ⁵⁵ , специфікована за ТМРП
	Оцінка керованості розвитку компонент ЛП			

Джерело: розроблено автором

результатами даного дослідження (п. 3.2 – за обстеженням випускники галузі знань «Охорона здоров'я» мають найнижчі заробітні плати; п. 4.3 – індекс Кайтца демонструє недостатню диференціацію населення за доходами, у зону ризику потрапляють якраз згадані професії). Потребує перегляду тарифна

⁵⁵ Термін «аналітична міграціологія» введений Біль М. М. [8].

система оплати праці з обов'язковою прив'язкою її не до прожиткового мінімуму, а до мінімальної заробітної плати.

Споживча політика розвитку ЛП повинна комплексно вирішувати низку завдань, які потребують узгодження: задоволення попиту населення продовольчими та непродовольчими товарами належної якості, із забезпеченням високих стандартів та дотриманням прав споживачів, разом з тим, у межах принципів сталого розвитку. Насправді це вимагає значних регулятивних та політичних зусиль з боку держави, оскільки відповідно до вимог сталого розвитку необхідним є скорочення логістичних шляхів, реформування енергетичного сектору, зокрема, з метою зниження енергоємності ВВП, запровадження нових технологій у виробництво і обслуговування. Цілі, проголошені Україною у рамках Паризької кліматичної угоди щодо скорочення викидів парникових газів до 2030 року на рівні 60 % показника 1990 року, є доволі дискусійними. Включення України у світове співтовариство потребує більш чіткої позиції та зобов'язань України щодо цього показника, а його подальша реалізація як мінімум подолання енергетичного лоббі у політиці. Імплементация цілей сталого розвитку вимагає також більш широкого пропагування щодо зміни споживчої поведінки населення. У той же час, іншою стороною комплексної політики захисту прав споживача має стати врахування даних міжнародної організації Продовольчої і сільськогосподарської організації FAO при ООН про недоїдання майже 4 % українців (див. п. 4.3).

Політика захисту власності в Україні є вразливою насамперед у частині нестійкості фінансового ринку, багатьох проблем у сфері земельного ринку. Ці питання є надзвичайно важливі і об'ємні, потребують окремих наукових обґрунтувань та розробки комплексних політик врегулювання, що виходять далеко за межі даного дослідження. Тому зосередимося безпосередньо на предметі дослідження.

Для цього необхідно подати визначення аналітики. Аналітика –прикладна політико-управлінська дисципліна та одночасно галузь діяльності щодо науково-методичних основ і прикладних аспектів одержання, обробки і прирощення

інформації з метою вироблення, прийняття й реалізації політичних рішень ⁵⁶. Кваліологічна аналітика – система знань і галузь діяльності з обробки і прирощення інформації з метою обґрунтування рішень у сфері управління якістю.

Факторний аналіз, проведений у розділі 3 дозволив виявити чинники, які найбільшою мірою впливають на формування кожної з виділених компонент ЛП. Це дозволяє узагальнити їх, використавши у рамках розроблюваного у роботі підходу *кваліологічної аналітики* метод з теорії управління якістю, який був запропонований представником японської школи менеджменту якості Каурою Ісікавою (у деяких прочитаннях Ішікава), професором Токійського університету. К. Ісікавою було розроблено систему комплексного управління якістю, у рамках якої вперше запропоновано, зокрема, гуртки якості. Важливим інструментом у межах теорії є графічний метод встановлення причинно-наслідкових зв'язків у системі формування якості, яка у сучасній практиці менеджменту знайшла широке використання як в управлінні якістю продукції, бізнес-процесів, у плануванні проєктної діяльності, так і у багатьох інших ділянках управління. Розроблений ним прийом (діаграма Ісікави) увійшов до семи визнаних у світі інструментів контролю якості, отримав назву «риб'яча кістка» і за твердженням Р. Шуляра [438, с. 268] фактично важко знайти сферу аналітичної діяльності, де б він не використовувався.

Отже, на рис. 5.1 узагальнено результати факторного аналізу, які проранжовані за розрахованими факторними навантаженнями головних компонент та, відповідно, пояснюваною варіацією показників у межах системи. Графічне відображення результатів дає можливість чітко розміщувати пріоритети у відповідних політиках розвитку ЛП. Фактори, що розміщені найближче до «риб'ячого хребта» мають найбільшу значимість. Водночас, це не означає, що слід ігнорувати системоутворюючі чинники, що знаходяться далі від нього.

⁵⁶ Сформульовано з використанням [435].

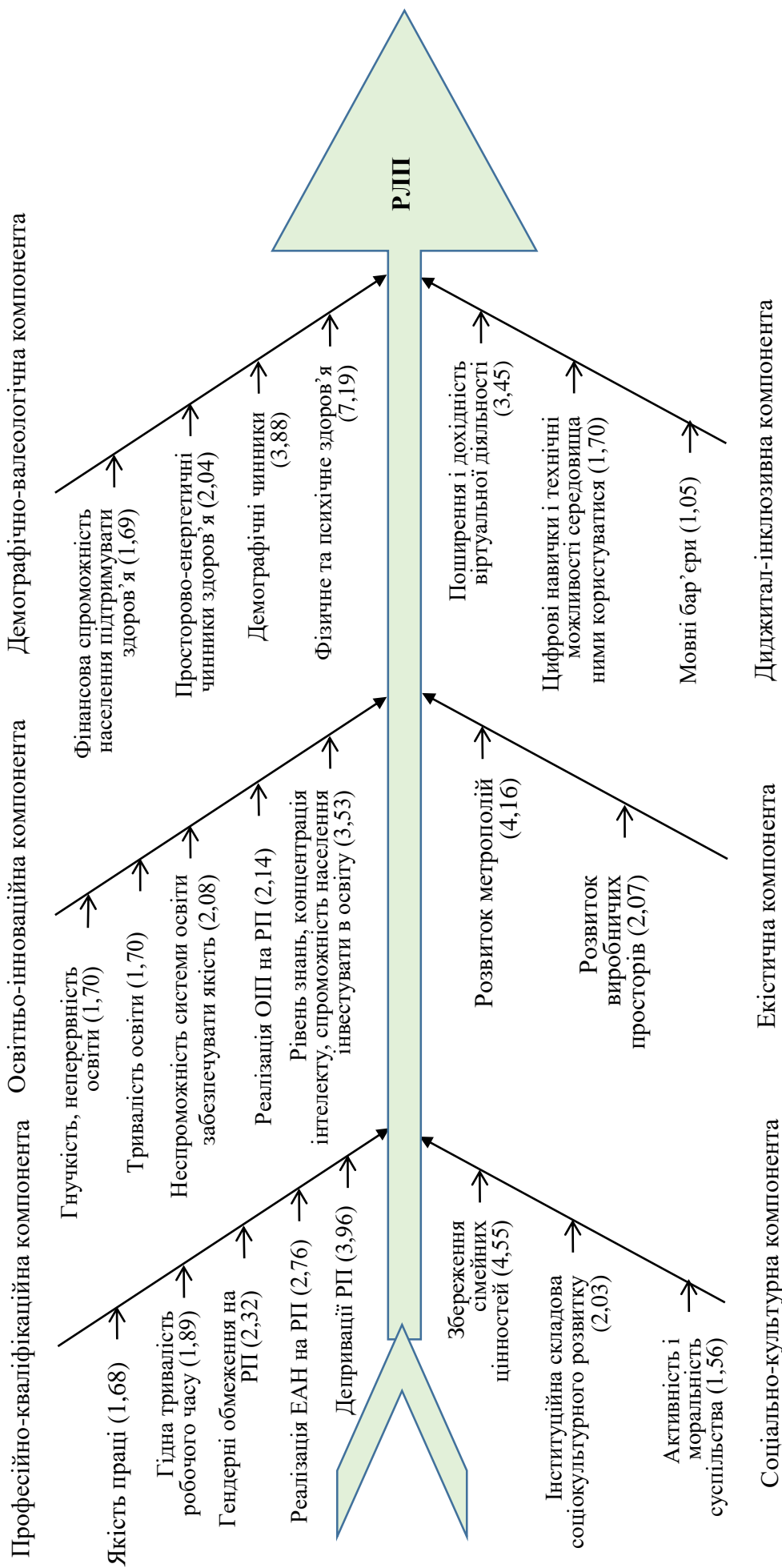

Рис. 5.1. Модель розвитку ЛП через вплив на системоутворюючі чинники його компонент відповідно до результатів факторного аналізу (з використанням ідей діаграми Ісікави)

Перелік скорочень у діаграмі: РЛП – розвиток ЛП, РП – розвиток ЛП, РП – економічна активність населення, ОП – освітньо-інтелектуальний потенціал.

У дужках наведено факторні навантаження кожного з визначених факторів відповідно до результатів обчислень, проведених у розділі 3. Джерело: *розроблено автором*

Таким чином, для розвитку демографічно-валеологічної компоненти першочергове значення має фізичне та психічне здоров'я. Цілеспрямована політика розвитку здоров'я населення повинна ґрунтуватися на достовірній і повній інформації. І власне тут виникають проблеми повноти, якості інформації та її доступності. Так, щорічно з 2008 року аналітичним центром *Legatum Institute* (Лондон) складається Індекс процвітання країн світу (*Legatum Prosperity Index*) [451]. Серед 9 блоків показників, які включаються в Індекс є блоки охорони здоров'я та умови життя (*living conditions*), а в останній входить харчування, як характеристика якості життя, досягнутого добробуту. При цьому в аналіз повноцінності харчування охоплює дослідження доступності, достатності та різноманітності їжі, яка забезпечує когнітивний розвиток та участь людей у суспільному житті. Така позиція відповідає викладеним у пункті 4.3 підходи про роль харчування у реалізації зайнятості населення. Проблемою у цьому напрямі є аналітичне забезпечення та повнота інформації для оцінки повноцінності харчування. Так, у розрахунку згаданого Індексу процвітання щодо харчування використовуються показники: 1) наявність адекватної їжі (дані соціологічних опитувань компанії Gallup); 2) поширеність недоїдання – статистика міжнародної організації Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (*Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO)*) – розрахунки базуються на задоволенні потреб організму в енергії; 3) поширеність ослаблення, виснаження у дітей до 5-и років та 4) поширеність затримки росту у дітей до 5-и років (дані Світового банку). Це означає, що проблема існує, її потрібно регулювати, а для цього необхідна відповідна якісна інформація. Питання витрат на харчування та деяких депривацій у харчуванні населення регіонів України доволі повно представлені у результатах вибіркового обстеження домогосподарств «Витрати і ресурси домогосподарств» «Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів», які проводять органи статистики України на регулярній (щорічній) основі. Разом з тим, всі дані стосуються

грошового виразу, в енергетичних вимірах є лише середні показники калорійності раціону домогосподарств. Тому вважаємо за необхідне *доповнити результати обстежень розрахунками раціонів та їх енергетичного наповнення у соціально-демографічному вимірі*, що не потребуватиме особливо трудомістких витрат, але дозволить виявити регіональні і соціально-демографічні особливості позбавлень у харчуванні.

5.2. Розбудова кваліологічної аналітики охорони здоров'я населення України

Охорона здоров'я – це сфера, яка потребує особливих підходів до управління нею, оскільки, з однієї сторони, вирішує питання надзвичайної ваги, а з другої – має специфічні економічні механізми. Повертаючись до методичних підходів рейтингування країн за Індексом процвітання та маючи на меті запропонувати напрями розбудови в українській науці *кваліологічної аналітики охорони здоров'я*, необхідно зазначити таке. При складанні Індексу процвітання країн світу у блок охорони здоров'я входять показники: 1) ризикогенні поведінкові фактори (ожиріння, куріння, вживання руйнуючих речовин); 2) система профілактики (щеплення проти різноманітних хвороб, поширеність протизаплідних засобів, національні програми скринінгу та інше); 3) системи догляду (кількісні показники закладів охорони здоров'я та персоналу у них, їх послуги, а також задоволеність охороною здоров'я; 4) психічне здоров'я (емоційне благополуччя, депресивні розлади, самогубства); 5) фізичне здоров'я (фізичний біль, проблеми зі здоров'ям, інфекційні та неінфекційні захворювання, підвищений тиск); 6) довголіття (смертність у різному віці, материнська смертність, очікувана тривалість життя у 60 років) [451].

Навіть побіжний перегляд показників призводить до висновку про відсутність більшості з них у вітчизняній медичній статистиці. При тому, що

за цим блоком Україна має у 2020 році 115 місце (із 167) по сусідству із Сирією та Непалом [451]. Очевидно, що така ситуація потребує розробки програм охорони здоров'я, але це, як вже зазначалося вище, неможливо без інформаційного забезпечення. Із вищеперерахованих блоків показників в Україні відомчою статистикою [437] більш-менш повно представлений 3-ій блок щодо системи догляду, при цьому використовуваний в Індексі показник задоволеності системою охорони здоров'я, який отримується шляхом проведення опитувань населення глобальною аналітичною та консультативною компанією Gallup, у вітчизняній статистиці представлений самооцінкою населенням свого здоров'я, що, звичайно не те саме. Разом з тим, методики, застосовувані Gallup, наприклад, для складання Індексу щастя також викликають певні запитання методологічного характеру, оскільки передбачають опитування 1000 осіб у кожній досліджуваній країні, не залежно від чисельності її населення.

Особливо важливо отримувати інформацію не лише про фізичне здоров'я населення. У розділі 3 даного дослідження було проаналізовано рівень розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України. Складність оцінки у рамках застосування *основних положень валеології* була пов'язана з отриманням інформації про психічне здоров'я у розрізі регіонів України, оскільки були доступні лише дані про самогубства, наркологічні розлади та розлади психіки. Щодо поширеності алкоголізму, то у вітчизняній статистиці є лише дані про кількість померлих від кардіоміопатій, спричинених надмірним вживанням алкоголю. У той час, як, наприклад, портал індикаторів охорони здоров'я та догляду Великобританії *NHS Digital* подає 5 різних зрізів інформації щодо поширеності, тривалості та вікового цензу алкогольної залежності за регіонами із уже проведеними статистичними оцінками та обґрунтуванням якості поданої інформації [453]. Доволі кволо виглядають вітчизняні дані щодо депресивних станів, емоційного благополуччя: у щорічному дослідженні Індексу здоров'я України

є узагальнення відповідей мешканців регіонів щодо наявності у них за останній місяць пригніченого настрою, туги чи безнадійності та звернення у випадку хоча б двох симптомів до лікаря [409]. При цьому клінічна настанова, заснована на доказах, а також уніфікований клінічний протокол щодо депресії розроблені і затверджені у 2014 році.

Про наявність низки системних і складних проблем у системі охорони здоров'я України свідчать також дані Інституту вимірювання і оцінки здоров'я (*Institute for Health Metrics and Evaluation*) про зростання питомої ваги смертності від самоушкоджень на 13,9 % за період 2010-2019 років (8-е місце у рейтингу причин смертності в Україні), від хвороби Алцгеймера – на 27,5 % (5-е місце у 2019 році проти 7-го у 2010), від легеневого раку – на 11,2% (стабільно 4-е місце) [447]. Третім фактором ризику смертності в Україні визначено тютюнопаління. При об'єднанні причин смертності і інвалідності самоушкодження опиняються на 3-у місці (у той час як у групі країн, до якої потрапила Україна за даними [445], ця причина на 14-у місці); цироз – на 4-у місці (у групі 23-є), кардіоміопатії – на 7-у (у групі 47-є), розлади, пов'язані з алкоголем – на 9-у (у групі 28-є).

Ці міркування та багато інших підводять до необхідності з'ясування стану системи управління якістю у сфері охорони здоров'я та її інформаційного забезпечення і розробки шляхів їх удосконалення.

Починаючи з 2016 році в Україні запроваджено процес реформування системи охорони здоров'я, хоча деякі позитивні зрушення у системі якості надання медичних послуг були започатковані ще раніше. Так, системи управління якістю та методологічні основи її формування й оцінки були імплементовані відповідно до рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи № R (97) 17 про розробку та впровадження систем підвищення якості в охороні здоров'я [455] у таких основних нормативних документах в Україні: Закон України №3611-VI редакція від 30.01.2018 р. «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання

медичної допомоги» [417]; Накази МОЗ України: «Про організацію клініко–експертної оцінки якості медичної допомоги» від 06.08.2013 р. № 693 [421]; «Про моніторинг клінічних індикаторів якості медичної допомоги» від 11.09.2013 р. № 795 [420]; «Про створення та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги в системі Міністерства охорони здоров'я України» від 28.09.2012 р. № 751 [423] (у 2018 році назву затвердженої методики змінено на: «Методика розробки та впровадження медичних стандартів медичної допомоги на засадах доказової медицини»); «Про порядок контролю якості медичної допомоги» від 28.09.2012 р. №752 [422].

Цими документами було запроваджено розробку *уніфікованих клінічних протоколів, клінічних настанов*, а також *стандартів медичної допомоги* (усі ці нормативи об'єднуються назвою медико-технологічні документи і регламентують їх розробку на основі доказової медицини), а також основні підходи до моніторингу індикаторів якості.

Функцію формування переліку індикаторів якості медичних послуг за кожним із захворювань, так само, як і підготовку усієї медико-технологічної документації покладено на Державне підприємство (ДП) «Державний експертний центр МОЗ України». Таким чином, індикатори якості є невід'ємною частиною уніфікованих клінічних протоколів і включають визначення індикаторів і методику їх оцінки. При цьому індикатори стосуються інформації щодо наявності у лікаря протоколу лікування за профілем захворювання, а також відсоток пацієнтів, що отримали рекомендації та лікування.

Реформування медицини внесло корективи в основні механізми функціонування системи охорони здоров'я, наблизивши її до більш сучасних і прогресивних моделей. При цьому забезпечення *якості медичного обслуговування* відповідно до рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи № R (97) 17 ґрунтується на: 1) удосконаленні надання медичної допомоги,

зокрема, у частині забезпечення її доступності; 2) характеристиках процесу, який має бути на високому професійному рівні та забезпечувати вимоги ресурсоефективності; 3) досягненні позитивних результатів для пацієнта. Слід одразу зауважити, що проблеми професійної підготовки медичного персоналу, ресурсного забезпечення сфери охорони здоров'я в Україні стоять дуже гостро, однак є надзвичайно об'ємними і з цієї причини виходять поза межі предмету даного дослідження. Натомість варто сконцентруватися на питаннях розбудови аналітичного забезпечення формування якості медичних послуг.

Отже, рекомендації № R (97) 17 пропонують застосовувати системи поліпшення якості, які, зокрема, ґрунтуються на вимірах систем якості (рис. 5.2).

Отже, виявлення проблем якості, систематичний збір даних (який якщо й відбувається в Україні, то його результати не доступні широкому колу стейкхолдерів), а також вимірювання впливу змін – це слабкі місця в аналітичному забезпеченні процесів формування якості медичних послуг. Пошук шляхів його покращення вимагає дослідження питань:

- 1) інформаційного забезпечення аналітики якості у сфері охорони здоров'я та якості цієї інформації;

- 2) інституційного забезпечення формування якості медичних послуг.

- 1) Як зазначалося вище, база даних Державної служби статистики щодо питань здоров'я населення України є доволі обмеженою. При МОЗ України діє Державний заклад «Центр медичної статистики», який за затвердженими формами узагальнює інформацію, яка не надто перевершує за змістом дані Держкомстату. Перевагою цих джерел інформації є їх стандартизованість, можливість динамічного аналізу, наявність даних за регіонами; недоліком – обмеженість.

Починаючи з 2015 року за сприяння Міжнародного фонду

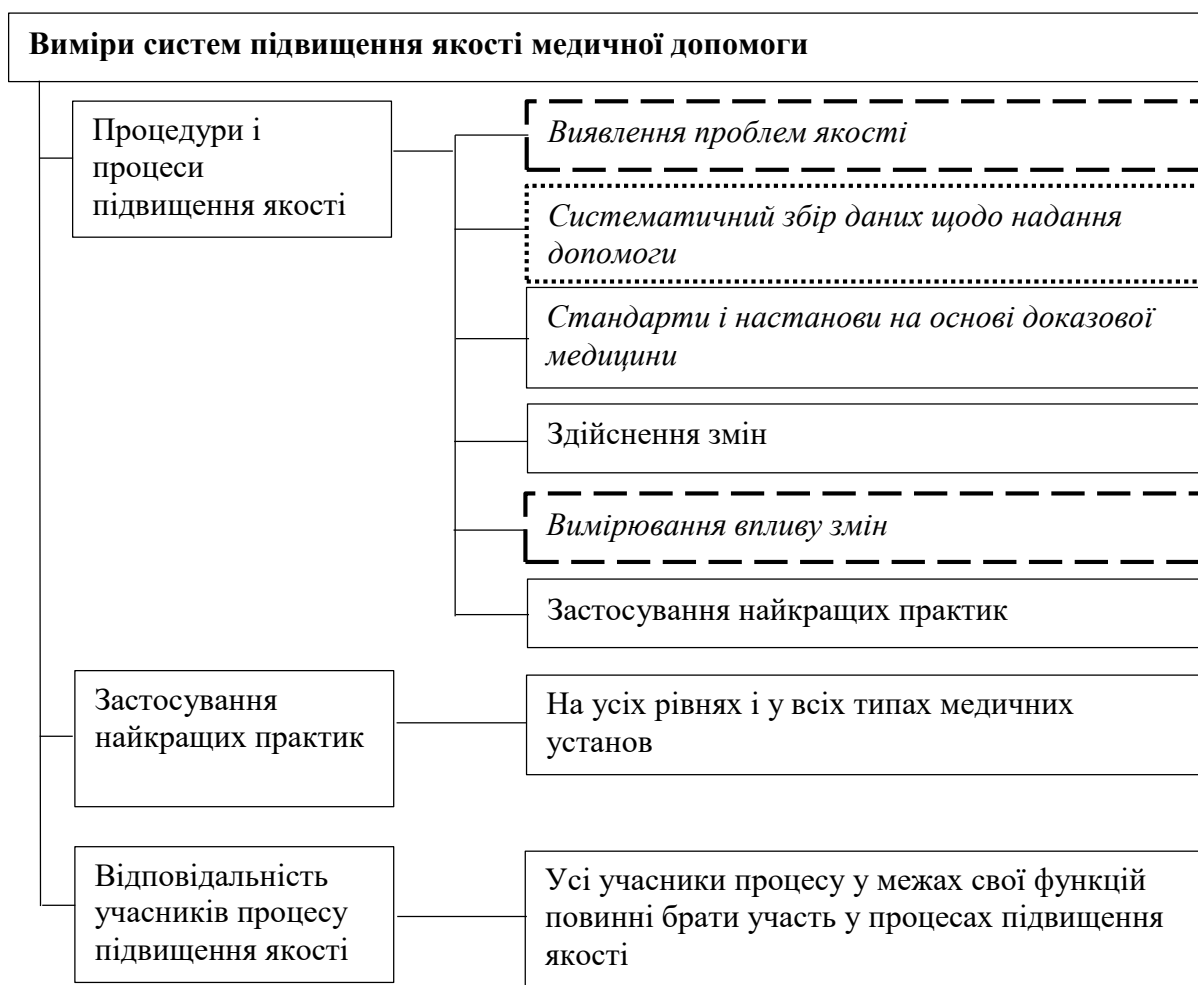

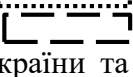

Рис. 5.2. Виміри систем підвищення якості медичних послуг відповідно до рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи № R (97) 17

* курсивом позначено позиції, які відносяться до аналітичного забезпечення формування якості; – напрями діяльності, які започатковано у системі охорони здоров'я України; – напрями діяльності, які є слабкими ланками у системі охорони здоров'я України та потребують вирішення, зокрема, посилення аналітичного забезпечення

Джерело: узагальнено автором на підставі [455]

«Відродження» та за участі соціологів та науковців в Україні запроваджено щорічне обстеження «Індекс здоров'я». Дослідження має на меті оцінити задоволеність населення медичною допомогою, встановити витрати на охорону здоров'я, суб'єктивну задоволеність станом свого здоров'я, з'ясувати причини відмов від щеплень, обізнаність щодо перебігу захворювань, частоту звернень по медичну допомогу, прихильність до здорового способу життя та інші питання. Обстеження володіє низкою переваг: надає цінну інформацію, якої немає в офіційних реєстрах, проводиться уже кілька років поспіль.

Також в Україні здійснюються соціологічні дослідження окремих питань: соціальна зумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді (2019 р.); дослідження задоволеності пацієнтів первинною медичною допомогою у 15 центрах (квітень 2019 р.). Ці обстеження містять унікальну інформацію, однак не надають регіональних зрізів, не характеризують явища у динаміці.

Клінічні індикатори якості медичних послуг відповідно до методики розробки і впровадження медичних стандартів медичної допомоги на засадах доказової медицини – це кількісний або якісний показник, відносно якого існують докази чи консенсус щодо його безпосереднього впливу на якість медичної допомоги [412]. Такі індикатори мають розраховуватися кожним закладом охорони здоров'я та за принципом моніторингу подаватися до ДП «Державний експертний центр МОЗ України». Якщо ці дії і відбуваються, то для звичайних користувачів, які одночасно є споживачами медичних послуг, узагальнена інформація не надається.

Водночас ознайомлення з аналогічними системами моніторингу індикаторів якості освіти інших країн проілюструвало разючі переваги такої інформації. Наприклад, уже згадана система моніторингу індикаторів якості здоров'я Великобританії є у відкритому доступі і включає майже 70 таблиць даних лише стосовно ментального здоров'я британців [454]. При цьому окремим блоком є інформація про *якість показників*. Також міжнародна організація економічного співробітництва та розвитку (*The Organisation for Economic Co-operation and Development* [460]) у своїй базі даних має розділ індикаторів якості медичних послуг, які включають дані за країнами світу щодо первинної, медико-санітарної, негальної допомоги, безпеки пацієнтів, психіатричної допомоги, лікування раку та досвіду пацієнтів. Даних по Україні на ресурсі немає.

2) Інституційне забезпечення на сучасному етапі в Україні доволі потужне. Поряд із нормативно-правовим полем, частина якого щодо якості

послуг наведена вище, створено систему стандартів у медичній сфері. Державна стандартизація стосується соціальних нормативів у сфері здоров'я, а галузева складається з медико-технологічної документації більш ніж за 50 напрямками медичної практики, у яку входять клінічні настанови, клінічні протоколи медичної допомоги, клінічні маршрути. Також утворено (реорганізовано) широкий перелік організацій-регуляторів у сфері охорони здоров'я: Міністерство охорони здоров'я України (функція визначення політики), Національна служба здоров'я України (реалізація політики, страховик і замовник медичних послуг), ДП «Державний експертний центр МОЗ України» (організація у сфері стандартизації медичної допомоги, а також взаємодія з фармвиробниками), ДП «Електронне здоров'я» (розробка технічних рішень з метою підвищення їх якості, забезпечення обміну медичною інформацією у системі eHealth), Центр громадського здоров'я (популяризація практик профілактики та запобігання захворюванням) та інші структури, відповідальні за обіг лікарських засобів. Водночас основною ланкою у системі охорони здоров'я є надавачі медичних послуг – заклади охорони здоров'я, а також професійні асоціації. Усе це мало б створити надійний фундамент функціонування системи охорони здоров'я в Україні, який би базувався на якісній інформації. Разом з тим, реалії не такі, що дозволяє віднайти слабкі місця в інституційних та аналітичних аспектах формування якості у сфері охорони здоров'я та запропонувати шляхи вирішення проблем. Для цього нами побудовано схематичне відображення інституційних та аналітичних аспектів формування якості медичних послуг у системі охорони здоров'я України як основи для подолання розривів між очікуваннями суспільства щодо якості та фактичного її рівня (рис. 5.3).

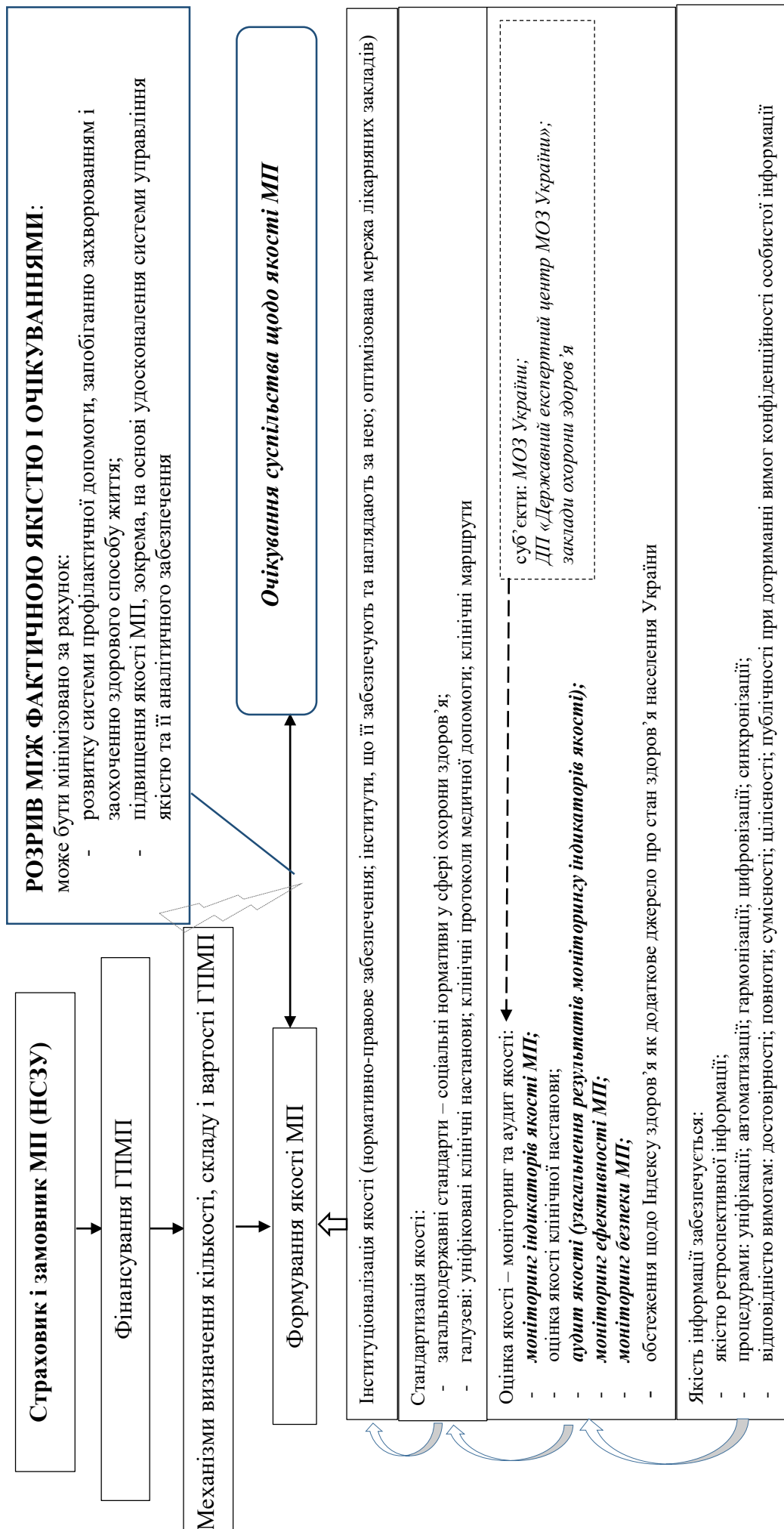

Рис. 5.3. Інституційні та аналітичні аспекти формування якості медичних послуг у системі охорони здоров'я України як основа для подолання розривів між очікуваннями суспільства щодо їх якості та фактичного її рівня (скорочення у схемі: МП – медична послуга; НМЗУ – Національна служба здоров'я України; ГПМП – гарантований пакет медичних послуг). **Напівжирним курсивом** виділено позиції, які автор пропонує покращити чи запровадити

Джерело: розроблено автором

Слід надати деякі пояснення до схеми. Гарантований пакет медичних послуг – це договірна одиниця, предмет договірних відносин між надавачами медичних послуг (закладами охорони здоров'я) та страхувальником і замовником цих послуг (НСЗУ). Відповідно надання цього пакету фінансує НСЗУ. У 2020 році діяло 27 таких пакетів, 4 було додано у зв'язку з пандемією COVID-19, у 2021 році запропоновано 34 пакети, які мають почати діяти з 01.04.2021 р. При формуванні програми медичних гарантій враховуються три стратегічні напрями задоволення потреб споживачів медичних послуг: надання профілактичних, первинних та амбулаторних послуг, підвищення доступності ліків і підвищення якості послуг у невідкладних станах. У загальному підвищення якості медичних послуг проголошено як один із пріоритетних критеріїв реформування системи охорони здоров'я.

Оцінка якості клінічної настанови – процес вузькопрофесійного спрямування, який передбачає використання експертних опитувань та використання для цього розроблених світовою спільнотою інструментів AGREE I та AGREE II. Ці інструменти дозволяють оцінити *якість медичних рекомендацій* (настанов), однак не результативність лікування. Ефективність та інтенсивність такої діяльності в Україні важко оцінити у межах даного дослідження, тим більше, що така діяльність недостатньо висвітлена.

Отже, формування якості медичних послуг забезпечується через напрями діяльності, які наведені на рис. 5.3. І якщо діяльність щодо інституціоналізації і стандартизації якості в Україні започатковано, то оцінка якості послуг та забезпечення якості інформації – у проблемному стані. Тому нами запропоновано продовжити розвиток моніторингових процедур якості надання медичних послуг у частинах:

- *завершення діяльності з формування моніторингу і аудиту індикаторів якості медичних послуг та забезпечення у подальшому доступу стейкхолдерів до їх результатів у розрізі регіонів, типів захворювань, соціально-демографічних характеристик населення, закладів охорони здоров'я з*

врахуванням вимоги ретроспективності інформації та *непорівнюваності*⁵⁷ даних між різними закладами;

- *запровадження моніторингів ефективності та безпеки медичних послуг*. Така діяльність потребує розробки окремої системи індикаторів якості (для цього необхідна консолідація зусиль управлінців, практиків, науковців, використання напрацьованого досвіду іноземних держав та міжнародних інституцій), координації функцій з управління моніторингами між суб'єктами менеджменту формування і оцінки якості. *Запровадження таких моніторингів дасть можливість реалізувати одну з функцій управління якістю медичних послуг – управління змінами на основі вимірювання їх впливу*. Діяльність із розробки та запровадження моніторингів якості цілком може спиратися на ґрунтовні напрацювання інших країн у сфері охорони здоров'я, адже географічні, політичні чи інші особливості не впливають на перебіг хвороби та лікування пацієнтів, на формування індикаторів якості. Найбільшим викликом у цій царині для України є створення інтегрованої системи з управління і оцінки якості з використанням інформаційно-комунікаційних технологій та підготовка персоналу відповідної кваліфікації, а також забезпечення якості інформації з дотриманням відповідних вимог і процедур (див. рис. 5.3). Це трудомістке завдання, однак після її належної організації в умовах цифровізації не потребуватиме постійних значних зусиль. Запропоновані заходи щодо запровадження двох моніторингів (ефективності та безпеки медичних послуг) не потребують додаткових ресурсів, оскільки накладатимуться на вже запроектовану управлінську структуру моніторингу індикаторів якості медичних послуг та на те ж ресурсне забезпечення.

Невід'ємною частиною побудови системи аналітичного забезпечення системи якості медичних послуг є її прив'язка до демографічних та екістичних характеристик ЛПІ України. Один із важливих напрямів реформування системи

⁵⁷ Результати моніторингу призначені для пошуку резервів підвищення якості медичних послуг; при цьому вони не повинні використовуватися для порівняння різних закладів охорони здоров'я, оскільки ці порівняння навряд чи будуть коректними з огляду на профільність лікарень та різні ареали їх діяльності.

охорони здоров'я України – оптимізація лікарняних закладів – не може бути здійснена на науково і практично обґрунтованій основі без повної і вичерпної інформації про чисельність населення новостворених ОТГ України та його соціально-демографічний склад. Таку інформацію належної якості може надати лише перепис населення, проведення якого є вкрай необхідним і гостроактуальним.

Таким чином, у даному пункті дослідження узагальнено стратегічні імперативи розвитку ЛП, серед яких у конкретнонауковому рівні відносності важлива роль досягнення високих рівнів розвитку ЛП належить інструментам кваліологічної аналітики. Зокрема, використання одного з методів управління якістю – діаграми Ісікави – дозволило систематизувати і ранжувати чинники впливу на розвиток ЛП за кожною з пропонованих у дослідженні компонент. Встановлено значні пробіли у інформаційному забезпеченні аналітики розвитку демографічно-валеологічної компоненти. Серед конкретних інструментальних пропозицій запровадження розрахунків щодо недоїдання населення у регіонах України. Окремим блоком розроблено систему кваліологічної аналітики охорони здоров'я України у частині удосконалення і розробки системи оцінки якості медичних послуг за допомогою процедур моніторингу та аудиту якості медичних послуг. Невід'ємною складовою подальшої розбудови кваліологічної аналітики має стати проведення перепису населення України.

5.3. Активна міграційна політика та її аналітичне забезпечення в умовах глобальної конкуренції: до запобігання втрат людського потенціалу

У системі заходів стратегічного розвитку ЛП в умовах квалітизації економіки України міграційний напрям є надзвичайно важливим. Це зумовлено високою міграційною активністю українського суспільства. Причинами цьому на різних етапах були політичні, соціальні, економічні, що в ретроспективі

призвело до формування п'яти основних хвиль міграції – з кінця XIX століття і до сьогодні.

Потужний вплив на міграційну активність населення України, окрім того, здійснює її геополітичне розташування. Умови глобальної конкуренції з програшними позиціями України порівняно до країн ЄС «викидають» її з процесів *конкурентного перерозподілу ЛП*. Це означає, що характер міграції населення України формує асиметричні міграційні мережі і системи, унаслідок чого відбувається стихійний розподіл доходів, інвестицій, знань. У той час, як країни-реципієнти ЛП з України провадять ефективну політику його залучення, інтеграції та оптимізації вигод для внутрішніх ринків праці, освітніх систем, покращення процесів демовідтворення, наша держава реалізує вибіркову міграційну політику, насичену бюрократичними заходами без системного розуміння проблем та шляхів їх вирішення. Така ситуація є відображенням труднощів державної політики в усіх сферах, слабкими ресурсними можливостями реалізації високоефективної соціальної політики. Разом з тим, при збереженні існуючих тенденцій втрат ЛП в умовах функціонування асиметричних міграційних мереж і систем, Україна постане перед ризиками гострого браку людських ресурсів, необхідних для долаття демографічної кризи, насичення ринку кваліфікованими кадрами та формування відповідного попиту на споживчому ринку та послуги об'єктів соціальної інфраструктури (в першу чергу освіти) [431].

Рис. 5.4 відображає варіативність перерозподілу ЛП в умовах глобальної конкуренції, яка обґрунтовує необхідність долаття різниці за показниками соціально-економічного розвитку між країнами, які формують міграційні мережі і системи, на шляху протидії потенційним втратам у довгостроковій перспективі.

Асиметричність міграційних мереж і систем є небажаною у зв'язку з невизначеними втратами ЛП на різні періоди. Якщо диференціювати на різні інституційні рівні, то для особистості міграція може сприяти розвитку ЛП. При

Рис. 5.4. Варіативність глобального перерозподілу ЛП в залежності від рівня розвитку країни

Джерело: розроблено автором

чому країна і регіон донори у випадку інтеграції такої особи втрачають за всіма параметрами людського розвитку. З позиції розвитку ЛП можлива також відмінність у наслідковості, коли за короткий термін часу особа-мігрант здобуває нові знання і капітал, однак на довші періоди може їх втрати внаслідок надмірних фізичних та психоемоційних навантажень, хронічного виснаження та емоційного вигорання. У такому випадку негативні наслідки щодо якісних характеристик ЛП будуть помітними на всіх інституційних рівнях.

Асиметричність міграційних мереж і систем, окрім втрат ЛП, є ризикогенною для країни і регіону донора з точки зору впливу на соціально-економічний розвиток. Яскравим прикладом цьому є україно-польська міграційна система. Аналізуючи міграційні потоки, в тому числі в рамках малого прикордонного руху, Польща зуміла значно покращити соціально-економічні показники периферійного сходу, зокрема Підкарпатського воєводства. Активні торговельні операції, міграція з метою «закупів» значно підвищила попит на споживчому ринку Польщі та мігранти з України стають потужними

фінансовими донорами, у той час як внутрішній ринок України посилює свої імпортозалежні ознаки навіть у сегменті продукції щоденного споживання.

Таким чином, глобальна конкуренція, навіть в умовах пандемії, є викликом для розвитку країн, які слідують демократичним принципам дотримання права на мобільність та свободи пересування населення. Для України, з огляду на міграційні тенденції, вкрай актуальною є ефективна політика держави, спрямована на соціально-економічний розвиток з поступовим долаттям розривів з розвинутими європейськими країнами. Це складне завдання, яке в українських реаліях потребує ускладнене низькою політичною культурою, військовими загрозами та макроекономічною нестабільністю.

Що стосується конкретно регулювання міграції, то в даному контексті необхідно обґрунтувати мету, цілі, завдання, напрями та механізми активної міграційної політики держави, спрямованої на запобігання втрат ЛП. Такого роду політика може набувати ознак превентивності та регулювання наслідків (антикризова, стабілізаційна).

Превентивність означає, що перед державою у галузі управління міграційними потоками постає необхідність виконання превентивної функції, яка передбачає вплив на чинники міграції та націлена на створення сприятливої соціально-трудової сфери (можливості працевлаштування, рівень оплати праці, тощо) з метою запобігання масовому виїзду громадян за кордон [436, с. 118].

Регулювання наслідків означає необхідність коригування негативних тенденцій. У міграційній сфері це вдається зробити, як правило, завдяки забезпеченню циклічності переміщень, підтримки рееміграційних процесів (рис. 5.5).

Виходячи зі змісту превентивності, можемо визначити зміст *активної превентивної міграційної політики* наступним чином – це система заходів конкретних органів державної влади, що володіють повноваженнями в сфері міграції, спрямовані на запобігання втрат ЛП шляхом застосування непрямих

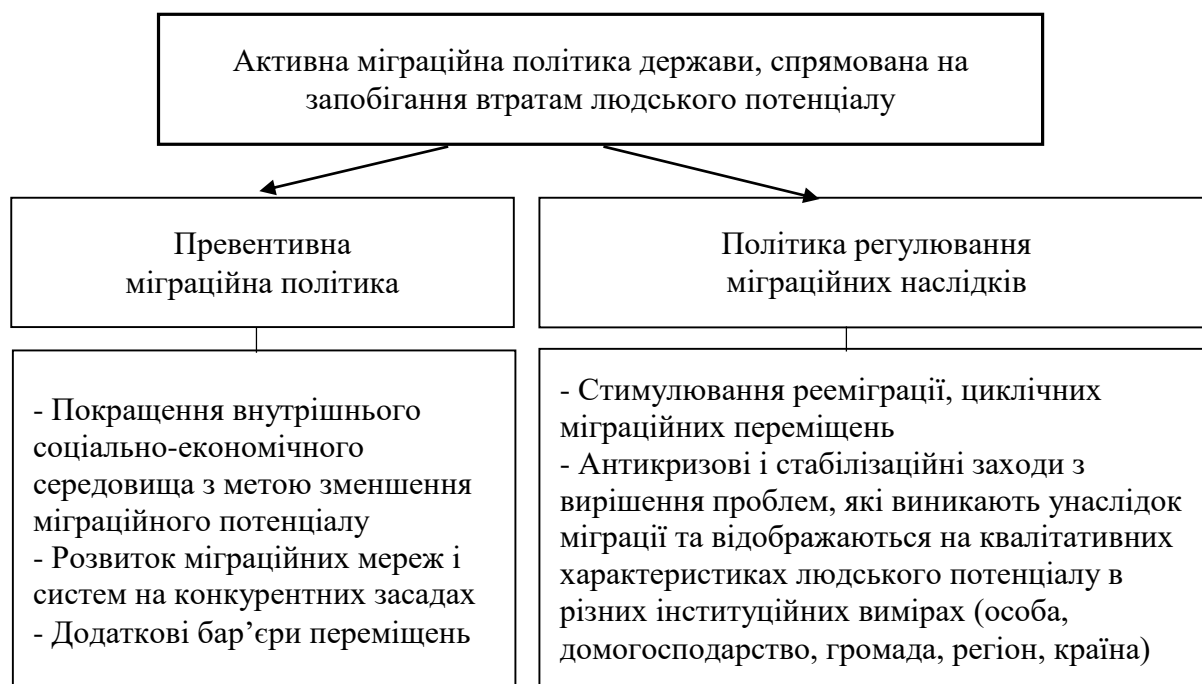

Рис. 5.5. Базові напрями реалізації активної міграційної політики держави, спрямованої на запобігання втрат ЛП

Джерело: розроблено автором

регулюючих методів з розвитком конкурентного внутрішнього соціально-економічного середовища. Основним об'єктом такої політики є міграційний потенціал, тобто бажання і готовність до міграції, яка поки не відображена в реальних міграційних переміщеннях. Науковою основою для обґрунтування заходів превентивної міграційної політики є методологія діагностики середовища її реалізації, положення інституційної теорії та концепції інгібування міграційних втрат (втрат ЛП внаслідок міграції) [425, с. 5].

Політика регулювання міграційних наслідків, які мають пряме відношення до змін якісних характеристик ЛП, дозволяє визначати пріоритетні заходи в розрізі проблем, які при цьому виникають. Наслідковість міграції є дуже широкою (стосується всіх сфер економічного і суспільного життя) та глибокою (стосується декількох поколінь та ресурсних можливостей розвитку економіки і суспільства на перспективу). Регулювання міграційних наслідків, виходячи з їхнього впливу на розвиток ЛП, дозволяє сфокусувати увагу на тих

першочергових проблемах, вирішення яких послабить негативні детермінації конкурентних позицій внутрішнього соціально-економічного середовища.

Розуміння змісту та напрямів реалізації активної міграційної політики, спрямованої на запобігання втрат ЛП, обґрунтовує її актуальність для України.

Реалізація такої політики зумовлена:

- збереженням надмірних розривів за показниками соціально-економічного розвитку між Україною та сусідніми європейськими державами, що призвело до асиметрії міграційних мереж і систем;

- невизначеними та негативними в довгостроковому періоді наслідками впливу міграції на квалітативні характеристики ЛП (міграцієзумовлені якісні зміни ЛП, див. п. 3.5);

- необхідністю долаття розривів культурно-інформаційного поля, що ускладнюють відтворення ЛП на гармонійній основі, внаслідок переміщень населення, робочої сили, капіталів, культур (див. п. 4.1).

Пріоритети активної превентивної міграційної політики мають визначатись у розрізі напрямів політики людського розвитку – демографічного, у сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості, доходів (базові сфери), соціального захисту, культури, розвитку громадянського суспільства, екології (суміжні сфери) [441]. Цілісно така політика має бути орієнтованою на [406, с. 29]:

- створення сприятливих умов середовища для розвитку ЛП;
- створення нових можливостей задоволення потреб людини, розширення варіантів вибору;

- контроль і збереження можливостей реалізації свобод людини, особливо які стосуються вибору та переміщень;

- контроль і створення сприятливих умов середовища для реалізації соціальних, економічних, культурних, екологічних, політичних та громадянських прав людини.

Пріоритети політики регулювання міграційних наслідків для України мають базуватись на результатах аналізу квалітативних змін ЛП внаслідок міграції. Бажано, щоб такі пріоритети специфікувались для різних міграційних систем.

Результати аналізу на прикладі українсько-німецької міграційної системи (див. п. 3.5) визначили особливості змін ЛП з уточненням на різних інституційних рівнях. Виявлення системоутворюючих чинників українсько-німецького ТМРП уможливило складання матриці квалітативних втрат та можливостей нарощування ЛП на рівні українського суспільства (макрорівні), домогосподарств в Україні та особи мігранта (табл. 5.2). Таким чином, висновок, що виникає насамперед, – держави з селекційною міграційною політикою мають більші вигоди від міграцій, відповідно країна-донор зазнає втрат.

Вирішення проблеми значних квалітативних втрат на макрорівні є пріоритетним завданням політики України і може регулюватися інструментами політики нижчого рівня лише фрагментарно. Розуміння таких змін для регіонів і держави обґрунтовує пріоритети політики регулювання міграційних наслідків та гостроту вирішення проблеми. Розглянемо основні з них та з використанням якого інструментарію їх можна коригувати (нівелювати, мінімізувати негативний вплив чи адаптуватись до них):

1. Проблема переважання довготривалої, освітньої, сімейної, молодіжної міграції:

1.1) мета – зниження демографічних втрат через стимулювання реєміграції, переважання коротко- й середньострокової міграції без поступового виїзду всієї сім'ї;

1.2) основні інструменти – програми реєміграції, програми надання першого робочого місця;

2. Проблема соціальної незахищеності мігрантів, особливо в умовах нелегального статусу:

Таблиця 5.2

Напрямами, суть та умови виникнення квалітативних змін ЛП у контексті особливостей формування українського – німецького ТМРП*

Особливості	Рівні квалітативних змін ЛП				
	Україна (макрорівень)	домогосподарства мігрантів (мезорівень)	мігрант (особистісний рівень)		
	+	-	+	-	-
Переважаючі доготиривалі, освітньої, сімейної, молодіжної міграції	незворотня втрата демографічного потенціалу; втрата осіб працездатного віку; втрата людності; ризики неповернення; втрата ідентичності	розширення можливостей доступу до вищих стандартів життя для молоді, що емігрувала	розширення можливостей набуття знань, професійного досвіду, в т.ч. й підприємницького, в умовах передових технологій праці і управління; розбудова соціального капіталу; набуття соціальних компетенцій	розширення можливостей набуття знань, професійного досвіду, в т.ч. й підприємницького, в умовах передових технологій праці і управління; розбудова соціального капіталу; набуття соціальних компетенцій	труднощі адаптації; деяка втрата контакту з батьківщиною, родиною, національною спільнотою
Вищі показники освіченості та професійно-кваліфікаційного рівня мігрантів	втрата освітнього потенціалу; зростання напруженості на ринку висококваліфікованої та професійно-кваліфікованої робочої сили		невиправдані очікування щодо розвитку сім'ї (наприклад, «соціального ліфту»), низька окупність здійснених в освіту інвестицій для домогосподарства	можливість реалізувати освітній та професійно-кваліфікаційний потенціал в умовах гідної праці; вища продуктивність праці	необхідність будувати кар'єру спочатку; ризики втрати кваліфікації; гендерна дискримінація у зайнятості
Низькі показники нелегальної міграції	підвищує ймовірність неповернення та втрати демографічного потенціалу	включення в систему соціального страхування та забезпечення і працюючого, і членів домогосподарства (у випадку міграції)		включення в систему соціального страхування та забезпечення	труднощі інтеграції, включення у ринок праці

продовження таблиці 5.2

Особливості	Рівні квалітативних змін ЛП					
	Україна (макрорівень)		домогосподарства мігрантів (мезорівень)		мігрант (особистісний рівень)	
	+	-	+	-	+	-
Відносно низька економічна активність українців на ТМРП				ризики бідності і недостатньої диверсифікованості доходів	можливості навчання та перенавчання під час неактивності	ризики бідності; втрата кваліфікації; гендерна дискримінація у зайнятості; соціально-психологічні труднощі адаптації
Зростання заробітних плат швидше, ніж сум переказів мігрантів в Україну	можливість залучення інвестицій в економічний розвиток	недостатня вигода від переказів; зниження споживчого попиту, інвестицій в освіту	можливе зростання та диверсифікація доходів; формування інвестиційного капіталу домогосподарства, у тому числі й інвестицій у людський капітал	нижчі економічні ефекти від відсутності члена домогосподарства	посилення мотиваційної складової праці	
Транскордонний вплив українсько-польського ТМРП	зростання доходів, пожатвлення споживчого ринку; економічний розвиток; відносно нижчі ризики неповернення	дефіцит робочої сили в Україні; неформальна зайнятість**	зростання та диверсифікація доходів	соціально-психологічні наслідки відсутності членів домогосподарств; неформальна зайнятість**	реалізація трудового потенціалу особи	можлива втрата кваліфікації, «надкваліфікація»; труднощі переміщення на німецький ринок праці; маргіналізація тимчасових мігрантів; неформальна зайнятість**

* залишкою виділено ті умови виникнення та негативні квалітативні зміни ЛП, яким можна запобігти заходами соціального підприємництва

** неформальна зайнятість має опосередкований вплив на українсько-німецький ТМРП та збільшує квалітативні втрати ЛП, оскільки зменшує бар'єри переміщення у такий же сектор в іншу країну, навіть попри існування вищих обмежувальних заходів та контролю у міграційній політиці

Джерело: розроблено автором на підставі власних обчислень та узагальнень

2.1) мета – формування правової культури населення та соціальної відповідальності посередників на ринку міграційних послуг;

2.2) основні інструменти – фіскальні, інформаційні та організаційні стимулятори для соціально відповідальних посередників на ринку міграційних послуг; інформування потенційних мігрантів щодо прав та обов'язків, особливостей соціального захисту й набуття страхового стажу для подальшого пенсійного забезпечення; правова підтримка мігрантів через державні юридичні установи, систему посольств і консульств, міжнародних омбудсменів;

3. Проблема неефективного використання міграційного капіталу та поступове його переорієнтування на закордонні витрати:

3.1) мета – стимулювання залучення міграційного капіталу (доходів, знань, досвіду) на цілі інвестиційного характеру;

3.2) основні інструменти – програми інвестування міграційного капіталу, конкурси, гранти на кращі бізнес-проекти серед мігрантів та членів їхніх сімей;

4. Проблема сильного впливу можливостей транскордонних переміщень з деградацією прикордонного соціально-економічного простору:

4.1) мета – розвиток економіки прикордонних територій, включених в активні процеси транскордонної міграції;

4.2) основні інструменти – боротьба з нелегальними видами діяльності, пов'язаними з міграцією (контрабанда, торгівля людьми, сприяння нелегальним переміщенням і транзиту), стимулювання інвестицій у бізнес-проекти, програми стимулювання самозайнятості і малого бізнесу населення прикордонних територій;

5. Проблема ціннісних деформацій з домінуванням в осіб-мігрантів матеріальних мотивів та мотивів освітньо-професійного і кар'єрного зростання:

5.1) мета – підтримка соціальної відповідальності бізнесу в частині покращення умов освітньо-професійного і кар'єрного зростання, офіційного працевлаштування та гідної оплати праці;

5.2) основні інструменти – фінансові (податкові пільги), інформаційні (оприлюднення) та організаційні (доступ до тендерів, різних форм державно-приватного партнерства) стимулятори для соціально-відповідального бізнесу;

6. Проблема зниження соціальної активності і згуртованості мігрантів за кордоном:

6.1) мета – збереження соціальної єдності української діаспори;

6.2) основні інструменти – постійна співпраця державних і громадських структур з інститутами діаспори, державне співфінансування функціонування осередків українськості (музеїв, центрів, пам'яток архітектури) за кордоном; реалізація спільних проєктів, проведення форумів, злетів з належною промоцією в ЗМІ.

На рівні домогосподарств та особистісному квалітативні зміни мають комбінований характер, але втрати також є досить значними. У їх подоланні чи пом'якшенні зацікавлені не тільки мігранти і їх родини, але й держави, в тому числі й країна-донор, хоч і у меншій мірі. Тому європейські урядові та міжурядові організації докладають чимало зусиль для вирішення проблеми інтеграції мігрантів у приймаюче суспільство. Зокрема, прийнятий у 2016 році Європейською комісією План дій з інтеграції мігрантів з третіх країн визначає 5 пріоритетних напрямів інтеграції: попередні заходи; освітні; заходи з інтеграції у ринок праці та доступу до професійної підготовки, серед яких – просування та підтримка підприємництва мігрантів; доступ до основних послуг; соціальне включення [449]. Інструментарій досягнення таких цілей різноманітний і важлива роль у цьому, на наш погляд, належить підприємству, особливо соціальному. Економічний та соціальний комітет ЄС висловлює переконання, що соціальне підприємство відіграє визначальну роль у процесі інтеграції мігрантів у ключових аспектах охорони здоров'я та допомоги, забезпечення житлом, навчанні та освіті, а також зайнятості й включенні у суспільство [457].

Тут слід чітко уявити, що міграція – об'єктивна реальність і наслідок реалізації невід'ємного права кожної людини на свободу пересування і вибору

місця праці. Тому *при збереженні асиметричного сценарію глобального перерозподілу робочої сили* міграційна політика України навіть при високій ефективності зможе вирішувати питання реєміграції українців лише фрагментарно, що, звичайно, не скасовує необхідність її провадження. У таких умовах акценти міграційної політики (як активної, так і превентивної) повинні зміщуватися на максимальне запобігання квалітативним втратам ЛП. І тут важлива роль належить новим соціальним інститутам – соціальному підприємництву, соціальному інвестуванню, соціальній згуртованості, соціальному капіталу [182, с. 26], розвиток яких має стимулювати і підтримувати держава Україна у випадку реєміграції. Натомість стимулювання соціального підприємництва у країні-реципієнті є дієвим інструментом збереження національної ідентичності, адаптації мігрантів у нові соціуми, збереження їх квалітативних характеристик через зайнятість, залученість у соціо-значиму діяльність, збереження зв'язків з етнічною спільнотою, запобігання безробіттю тощо. Україна не має впливу на політику інших країн, тому тут функцією міграційного політики у частині сприяння соціальному підприємництву може стати інформаційна підтримка співвітчизників – соціальних підприємців, надання інформації мігрантам, що мають однозначні наміри на виїзд щодо можливості включення у мережі соціального підприємництва і його можливості підтримки у скрутних ситуаціях. Такі заходи матимуть пролонгований вплив збереження контактів із батьківським соціумом і підвищуватимуть ймовірність повернення або ж зворотнього впливу щодо покращення стану рідної громади, родини, стимулювання повернення міграційних капіталів тощо.

Водночас, ще одією гранню позитивних ефектів від підтримки соціального підприємництва є вирішення проблеми неефективного використання міграційного капіталу. У зв'язку з цим необхідне застосування програмно-цільового підходу до стимулювання залучення міграційного капіталу (доходів, знань, досвіду) на цілі інвестиційного характеру. Одним з перспективних напрямків цього є *соціальне підприємництво*, підтримка якого серед мігрантів

дозволить, з одного боку, ефективізувати використання міграційного капіталу та, з іншого боку, відновити соціетальні зв'язки після реєміграції.

Підтримка соціального підприємництва серед осіб з міграційним досвідом є прикладом впровадження європейських стандартів. Соціальне підприємництво відіграє все більшу роль у розбудові економіки Європи, насамперед за рахунок того, що заповнює прогалину, де традиційний бізнес не отримує достатньої прибутковості, а державні соціальні інститути неефективні [456]. Превалювання у європейській економіці соціальних цінностей призвело до того, що кожний четвертий стартап – це соціальні підприємства [443]. Тому тенденції розвитку підприємництва та соціального підприємництва взаємозумовлені.

Мігранти як особи, готові приймати ризики, швидше будуть схильні до підприємництва. Однак реалізація підприємницьких здібностей у значній мірі залежить від можливостей середовища приймаючої країни, або, при розгляді варіанту повернення, можливостей України. Поширеність підприємництва серед мігрантів та громадян країн ЄС можна оцінити не в повній мірі із-за деяких відмінностей у статистичному обліку, не завжди дані доступні за усі роки. Таке порівняння проведено нами за рівнями самозайнятості у Німеччині та Польщі з-поміж осіб різного громадянства (рис. 5.6 та 5.7).

Дані рисунків 5.6 та 5.7 свідчать про стрімке зростання підприємництва серед українців у Німеччині за останні три роки та перевищення рівня самозайнятості серед усіх представлених верств населення. Водночас підприємницька активність громадян третіх країн, де значна частка українців, з 2015 року значно знизилася. Отже, існує резерв підприємницької активності українців, що може бути реалізований і у Німеччині при подоланні існуючих бар'єрів. У такому випадку виграє економіка Німеччини, оскільки мігранти-підприємці є драйверами інноваційного розвитку її економіки – 49,9 % стартапів мігрантів з третіх країн було засновано у наданні інтелектуальних і технологічно-інтенсивних послуг (*knowledge and technology-intensive services*) [452].

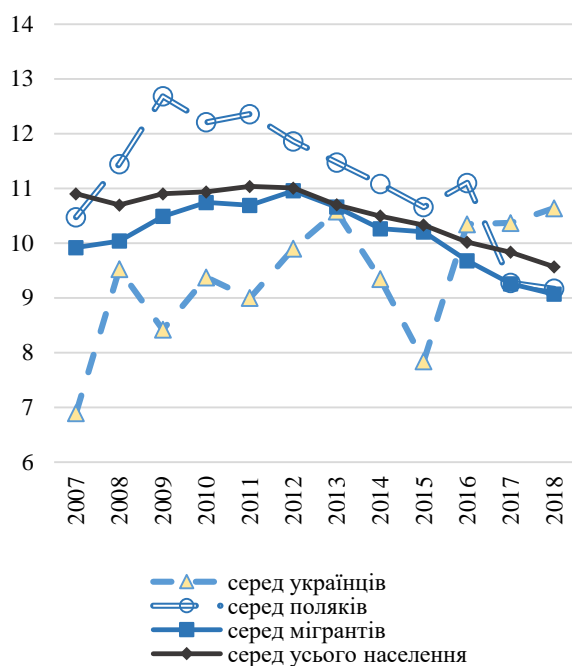

Рис.5.6. Динаміка рівнів самозайнятості у Німеччині серед усього населення та осіб з міграційним досвідом у 2007-2018 роках, %
Джерело: побудовано автором на підставі даних [128]

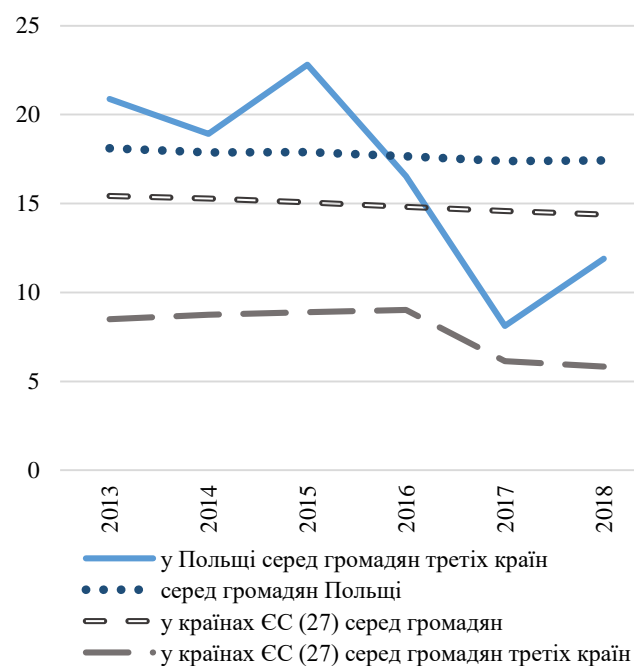

Рис. 5.7. Динаміка рівнів самозайнятості у Польщі, країнах ЄС серед громадян та мігрантів у 2013-2018 роках, %
Джерело: побудовано автором на підставі даних [295]

Конкуренція за людські ресурси і за їх підприємницькі здібності вимушує країни удосконалювати свою міграційну політику стосовно ринку праці. У 2018 році у Польщі був запущений пілотний проект «*Poland Prize*» для підтримки стартапів та інноваційних фірм іноземців [450], що відповідно й відобразилося у динаміці рівня самозайнятості мігрантів (рис. 5.7).

Підприємництво мігрантів має деякі особливості. Воно швидше буде спрямоване на групи спорідненого з ним походження⁵⁸ і з такого погляду вже несе ознаки соціальності. Мігранти, будучи готовими приймати ризики, є схильними до підприємництва за умов його підтримки з боку влади приймаючого соціуму або в ході стимулювання реєміграції. Підприємництво мігрантів має певні особливості. Підприємці-мігранти зазвичай використовують свої попередні знання та вміння і розглядають їх як можливості, а не як бар'єри. Підприємництво мігрантів виступає одночасно і як економічна діяльність, і як

⁵⁸ "Ethnic entrepreneurship" (етнічне підприємництво) – підприємництво, засноване у межах, зусиллями (включаючи працівників, постачальників і клієнтів) певної групи імігрантів та орієнтоване на задоволення їх потреб [459].

механізм створення робочих місць. Так, для українців засадничими цінностями є індивідуалізм підприємництва та схильність до кооперативної праці [279], що власне і мало б спонукати їх до самоорганізації й соціального підприємництва.

Розвиток соціального підприємництва призвів до виникнення багатьох його форм, кожна з яких характеризується вищою ефективністю у конкретній сфері. Вважаємо, що деякі з них можуть бути особливо ефективними у вирішенні проблем запобігання втрат ЛП внаслідок міграції, що призводять до погіршення їх квалітативних характеристик на різних рівнях, як при умові міграції особи, так і у випадку її повернення в Україну. Завдання, яке виконує соціальне підприємництво, звичайно, буде відрізнятися у залежності від цього (табл. 5.3).

Усі інші форми соціального підприємництва, що розвиваються у сучасній соціальній економіці, також відіграють важливу роль. Є сфери, де ефективність соціального підприємництва однозначно вища, аніж звичайного. Це розвиток громад, де значна частина населення має міграційний досвід, тренінги і професійні навчання у специфічних умовах.

Таким чином, визначені пріоритети активної міграційної політики, спрямованої на запобігання втрат ЛП, передбачають вирішення гострих проблем, що, в свою чергу, можуть спричиняти каталізуючий наслідковий ефект щодо нівелювання інших негативних тенденцій. Однак в Україні утвердилась модель управлінського формалізму в усіх сферах суспільного життя. Міграційна політика теж вирізняється численними проблемами щодо її системності, послідовності та результативності. В умовах існування багатьох проблем, пов'язаних з безпосереднім виконанням функцій міграційної політики (регулювання, раціоналізації, інтеграції, мобілізації людських ресурсів, прискорювання, селекції, економічності [413]), говорити про її активізацію в напрямку запобігання втрат ЛП складно. Разом з тим, у випадку достатньої політичної волі та ефективного владного менеджменту реалізація визначених завдань може стати рушієм позитивних змін. Додатковий шанс може надати

Таблиця 5.3

Форми соціального підприємництва, які вирішують проблеми реєміграції та ефективного використання міграційного капіталу або запобігання якісним втратам ЛП у випадку еміграції

Форми соціального підприємництва	Місія форми у випадку реєміграції	Перелік проблем, що вирішуються для запобігання якісних втрат ЛП, у випадку еміграції
Соціальні кооперативи	Залучення мігрантів до спільної праці та швидше включення у громадське та професійне життя, відновлення їх професійних умінь, підтримка стосунків	Труднощі включення у приймаюче суспільство, ринок праці (у тому числі й гендерні), адаптації, втрата контакту з національною спільнотою, ризики бідності, збереження трудового потенціалу через розвиток етнонаціональних ремісничих традицій
Підприємства самодопомоги (<i>self-help enterprisers</i>)	Виникнення груп самодопомоги з спрямуванням на спільне вирішення соціальних проблем чи конфліктів, що виникають у громаді чи спільноті	Труднощі включення у приймаюче суспільство, втрата контакту з національною спільнотою, вирішення соціально-психологічних труднощів, збереження ідентичності
Соціокультурні центри	Відновлення культурної активності, збереження культурних традицій	Збереження ідентичності, труднощі включення у приймаюче суспільство
Соціальні підприємства для робочої інтеграції (<i>work integration enterprises</i>)	Вирішення проблеми безробіття, відновлення технологічних і підприємницьких навиків у випадку їх втрати	Інтеграція у ринок праці, запобігання бідності і неформальній зайнятості, зниження ризиків втрати кваліфікації, подолання гендерних розривів та соціально-психологічних труднощів
Підприємства екоруху, що керуються жінками (<i>self-managed enterprises of women and ecomovements</i>)	Сприяння вирішенню занедбаних соціальних чи екологічних проблем [440]	Запобігання неформальній зайнятості, дискримінації у сфері зайнятості, втраті професійних навиків

Джерело: узагальнено та доповнено автором на підставі [410, 440, 442]

регіоналізація регулювання в сфері міграції. Визначені заходи, особливо в частині програмно-цільового підходу, повинні ініціюватись на рівні міграційно активних регіонів, зокрема які межують з країнами ЄС. Тому на перспективу актуально визначати пріоритети регіональної міграційної політики в Україні, що

охоплює собою як превентивні заходи, так і регулювання тих наслідків міграції, які поки чинять негативний вплив на ЛП.

Формування та реалізація активної міграційної політики, спрямованої на запобігання втратам ЛП, має здійснюватись на основі якісного *інформаційно-аналітичного забезпечення* як важливої складової кваліологічної аналітики. В Україні даний напрям розвинутий дуже слабо, що постійно загострює потребу розробки цілісної системи моніторингу міграційних процесів, у тому числі через призму оцінки втрат ЛП.

На етапі розробки системи моніторингу важливо розпочати підбір показників з акцентом на аналізування міграційних процесів серед осіб працездатного віку. Саме дані особи-громадяни України формують основну групу «втрат» та мають бути головним об'єктом стимулювання ефективного використання їх ЛП.

Пропонуємо формування інформаційно-аналітичного забезпечення регулювання трудовіграційних процесів населення України з уточненням основних сфер аналізування. Одним з важливих блоків виокремлено міграційну аналітику, специфіковану за ТМРП, що передбачає аналітичні дослідження у розрізі різних міждержавних ринків праці з огляду на особливості їх функціонування, характеру і наслідків перерозподілу ЛП.

Отже, у системі заходів протидії втратам ЛП провідне місце повинна займати активна міграційна політика з застосуванням інструментарію, спрямованого на превентивні заходи та регулювання міграційних наслідків. Для України реалізація активної міграційної політики в контексті запобігання втратам ЛП, в першу чергу, має бути націленою на вирішення гострих проблем – переважання довготривалої, освітньої, сімейної, молодіжної міграції, соціальної незахищеності мігрантів, неефективного використання міграційного капіталу, надмірного впливу можливостей транскордонних переміщень з деградацією прикордонного соціально-економічного простору, ціннісних деформацій з домінуванням в осіб-мігрантів матеріальних мотивів та мотивів освітньо-

професійного і кар'єрного зростання, зниження соціальної активності і згуртованості мігрантів за кордоном. З метою ефективізації використання міграційного капіталу доречним є стимулювання серед мігрантів різних форм соціального підприємництва, як у випадку реєміграції, на теренах України, так і у випадку еміграції через інформаційну підтримку, збереження контактів з батьківським соціумом для підвищення ймовірності повернення або ж принаймні запобігання якісним втратам ЛП на рівні особи чи домогосподарства. Основою для реалізації активної міграційної політики в контексті запобігання втрат ЛП має бути належне інформаційно-аналітичне забезпечення. Поступове його формування вимагає первинної уваги до аналізування показників трудоміграційних процесів у розрізі конкретних міждержавних ринків праці. Це дозволить виявити їх характер й оцінити наслідки, а також запропонувати дієві механізми запобігання втрат ЛП з переорієнтацією на реєміграційні процеси та людський розвиток.

5.4. Аналітика якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці

Глобальна конкуренція за робочу силу, за інтелект зумовлює особливості формування сучасних ринків праці, як територіальних міграційних, так і внутрішніх, у тому числі і кваліфікованої праці. При цьому, не володіючи достатніми соціально-економічними перевагами перед країнами трудової (і незворотної) міграції, Україна у цьому процесі програє конкуренцію за робочу силу, набуває рис об'єктності. Втрата контролю над власними ринками праці, загострення проблеми задоволення попиту на кваліфіковану робочу силу в умовах низької винагороди за працю – серйозні проблеми, які слід вирішувати негайно, оскільки навіть таке лихо як пандемія COVID-19 масово не повернула працівників на вітчизняний ринок праці, а активізація віддалених форм роботи навіть сприяла відтоку інтелектуального продукту, створеного в Україні.

Складність завдання повернення контролю над власними ринками праці та збалансування їх кон'юнктури зумовлена його масштабністю, суспільною значимістю та труднощами аналітичного забезпечення. Від ефективності вирішення цього завдання залежатиме майбутнє країни у всіх площинах (економічній, соціальній, освітній тощо) і на всіх рівнях (локальному, регіональному, галузевому, загальнонаціональному) [426]. Особливо це стосується кваліфікованої праці, підготовка якої відбувається здебільшого за рахунок суспільства (кошти платників податків чи приватні), а її носії розраховують на успішну професійну реалізацію та віддачу від освітніх інвестицій. Доречним у цьому контексті є відсилання до досліджень науковців Н. Якимової, Л. Шаульської, О. Дороніної, які вважають, що в умовах поширення інноваційних видів зайнятості політика її регулювання має концентруватися, зокрема, на сприянні професійно-освітній підготовці та працевлаштуванню висококваліфікованих кадрів, забезпеченні якості та доступності освіти, створенні умов для розвитку інституту навчання дорослих (перепідготовки, підвищення кваліфікації) [439, с. 160].

Ефективність вирішення проблем відповідності попиту і пропозиції на ринках кваліфікованої праці безпосередньо стосується й сфери освіти, галузева спрямованість і якість якої має бути «вбудованою» за вимогами і структурою у професійні ринки праці, задовольняти суспільні запити. На існування невідповідності структури підготовки поточним і перспективним потребам ринку праці, розриву між структурою підготовки кадрів і потребами ринку праці, невідповідності навичок випускників ЗВО, змісту та якості освіти потребам роботодавців і національної економіки вказано у Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки [434, с. 14-16]. Відповідно до пріоритетних принципів розвитку вищої освіти на цей період визначено стратегічні цілі, серед яких забезпечення збалансованості ринку праці фахівців з вищою освітою, що деталізується в операційній цілі щодо «формування на базі та за участі Державної служби зайнятості системи моніторингу попиту і пропозиції на ринку

фахівців з вищою освітою у розрізі спеціальностей (освітніх програм), рівнів вищої освіти» [434, с. 41]. Важливою ремаркою щодо цього, на наш погляд, є те, що Державна служба зайнятості володіє даними лише щодо зареєстрованого ринку праці, що значно звужує фокус даних, тому такі дії не вирішують проблеми.

Симбіоз сфери вищої освіти і професійних ринків праці, який одночасно задовольнятиме потреби і запити роботодавців та відповідатиме очікуванням носіїв кваліфікованої праці – випускників ЗВО, класифікується нами як *якісне змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці*. І найважливіше у контексті пропонованого дослідження, що таке змикання неможливо забезпечити без якісного аналітичного обґрунтування, оскільки формування достовірної, повної, неупередженої, системної, стандартизованої інформаційної бази та застосування адекватних методів її обробки – одна з основних передумов прийняття ефективних управлінських рішень.

Якісне змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці – це досягнення максимальної відповідності якісних характеристик випускників закладів вищої освіти і їх професійного спрямування та вимог роботодавців щодо цих характеристик, що формує якісні особливості і структуру попиту на ринку праці. Йдеться про відповідність:

- попиту і пропозиції у професійно-кваліфікаційному розрізі;
- фахових компетентностей і соціоемоційних навичок випускників особливостям професійно-кваліфікаційних вимог до них та функціям, що покладаються на фахівців відповідно до специфіки посад;
- очікувань фахівців з вищою освітою щодо своєї професійної реалізації, перспектив, матеріальної винагороди за працю та можливостей ринку праці ці очікування задовольнити (реалізація «професійно-освітньої траєкторії» [439]).

Політика якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці – це система заходів учасників освітнього процесу, регуляторів ринку освітніх послуг і ринків праці щодо досягнення максимального рівня такого

змикання. Питання аналітичного забезпечення цієї політики потребує вирішення у таких проблем: 1) *приведення змістовного наповнення стандартів вищої освіти до новітніх вимог квалітативної економіки та, відповідно, ринку праці;* 2) *забезпечення повноти інформаційного змикання сфери вищої освіти і ринків кваліфікованої праці у частині відповідності сформованих освітньою системою компетентностей фахівців та професійно-кваліфікаційних вимог роботодавців;* 3) *розробка методики моніторингу якісного змикання сфери вищої освіти і ринків кваліфікованої праці.*

У цьому контексті виникає запитання, які критерії є вагоміші і першочергові у контексті пошуку шляхів якісного змикання сфери вищої освіти та ринку кваліфікованої праці і як у цьому контексті означити і, основне, забезпечити якість освіти. Оскільки ринок праці формується під впливом кон'юнктури внутрішнього і міжнародного ринків, сучасних тенденцій диджиталізації і квалітизації економіки, пріоритетності цілей людського і сталого розвитку, то, очевидно, що сфера освіти має задовольнити попит ринку праці фахівцями відповідного спрямування і якості. Тому ключовим у цій політиці питанням є забезпечення якості освіти і формування відповідних квалітативних характеристик у здобувачів вищої освіти. У цьому контексті доцільно звернутися до напрацювань О.Гринькевич, яка до підсистем забезпечення якості освіти відносить: внутрішню (діяльність провайдера освіти, у даному випадку ЗВО); зовнішню (звітування перед стейкхолдерами, міжнародні рейтинги, процедури акредитації тощо); сприяння діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти та інших незалежних установ [408]. На наш погляд, цю думку можна продовжити у напрямі експлікації якості в абсолютному (як набір показників чи характеристик, що складають чи забезпечують якість) та відносному (як відповідність стандартам) значенні (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Системи забезпечення якості вищої освіти України у виразі абсолютних і відносних показників

Системи забезпечення якості вищої освіти	Абсолютні показники якості вищої освіти	Відносні показники якості вищої освіти (відповідність стандартам)
Внутрішні системи забезпечення якості	Кількість освітніх програм Ступені вищої освіти і кваліфікації Успішність здобувачів вищої освіти Кількісно-якісний викладацький склад Навчальні та інформаційні ресурси (навчальні плани, навчальні і робочі програми та ін.) Обсяги фінансування та держзамовлення	Зміст освітніх програм та їх варіативні частини Відповідність встановленим акредитаційним вимогам Відповідність внутрішнім стандартам забезпечення якості освітньої діяльності та якості управління Сертифікація систем управління якістю Відповідність стандартам та критеріям доброчесності
Зовнішні системи забезпечення якості	Місце у національних і світових рейтингах Кількість поданих на вступ заяв Показники нефінансової звітності Зовнішні рейтинги викладачів Кількість реалізованих міжнародних і внутрішніх грантів, конкурсів, проектів, науково-дослідних робіт, винаходів і патентів Результативність міжнародної академічної мобільності	Успішність проходження акредитаційних експертиз Ліцензування ЗВО, напрямів і спеціальностей Відповідність системі дескрипторів Національної та секторальних (галузевих) європейських рамок кваліфікацій Відповідність і використання у діяльності стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти [458]

Джерело: розроблено автором з використанням [408, 458]

На наш погляд, особливі резерви підвищення якості вищої освіти містяться власне у стандартизації як рамковій сфері, що має залишати значну свободу дій, водночас дозволяє імплементувати в систему освіти сучасні критерії та високі показники якості відповідно до соціально-економічних та технологічних змін. Так, системи внутрішнього управління якістю стали невід’ємною частиною управління передовими освітніми закладами та досягнення високих показників якості.

Серед СВО важливе місце посідають освітні програми, процес формування яких відповідно до компетентнісного підходу розпочався у 2014 році. Невід’ємною складовою освітніх програм є визначення інтегральної компетентності, а також перелік загальних і спеціальних (фахових, предметних) компетентностей, які має сформувати освітній процес у здобувача фаху. Кожний навчальний заклад отримав відносну свободу у формуванні нормативної і варіативної частин освітніх програм у частині наповнення їх навчальними дисциплінами, що має забезпечити плюралізм у формуванні спрямованості фахівців, повнішому задоволенні попиту на освітні послуги відповідно до вимог ринку праці. Разом з тим, у цій сфері діяльності є низка проблем, на декотрі з яких хочемо звернути особливу увагу та запропонувати вирішення:

1. Відсутність належного відображення актуальності формування цифрових компетентностей. Відповідно до дослідження, проведеного вище (п. 3.6 та 4.4) цифрові навички, цифрова грамотність стали неодмінною вимогою і можливостями розвитку ЛП в умовах квалітизації економіки України. У 2016 році Європейською комісією було розроблено і представлено 21 цифрову компетентність (*Digital Competence (DigComp 2.0, DigComp 2.1)*), які згруповані у 5 блоків (вимірів), а згодом їх було поділено на 8 рівнів майстерності [444]. Серед таких блоків компетентностей: інформаційна грамотність і робота з даними, комунікація і взаємодія, робота з цифровим контентом, вирішення проблем через цифрові канали (кореспондується з блоками, включеними у диджитал-інклюзивну компоненту ЛП – п. 3.6). Водночас, як визнають самі законотворці в Україні, «сфера «цифрових» навичок та компетенцій в Україні розвивається клаптиково, хаотично та окремо від академічної (формальної) освіти» [424]. У цьому ж документі визнається, що цифрові компетенції громадян стають ключовими серед інших інноваційних навичок. Однак такі висновки поки що не знайшли практичного втілення. Так, у проєкті Стратегії людського розвитку, що перебуває на обговоренні, є лише згадка про необхідність розвитку цифрових навичок здобувачів освіти та педагогічних і

науково-педагогічних працівників. У звіті МОН України «Поступ команди МОН на зміцнення системи освіти і науки України» за липень-вересень 2020 року [415] МОН звітується лише про диджиталізацію у школах. У Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки [72] щодо розвитку цифрових компетенцій та навичок громадян передбачено законодавчі ініціативи, зокрема, щодо розвитку цифрових навичок громадян та модернізації системи вищої освіти. Відповідно до звіту про виконання цих заходів МОН звітується про розробку стандартів освіти зі спеціальностей комп'ютерного та інженерного напрямів (що має лише опосередкований вплив на широке набуття цифрових навичок), а також про внесення цифрових компетенцій до понад 200 стандартів вищої освіти (станом на 10.07.2018 р.) Аналіз низки стандартів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти показав, що серед стандартів галузей знань «Управління та адміністрування», а також «Соціальні і поведінкові науки» цифрові компетентності акумулюється здебільшого в одній позиції загальних компетентностей щодо формування навичок використання інформаційних та комунікаційних технологій. Це стосується, наприклад, СВО зі спеціальностей «Соціологія», «Менеджмент», – тих, які б мали значно ґрунтовніше формувати у фахівців цифрові компетентності. У СВО зі спеціальності «Фінанси» є також зазначена фахова компетентність щодо здатності застосовувати сучасне інформаційне і програмне забезпечення для роботи з даними у фаховій області. Цього, на наш погляд, недостатньо, тому необхідним є коригування існуючих СВО щодо імплементації в сформульовані компетентності цифрових елементів навичок. На прикладі СВО «Менеджмент» першого рівня вищої освіти (затверджено 29.10.2018 р.) пропонуємо викласти їх у такій редакції (табл. 5.5).

В окремих СВО (наприклад, «Право») цифрові компетентності взагалі не згадуються (окрім першої загальної щодо навичок використання інформаційних та комунікаційних технологій). Тому запропоновані формулювання загальних компетентностей можуть бути поширені на більшість СВО.

Таблиця 5.5

Проектні формулювання компетентностей фахівців спеціальності
«Менеджмент» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Існуюча редакція	Проектна редакція
Загальні компетентності	
Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій	Навички використання та управління інформаційними та комунікаційними технологіями, створення цифрового контенту
Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів)	Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів), у т.ч. і в цифровому середовищі
Спеціальні компетентності	
Здатність створювати та організовувати ефективні комунікації в процесі управління	Здатність створювати та організовувати ефективні комунікації в процесі управління, у т.ч. у цифровому мультикультурному середовищі
Здатність аналізувати й структурувати проблеми організації, формувати обґрунтовані рішення	Здатність аналізувати й структурувати проблеми організації, формувати обґрунтовані рішення із застосуванням критичного мислення у технологічно насиченому середовищі

Джерело: розроблено автором на підставі [428]

Для належності і повноти викладу не можна оминати увагою обнадійливу урядову ініціативу, яка була представлена Президентом України 06.11.2020 р. у формі аудиту держави та сформованих на його основі векторів розвитку, на основі яких триває розробка Національної економічної стратегії України до 2030 року [416]. Серед векторів розвитку цифрова економіка представлена досить широко, як перспективний напрям, водночас зазначено про нерівномірну і низьку цифровізацію освіти [16, с. 325]. Вектори розвитку сфери вищої освіти у контексті цифровізації економіки доволі амбітні – створення хай-тек спеціальностей без прив’язки до університету [16, с. 309], запровадження дієвих механізмів розвитку неформальної освіти, що, зокрема, покликана сприяти поширенню цифрової грамотності населення. Досить уваги приділено формуванню цифрових компетенцій фахівців у сфері освіти, медицини, державного управління, яке в основному базується на допоміжних інструментах досягнення цифрової грамотності (буклети, платформи підвищення кваліфікації, семінари, ТВ-курси, PR-компанії), що відповідає концепції навчання дорослих. Водночас задекларовано внесення цифрових навичок до обов’язкових кваліфікаційних вимог для працівників медицини, чиновників, намічено

створення методології оцінки цифрових навичок підприємців. Поставлено завдання запровадження ефективних курсів з цифрової грамотності до програм вищої освіти, зміну освітнього контенту з урахуванням використання цифрових інструментів, створення єдиної освітньої цифрової платформи, оновлення держзамовлення на підготовку 100 нових цифрових професій, які мають бути внесені у державний класифікатор професій [16, с. 327-328]. Такий широкий спектр державних ініціатив потребує розробки дієвих механізмів впровадження їх у практичну діяльність; час впровадження таких змін залежатиме від інтенсивної діяльності інерційних за своєю природою державних інститутів, тому наші пропозиції щодо редагування компетенцій фахівців у СВО залишаються актуальними.

2. Проблемними питаннями у політиці якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці у частині її інформаційного забезпечення залишається відсутність професійних стандартів для багатьох фахівців з вищою освітою. «Професійний стандарт – затверджені в установленому порядку вимоги до компетентностей працівників, що слугують основою для формування професійних кваліфікацій» [418]. Фахівці відзначають наявність низки проблем у цій сфері: недостатню активність щодо розробки професійних стандартів, відсутність стандартів за багатьма професіями фахівців з вищою освітою [414], наприклад, психотерапевта. Свідченням відсутності узгодженості у компетентностях, сформованих вищою освітою, та вимогами й розумінням їх роботодавцями стало узагальнення проведених у попередніх розділах (п. 3.2 та 4.2) аналітичних досліджень якості вищої освіти з погляду випускників ЗВО Львівської області та роботодавців (табл. 5.5).

Поширеність незадоволеності якістю випускників з боку роботодавців свідчить про недостатнє формування компетентностей, яких вони очікують від цих фахівців. Існують точкові проблеми – брак попиту на фахівців зі спеціальності «Міжнародні відносини», водночас є системні проблеми – низький рівень знань з іноземної мови, недостатність формування деяких важливих з

Таблиця 5.6

Якісний дисбаланс ринку праці Львівської області у секторальному розрізі

ВЕД, галузь знань, сфера діяльності	Оцінки випускників	Оцінки роботодавців
ІТ, телекомунікації, інженерія	Не задоволені якістю освіти, особливо її прикладною частиною. Випускники інженерних спеціальностей та телекомунікацій часто перекаваліфуються	Відзначають недостатність деяких «м'яких» навичок, володіння іноземною мовою, практикують підготовку фахівців власними силами
Виробництво і технології, переробна промисловість	Доволі високо оцінюють якість освіти, меншою мірою схильні поспішувати навчання з роботою, довше шукають роботу, працюють здебільшого за спеціальністю	Оцінки якості доволі стримані, нижче середнього, фахові компетентності оцінюються доволі низько
Транспорт, архітектура, будівництво	У середньому добре оцінюються якість освіти, мають високі показники працевлаштування за фахом, середні або вище середнього зарплати	Середні та вище середнього оцінки задоволеності підготовкою, проте відзначають брак деяких важливих для цих ВЕД фахових та соціоемоційних навичок
Сфера обслуговування, готельно-ресторанний бізнес	Доволі низькі оцінки освіти як з погляду її якості, так і корисності для отримання роботи, низькі показники працевлаштування за фахом	Найбільш дефіцитний за якістю кадрів ВЕД, доволі низькі оцінки задоволеності у загальному, незадовільний рівень володіння іноземною мовою та здатності вирішувати проблеми
Управління та адміністрування	Галузь отримала середні оцінки за якістю, роботи за фахом, однак ті, що працевлаштувались за фахом, мають заробітні плати вище середнього	Фахівці цієї галузі знань розпорошені за різними ВЕД, роботодавці у яких відзначають брак випускників цієї галузі знань (менеджери, бухгалтери, маркетологи) належної якості власне для потреб цього ВЕД
Охорона здоров'я, освіта, державне управління й оборона	Високі показники задоволеності освітою, найвищі – працевлаштування за фахом, однак одні з найнижчих зарплат	Отримано одні з найвищих оцінок задоволеності роботодавців як у загальному, так і щодо фахових і соціоемоційних компетентностей. Навчання, що ведеться силами роботодавців, зазвичай орієнтоване на здобуття додаткових компетентностей, отримання спеціалізованих знань тощо
Право	Доволі протирічні оцінки якості освіти, особливо щодо прикладної її частини, нижче середнього показники працевлаштування за фахом, тривалі періоди пошуку роботи	Фахівці цієї галузі знань розпорошені за різними ВЕД, роботодавці у яких відзначають брак випускників цієї галузі знань належної якості власне для потреб цього ВЕД
Міжнародні відносини	Доволі низькі показники якості освіти та її складових, найнижчі показники роботи за фахом, при цьому одні з найвищих зарплат і найвищі показники зайнятості поза межами Львівської області, у тому числі у м. Києві, поза межами України	Обмеженість попиту не дозволила виявити певні закономірності оцінки (знайдено лише одну вакансію щодо зовнішньоекономічної діяльності)
Аграрні науки та продовольство, сільське господарство та лісівництво	Середні та вище середнього оцінки якості освіти, однак дещо нижчі показники працевлаштування за фахом, вищі, аніж середні, заробітні плати	Отримані стабільні середні показники задоволеності якістю освіти випускників та їх навичками. Існує незадоволена кількісна потреба в агрономах, технологах, інженерах, майстрах лісу, лісничих, а також економістах та бухгалтерях. Проте якісний дефіцит більшою мірою існує щодо бухгалтерів

Джерело: розроблено автором, зокрема, на підставі результатів обстежень випускників ЗВО (жовтень-листопад 2020 року) та роботодавців (вересень-листопад 2019 року) Львівської області

погляду роботодавців конкретного сектору діяльності фахових та соціоемоційних навичок, у тому числі й щодо здатності приймати рішення, вирішувати проблеми (транспорт, будівництво), недостатність «м'яких» навичок (ІТ-сектор, телекомунікації). Таким чином, діяльність з узгодження СВО та професійних стандартів потребує активізації та гармонізації, інакше редагування формулювань компетентностей у СВО виглядають дещо необґрунтованими стосовно реальних вимог ринку.

3. У таких умовах успішність двох попередніх напрямів аналітичного забезпечення політики якісного змикання сфери вищої освіти і ринків кваліфікованої праці буде недостатньою без запровадження *моніторингу* такого змикання [433]. Слід зазначити, що дискусії про необхідність запровадження моніторингових технологій у політику забезпечення якості вищої освіти в Україні у колі науковців та політиків ведуться уже кілька років поспіль. При цьому у сфері дошкільної, загальної середньої і позашкільної освіти такий моніторинг уже запроваджено (відповідно до наказу МОН України № 54 від 16.01.2020 р. [419]). Багато українських ЗВО запровадили внутрішні системи управління якістю, складовими яких є моніторингові процедури. Наприклад, у Національному університеті «Львівська політехніка» це забезпечується через внутрішні стандарти вищої освіти (СВО), які складаються з таких блоків:

- формування освітніх програм і навчальних планів, а також їх моніторинг та систематичний перегляд;
- студентоцентроване навчання;
- формування контингенту здобувачів освіти, оцінювання та визнання результатів їх навчання, атестація фахівців;
- кадрове забезпечення освітньої діяльності;
- навчальні та інформаційні ресурси;
- інформаційний менеджмент [407].

Моніторингові процедури у такій системі управління якістю стосуються освітніх програм та навчальних планів. Разом з тим, прогалиною оцінки якості освіти є отримання інформації про один із найважливіших, принаймні визнаний за такий у європейському освітньому просторі, показник - ефективність працевлаштування випускників – один із важливих критеріїв якості вищої освіти, досягнення високих позицій у рейтингах конкурентоспроможності економік [411]. Слід зазначити, що практика відстеження працевлаштування випускників присутня у діяльності ЗВО України, однак має низку недоліків: дещо формалізований характер; деяка упередженість; пріоритетність отримання інформації про успішність (чи недоліки у діяльності) окремих підрозділів ЗВО, а не якість освіти випускників; недостатня стандартизація для порівняння ефективності між різними ЗВО. На необхідність вирішення проблеми звертала увагу колишній Міністр освіти і науки Л. Гриневич, яка обґрунтовувала це важливістю схвалення подальших рішень у сфері освітньої політики, зокрема, удосконалення формули фінансування ЗВО. Чинний Міністр освіти і науки С. Шкарлет має намір запустити моніторинг працевлаштування випускників, який буде реалізований через синхронізацію баз даних про випускників та їх включення у соціальне страхування (пенсійне). Такий моніторинг не дасть жодної інформації про працевлаштування за фахом, відповідність компетенцій випускників вимогам ринку праці, успішність їх реалізації тощо. Водночас, на нашу думку, показник працевлаштування випускників – це лише одна, хоч і важлива, комірka у системі оцінки якості вищої освіти, а тим більше, відповідності її вимогам ринку праці.

Про важливість моніторингових технологій у механізмі забезпечення розвитку інноваційних видів праці, зокрема, запровадження постійного моніторингу у сфері зайнятості населення, створення належної державної системи прогнозування потреб у кваліфікованих кадрах відзначають уже згадані науковці Н. Якімова, Л. Шаульська та О. Дороніна [439].

Слід відзначити у цій царині науковий доробок О. Гринькевич, яка розробила методику моніторингу вищої освіти у системі управління її конкурентоспроможністю, де складовими блоку показників якості вищої освіти є рівень працевлаштування, а також задоволеності цією якістю з боку випускників та з боку роботодавців [408, с. 425]. Подальший розвиток цих напрацювань відбувся завдяки зусиллям колективу науковців під керівництвом У. Садової та за участю О. Гринькевич, а також і автора при реалізації Проєкту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення», у межах якого автором, зокрема, запропоновано методику аналізу квалітативних характеристик випускників ЗВО Львівської області та особливостей попиту на них на ринку праці. У продовження цих досліджень пропонуємо впровадження моніторингових підходів до аналітичного забезпечення формування політики якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці на національному рівні. Основна особливість моніторингу як процедури спостереження полягає у його систематичності, а відтак – формуванні масиву даних, що характеризують явище у динаміці, забезпечують достатній лаг спостереження.

Проведене у розділах 3 (п. 3.2) та 4 (п. 4.2) аналітичне дослідження результатів обстеження випускників ЗВО та роботодавців Львівщини у частині їх задоволеності якістю вищої освіти дозволило визначити проблеми, існуючі у цій царині, які поряд із особливостями формування професійних ринків праці, дозволяють розробити і узагальнити деякі рекомендації для вищої освіти України, а також щодо розвитку освітнього потенціалу у відповідності до тенденцій квалітизації економіки, обґрунтувати необхідність запровадження Моніторингу (табл. 5.7, повна узагальнена таблиця наведена у додатку Ф). Інформацію про особливості ринків кваліфікованої праці

Таблиця 5.7

Узагальнений проблемноорієнтований підхід до удосконалення освітньої політики для збалансування ринків кваліфікованої праці

ВЕД, галузь знань, сфера діяльності	Особливості ринку праці	Рекомендовані заходи освітньої політики
ІТ, телекомунікації, інженерія	Динамічність, швидкозмінність вимог до фахівців, відносно високі доходи працівників	Ширше залучення фахівців-практиків у навчальний процес, посилення підготовки з іноземної мови, покращення технічного оснащення навчального процесу
Виробництво і технології, переробна промисловість	Достатньо широкий спектр видів промислової діяльності, кожний з яких формує специфічний ринок праці. У загальному перспективи ринків досить сприятливі, зазнаватимуть технологічних змін і потребують інвестицій для запровадження нових технологій	Оновлення техніко-технологічної бази освітнього процесу для формування необхідного рівня фахових навичок і компетентностей. Сприяння проєктній та грантовій діяльності учасників освітнього процесу для ширшого залучення їх у новітні технології, зміцнення фінансової складової технічного оновлення бази навчального процесу
Транспорт, архітектура, будівництво	Перспективний і динамічний ринок із конкретно сформованими вимогами до фахівців	Посилення співпраці ЗВО із роботодавцями. Наприклад, у сфері транспорту лише 13% роботодавців мають укладені із закладами освіти договори про практику і працевлаштування
Сфера обслуговування, готельно-ресторанний бізнес	Перспективний і динамічний ринок із вимогами до фахівців, що постійно підвищуються	Посилення співпраці ЗВО із роботодавцями у частині узгодження освітніх, навчальних програм, формування необхідних компетентностей, навичок, практичної частини підготовки, працевлаштування тощо. Лише 15% роботодавців цього ВЕД мають укладені договори з ЗВО щодо співпраці і ще 15% співпрацюють неформально
Управління та адміністрування	Кількісно-якісний дисбаланс за окремими спеціальностями	Відновлення підготовки фахівців для потреб конкретних ВЕД шляхом запровадження спеціалізованих освітніх програм. Посилення вибірових складових підготовки, що забезпечують спеціалізацію
Охорона здоров'я, освіта	Найгострішою проблемою цих професійних ринків праці є низька оплата праці	Розробка, запровадження, активізація ЗВО програм перепідготовки, підвищення кваліфікації фахівців для забезпечення потреб установ та організацій цих ВЕД
Право	Кількісно-якісний дисбаланс, труднощі працевлаштування (30% випускників не працюють без вказування причини)	Відновлення підготовки фахівців для потреб конкретних ВЕД шляхом запровадження спеціалізованих освітніх програм. Посилення вибірових складових підготовки, що забезпечують спеціалізацію.
Міжнародні відносини	Обмежений попит на фахівців цієї галузі призводить до кількісного дисбалансу	Запровадження інтегрованих програм міждисциплінарного характеру
Аграрні науки та продовольство, сільське господарство та лісівництво	Ринок праці має перспективи, існує попит на галузевих фахівців. Вирішення потребує питання механізації та автоматизації робіт, підвищення продуктивності праці та, відповідно, оплати праці	Високий рівень підготовки з іноземних мов надає широкі можливості для працевлаштування. Запровадження інтегрованих програм дозволить надавати необхідні знання з суміжних сфер для ефективного працевлаштування
		Підтримка та збереження галузевих ЗВО, що готують фахівців галузі
		Відновлення підготовки загальних фахівців (економістів, фінансистів, юристів) для потреб конкретних ВЕД шляхом запровадження спеціалізованих освітніх програм.
		Посилення вибірових складових підготовки, що забезпечують спеціалізацію

Джерело: розроблено автором, зокрема, на підставі результатів обстежень випускників ЗВО (жовтень-листопад 2020 року) та роботодавців (вересень-листопад 2019 року) Львівської області

узагальнено на підставі результатів обстежень випускників та роботодавців та їх співставлення. Це дозволило виявити специфіку проблем на таких ринках і розробити перспективні заходи освітньої політики для досягнення вищого рівня відповідності очікувань випускників і роботодавців щодо їх реалізації на ринку праці, задоволення вимог, що пред'являються до квалітативних характеристик випускників. Отже, пропонований у дослідженні моніторинг якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці (далі – Моніторинг) має на меті покращити аналітичне забезпечення формування освітньої політики і політики зайнятості у частині пошуку шляхів такого змикання.

Моніторинг – це комплекс програмно-методологічних, організаційних, методичних засобів, які забезпечують систематичне відстеження відповідності квалітативних характеристик випускників, що здобули вищу освіту, та вимог роботодавців щодо цих характеристик за стандартизованою методикою.

Обґрунтування Моніторингу базується на необхідності отримання систематичної, уніфікованої, достовірної інформації про відповідність якісних характеристик (професійно-кваліфікаційних, компетентнісних) випускників ЗВО та вимог, що пред'являються до цих характеристик на професійних ринках праці шляхом формування інтегрованої, деталізованої та знеособленої бази даних. Це фактично є метою Моніторингу, яка відображається у його завданнях:

- оцінка показників працевлаштування випускників, у тому числі за фахом;
- порівняльне дослідження рівня задоволеності випускників якістю здобутої вищої освіти та оцінок цієї якості з погляду роботодавців;
- з'ясування задоволеності випускників якістю освітнього процесу;
- оцінка ефективності працевлаштування випускників з погляду реалізації їх очікувань від професійної діяльності;

- виявлення поточних і перспективних характеристик попиту на кваліфікованих ринках праці, дефіциту кількості і якості кваліфікованої праці в оцінках роботодавців;

- виявлення резервів покращення взаємодії ЗВО, роботодавців та органів державної влади, зокрема у частині формування державного замовлення на підготовку фахівців.

Результатом моніторингу має стати, зокрема, аналітичний звіт про особливості кожного з професійних ринків праці, його проблеми, що формує основу для розробки заходів освітньої політики, політики зайнятості. Проміжними результатами, які мають значну прикладну вагу, є аналітичні дані щодо окремих характеристик випускників та їх задоволеності якістю освіти, а також оцінки роботодавців щодо цих характеристик та особливостей попиту.

Принципами Моніторингу є:

- систематичність;
- відкритість;
- незалежність;
- достовірність;
- уніфікованість процедур;
- безпека персональних даних;
- неупередженість;
- достатність лагу спостережень (лонгitudність).

Об'єктами Моніторингу відповідність квалітативних характеристик випускників ЗВО особливостям попиту на ринках кваліфікованої праці. Інформаційними джерелами є знеособлена інформація про випускників ЗВО, а також дані щодо підприємств, установ, організацій.

Методичний інструментарій Моніторингу: опитувальники випускників ЗВО та роботодавців, бази даних про випускників (знеособлені для потреб опитування), бази даних про роботодавців, державні класифікатори: професій (ДК 003:2010), видів економічної діяльності (КВЕД ДК 009:2010), перелік

галузей знань, за якими ведеться підготовка у ЗВО (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266, зі змінами і доповненнями). Методи проведення моніторингу – опитування за допомогою сучасних інформаційних технологій (онлайн анкетування). Виконавцями Моніторингу можуть бути: Міністерство освіти і науки України (ініціатор), Національне агентство з забезпечення якості освіти, Державна служба зайнятості України (та її територіальні органи), ЗВО (відділи працевлаштування відповідних ЗВО). Ресурси, необхідні для проведення Моніторингу включають: кошти державного бюджету, адміністративні ресурси територіальних органів влади, внутрішні резерви ЗВО. Оприлюднення результатів Моніторингу: в офіційних друкованих виданнях, на офіційному веб-сайті, на єдиному державному веб-порталі відкритих даних, на інформаційних стендах регіонального органу освіти або в будь-який інший спосіб.

Важливою складовою пропонованого Моніторингу та розширення функцій аналітичного забезпечення формування політики якісного змикання сфери освіти та ринків кваліфікованої праці є включення у моніторингові процедури також сфери професійної (професійно-технічної) освіти. З цією метою нами підготовлено проєкт Постанови КМУ «Про затвердження Порядку проведення моніторингу реалізації інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти» (додаток X). Запровадження таких моніторингових процедур на державному рівні на систематичній основі дозволить отримувати якісну інформацію щодо ефективності вищої та професійно-технічної освіти з погляду реалізації інтелектуального потенціалу випускників цих закладів, обґрунтовувати рішення щодо обсягів державного і регіонального замовлення.

Таким чином, запропоновані у даному підрозділі заходи стосуються удосконалення аналітичного забезпечення процесу дослідження і досягнення відповідності якісних характеристик випускників ЗВО та ринків кваліфікованої праці – якісного змикання цих сфер, що досягається, зокрема, через

удосконалення змістовного наповнення стандартів вищої освіти до новітніх вимог квалітативної економіки, інформаційного наповнення процесу визначення компетентностей фахівців та професійно-кваліфікаційних вимог роботодавців; запровадження моніторингу якісного змикання сфери вищої освіти і ринків кваліфікованої праці.

5.5. Обґрунтування методики оцінки стабільності розвитку компонент людського потенціалу як напрямку підвищення керованості його розвитку

Відповідно до обґрунтованої у розділі 2 (п. 2.4) концептуальної схеми методичного забезпечення аналітичного дослідження розвитку ЛП регіонів України основними методичними інструментами для цього є дискримінантний і таксономічний, факторний аналізи, а також специфічний метод управління якістю – контрольні карти, який надає інформацію про реагування ЛП на заходи політики його розвитку, відповідно дозволяє розробляти напрями підвищення його керованості. Отже, у цьому пункті буде описано цей інструментарій та специфіку його використання для обґрунтування напрямів політики розвитку ЛП як квалітативної категорії з метою оцінки і досягнення *вищих рівнів керованості розвитку його компонент*.

Керованість – це здатність об'єкта підлягати керуванню [427, с. 143]. У сучасному турбулентному світі керованість (*governance*) розглядається як імператив і впливає на те, як ставляться і досягаються цілі, як мінімізуються ризики і підвищується продуктивність. Керованість – це шлях до стійкості [446]. За визначенням Інституту з керованості (*Institute on Governance*) керованість – це те, як суспільство чи групи всередині нього організовуються для прийняття рішень [448]. Забезпечення керованості об'єкта передбачає встановлення ступеня перебування його у зоні контролю для досягнення вищих рівнів цієї

керованості, і у теорії управління якістю для цього розроблено спеціальний інструмент – контрольні карти.

Метод контрольних карт як інструмент дослідження реагування системи ЛП на заходи політики його розвитку та оцінки можливості системи щодо багаторазового повторення процесу формування якості на рівнях, не нижчих раніше досягнутих або таких, що достатні для задоволення потреб людей.

Контрольні карти – інструмент для аналізу та візуалізації керованості та стабільності процесів забезпечення якості. *Контрольні карти ілюструють перебування процесів у межах регулювання, тобто показники варіабельності процесу і даному випадку візуалізують реагування системи на внутрішню нестабільність та зовнішні чинники впливу на неї. Застосування інструменту для оцінки реагування ЛП на заходи політики його розвитку обґрунтовується тим, що ця політика є, по перше, зовнішнім впливом на цей розвиток, а по друге, її основною метою є подолання внутрішньої нестабільності процесів, та врахування їх регіональної диференціації для досягнення поставлених цією політикою цілей у рамках людського розвитку, економічної ефективності, високого рівня і якості життя, високих соціальних та гуманітарних стандартів. Висока варіабельність процесів (показників) у випадку формування рівня розвитку компонент ЛП свідчатиме про наявність певних проблем у політиці його розвитку: несистемність, недостатнє врахування регіональних відмінностей, неправильну постановку цілей і врахування пріоритетів, зрештою відсутність комплексної політики розвитку тієї чи іншої компоненти ЛП.*

Відповідно до методології управління якістю статистичне управління процесами базується на теорії варіабельності та методології постійного вдосконалення процесів, що має за кінцеву мету попередження виникнення проблем шляхом покращення результатів [186, с. 384]. Ідея побудови і використання контрольних карт для контролю якості належить В. Шухарту, однак з часу його діяльності (1929-1939 рр.) ця методологія значно розвинулась.

Більше того, контрольні карти Шухарта визнано як стандарт управління якістю – як такий він був прийнятий ISO у 1991 році (ISO 8258:1991), переглянутий у 2013, а в Україні затверджений наказом № 69 Держстандарту України від 1 лютого 2002 р. як національний стандарт України [429].

Зараз існує значний перелік видів карт, які доцільно використовувати при вирішенні тих чи інших управлінських завдань при контролюванні якості (рис. 5.8).

Одновимірні	за кількісними ознаками	карти середніх значень і розмахів варіації	за стандартними значеннями
			без стандартних значень
		карти середніх значень і середніх квадратичних відхилень	за стандартними значеннями
	за якісними (атрибутивними) ознаками		без стандартних значень
		інші (індивідуальних спостережень, ковзних розмахів)	
		контрольні карти кількості дефектів (<i>np</i> -карти)	за стандартними значеннями
			без стандартних значень
		контрольні карти кількості невідповідностей на виріб (<i>c</i> та <i>u</i> -карти)	за стандартними значеннями
			без стандартних значень
Багатовимірні	інші		
	Багатовимірні карти Шухарта (χ^2 - карти) T ² - карти Хотеллінга Карти MEWMA Карти MCUSUM		

Рис. 5.8. Типи контрольних карт

Джерело: узагальнено автором на підставі [186, с. 383-550]

З метою оцінки керованості процесами розвитку та обґрунтування на цій основі відповідної методики у даному дослідженні використовуються кілька видів контрольних карт:

- 1) Багатовимірні карти Хотеллінга – для загальної оцінки стабільності процесів формування якості за тією чи іншою компонентою ЛП.
- 2) Одновимірні карти, побудовані за кількісними ознаками:
 - 2.1) Карти індивідуальних спостережень та ковзних розмахів – для оцінки регіональної диференціації процесів розвитку ЛП.

2.2) Карти середніх значень та розмахів варіації – для включення в оцінку динамічних аспектів формування окремих ознак розвитку ЛП.

Для цілей даного дослідження карти Хотеллінга мають швидше інформативне значення і свідчать про наявність варіабельності процесів розвитку компонент ЛП. Одновимірні карти дають конкретнішу інформацію про перебування у стані статистичного контролю тих чи інших показників.

Побудова контрольних карт базується на припущенні, що стабільний процес має варіацію, яка виникає лише під впливом випадкових чинників, і показники його формування перебувають у контрольних межах. Нестабільний процес має надзвичайну варіацію, яка зумовлена особливими причинами. Визначення контрольних меж (меж регулювання) у випадках, коли стандартних значень не задано, базується на власній варіації процесу та оцінках центрованості процесів. Для цього для кожної конкретної вибірки визначається середній показник (у залежності від виду карти це середнє значення, або середній розмах варіації, або середній ковзний розмах – центральна лінія карти), а також верхня і нижня контрольні межі, які зазвичай встановлюються на відстані трьох середньоквадратичних відхилень від центральної лінії [186, с. 395]. Послідовність та методика побудови одновимірних контрольних карт детально описана у ДСТУ ISO 8258.2001 Контрольні карти Шухарта [429].

Зазвичай одновимірні контрольні карти поєднують два їх види (наприклад, карта середніх значень і карта середніх ковзних розмахів). Спочатку будується карта середніх ковзних розмахів і за нею робляться висновки про небажану варіацію і мінливість (однорідність процесу). Якщо отримано позитивний висновок щодо цього, тоді будується карта середніх значень і аналізується стан статистичної керованості, для чого розроблені спеціальні тести.

Разом з тим, *слід врахувати певні застереження при застосуванні контрольних карт до аналізу процесів, що можуть характеризуватися регіональною диференціацією*. Так, необхідно:

- усунути вплив кількісних абсолютних показників регіональної диференціації (використовувати відносні показники, що характеризують поширеність явища, питому вагу тощо);
- поєднувати багатовимірні карти з одновимірними, при цьому використовувати їх усі для оцінки варіабельності процесу, а не для конкретних вимірювань відхилення показників у певних регіонах;
- при можливості виключати з оцінки регіони, що можуть істотно та критично впливати на середні та варіаційні показники (як, наприклад, у випадку ознак розвитку ЛП м. Києва, які зазвичай значно відмінні від показників регіонів України, або включення в аналіз відносних демографічних показників Донецькою і Луганської областей, що з 2014 року характеризуються високою мінливістю з причин вимушеної об'єктивної зміни обсягів спостережуваної органами статистики сукупності населення). У таких випадках доцільно повторно будувати контрольні карти з виключенням цих регіонів;
- слід враховувати фактор регіональної зумовленості процесів. Наприклад, в переважно індустріальних регіонах може бути вищою захворюваність на певні види недуг, показники інвалідності населення. У таких випадках доцільно робити висновки на підставі кількох видів контрольних карт, та врахування мінливості інших показників за тією самою компонентою розвитку ЛП. Водночас, якщо така варіабельність встановлена, *це все одно дозволяє робити висновки про відсутність системною політики розвитку даної компоненти ЛП, оскільки запорукою й оцінкою її успішності є врахування регіональних відмінностей*;
- не слід застосовувати контрольні карти до усіх без винятку показників ознак розвитку ЛП, оскільки деякі з них мають об'єктивну диференціацію, зумовлену природними, географічними, історичними чинниками (наприклад, концентрація студентів у містах регіонів з потужними мережами ЗВО тощо, системи розселення).

Розроблена методика апробована на прикладі демографічно-валеологічної, освітньо-інтелектуальної та професійної кваліфікаційної компонент ЛП. Такий підхід в умовах фактично відсутності регіональної диференціації соціально-економічної політики уможливить оцінку відхилення загального стану розвитку компоненти ЛП від статистично встановлених варіацій та перебування процесу формування показників у межах регулювання.

Демографічно-валеологічна компонента. У вхідні дані для побудови карти включені показники, факторне навантаження яких за підсумками реалізації процедури головних компонент мали значність вище 0,7 (див. пункт 3.1). Першим етапом аналізу є побудова багатовимірної контрольної T^2 карти Хотеллінга засобами ПП Statistica (інструмент *Multivariate Quality Control*), яка демонструє значний вихід із зони статистичного контролю багатьох регіонів України (рис. 5.9). Для встановлення причин цього, а також виявлення інших сигналів виходу за межі регулювання було побудовано контрольні карти індивідуальних спостережень (значень) та ковзних розмахів змінних, що були включені у карту Хотеллінга.

У результаті реалізації наступного етапу аналізу – побудови карт індивідуальних спостережень за кожною з ознак (інструмент *Quality Control Charts, X and Moving R Charts*) встановлено наступні результати (табл. 5.8).

Важливою ремаркою при цьому є розуміння того, що найважливіші результати аналітичних процедур побудови контрольних карт не у встановленні регіонів, що відрізняються за рівнями показників, а виявлення особливих причин, проблемних точок порушення стабільності процесів керування демографічно-валеологічним розвитком ЛП, відгуком цих процесів на політику їх регулювання. Тому не настільки важливим є встановлення регіонів, що характеризуються надзвичайною варіацією чи нестабільністю показників, а власне виявлення цих показників у всій системі ознак та індикаторів розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП. Ця ж обставина пояснює

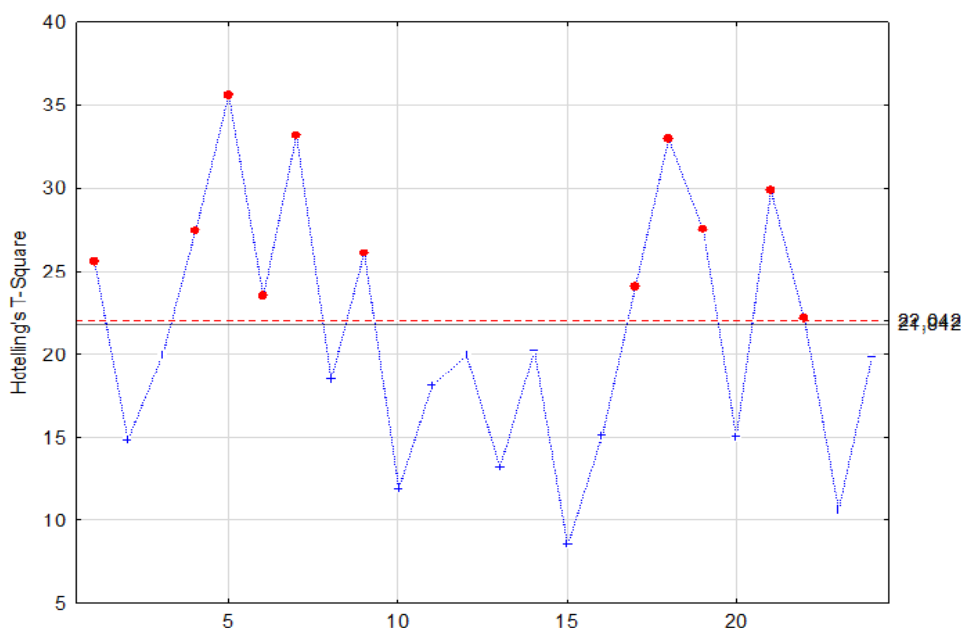

Рис. 5.9. Контрольна T^2 -карта Хотеллінга для показників демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: побудовано автором у середовищі ППП Statistica на підставі власних обчислень

неспівпадіння регіонів, що демонструють надзвичайну варіацію за багатовимірною картою та за картами індивідуальних спостережень (додаток Ц). Надзвичайна варіація показників та нестабільність процесу вказує на несистемність (або відсутність) цілеспрямованої, комплексної політики.

Отже, висока варіабельність індикаторів встановлена у площині міграційних переміщень та намірів населення, що підкреслює важливість і необхідність регулювання цієї сфери для запобігання втратам квалітативних характеристик ЛП, а також уваги органів влади не тільки до фізичного здоров'я населення, але й до психічного, соціального благополуччя та відчуття захищеності щодо свого здоров'я, в тому числі й фінансової спроможності, а також розбудови цілеспрямованої політики охорони здоров'я щодо запобігання соціально небезпечних захворювань.

Освітньо-інтелектуальна компонента. Висвітлення результатів обчислення **контрольних карт** надасть наступну інформацію, необхідну для узагальнення дослідження розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП України, – інформацію про **стан керованості процесів у цій царині**.

Таблиця 5.8

Групування ознак розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України, за якими встановлено надзвичайну варіацію та нестабільність (центрованість) процесу їх формування

Показник		Ознаки розвитку та регіони, за якими:		Характер причин некерованості процесу
		встановлена надзвичайна ⁵⁹ варіація процесу формування рівня показників компоненти (за контрольною картою ковзних розмахів – Moving R-картою)	встановлена нестабільність процесу формування рівня показників компоненти (за контрольною картою середніх значень – X-картою)	
Міграційні ознаки	Міграційний рух на 1 млн. осіб наявного населення регіону	+	+ (Київська)	Попередження про «зародження» нестабільності, що може мати наростаючий характер у випадку не регулювання процесу
	Міграційний потенціал населення регіону	+ (Львівська, Миколаївська, Одеська)	+ (Львівська)	– “ –
Фізичне здоров'я	Енергетична цінність раціону харчування	+		Зсув середнього значення показників, що супроводжується недостатньою їх варіабельністю ⁶⁰
	Самооцінка населенням здоров'я		+	Вплив двох системно змінних чинників, що призводить до різних результатів
	Поширеність вперше встановлених захворювань на ВІЛ	+ (Миколаївська, Одеська, Дніпропетровська)	+ (Дніпропетровська, Одеська)	Попередження про «зародження» нестабільності, що може мати наростаючий характер у випадку не регулювання процесу
Фінансова спроможність домогосподарств	Витрати домогосподарств на охорону здоров'я	+		– “ –
Психічне здоров'я	Поширеність розладів психіки (наркологічних розладів)	+ (Житомирська, Київська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Рівненська)	+ (Житомирська, Київська)	Занадто багато критеріїв нестабільності процесу, виходи показників за межі контрольованості (Житомирська, Київська області)

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень у середовищі ППП Statistica

⁵⁹ У термінології управління якістю «надзвичайна» варіація – ознака відхилень варіабельності процесу у бік її збільшення чи зменшення від середньостатистичної, зумовленої природним та об'єктивним перебігом процесу формування якості, який має системний характер.

⁶⁰ Як було показано у попередніх підрозділах дослідження (п. 4.3), власне щодо цього показника рекомендується підвищувати регіональну диференціацію.

Карта T^2 Хотеллінга, а також карти індивідуальних спостережень (середніх значень) та ковзних розмахів змінних наведені у додатку Ц. Змістовні узагальнення з проведених розрахунків щодо стану керованості процесу та характеру причин надзвичайної варіації відтворені у таблиці 5.9.

Таблиця 5.9

Групування ознак розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП регіонів України, за якими встановлено надзвичайну варіацію та нестабільність (центрованість) процесу їх формування

Показник		Ознаки розвитку та регіони, за якими:		Характер причин некерованості процесу
		встановлена надзвичайна варіація процесу формування рівня показників компоненти (за контрольною картою ковзних розмахів – Moving R-картою)	встановлена нестабільність процесу формування рівня показників компоненти (за контрольною картою середніх значень – X-картою)	
Тривалість освіти	Охоплення дітей шкільною освітою	+	+ (Донецька, Луганська)	Варіація має характер «викиду»
Якість освіти, концентрація інтелекту	Середній бал ЗНО з математики		+ (Львівська)	Відбуваються латентні зміни у перебігу процесу
Неперервність, гнучкість освіти	Продовження навчання після 9-го класу	+	+ (Закарпатська)	Попередження про «зародження» нестабільності, що може мати наростаючий характер у випадку не регулювання процесу
Реалізація освітньо-інтелектуального потенціалу на ринку праці	Різниця у рівнях зайнятості та у рівнях економічної неактивності		+ (Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська)	Нестабільність процесу, наявність особливих причин варіації

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень у середовищі *PIPP Statistica*

Слід підсумувати, що стан керованості у системі розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП України як у загальному, так і за окремими

індикаторами є вищим, чим у демографічно-валеологічній. При цьому регіони, які випадають зі загального стану стабільності: Закарпатська, Луганська, Львівська, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Харківська, Чернівецька області, а також м. Київ. Оскільки показники останнього надто відрізняються від статистичних середніх, з побудови індивідуальних карт за кожним індикатором м. Київ було виключено.

Разом з тим, суть аналізу полягає не у виділенні регіонів, що статистично відрізняються від інших, а у встановленні змінних, що характеризуються особливою варіацією і, при можливості, причин варіації. Такими індикаторами, що свідчать про наявність особливої варіації є: 1) *якість освіти, що виражається у рівнях успішності складання ЗНО*; 2) *тривалість освіти (продовження навчання після 9-го класу)*; 3) *реалізація освітнього потенціалу на ринку праці (диференціація рівнів зайнятості/економічної неактивності осіб з вищою освітою та загальних рівнів серед населення регіонів України)*. Отже, формування цих процесів, їх латентний перебіг та явні ознаки незбалансованості потребують особливої уваги органів влади при розробці освітньої політики. За проведеним дослідженням керованості процесів розвитку цієї компоненти ЛП виявлено, що власне у цій царині нарощуються ознаки збільшення варіабельності індикаторів, тобто поглиблення асиметричності розвитку регіонів України.

Стан керованості процесів розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП.

Кarti індивідуальних спостережень (середніх значень) та ковзних розмахів змінних, які обрані як індикатори розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти, подані у додатку Ц. У таблиці 5.10 наведена змістовна інтерпретації встановлених вимірів стану керованості процесу та характеру причин надзвичайної варіації.

Таблиця 5.10

Групування ознак розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України, за якими встановлено надзвичайну варіацію та нестабільність (центрованість) процесу їх формування

Показник		Ознаки розвитку та регіони, за якими:		Характер причин некерованості процесу
		встановлена надзвичайна варіація процесу формування рівня показників компоненти (за контрольною картою розмахів – Moving R-картою)	встановлена нестабільність процесу формування рівня показників компоненти (за контрольною картою середніх значень – X-картою)	
Можливості реалізації трудового потенціалу	Рівні ЕАН			Наявність системної варіації
	Рівні ЕНН			Наявність системної варіації
Гідна тривалість робочого часу, розвиток та ефективізація ринку вільного часу	Напруженість на ринку праці		+ (значна кількість областей)	Наявність системної варіації
	Частка відпрацьованого часу у фонді робочого часу	+ (Луганська)	+ (Луганська)	Варіація має характер «викиду»
	Частка одружених жінок, що працюють більше 40 год. на тиждень		+ (Чернівецька)	Варіація має характер «викиду»
Можливості поєднання трудової діяльності і домашніх обов'язків	Частка працівників, що працюють більше 40 год. на тиждень		+ (Черкаська, Чернівецька, Чернігівська)	Наявність незначних змін у розподілі процесу
	Гендерний паритет щодо можливостей поєднання праці та домашніх обов'язків	+ (майже всі області)	+ (майже всі області)	«Викиди» (Чернівецька, Чернігівська), у поєднанні з надмірною центрованістю процесу в інших регіонах дає підстави для висновку про наявність змін у певному напрямі, поглиблення диференціації та особливу варіацію
Можливості і мотиваційні механізми ринку праці	Диференціація заробітної плати у залежності від рівня освіти	+ (Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, та ін.)		Попередження про «зародження» нестабільності, що може мати наростаючий характер у випадку не регулювання процесу
Ефективність праці: продуктивність та виконання заробітної платою функції захисту від бідності	Індекс Кайтца	+ (Житомирська)	+ (Донецька)	«Викиди» - у середніх та розмахах є суттєві відмінності

Джерело: узагальнено автором на підставі власних обчислень у середовищі ППП Statistica

За проведеним аналізом система розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП характеризується дещо кращим станом керованості процесів. Проблемними «точками» є наявність регіонів, які значно відрізняються від інших за значеннями показників (т. зв. «викиди») щодо гідної тривалості робочого часу, зокрема, жінок, що працюють понаднормово, а також щодо виконання заробітними платами захисту від бідності. Результати аналізу можна підсумувати у таких висновках:

1) спостерігається системна варіація процесів ЕАН і напруженості на ринку праці, що свідчить про зростання *асиметричності у розвитку регіональних ринків праці*. Такі висновки добре корелюються з результатами дослідження регіональної диференціації рівнів ЕАН, ЕНН, зайнятості та безробіття та обґрунтовують необхідність *регіоналізації політики зайнятості населення*;

2) існують проблеми у реалізації принципу *гідної тривалості робочого часу*, які ще не носять системного характеру, однак потребують вирішення в окремих регіонах та уваги до цього питання на національному рівні. Це стосується насамперед регіонів з переважно непромисловими профілями зайнятості і є підстави для висновків про значно глибші причини зародження проблем – високу трудомісткість і відповідно недостатню продуктивність праці у цих сферах зайнятості. Це свідчить про необхідність *розбудови політики зайнятості, диференційованої за ВЕД*;

3) спостерігається низька керованість процесів дотримання гендерного паритету у можливостях поєднання трудових та сімейних функцій. Врегулювання цієї проблеми рівних можливостей також має комплексний характер, зокрема вимагає розбудови *екістичної складової середовища розвитку ЛП*;

4) дисбаланси у формуванні оплати праці призводять до недостатнього виконання заробітною платою стимулюючої функції та функції захисту від бідності [430]: спостерігається деяка втрата керованості цими процесами.

Розв'язання проблеми врегулювання системи оплати праці має мати на меті підвищення диференціації за рівнем освіти та професійно-кваліфікаційними характеристиками працівників, що, насамперед, залежить від обґрунтованості ієрархії *соціальних стандартів, тарифно-кваліфікаційної системи та забезпечення виконання ними мотиваційних функцій.*

Отже, контрольні карти – унікальний інструмент управління якістю, якій може надати суттєву і обґрунтовану інформацію щодо тих проблемних сфер розвитку ЛП, які потребують найбільшої уваги та є пріоритетними з погляду втрати керованості процесів їх перебігу.

Висновки до розділу 5

Таким чином, у розділі 5 обґрунтовано напрями розбудови кваліологічної аналітики як важливої і невід’ємної складової політики розвитку ЛП.

1. Стратегічні імперативи розвитку ЛП визначаються з урахуванням: загальнонаукового контексту (розбудова теорії і практики розвитку ЛП по лінії методології окремих сфер наукових знань – завдання лише окреслено, їх належить розвивати); конкретнонаукового контексту соціальної економіки і політики. Завдання політики розвитку ЛП експлікується у фокусі цілей людського розвитку і у конкретнонауковому контексті проєктується на його базові сфери: охорону здоров’я, освіту, зайнятість, міграцію. Подальший виклад розвиває політики розвитку цих сфер через інструменти їх реалізації, базовані на методології кваліологічної аналітики, а саме: кваліологічної аналітики охорони здоров’я, кваліологічної аналітики якісного змикання сфери вищої освіти і ринку кваліфікованої праці, аналітичного забезпечення активної міграційної політики.

2. За використання методології управління якістю узагальнено пріоритети розвитку ЛП відповідно до її компонентного складу і на підставі результатів їх факторного аналізу, проведеного у розділі 3. Важливим підґрунтям для формування подальших напрямів розвитку ЛП є систем фізичного та психічного здоров’я населення у формуванні демографічно-валеологічної компоненти; рівня знань, концентрації інтелекту, реалізації освітньо-інтелектуального потенціалу на ринку праці – в освітньо-інтелектуальній; депривацій ринку праці і можливостей реалізації економічної активності населення на ньому – у професійно-кваліфікаційній. Фактично це обґрунтувало розробку подальших конкретних пропозицій.

3. Пропозиції щодо удосконалення інформаційного забезпечення політики розвитку ЛП стосуються (для органів статистики та медичної статистики): запровадження регіональних розрахунків енергетичного наповнення раціонів населення у соціально-демографічному вимірі; розширення статистичної

інформації про психічне і соціальне здоров'я населення; формування і оприлюднення клінічних індикаторів якості медичних послуг у закладах охорони здоров'я та регіонах.

4. Попри те, що реформування системи охорони здоров'я триває, інституційне середовище розбудовується, це не скоротило розрив між якістю медичних послуг і очікуваннями суспільства щодо неї. Запропоновано деякі шляхи підвищення якості медичних послуг на основі удосконалення системи управління якістю та, особливо, її аналітичного забезпечення: завершення діяльності з формування моніторингу і аудиту індикаторів якості медичних послуг та забезпечення у подальшому доступу стейкхолдерів до їх результатів; запровадження моніторингів ефективності та безпеки медичних послуг, що дасть можливість реалізувати одну з функцій управління якістю медичних послуг – управління змінами на основі вимірювання їх впливу. Запропоновані заходи не будуть цілком дієві без проведення повноцінного перепису населення.

5. В умовах глобальної конкуренції за людські ресурси та інтелект Україна втягнута у формування асиметричних міграційних мереж і систем, наслідком чого є якісні втрати ЛП на усіх рівнях: особи-мігранта, домогосподарства, держави. Відповідно науковою основою політики запобігання таких втрат, а також розбудови активної міграційної політики (як превентивної, так і регулятивної) є методологія діагностики середовища її реалізації, специфікованого за конкретними сформованими ТМРП. Так, систематизовані у розділі 3 (п. 3.5) особливості українсько-німецького ТМРП з урахуванням транскордонного впливу Польщі вказують на наявність значних якісних втрат ЛП для України, а також дозволяють конкретизувати втрати на рівні домогосподарств і особистому рівні, розробити конкретні інструменти врегулювання (мінімізації негативного впливу) за кожною зі закономірностей формування цього ТМРП.

6. Соціальне підприємництво – відносно новий інститут, який заповнює прогалини недостатньої ефективності звичайного бізнесу і держави, і роль якого

у міграційній політиці належить суттєво підвищувати. Соціальне підприємництво чинить низку позитивних ефектів: у випадку реєміграції – використання міграційного капіталу, реадaptaція мігранта і відновлення його соцієтальних зв'язків, вирішення соцієльних проблем громади; у випадку еміграції – адаптація до приймаючого соцієму, запобігання неформальній зайнятості, збереження зв'язків з співвітчизниками, національної ідентичності, розбудова і зміцнення діаспори. Підприємництво взагалі і соціальне зокрема – важливий драйвер інноваційного, інтелектуального і головне соцієльного розвитку, що цілком відповідає концепції квалієтативної економіки. Завданням української влади є сприяння соцієльному підприємництву в Україні (прийняття відповідних нормативних актів, фінансово-інвестиційні та фіскальні механізми) та надання інформаційної підтримки українським соцієльним підприємцям-мігрантам в інших країнах. Останнє, зокрема, через збереження контактів з батьківським соціємом підвищить ймовірність повернення або ж принаймні упередить якісні втрати ЛП на рівні особи і домогосподарства у теперішньому і перспективному плані.

7. Якісне змикання сфери вищої освіти і ринку квалієфікованої праці – це досягнення максимальної відповідності якісних характеристик випусників закладів вищої освіти і їх професійного спрямування та вимог роботодавців щодо цих характеристик, що формує якісні особливості і структуру попиту на ринку праці. Полієтика якісного змикання – система заходів щодо досягнення максимального рівня відповідності професійно-квалієфікаційної структури попиту і пропозиції; фахових компетентностей та соцієоемоційних навичок випусників ЗВО особливостям вимог до них; очікувань фахівців з вищою освією щодо своєї професійної реалізації. Забезпечення досягнення цілей цієї полієтики у значній мірі може бути реалізоване через процедури стандартизації якості освіти. Запропоновано удосконалення аналієтичного забезпечення цієї полієтики: узгодження змістовного наповнення СВО у частині формування компетентностей з вимогами квалієтативної економіки, а саме з необхідністю

формування вищого рівня цифрових компетентностей, аніж задекларовані в існуючих стандартах; стикування за змістом і заповнення прогалін у професійних стандартах і СВО; запровадження моніторингу якісного змикання сфери вищої освіти і ринків кваліфікованої праці, що включає в себе набір засобів та процедур для систематичного відстеження формування відповідних квалітативних характеристик випускників, що здобули вищу освіту, та вимог роботодавців щодо цих характеристик за стандартизованою і уніфікованою методикою.

8. Метод контрольних карт як інструмент дослідження реагування системи ЛП на заходи політики його розвитку та оцінки можливості системи щодо багаторазового повторення процесу формування якості на рівнях, не нижчих раніше досягнутих або таких, що достатні для задоволення потреб людей запропоновано використовувати як засіб встановлення керованості процесів формування якості для аналітичного обґрунтування політики розвитку ЛП. Сформульовано застереження щодо автоматичного перенесення цього інструменту з поля методології управління якістю на ґрунт соціальної економіки і політики, де процеси формування якості можуть мати виправдану регіональну диференціацію. Було проведено апробацію інструменту на окремих компонентах розвитку ЛП і встановлено процеси, які перебувають у стані нестабільності, а також характер некерованості процесів. Це дозволяє ідентифікувати ті проблемні зони, які потребують посиленої уваги з боку органів державної влади, суб'єктів політики розвитку ЛП.

Основні результати розділу 5 опубліковані у наукових працях автора: [90, 182, 279, 311, 430-433, 441].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне вирішення важливої наукової проблеми – поглиблення існуючих та розробки нових теоретико-методологічних та прикладних положень політики розвитку ЛП, зокрема, в частині кваліметричного оцінювання та аналізування стану та структур цього потенціалу на засадах кваліологічної аналітики, запровадження моніторингових інструментів діагностики людської активності, обґрунтування принципів і стратегічних напрямів розвитку ЛП в умовах квалітизації економіки України. За результатами дослідження сформульовано висновки і рекомендації:

1. Систематизація понятійно-термінологічних конструкцій, генезисних джерел та наукових концепцій якості та ЛП дозволила провести періодизацію наукового дискурсу та обґрунтувати авторський підхід до трактування ЛП як квалітативної категорії, яка набуває цих рис в умовах прискореного запровадження платформ інформаційного суспільства й утвердження принципів соціальної економіки і політики; а також запропонувати власні визначення понять квалітативної економіки, квалітизації економіки, в яких основний акцент зроблено на синтезі ознак і функціоналі якості рушійних сил як чиннику економічного зростання та якісних параметрах збалансованого розвитку людини – найвищій цілі суспільного прогресу. При цьому поняття квалітативної економіки ґрунтується на: 1) теоретичних постулатах ноосферизму, парадигмі сталого розвитку і концепції людського розвитку, а також мейнстрімі постнекласичного типу раціональності наукової думки, людинорозмірності розвитку соціально-економічних систем, плюралізмі сучасних якісно нових економік; 2) закономірностях розвитку базових потреб людей на засадах оптимізації і підвищення безпеки, соціальних і трудових – на необмеженості зростання в умовах скінченності ресурсів та недостатньої якості середовища для можливостей людського розвитку; 3) визначенні ролі цінностей, прав і свобод людини в економіці як її імперативу. Можливості квалітативної економіки

породжують і її протиріччя: низька якість середовища, що обмежує можливості задоволення базових і нових потреб людей, відсутність адекватної процесам квалітизації політики розвитку ЛП, недостатність врахування цінностей, що обмежує розвиток ЛП і його середовища.

2. Розвинено підходи фізичної економії до розробки теоретико-методологічних основ дослідження ЛП, зокрема, обґрунтовано енергетичний вимір ЛП, а також концептуалізовано функцію часу як механізму синхронізації творення якості. Такий алгоритм дій дав можливість співвіднести механізми розвитку ЛП з системою координат його вимірювання «час-простір-енергія» і обґрунтувати власну методику дослідження його на особистісному рівні, суть якої полягає у врахуванні відхилення рівня розвитку ЛП як відносної величини (відповідно до методологічних засад кваліології і кваліметрії) від еталону, а також актуалізувати питання гармонійності поєднання трьох зазначених вимірів.

3. У дослідженні використано методологічну платформу синергетики (як загальнонауковий підхід) до з'ясування механізму нарощування ЛП, а також розроблено синтетичний квалітативний підхід (як конкретнонаукову методологію) до діагностики структурних рівнів і компонент ЛП. Це дозволило розвинути дефініцію квалітативності ЛП у теоретичному плані (якості в інтерпретації людини як відповідності певному еталону) і побудувати методику його дослідження у прикладному з дотриманням вимог до діагностики якості: багатовимірність, відносність оцінок, повнота задоволення потреб, цінність та еталонність, стандартизація, необхідність застосування класифікаційних методик, що дозволяють оперувати семантичними показниками (номінальними шкалами), вичленовування вимірювальних та оціночних процедур. В інтеграції з принципами формування якості це забезпечило онтологічний, аксіологічний, прагматичний і зрештою методологічний синтез.

4. Обґрунтовано, що ЛП має багатокомпонентну природу. Аналіз його структурної декомпозиції ґрунтується на авторській ідеї включення в методологію дослідження критерію цілепокладання – досягнення цілей розвитку

ЛП в органічній єдності з метою балансування ресурсів та можливостей середовища. Відповідно до цього, у дисертації виділено демографічно-валеологічну, освітньо-інтелектуальну, професійно-кваліфікаційну, соціокультурну, екістичну, диджитал-інклюзивну компоненти ЛП. Включення у загальну схему його аналізу особистісного і діяльнісного підходів дало змогу розробити систему ознак покомпонентного розвитку ЛП, а також запропонувати конкретні показники діагностики рівня цього розвитку. У результаті автором обґрунтовано принципову схему та інструментарій методичного забезпечення комплексного аналізу ЛП: для оцінки стану і регіональних особливостей розвитку (диференціації) – таксономічний і дискримінантний аналізи; для оцінки чинників, що виступають у ролі рушійних сил – факторний аналіз. Побудована методика цілком відповідає основним положенням кваліметрії.

5. Структурно-кваліметрична оцінка розвитку ЛП України дозволила: класифікувати регіони за цим рівнем за кожною з компонент, визначити у цьому ж контексті системоутворюючі чинники змін; проранжувати регіони за інтегральним рівнем розвитку. Проведені розрахунки дали змогу сформулювати наступні висновки. До показників, які є визначальними щодо існування відмінностей регіонів за рівнем розвитку ЛП, належать: міграційні характеристики та показники захворюваності; показники тривалості і якості освіти, концентрації інтелектуального потенціалу; якісні характеристики реалізації професійно-кваліфікаційного потенціалу; індикатори соціальної відповідальності бізнесу та громадської активності; глибина урбанізації і щільність населення; зайнятість на цифрових платформах і рівень володіння англійською мовою. Отримано результати щодо групування регіонів за різними рівнями розвитку ЛП за кожною компонентою (від низького до високого, в окремих випадках наднизького чи надвисокого). За результатами факторного аналізу ідентифіковано системоутворюючі чинники за кожною з компонент, які узагальнено за допомогою інструменту встановлення причинно-наслідкових зв'язків з поля теорії управління якістю для кращої систематизації і візуалізації

цілей пріоритетності заходів політики розвитку. Серед них: фізичне та психічне здоров'я населення України, рівень знань, концентрація інтелекту, реалізація освітньо-інтелектуального потенціалу на ринку праці, його депривації та реалізація економічної активності, збереження сімейних цінностей, розвиток метрополій, поширення і дохідність віртуальної діяльності. Результати аналізу є важливою передумовою формування та реалізації ефективної політики людського розвитку на різних рівнях організації соціально-економічних відносин у державі.

Аналітичне дослідження ТМРП «Україна-Німеччина» з урахуванням впливу на нього транскордонного ринку праці Польщі дозволило обґрунтувати необхідність специфікації міграційної політики у векторі окремих таких ринків й розглядати її місце разом з безпековими механізмами захисту національних інтересів держави.

6. Важливою умовою розвитку ЛП є відповідність його вектору та динаміки процесам трансформації середовища, в якому реалізується людська активність. Виходячи із запропонованої концепції квалітативної економіки ціннісно-культурне середовище розвитку ЛП має виняткове значення і зазнає впливу таких же стрімких трансформаційних змін як і усі сфери суспільного життя. При цьому нині модерне культурно-інформаційне поле має розбудовуватися з урахуванням непорушності і дотримання прав і свобод людини, необхідності збереження національної ідентичності, безпечної асиміляції сучасних цінностей (активності, відповідальності, інноваційності, ціннісності знань, толерантності, постсекулярності; цінностей, експлікованих у нових ролях споживача, мешканця Землі, суб'єкта щастя). Транзитивні механізми трансформації цінностей також належить модернізувати.

7. Результати апробації запропонованої автором моніторингової методики діагностики показників квалітативної асиметрії у структурі підготовки фахівців системою вищої освіти і кон'юктурою ринку праці Львівської області дозволили ідентифікувати низку проблем, що потребують оперативного

вирішення: недостатню якість підготовки фахівців за технічним спрямуванням, особливо в її прикладних аспектах; дефіцит якості кадрів; нестачу фахівців-економістів, юристів, менеджерів галузевого спрямування; недостатню співпрацю бізнесу з ЗВО області. Це актуалізувало розробку рекомендацій щодо аналітичного забезпечення політики якісного змикання сфери вищої освіти і ринків кваліфікованої праці.

8. На основі виявлених диспропорцій у сфері доходів і системи соціального забезпечення населення України, а також недостатньої прив'язки системи соціальних стандартів до регіональних соціально-демографічних характеристик і особливостей формування ринку праці (зокрема, у частині важкості робіт відповідно до превалюючої системи зайнятості) запропоновано заходи вирівнювання системи доходів, раціоналізацію і регіоналізацію розмірів прожиткового мінімуму як основного регулятора мінімальних норм споживання населення, у тому числі й інструментами соціального партнерства.

9. Сучасні тенденції диджиталізації економіки України містять у собі низку загроз зростання соціальної вразливості окремих когорт населення. В умовах подальшої її інтеграції в глобальний економічний простір завданням держави є перетворення цих загроз у шанс економічного зростання шляхом: розвитку цифрової грамотності населення, ширшого врахування вимог цифровізації в освітньому процесі, зокрема, у компетентнісному підході, політиці зайнятості.

10. У контексті розбудови методології кваліологічної аналітики запропоновано конкретні кроки з удосконалення методичного забезпечення формування політики охорони здоров'я, міграційної політики та нового напрямку – політики якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці. Зокрема, у сфері кваліологічної аналітики охорони здоров'я виявлено слабкість загального інформаційного забезпечення, що потребує зміцнення інституту медичної статистики. Проблемною є оцінка якості медичних послуг для її підвищення і задоволення очікувань суспільства щодо неї. Важлива роль при цьому належить вимірюванню системи підвищення

якості, а також інституційному забезпеченню формування якості. Для їх удосконалення та досягнення високих рівнів якості медичних послуг запропоновано покращувати (запроваджувати) моніторингові процедури оцінки якості, а саме: моніторинг індикаторів якості, аудит якості, моніторинг ефективності медичних послуг, моніторинг безпеки медичних послуг. Дві останні технології розроблені у закордонній практиці і мають бути впроваджені у вітчизняну систему управління якістю.

11. Резерви нових соціальних інститутів у розвитку ЛП використовуються недостатньо. Зокрема в умовах формування асиметричності міграційних мереж, соціальне підприємництво повинне відіграти множинну роль збереження національної ідентичності і соціетальних зв'язків, адаптації, зниження неформальної зайнятості, а відтак – запобігання міграцієзумовленим якісним втратам ЛП.

12. На основі викладеної методики діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці запропоновано запровадження моніторингу якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці, який полягає у систематичному відстеженні рівня відповідності якісної структури попиту і пропозиції; фахових компетентностей та соціоемоційних навичок випускників ЗВО особливостям вимог до них; очікувань фахівців з вищою освітою щодо своєї професійної реалізації.

13. Критерієм успішності політики розвитку ЛП є досягнення вищої керованості об'єкту, методом оцінки якої є специфічний інструмент з галузі теорії управління якістю – контрольні карти. З урахуванням застережень щодо використання його при оцінці процесів формування якості, які можуть мати іманентну природу варіабельності, результати спостереження за процесами дають унікальну інформацію про перебування їх у стані нестабільності, а також про некерованість процесів, що дозволяє чітко ідентифікувати проблему і її природу для потреб регулятивного впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Використані джерела до розділу 1

1. Азгальдов Г. Г., Гличев А. В., Панов В. П. Что такое качество? М. : Экономика, 1968. 135 с.
2. Антонюк В. П. Оцінка та забезпечення розвитку людського капіталу України : дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.07 / НАН України. Ін-т економіки промисловості. Донецьк, 2008. 435 с.
3. Базилевич В. Д. Людиноцентричність парадигмальних зрушень в економічній теорії ХХІ ст. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.* : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2017. С. 15–20.
4. Балацкий Е. Свободное время как фактор экономического равновесия. *Капитал страны*. 2011. URL: http://kapital-rus.ru/articles/article/svobodnoe_vremya_kak_faktor_ekonomicheskogo_ravnovesiya/.
5. Бандирська О. Якість. Розуміння, підхід, трактування. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2013. № 1. С. 54–60.
6. Бауэр Э. С. Теоретическая биология. М., Л. : Изд-во ВИЭМ, 1935. 206 с.
7. Безтелесна Л. І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні : оцінка та перспективи : монографія. Рівне : НУВГП, 2010. 361 с.
8. Біль М. Просторова мобільність населення: теорія, методологія, практика : монографія. Львів : ПАІС, 2018. 392 с.
9. Близнюк В. Оцінка людського потенціалу економічного зростання України : теорія та практика. *Україна : аспекти праці*. 2006. № 5. С. 30–34.
10. Богдашина О. Проблеми цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. 2008. Вип. 18. С. 13–20.

11. Больное общество и мир после капитализма URL: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page33571.html>.
12. Булеєв І. П. Суспільство, середній клас, цифрова економіка: стан та перспективи розвитку : наук. доп. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2020. 116 с.
13. Васирина О., Колач С. Фізико-економічні виміри глобальних стратегій України ХХІ століття. *Аграрна економіка*. 2018. Т. 11. № 1–2. С. 94–99.
14. Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А., Керб Л. П. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. К. : КНЕУ, 2005. 403 с.
15. Вейник А. И. Термодинамика реальных процессов. Минск : «Навука і техника», 1991. 576 с.
16. Вектори економічного розвитку 2030. Кабінет Міністрів України. Матеріали для обговорення. URL: <https://nes2030.org.ua/docs/doc-vector.pdf>.
17. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / отв. ред. А. Л. Яншин. М. : Наука, 1991. 268 с.
18. Вернадский В. И. Проблема времени в современной науке. Известия Академии наук СССР. VII серия. Отделение математических и естественных наук. 1932. – Вып. 4. С. 511–541.
19. Вернадский В. И. Проблемы биогеохимии. М. : Наука, 1980. С. 246–277.
20. Вимірювання якості життя в Україні : аналітична доп. / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. К. : 2013. 50 с.
21. Вовканич С. Й., Семів Л. К. Теоретико-методологічні основи дослідження людського та інтелектуального капіталу в знаннєвомісткій економіці: концептуалізація понять. *Регіональна економіка*. 2007. № 4. С. 7–19.
22. Гальків Л. І. Втрати людського капіталу : теорія й методологія дослідження та діагностика : монографія. Львів : Вид-во ЛКА, 2010. 232 с.
23. Гальків Л. І., Степура Т. М. Рівень життя населення та людський капітал як чинники розвитку ринку туристичних послуг. *Науковий вісник*

Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: «Економічні науки». 2011. № 12. С. 29–34.

24. Генисаретский О. И., Носов Н. А., Юдин Б. Г. Концепция человеческого потенциала : основные положения. *Человеческий потенциал : опыт комплексного подхода.* М., 1999. С. 5–21.

25. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. К. : «Знання», КОО, 2001. 254 с.

26. Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. К. : КНЕУ, 2006. 308 с.

27. Грішнова О. А. Освіта в сучасному світі: зміна концепції відповідно до вимог новітнього ринку праці. *Управління економікою: теорія та практика* : зб. наук. пр. К: ІЕП НАНУ, 2017. С. 52–64.

28. Гуру менеджмента качества и их концепции: Э. Деминг, Дж. Джуран, Ф. Кросби, К. Исикава, А. Фейгенбаум, Т. Тагути. URL: <http://www.management.com.ua/qm/qm009.html>.

29. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / пер. с англ. Дж. К. Гэлбрейт. М. : Прогресс, 1969. 480 с.

30. Долішній М. І., Злупко С. М. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика. Ч. І. К. : Наукова думка, 1994. 263 с

31. Долішній М. І., Злупко С. М., Злупко Т. С., Токарський Т. Б. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика). Львів, 1997. 340 с.

32. Дубов Д. В., Ожеван О. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості : аналіт. доп. К. : НІСД, 2010. 64 с

33. Економіка знань та її перспективи для України : наук. доп. / за наук. ред. В. М. Гейця та ін. К. : Ін-т екон. та прогноз., 2005. 168 с.

34. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : ВЦ «Академія», 2002. Т. 3. 952 с.

35. Завгородня О. О. Функції інновацій та макроекономічні екстерналії інноваційної динаміки. *Економічний вісник*. 2015. № 3. С. 31–42.
36. Загальна декларація прав людини (рос. / укр.) : Декларація ООН. Міжнародний документ від 10.12.1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
37. Загорський В. С. Концептуальні основи формування системи управління сталим розвитком еколого-економічних систем : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 336 с.
38. Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации. М. : Дело, 2004.
39. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе. *Общественные науки и современность*. 2005. № 3. С. 5–16.
40. Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия. Свердловск : Юрид. ин-т, 1974. 223 с.
41. Злупко С. Воля народу – добробут нації. Львів: Тріада плюс, 2005. 632 с.
42. Злупко С. М. Глобалізація і національний ринок праці. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Механізми регулювання регіонального ринку праці*. Вип. 3 (XXXIV). Львів, 2002. С. 14–24.
43. Злупко С. М., Радецький Й. І. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні: навч. посіб. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 192 с.
44. Злупко С. М., Токарський Т. Б. Україна та Ізраїль: зайнятість і соціальний захист населення. Львів, 1999. 138 с.
45. Іляш О. І., Гринкевич С. С. Економіка праці та соціально-трудові відносини : навч. посіб. К. : Знання, 2010. 476 с.

46. Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції. / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; наук. ред. Л. К. Семів. Львів, 2009. 483 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
47. Келле В. Ж. Человеческий потенциал и человеческая деятельность. *Человеческий потенциал : опыт комплексного подхода*. 1999. С. 72–80.
48. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки. *Економіка України*. 2008. № 9. С.64–73.
49. Корреспондент: Регрес від прогресу. Розвиток цивілізації зупинив еволюцію людини (29 листопада 2012 р.). URL: <http://ua.korrespondent.net/journal/1431618-korrespondent-regres-vid-progresu-rozvitok-civilizaciyi-zupiniv-evolyuciyu-lyudini>.
50. Котляр А. Теоретические проблемы занятости остаются актуальными. *Человек и труд*. 1996. № 5. С. 9–11.
51. Кубенко К. Використання методів прикладних ландшафтних досліджень про оцінці геоекологічної складової якості життя людини в міському середовищі. *Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна*. 2004. Вип. 31. С. 321–324.
52. Лупенко Ю. О., Жук В. М., Шевчук В. О., Ходаківська О. В. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання : монографія. К. : ННЦ ІАЕ, 2013. 502 с.
53. Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку : монографія / В. П. Антонюк, О. І. Амоша, Л. Г. Мельцер та ін. ; НАН України, Ін-т економіки пром-ті. Донецьк, 2011. 308 с.
54. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір : кол. монографія / за ред. Е. М. Лібанової. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. 383 с.
55. Магомедов М. М. Трудовой потенциал. М., 2000. 169 с.
56. Макарян А. С. Глобальная экономика и человеческий потенциал. *Труд за рубежом*. 2003. № 3. С. 3–21.

57. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. / пер с англ. 11-го изд. М. : Республика, 1992. Т. 1. 399 с.
58. Маслова И. Эффективная занятость и рынок рабочей силы. *Вестник статистики*. 1990. № 12. С. 8–20.
59. Мельник Л. Г. Рождение сестейновой экономики : опыт ЕС и практика Украины в свете III и IV промышленных революций : монография. Сумы : Университетская книга, 2017. 432 с.
60. Мельник Л. Г. Теория самоорганизации экономических систем : монография. Сумы : Университетская книга, 2012. 439 с.
61. Мельник Л. Г. Триалектические основы управления развитием экономических систем : монография. Сумы : Университетская книга, 2015. 65 с.
62. Методика вимірювання регіонального людського розвитку / НАН України. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Державна служба статистики України. Київ, 2012. URL: https://idss.org.ua/ukr_index/Metodika_ua.pdf.
63. Мигранова Л. А., Токсанбаева Л. А. Качество трудового потенциала российских регионов. *Народонаселение*. 2014. № 2. С. 102–120.
64. Ніколайчук М. В. Управління людським капіталом за умов розвитку економіки знань : проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : ХНУ, 2012. 201 с.
65. Основний обмін. Фармацевтична енциклопедія. URL: <http://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/3135/osnovnij-obmin>.
66. Пасека С. Р. Соціально-трудоий потенціал регіону: теорія та практика розвитку : монографія / наук. ред. І. В. Бережна. Черкаси : ІнтролігаТОП, 2012. 608 с.
67. Пирожков С. І. Вибрані наукові праці : У 2 т. . К. : Київ. Нац.. торг.-екон. ун-т, 2008. Т. 1. Демографічний і трудовий потенціал. 934 с.

68. Письмак В. П. Энергоимпульсная сущность экономического базиса общества (введение в теорию энергоимпульсного взаимодействия социально-экономических моделей). Донецкий нац. ун-т. Донецк : Донеччина, 2002. 296 с.
69. Поветьев В. П. Человеческий потенциал РФ: демографический аспект. М. : Нац. ин-т развития современной идеологии, 2009.
70. Поплавський В., Поплавська Ж. Економіко-філософські аспекти людського капіталу. *Вісник НАН України*. 2002. № 12. С. 12–20.
71. Поспелова Т. В. Механізми державного управління людським розвитком в Україні : монографія. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2011. 350 с.
72. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : постанова КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80>.
73. Регіональний людський розвиток : стат. бюл. / відп. за випуск І. В. Калачова. К. : Державна служба статистики України, 2012. 45 с.
74. Римашевская Н. М. Качественный потенциал населения России: взгляд в XXI век. *Проблемы прогнозирования*. 2001. № 3. С. 34–48.
75. Роботоголіки в цифрах і фактах. URL: http://www.trud.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=DFF587082EF458EB68AAAD5D0D1CABAF?art_id=138685&cat_id=52774.
76. Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. К. : ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2015. 680 с.
77. Садова У. Я. Соціальна політика в Україні : регіональні дослідження і перспективи розвитку. Львів : ІРД НАН України, 2005. 408 с.
78. Садова У. Я. Темпология – міждисциплінарний дискурс і його значення для дослідження регіональної соціальної політики. Нац. акад. наук України. Ін-т регіональних досліджень. Львів, 2005. 23 с.

79. Садова У. Я., Князєв С. І., Андрусишин Н. І. Територіальна міграційна система України як чинник розвитку економіки, держави і суспільства. *Соц.-ек.проблеми сучас. періоду України*. 2013, Вип. 3(101). С. 3–12.
80. Садова У. Я., Степура Т. М. Якість людського потенціалу в методологічних вимірах енергетичної парадигми. *Регіональна економіка*. 2017. № 1. С. 90–97.
81. Семів Л. К. Регіональна політика : людський вимір : монографія. Львів : ІРД НАН України, 2004. 392 с.
82. Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів. Національний стандарт України. ДСТУ ISO 9000:2015 (ISO 9000:2015, IDT). Видання офіційне. К. : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 49 с.
83. Солнцева Б. Г., Смолян Г. Л. Человеческий потенциал : размышление о смысле понятия. *Человеческий потенциал : опыт комплексного подхода*. 1999. С. 60–72.
84. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти : монографія / О. Ф. Новікова, О.І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. ; НАН України, Інститут економіки пром-сті. Донецьк, 2012. 534 с.
85. Степура Т. М. Використання економетричних класифікаційних методів при моделюванні якості людського потенціалу. *Теорія і практика управління в умовах суспільних викликів і трансформацій* : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 червня 2019 р.). Львів : Львівський ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2019 С. 154–158.
86. Степура Т. М. Енергетична цінність раціону харчування у формуванні якості людського потенціалу України. *Стратегія інноваційно-інвестиційного розвитку економіки України в умовах глобалізації : стан та шляхи становлення* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 23 березня 2017 р.). Львів : ЛІЕТ, 2017. С. 287–293.

87. Степура Т. М. Категорії людського потенціалу та його роль в економіці. *Соціум. Наука. Культура* : матеріали шостої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26–28 січня 2010 р.). К. : ТОВ «ТК Меганом», 2010. Ч.2. С. 32–34.

88. Степура Т. М. Категорія часу в дослідженні якості людського потенціалу: економічний та екологічний аспекти. *Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці, освіті та подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи* : матеріали XV Міжнар. наук. семінару (м. Київ – оз. Світязь, 4–8 липня 2016 р.). К. : Нац. акад. упр., 2016. С. 296–300.

89. Степура Т. М. Космогенно-енергетична концепція праці С. Подолинського як методологічний базис підвищення конкурентоспроможності економіки. *Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 30 березня 2018 р.). Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2018. С. 144–145.

90. Степура Т. М. Людський потенціал України : концептуальні засади, формування та розвиток. *Людський потенціал України: чинники формування та розвиток* : монографія / Т. М. Степура, Б. М. Пісний, Л. І. Гальків, Л. Р. Кучер ; за наук. ред. Т. М. Степури. Львів : Вид-во ТзОВ «Ліга-Прес», 2012. С. 9–87.

91. Степура Т. М. Людський потенціал як ресурс та його роль в підприємстві. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 грудня 2009 р.). Харків : ФОП Павлов М. Ю., 2009. Т. 1. С. 81.

92. Степура Т. М. Рівень життя населення України та його вплив на туристичну галузь. *Вісник ЛІЕТ*. 2011. № 6. С. 55–62.

93. Степура Т. М. Становлення концепту часу у філософсько-економічній думці у фокусі дослідження якості людського потенціалу. *Intern. Sc.–Pract. Conf. From Baltic to Black Sea : National Models of Economic Systems* : Conf. Proceedings (Riga, March 25, 2016). Riga : Baltija Publishing, 2016. Pp. 220–223.

94. Степура Т. М., Степура А. Л. Українсько-словацька територіальна міграційна система: до маркетингового аналізу умов формування та розвитку.

Маркетинг та логістика в системі менеджменту : тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–27 жовтня 2018 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. С. 230–232.

95. Степура Т. М. Теоретичні підходи до дослідження людських ресурсів. *Гуманітарно-економічні проблеми суспільства* : зб. наук. пр. Львів: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. С. 208–212.

96. Степура Т. М. Теоретичні підходи до визначення категорій людських ресурсів. *Вчені записки XIV*. 2010. Вип. № 28. С. 74–78.

97. Степура Т. М. Якість економічного зростання в умовах інформаційного суспільства. *Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та освіті* : матеріали V-тої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19 листопада 2014 р.). Львів : Вид-во Європейського ун-ту, 2014. С. 24–27.

98. Степура Т. М. Якість людського потенціалу в умовах формування економіки знань: аспекти конкурентоспроможності. *Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society* : Thesis of the 5-th International Scientific Seminar (Kyiv–Vienna, December 16–19, 2018). Kyiv–Vienna : International Academy of Information Science, 2018. Pp. 113–115.

99. Степура Т. М. Якість економічного зростання постіндустріальних економік. *Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми комерціалізації науково-технічних розробок* : тези доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–19 травня 2018 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. С. 122–124.

100. Степура Т. М. Якість людського потенціалу у філософсько-економічній думці: здобутки та перспективи. *Якість економічного розвитку: глобальні та локальні аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.). Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2015. С. 139–141.

101. Степура Т. М. Якість людського потенціалу через призму традицій української філософсько-економічної думки. *Розвиток соціально-економічних систем в умовах глобальної нестабільності* : монографія / за наук. ред. Н. Є. Кульчицької. Чортків : ТНЕУ, 2017. С. 134–146.

102. Степура Т. Особливості методології спостереження часу у дослідженні якості людського потенціалу. *Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м.Львів, 18–19 квітня 2016 р.). Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. С. 81–84.
103. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 315 с.
104. Стефанишин О. Головні чинники підвищення якості людського потенціалу в контексті постіндустріалізму. *Економіст*. 2006. № 5. С.51–53.
105. Стефанишин О., Пиц В. Особливості змісту категорії «людський потенціал» в умовах розвитку інноваційної економіки України. *Галицький економічний вісник*. 2010. № 3(28). С. 161–169.
106. Субетто А. И. Сочинения. Ноосферизм : В 13 т.: Квалитативизм: философия и теория качества, квалитология, качество жизни, качество человека и качество образования. Кн. 1 / под ред. Л. А. Зеленова. СПб–Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2009. Т. 8. 392 с.
107. Тимощук М. Р., Кузьмін О. Є., Фещур Р. В., Шуляр Р. В., Подольчак Н. Ю., Олексів І. Б. Планування соціально-економічного розвитку підприємств : монографія. К. : УБС НБУ, 2007. 449 с.
108. Трубич С. Ю. Трудовий потенціал і зайнятість населення України в умовах ринкової трансформації економіки : автореф. дис... д-ра екон. наук : спец. 08.01.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2000. 38 с.
109. Трудовые ресурсы : Социально-экономический анализ / под ред. В. Г. Костакова. М., 1976.
110. Трудовые ресурсы и глобализация экономики: Отчет о мировом развитии. 1995. Всемирный Банк. 174 с.
111. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доп. / Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с.

112. Управління якістю. Якість організації. Настанови щодо досягнення сталого успіху. ДСТУ ISO 9004:2018 (ISO 9004:2018, IDT). URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=81206.
113. Федотов А. А. Качество жизни и человеческий потенциал – сущность и отличия понятий. *Народонаселение*. 2017. № 2. С. 62–69.
114. Хикс Дж. Стоимость и капитал. М. : Прогресс, 1993.
115. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992. 230 с.
116. Чорний А. Ю. Управління якістю : навч. посібн. для ВНЗ / за наук. ред. В. Б. Захожая, О. М. Язвінської, Н. Г. Салухіної. К. : Персонал, 2011, 936 с.
117. Чухно А. Актуальні проблеми розвитку економічної теорії на сучасному етапі . *Економіка України*. 2009. № 4. С. 15–36.
118. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України : монографія. НАН України, Ін-т економіки пром-ті. Донецьк, 2005. 502 с.
119. Шевчук Л. Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз. Львів, 2003. 489 с.
120. Шевчук Л. Т. Втрати людського капіталу в Україні : понятійно-категорійний апарат і концептуальні положення. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період*. Львів : ІРД НАН України. 2007. Вип. 3(65). С. 9–27.
121. Эттингер Д., Ситтиг Дж. Больше... через качество / пер. с англ. Е. М. Федотова. М. : Изд-во стандартов, 1968. 92 с.
122. Якість економічного зростання : пер. з англ. / В. Томас, М. Дайламі, А. Дарешвар та ін. ; наук. ред. пер. О. Кілієвич. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 350 с.
123. Якість життя населення регіону : аналіз, прогнозування, соціальна політика : монографія / за ред. В. Г. Никифорова. МОНМС України. Одеський нац. економічний ун-т. Одеса, 2012. 316 с.

124. Akcigit U., Baslandze S., Stantcheva S. Taxation and the International Mobility of Inventors. *American Economic Review*. 2016. No 106 (10). 2930-81. DOI: 10.1257/aer.20150237.
125. Bakewell O. 2012. Re-launching Migration Systems. Working Paper IMI. Paper 60. Oxford : International Migration Institute, University of Oxford. URL: <https://www.migrationinstitute.org/publications/wp-60-12>.
126. Barbrook R. The Hi-Tech Gift Economy. First Monday. 1998. No 3(12). URL: <https://doi.org/10.5210/fm.v3i12.631>.
127. Berger-Schmitt R., Noll H.-H. Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators. Mannheim : Centre for Survey research and methodology (ZUMA), 2000. URL: https://www.researchgate.net/publication/239579151_Conceptual_Framework_and_Structure_of_a_European_System_of_Social_Indicators.
128. Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Bevölkerung mit Migrationshintergrund. Ergebnisse des Mikrozensus. Statistisches Bundesamt 2020. URL: https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/_inhalt.html.
129. Bucher S. Quality of Human Resources in Europe Measured by Selected Indicators of Human Potential. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*. 2017. Vol. 20, No 1, Pp. 60–76.
130. Davenport T., Beck J. The Attention Economy : Understanding the New Currency of Business. Cambridge : MA: Harvard Business School Press, 2001.
131. de Haas H. Migration and Development: A Theoretical Perspective. Bielefeld : Centre for Interdisciplinary Research, 2010.
132. de Haas H. Migration theory: Quo vadis? Working Papers IMI. Paper 100. Oxford : International Migration Institute, University of Oxford, 2014.
133. de Haas H., Czaika M., Flahaux M.-L., Mahendra E, Natter K., Vezzoli S., Villares-Varela M. International Migration Trends, Determinants and Policy Effects.

Working Papers IMI. Paper 142. Oxford : International Migration Institute, University of Oxford, 2018.

134. Fukuyama F. Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity, 1995.

135. Global Estimates on International Migrant Workers – Results and Methodology. 2nd ed. Geneva : International Labour Organization, 2018.

136. Griffin K., McKinley T. Towards a Human Development Strategy. *UNDP-HDRO Occasional Papers*. 1992. No. 1992/2. URL: <https://ssrn.com/abstract=2273858> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2273858>

137. Happy Planet Index. URL: <http://happyplanetindex.org/countries>.

138. Hatton T. J., Williamson J. G. The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact. New York : Oxford University Press, 1998.

139. Hatton T. J., Williamson J. G. What Fundamentals Drive World Migration? Discussion Paper. World Institute for Development Economics Research. United Nations University, 2003.

140. Hicks J. The Theory of Wages. London: Macmillan, 1932.

141. Human Development Indices and Indicators 2018. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_summary_human_development_statistical_update_en.pdf.

142. International Migrant Stock 2019. Population Division 2019. United Nations Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates19.asp>.

143. Juran J. M., Gryna F. M. Quality Planning and Analysis. McGraw-Hill Companies, 1993.

144. Kulić R., Milačić R., Đurić S. Kvalitet ljudskog potencijala i ekonomski razvoj na nacionalnom nivou. *Andragoške studije*. 2015. broj 1. Pp. 65–86.

145. Lypchuk V., Stepura T. Qualimetric approaches to the quality of human potential in Ukraine. *Annals of Marketing Management and Economics*. 2017. Vol. 3. No. 2. Pp. 41–54.
146. Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. London : Clarendon Press, 1998.
147. Massey D. Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index*. 1990. No 56(1). Pp. 3–26.
148. New Skills Agenda for Europe 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/313251567_A_New_Skills_Agenda_for_Europe.
149. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance, 1990. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/institutions-institutional-change-and-economic-performance/AAE1E27DF8996E24C5DD07EB79BBA7EE>
150. OECD Economic Outlook. 1993. 54 Dec. H. 44. URL: <https://stats.oecd.org/>.
151. Okolski M. Incomplete Migration: A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe. The Case of Polish and Ukrainian Migrants. In *Patterns of Migration in Central Europe* / ed. by C. Wallace, D. Stola. London : Palgrave Macmillan, 2001.
152. Pastuović N. Obrazovanje odraslih i nacionalni razvoj ljudskog kapitala. *Obrazovanje odraslih – ključ za XXI stoljeće*. Zagreb : Hrvatsko andragoško društvo. U A. Klapan, & M. Matijević (Ur.), 2004. Str. 135–141.
153. Piore M. J. *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
154. Portes A., Bach R. *Latin Journey. Cuban and Mexican Immigrants in the United States*. Berkeley : University of California Press, 1985.
155. Ravenstein E. G. The Laws of Migration. *The Journal of the Statistical Society of London*. 1885. No 48(2), Pp. 167–235.

156. Rostow W. Politics and the stage of growth. Cambridge University Press, 1971. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/politics-and-the-stages-of-growth/580A2BD960A10DD8562A2EB9C038195B>.
157. Sen A. K. Choice, Welfare and Measurement. Oxford : Basil Blackwell, 1982. 460 p.
158. Sen A., Nussbaum M. Capability and well-being. The Quality of Life. Oxford: Clarendon Press, 1993. Pp. 30–53.
159. Shaulska L., Yakymova N., Krymova M, Innovative employment in the structure of the modern labor market. *European Journal of Transformation Studies*. 2020. V. 8. No 1. P. 79–92.
160. Skeldon R. Migration and development: A global perspective. Essex : Longman, 1997.
161. Stark O., Bloom D. The New Economics of Labor Migration. *The American Economic Review*. 1985. No 75(2). Pp. 173–178.
162. Tainter J. A. The Collapse of Complex Societies. Cambridge University Press, 1988.
163. The Travel & Tourism Competitiveness (Human Resources Index). URL: <https://tcddata360.worldbank.org/indicators/tour.comp.comp>.
164. ul Haq M. Reflections on Human Development. New York: Oxford University Press, 1995.
165. van der Maesen L. J. G. Actual politics and the need of conceptual clarity. *The International Journal of Social Quality*. 2019. V. 9. Iss. 2. DOI: 10.3167/IJSQ.2019.090201.
166. Wachter L. M. Primary and Secondary Labor Markets: A Critique of the Dual Approach. University of Pennsylvania, 1974.
167. World Development Report 2016: Digital Dividends. Washington, DC : World Bank. DOI:10.1596/978-1-4648-0671-1.

168. World Development Report 2019. The changing nature of work. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/816281518818814423/pdf/2019-WDR-Report.pdf>.

169. World Development Report 2020. Trading for Development in the Age of Global Value Chains. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2020>.

170. Zapf W. Individuelle Wohlfahrt: Lebensbedingungen und wahrgenommene Lebensqualität. In: Lebensqualität in der Bundesrepublik / ed. by W. Glatzer; W. Zapf. Frankfurt a.M./ New York : Campus, 1984, Pp. 13–26.

171. Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review*. 1971. No 61(2). Pp. 219–249.

Використані джерела до розділу 2

172. Ажажа М. А. Інтелектуалізація економіки: інноваційний і людський потенціал в умовах глобалізації. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Проблеми економіки та управління. 2008. № 628. С. 11–17.

173. Азгальдов Г. Г., Костин А. В., Садовов В. В. Квалиметрия для всех : учеб. пособие. М. : ИД ИнформЗнание, 2012. 165 с.

174. Айвазян С. А. Анализ качества и образа жизни населения : эконометрический подход. Центральный экономико-математический институт РАН. М. : Наука, 2012. 432 с.

175. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти. У 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.] ; наук. кер. М. З. Згуровський. К. : НТУУ «КПІ», 2010. Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 216 с.

176. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України : статистичний збірник. К. : Державна служба статистики України, 2016. 55 с.

177. Балацкий Е. О. Использование показателей экономических оценок трудового потенциала в конфликтных ситуациях. *Проблеми и перспективы розвитку банківської системи України* : зб. наук. пр. 2006. Т. 17. С. 82–89. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/57283>.

178. Беленький П. Ю. Формування систем управління якістю : монографія. Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. 310 с.
179. Буданов В. Г. Методология и принципы синергетики. *Філософія освіти*. 2006. № 1. С. 146.
180. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2018 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : статистичний збірник. У 3 ч. Ч. II. Державна служба статистики України. К., 2019. URL: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm.
181. Гальків Л. І. Оцінка втрат людського капіталу: теорія, методологія, практика : монографія. Львів : ІРД НАН України, 2011. 444 с.
182. Гальків Л. І., Степура Т. М. Теоретико-методологічні основи дослідження місткості ринку туристичних послуг під впливом рівня життя населення і розвитку людського капіталу. Вплив рівня життя населення та людського капіталу на місткість ринку туристичних послуг. *Управління конкурентоспроможністю в туризмі: макро- і мікрорівень* : монографія. Львів : Львівський ін-т економіки та туризму, 2012. С. 23–48.
183. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики : учеб. для вузов. Гос. ун-т. Высшая школа экономики. 4-е изд. М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. 495с.
184. Гриньова В. М., Новікова М. М., Самойленко В. В., Смолюк В. Л., Бріль М. С. Управління розвитком трудового потенціалу підприємства : монографія. Харків : Вид-во ХНЕУ, 2009. 256 с.
185. Долишний М. И., Злупко С. Н. Проблемы рационального использования трудовых ресурсов в промышленных узлах : методология, методы, организация. (Препринт). К. : ИЭ АН УССР, 1988. 48 с.
186. Захожай В. Б., Салухіна Н. Г., Язвінська О. М., Чорний А. Ю. Управління якістю / За наук. ред. В. Б. Захожая. К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. 936 с.
187. Злупко С. Наука про органічний розвиток людини і довкілля (Передумови виникнення екогомології). *Вісник НАН України*. № 10. 2002. С. 15–20.

188. Иванов О. И. Человеческий потенциал (формирование, развитие, использование) : монография. ИПРЭ РАН. СПбГУ. СПб. : Скифия-принт, 2013. 336 с.
189. Інтегральний потенціал території – теоретичні та практичні аспекти дослідження : монографія / Підгрушний Г. П., Нагірна В. П., Фащевський М. І., Горленко І. О., Качаєв Ю. Д. та ін. Ін-т географії НАН України. К., 2012. 464 с.
190. Кічор, В. П., Фещур, Р. В., Якимів, А. І., Копитко, С. Б. Економіко-статистичне моделювання / за ред. В. П. Кічора. Львів : Растр-7, 2017. 350 с.
191. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. НАН України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2020. 456 с.
192. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект : кол. монографія / за ред. Е. М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2015. 356 с.
193. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : кол. монографія / за ред. Е. М. Лібанової. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 367 с.
194. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: монографія; О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. НАН України. Ін-т економіки промисловості. Донецьк, 2008. 468 с.
195. Масляк П. О., Ісько І. В., Остафійчук Т. О. Теоретичні аспекти територіальної організації соціального простору. *Географія та туризм*. 2014. Вип. 31. С. 118–127.
196. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. Введение. М. : Мир, 1990. 344 с.
197. Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Изд. 2-е. М. : Белые альвы, 2005. 160 с.
198. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках. М. : Наука, 1985. 327 с.

199. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса : Новый диалог человека с природой. / пер. с англ. Ю. А. Данилова ; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. М. : Прогресс, 1986. 432 с.

200. Пригожин И. Время – всего лишь иллюзия? *Философия, наука, цивилизация*. 1999. С. 214–222.

201. Про методологічні засади вимірювання людського розвитку для регіонів України : постанова колегії Державного комітету статистики України, президії НАН України від 14 березня 2001 р. № 76, від 5 квітня 2001 р. № 182 (поточна редакція від 14.03.2001 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_182202-01#Text.

202. Прохоровська С. А. Розвиток трудового потенціалу в умовах модернізації соціально-трудова відносин : автореф. дис. ... канд. екон. наук. : спец. 08.00.07 / Тернопільський нац. екон. ун-т., 2011 К., 2012. 20 с.

203. Рейтинг країн за видатками на їжу: українці витрачають на продукти харчування 42% своїх доходів. Інформаційне агентство УНІАН URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/10858439-reyting-krajn-za-vidatkami-na-jizhu-ukrajinci-vitrachayut-na-produkti-harchuvannya-42-svojih-dohodiv.html>.

204. Римашевская Н. М., Мигранова Л. А., Токсанбаева М. С. Человеческий и трудовой потенциал российских регионов. *Народонаселение*. 2014. Вып. 3. С. 106–119. URL: http://www.isesp-ras.ru/images/narodonaselenie/2014_3.pdf.

205. Садова У. Я., Степура Т. М. Фінансове забезпечення збереження якості людського потенціалу України. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2015. Вип. 11. Т. 2. С. 3–9.

206. Свідзинський А. Синергетична парадигма, антропний принцип та культура. *Універсум : журнал політології, футурології, економіки, науки та культури*. 2007. № 5–6. С. 4–12.

207. Степура Т. М. Кваліметричне оцінювання якості людського потенціалу. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф.

(м. Львів, 18–19 травня 2017 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 402–404.

208. Степура Т. М. Підходи до кваліметричного оцінювання якості людського потенціалу. *Конкурентоспроможність національної економіки* : матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5–6 жовтня 2017 р.). К. : Економічний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, С. 449–453.

209. Степура Т. М. Розбудова методології дослідження якості людського потенціалу задля забезпечення конкурентоспроможності економіки України. *Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 01 квітня 2019 р.). Львів: ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. С. 95–96.

210. Степура Т. М. Синергетика як методологія дослідження якості людського потенціалу: становлення та перспективи. *Економіка, наука, освіта : інтеграція та синергія* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Братислава, 18–21 січня 2016 р.). К. : Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. Т. 2. С. 58–59.

211. Степура Т. М. Синергетичний підхід до дослідження якості людського потенціалу. *Проблеми становлення інформаційної економіки в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-17 жовтня 2015 р.). Львів : Ліга-Прес, 2015. С. 178–181.

212. Степура Т. М. Синергія як універсальний принцип управління людськими ресурсами в умовах нестійкого середовища та інноваційного розвитку інформаційних суспільств. *Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та освіті* : матеріали IV-тої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20 березня 2014 р.). Львів : Вид-во Європейського ун-ту. 2014. С. 24–27.

213. Степура Т. М. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу: синергетичний підхід. *Вісник Львівського ун-ту. Серія економічна*. 2015. Вип. 52. С. 160–167.

214. Субетто А. И. Квалиметрия : малая энциклопедия. Вып. 1. СПб. : ИПЦ СЗИУ фил. РАНХиГС, 2015. 244 с.

215. Трудовий потенціал Кіровоградської області : стан та перспективи розвитку : кол. монографія / за ред. М. В. Семикіної. Кіровоград : ВАТ «Кіровоградське вид-во», 2008, 304 с.
216. Фильрозе Э. Очерк потенциальной демографии / под ред. В. С. Стешенко. М. : «Статистика», 2005. 215 с.
217. Хайек Ф. А. Познание, коммуникация и свобода : Антология сочинений / пер. С. Мальцева, К. Большаков ; под ред. Д. Антисери, Л. Инфантино. СПб. : Пневма, 2003. 288 с.
218. Хакен Г. Синергетика : Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / пер. с англ. М. : Мир, 1985. 423 с.
219. Хакен Г. Синергетика. М. : Мир, 1980. 405 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/sinergetika/german_khaken_sinergetika_izdanie_1980_goda/55-1-0-233.
220. Человеческий потенциал : опыт комплексного подхода / Авдеева Н. Н., Ашмарин И. И., Генисаретский О. И. и др. ; под ред. И. Т. Фролова ; Рос. акад. наук. Ин-т человека. М. : Эдиториал УРСС, 1999. 173 с.
221. Чорний Р. С. Розвиток трудового потенціалу просторових форм організації українського суспільства. Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013. 384 с.
222. Шевчук Л. Т. Соціальна географія : навч. посібн. К. : Знання, 2007. 350 с.
223. Шкода Т. Н. Взаємозв'язок людського та інтелектуального потенціалів. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/291>.
224. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М. : Прогресс, 1982. 404 с.
225. Щеглюк С. Д. Трансформація екістичного простору регіону в умовах формування регіональної політики. *Регіональна економіка*. 2011. № 3. С. 35–43.
226. Юрченко И. В., Донцова М. В., Юрченко Н. Н. Факторы интеграции и конфликта в развитии человеческого потенциала юга России: методология

исследования. Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. Т. 9. № 5 /2. URL: <http://www.hist-edu.ru/hist/article/view/2874/2747>.

227. Янковська Л. А. Розвиток освітньо-фахового потенціалу регіону : теорія, методологія, практика : монографія. Львів : Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2007. 206 с.

228. Abdel-Khalik R. Incentive Compensation and Human Capital Assets R. : Champaign, 2002.

229. Azgaldov G. G., Kostin A. V. Applied qualimetry: Its origins, errors and misconceptions. *Benchmarking : An International Journal*. 2011. Vol. 18. No 3. Pp. 428–444.

230. Balcerzak A., Pietrzak M. Quality of Human Capital in the European Union in the Years 2004-2013. *Application of Structural Equation Modelling*. 2016. Vol. 3. URL: https://econpapers.repec.org/paper/peswpaper/2016_3ano3.htm.

231. Bourdieu P. The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* / ed. by J. G. Richardson. New York : Greenwood Press, 1986. Pp. 241–258.

232. Bukowitz W. R., Willimas R. L. The Knowledge Management Fieldbook. Financial Time, Prentice Hall. London, 2000.

233. Cattell R. B. The Scree Plot Test for the Number of Factors. *Multivariate Behavioral Research*. 1966. No 1. Pp. 140–161. DOI: 10.1207/s15327906mbr0102_10.

234. Cichy K., Malaga K. The quantity and quality of human capital in Poland and USA analyzed in the framework of the Manuelli-Seshadri model, *Economics and Business Review*. 2006. No 6 (1). Pp. 5–24.

235. Constitution of the world health organization : Basic Documents. 45-th. ed. Supplement, October 2006. URL: http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf.

236. Czajkowski Z. Kapitał ludzki – pojęcie i miary. Nr 312. Warszawa 2012. 39 s.

237. Dobija M. How to Place Human Resources into the Balance Sheet? *Journal of Human Resource Costing and Accounting*. 1998. Vol. 3(1).
238. Fisher R. A. The actuarial treatment of official birth records. *The Eugenics Review*. 1927. No 19. Pp. 103–108.
239. Fitzenz J. Rentownosc inwestycji w capital ludzki. Oficyna Ekonomiczna. Krakow : Dom Wydawniczy ABC, 2001.
240. Hanushek E. A., Kimko D. D. Schooling, Labor-Force Quality and the Growth of Nations. *American Economic Review*. 2000. Vol. 90(5). Pp. 1184–1208.
241. Hanushek E. A., Woessmann L. Schooling, Cognitive Skills and the Latin American Growth Puzzle. NBER. Cambridge MA, 2009. WP 15066.
242. Haq M. Reflections on Human Development. New York : Oxford University Press, 1995.
243. Harman H. H. Modern Factor Analysis. Chicago : University Press of Chicago, 1967.
244. India 2001. National Human Development Report 2002. Planning Commission Government of India. URL: <http://planningcommission.nic.in/reports/genrep/nhdrep/nhdch2.pdf>.
245. Kaiser H. F. The verimax criterion for analytic rotation in factor analysis. *Psychometrika*. 1958. No 23. P. 187–200. DOI: 10.1007/BF02289233.
246. Kaiser H. F. The application of electronic computers to factor analysis. *Educational and Psychological Measurement*. 1960. No 20. P. 141–151. DOI: 10.1177/001316446002000116.
247. Laabas B., Razzak W. A. Economic Growth and The Quality of Human Capital. *Arab Planning Institute Kuwait*. 2011. No 2. URL: <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/28727/>.
248. Miciuła I., Miciuła K. Metody pomiaru wartości kapitału ludzkiego. *Współczesne Problemy Ekonomiczne*. 2015. Nr. 11. S. 269–280.
249. Sen A. The Idea of Justice. Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 2009.

250. Stepura T. Differentiation of human potential quality in regions of Ukraine: demographic and health aspects. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*. 2020. Nr. 19 (1). P. 49–59. DOI: 10.22630/ASPE.2020.19.1.6.
251. Turner G. Human Resource Accounting Whim or Wisdom? *Journal of Human Resources Costing and Accounting*. 1996. Vol. 1(1).
252. United Nations Development Programme 1990. URL: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1990>.
253. Van den Berg H. Models of Intellectual Capital Valuation : A Comparative Evaluation. Working papers Queen's University Kingston, 2003. URL: <http://ideas.repec.org/e/pfe7.html>.
254. Vincent P. Potentiel d'accroissement d'une population stable. *Journal de la Societe de Statistique de Paris*. 1945. No 86. Pp. 16–29.

Використані джерела до розділу 3

255. Бараняк І. Є. Українсько-німецька територіальна міграційна система: сучасний стан і тенденції розвитку. *Регіональна економіка*. 2016. № 4(82). С. 66–74.
256. Гальків Л. І., Крамченко Р. А., Степура Т. М. Фінансово-економічні та соціально-демографічні детермінанти втрат людського капіталу : регіональний вимір. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія «Економіка»*. 2012. № 4 (60). С. 44–51.
257. Де в Україні айтишнику жити добре. Рейтинг міст DOU. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/ratings-best-cities-2020/>.
258. Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Razumkov centre. К., 2019. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf.
259. Державна служба статистики України. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
260. Державна служби зайнятості України. Статистична інформація. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/view>.

261. Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи. Міжнародна організація праці. 2018. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_protect/protrav/travail/documents/publication/wcms_635371.pdf.

262. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт : МОП, 2013. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244746.pdf.

263. Зовнішня трудова міграція населення України. Український центр соціальних реформ. Державний комітет статистики України. К., 2009. 109 с.

264. Зовнішня трудова міграція України (за результатами модульного вибіркового обстеження) / стат. бюл. К. : Державна служба статистики України, 2017. 36 с.

265. Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С.11–26.

266. Мельник Л. Г., Дегтярьова І. Б., Дериколенко О. М., Маценко О. М. Становлення інформаційного суспільства: соціальні та гуманітарні аспекти. *Digital economy and digital society edited by Tetyana Nestorenko and Magdalena Wiezbik-Stronska*. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts. Katowice School of Technology. Monograph 22. Wyd-wo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach. 2019. P. 71–77.

267. Міграція в Україні: цифри і факти. К., Міжнародна організація з міграцій. Місія в Україні. URL: <https://iom.org.ua/ua/migraciya-v-ukrayini-fakty-i-cyfy>.

268. Міністерство цифрової трансформації. Цифрова грамотність населення України. 2019. URL: https://osvita.diia.gov.ua/uploads/0/585-cifrova_gramotnist_naselenna_ukraini_2019_compressed.pdf.

269. Орехова Т. В., Дубель М. В. Вплив процесу діджиталізації на розвиток електронної комерції в Україні. *Економіка і організація управління*. 2018. № 4 (32). С. 17–25.
270. Пирожков С., Хамітов С. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. К. :НВП «Вид-во «Наукова думка», 2020. 256 с.
271. Природний рух населення України у 2019 році : статистичний збірник. К. : Державна служба статистики України, 2020. 48 с.
272. Садова У. Я., Степура Т. М. Методичні аспекти оцінки напруженості у регіоні для відтворення якості людського потенціалу. *Конкурентоспроможність національної економіки* : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–5 жовтня 2018 р.). К. : Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2018. С. 87–90.
273. Садова У. Я., Степура Т. М. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу у фокусі викликів політики зайнятості населення України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія. Серія «Економіка»*. 2016. № 1(29). С. 76–80.
274. Садова У. Я., Степура Т. М., Гринькевич О. С. Концепція регіональної політики створення нових робочих місць як інструмент регулювання міграційної активності населення. *Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання* : кол. монографія ; ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України» / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. С. 142–152.
275. Садова У. Я., Степура Т. М. Робочі місця як основа нової політики зайнятості й відтворення якості людського потенціалу в Україні. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2018. – № 2. С. 15–22.
276. Саріогло В. Г., Лешенок У. С. Оцінка наявного доходу домогосподарств на місцевому рівні. *Статистика України*. 2020. № 2–3. С. 32–39. DOI: 10.31767/su.2-3(89-90)2020.02-03.04.

277. Степура А. Л. Економетричне моделювання кваліологічних характеристик економічної активності населення України. *Теоретичні та практичні аспекти стійкого розвитку економіки України* : Зб. наук. праць за матер. Всеукр. студ. наук.-практ. конф. (м. Чортків, 14–15 листопада 2019 р.). Чортків, ТНЕУ, 2019. С. 193–195.

278. Степура Т. М. Демографічна основа формування людського потенціалу України як фактор росту національної економіки. *Фінансово-податкові механізми активізації підприємництва* : зб. тез наук. доп. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10–11 листопада 2011 р.). Львів : ЛДФА, 2011. Т. 1. С.185–188.

279. Степура Т. М. Історичні та сучасні дискурси культурологічного аспекту української міграції у фокусі збереження якості людського потенціалу. *Громадський активізм українських мігрантів Європи : згуртовані новими викликами* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 жовтня 2019 р.). Львів : Вид-во «Апріорі», 2019. С. 115–124.

280. Степура Т. М. Проблеми збереження якості людського потенціалу сільських територій. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій* : матеріали XVI Міжнар. наук.-пр. форуму (м. Дубляни, 23–25 вересня 2015 р.). м. Дубляни: Львівський нац. аграрний ун-т, 2015. С. 274–278.

281. Степура Т. М. Соціальний захист і соціальне страхування населення України та проблеми їх фінансового забезпечення. *Вісник Львівської державної фінансової академії*. 2010. № 19. С. 171–179.

282. Степура Т. М., Дідович І. І. Демографічна основа формування людського потенціалу України. *Науковий вісник НЛТУУ*. 2011. Вип. 21.17. С. 383–390.

283. Сьогодні увесь світ відзначає День боротьби з туберкульозом. URL: <http://kryzh.gov.ua/ru/novosti-i-ob-yavleniya/novosti/10201-sohodni-uves-svit-vidznachaie-den-borotby-z-tuberkulozom>.

284. Тенденції тіньової економіки. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, 2020. URL: <https://cutt.ly/SgUUbHS>.

285. Українська трудова міграція й майбутнє сфери праці: соціально-економічний, геопросторовий, інституційний вимір : наук. вид. / У. Я. Садова, Т. М. Степура, кол. авторів ; ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2020. С. 12–23, 46–59, 74–81.
286. Український центр оцінювання якості освіти. Результати складання ЗНО. URL: <https://testportal.gov.ua/zvity-dani/>.
287. Файли мікроданих щодо демографічної і соціальної статистики. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/micro_dani/micro_data.htm.
288. Центральна виборча комісія. Результати виборів Президента України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/index.html>.
289. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Razumkov Centre. Київ. 2020. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf.
290. Шаульська Л. В., Томчук О. В. Метрополізація та глобальні міста як передумова розвитку людського потенціалу нової якості. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/31236/Sz_19-46.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
291. Asyl, Migration und Integration. Das Bundesamt in Zahlen. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. 2019. URL: https://www.bamf.de/DE/Startseite/startseite_node.html.
292. Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung. Ergebnisse des Ausländerzentralregisters. Statistisches Bundesamt, 2020. URL: https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/_inhalt.html.
293. Cieślińska B. Emigracje bliskie i dalekie. Studium współczesnych emigracji zarobkowych na przykładzie województwa podlaskiego. Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2012.

294. Digital Transformation of Ukraine 2020: інфографічний довідник. Міністерство цифрової трансформації України. Business Views. Top Lead. URL: <https://businessviews.com.ua/digital-transformation-2020>.
295. Eurostat. An official website of the European Union. URL: <https://ec.europa.eu/>.
296. Global Health Observatory data repository. URL: <https://apps.who.int/gho/data/view.main.22500WHOREG?lang=en>.
297. Główne kierunki emigracji i imigracji na pobyt stały w latach 1966–2018. Warszawa. Główny Urząd Statystyczny, 2019. URL: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/glowne-kierunki-emigracji-i-imigracji-na-pobyt-staly-w-latach-1966-2018,4,2.html>.
298. Graf J. Wanderungsmonitoring: Bildungs- und Erwerbsmigration nach Deutschland. Jahresbericht 2018. Berichtsreihen zu Migration und Integration, Reihe 1. Nürnberg : Forschungszentrum Migration, Integration und Asyl des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge, 2019.
299. International migrant stock 2019: Country Profiles: Germany. United Nations Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates19.asp>.
300. Jaroszewicz M. Migration from Ukraine to Poland the trend stabilizes. Warsaw : Centre for Eastern Studies, 2018.
301. Lypchuk V. Wpływ Procesów Migracyjnych na Ukrainie na Kształtowanie Rynku Pracy Polski Wschodniej. *Studia i Materiały «Miscellanea Oeconomicae»*. 2017. No 2. Pp. 347–358.
302. Migration Data Portal. The bigger picture. URL: <https://migrationdataportal.org/>.
303. Monobank. Підсумки 2019. URL: <https://www.monobank.ua/2019?lang=uk>.

304. Moving for Prosperity Global Migration and Labor Markets. Policy Research Report. Washington, DC: World Bank, 2018. DOI:10.1596/978-1-4648-1281-1.
305. Population Division 2019. International Migrant Stock 2019. United Nations Database. United Nations. Department of Economic and Social Affairs URL: https://www.un.org_data_UN_MigrantStockTotal_2019XLS.
306. Sadova U., Stepura T., Baranyak I. Ukraine in the Territorial Migration Systems: Current Structural-Qualimetric Aspects of the Formation and Development. *European Journal of Transformation Studies*. 2020. V. 8. No. 1. Pp. 60–78.
307. Sjaastad A. L. The Costs and Returns of Human Migration. *Journal of Political Economy*. 1962. No 70(5), P. 2 : Investment in Human Beings. Pp. 80–93.
308. Statistics on international labour migration. International Labour Organisation. URL: <https://ilostat.ilo.org/topics/labour-migration/>.
309. Statistics on the Working-age Population and Labour Force. URL: <https://ilostat.ilo.org/topics/population-and-labour-force/>.
310. Statystyka dotycząca zatrudniania cudzoziemców. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Warszawa, 2019. URL: <https://psz.praca.gov.pl/rynek-pracy/statystyki-i-analizy/zatrudnianie-cudzoziemcow-w-polsce>.
311. Stepura T. Rola polityki społecznej w rozwoju potencjału ludzkiego. *Ekonomichne wyzwania rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i regionów : monografie, studia, rozprawy*. Kielce : Politechnikę Świętokrzyską, 2016. S. 174–184.
312. Suicide rate estimates, age-standardized. Estimates by WHO region. URL: <https://apps.who.int/gho/data/view.main.MHSUICIDEASDRREGv?lang=en>.
313. Za lata 2010-2018 10-13 tys. Ukraińców rocznie otrzymywało “Kartę Polaka”. *Wschodnik.pl*. URL: <https://wschodnik.pl/>.

Використані джерела до розділу 4

314. 51 найперспективніша професія майбутнього. Освіта нова. URL: <https://osvitanova.com.ua/posts/3052-51-naiperspektyvnisha-profesiia-maibutnoho>.
315. Атлас професій. Освіторія. URL: <http://profatlas.com.ua/>.

316. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України : статистичний збірник. К. : Державна служба статистики України, 2019. 59 с.
317. Безробітне населення (за методологією МОП) за тривалістю пошуку роботи. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/rp/ean/ean_u/arh_brntp_rik_u.htm.
318. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. К. : Наш Формат, 2018.
319. Вернадский И. В. Проспект политической экономии. СПб., 1852. 64 с.
320. Витрати і ресурси домогосподарств у 2019 році : стат. збірник. К. : Державна служба статистики України, 2020. 450 с.
321. Геращенко О. Економіка XXI: країни, підприємства, людини. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2016. 303с.
322. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів : наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 17 червня 2002 року № 293. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0293203-02#Text>.
323. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2019 року № 829. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/829-2019-%D0%BF#Text>.
324. Джек Ма: «Розумними людьми керувати набагато складніше». Mind. URL: <https://mind.ua/publications/20204244-dzhek-ma-rozumnimi-lyudmi-keruvati-nabagato-skladnishe>.
325. ДіЯ. Цифрова освіта. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/>.
326. Дослідження цифрової грамотності українців. EGAP. URL: <https://egap.in.ua/projects/doslidzhennia-tsyfrovoi-hramotnosti-ukraintsiv/>.
327. Дочинець Н. М. Конс'юмеризм в Україні : соціально-економічні реалії та перспективи розвитку / наук. ред. У. Я. Садова. Львів : Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2009. 280 с.

328. Карпенко П. О., Пересічна С. М., Грищенко І. М., Мельничук Н. О. Основи раціонального і лікувального харчування : навч. посіб. / за заг. ред. П. О. Карпенка. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. 504 с.

329. Класифікатор професій ДК 003:2010 : (зі змінами і доповненнями) наказ Держспоживстандарту України від 28.07.2010 № 327. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text>.

330. Мандибура В. О. Відновлення довіри суб'єктів кінцевого споживання як складова соціальної відповідальності бізнесу. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2010. № 21. С. 55–68.

331. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки : (зі змінами) постанова Кабінету Міністрів України від 5.12.2007 р. №1379. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-п>.

332. Міністерство соціального розвитку. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/>.

333. Мінцифри: Україна піднялася на 29 позицій у рейтингу індексу електронної участі ООН. Міністерство цифрової трансформації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mincifri-ukrayina-pidnyalasya-na-29-pozicij-u-rejtingu-indeksu-elektronnoyi-uchasti-onn>.

334. Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення. IntellectLviv. URL: <https://intellectlviv.com/>.

335. Мороз О. Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців. К. : Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.

336. О обмене и торговле. Публичная лекция проф., д-ра И. Вернадского. СПб., 1865. С. 2.

337. Пищуліна О. Дві сторони цифрових технологій: «цифрова диктатура» або збереження стійкості. Razumkov centre. URL: <http://razumkov.org.ua/statti/dvi-storony-tsyfrovykh-tekhnologii-tsyfrova-dyktatura-abo-zberezhennia-stiikosti>.

338. План роботи Міністерства цифрової трансформації на 2020 рік : наказ Міністерства цифрової трансформації від 3 грудня 2019 року № 15. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/ministry/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%B8_%D0%BD%D0%B0_2020_%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf.

339. Про вищу освіту : (зі змінами і доповненнями) Закон України від 01.07.2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

340. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 року № 2017-III (зі змінами і доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*, 2000. № 48.

341. Про електронні довірчі послуги : (зі змінами) Закон України від 05.10.2017 року № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.

342. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення : постанова Кабінету Міністрів України № 780 від 11.10.2016 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF>.

343. Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.09.2017 року № 1073 URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1206-17>.

344. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2019–2020 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.01.2019 року № 37-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-2019-%D1%80#Text>.

345. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України : постанова Кабінету Міністрів України;

Положення від 01.10.2014 року № 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/492-2014-%D0%BF#Text>.

346. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних : постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 року № 835. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>.

347. Про повну загальну середню освіту : (зі змінами і доповненнями) Закон України від 16.01.2020 року № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.

348. Про прожитковий мінімум : (зі змінами і доповненнями) Закон України від 15.07.1999 року № 966-XIV. Редакція від 20.01.2018 р. № 2249-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>.

349. Проєкт реєстру кваліфікацій: сфера ІТ та цифрові професії. Міністерство та комітет цифрової трансформації України. URL: <https://thedigital.gov.ua/regulations/proyekt-reyestru-kvalifikacij-sfera-it-ta-cifrovi-profesiyi>.

350. Прокопович Ф. Етика. *Філософські твори*. У 3 т. К. : Наук. думка, 1979–1981. Т 2. Логіка. Натурфілософія або фізика. Етика, 1980. С. 503–514.

351. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. Європейський Союз. Рекомендації. Міжнародний документ від 18.12.2006 року № 2006/962/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.

352. Свідзинський А. В. Синергетична концепція культури. Луцьк : Вежа, 2008. 696 с.

353. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. World Values Survey. Український центр європейської політики. К., 2020. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf.

354. Сервіс без чиновників. Як буде виглядати і працювати «держава в смартфоні» Зеленського. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/09/30/652085/>.

355. Система електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів. Державне підприємство «Державний центр інформаційних ресурсів України». URL: <https://dir.gov.ua/projects/trembita>.

356. Степура Т. М. Енергетична збалансованість раціону харчування у системі формування якості людського потенціалу регіонів України. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 8 (194). С. 85–95.

357. Степура Т. М. Енергетичні аспекти зайнятості та їх роль у формуванні якості людського потенціалу регіонів України. *Проблеми формування та реалізації конкурентної політики* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 вересня 2019 р.). Львів : ТЗОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. С. 116–117.

358. Степура Т. М. Збереження якості людського потенціалу: освітній вимір в умовах інноваційного вектору розвитку економіки. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: європейський вектор – нові виклики та можливості* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–16 травня 2015 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. С. 346–347.

359. Степура Т. М. Регіональні особливості взаємодії соціальних стандартів та індикаторів зайнятості населення України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія економічна*. 2020. Вип. 58. С. 28–41.

360. Степура Т. М., Артерчук Б. О. Диджиталізація та ринок праці: розширення можливостей чи безробіття? *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум* : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 жовтня 2020 р.). Львів : Львівський ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП». 2020. С. 344–348.

361. Степура Т. М., Карасюкевич Ю. В. Майбутнє фахівців у сфері аналітики у контексті змін змісту праці. *Проблеми бізнес-економіки в сучасних умовах* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 02 березня 2020 р.). Львів : ТЗОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. С. 91–93.

362. Степура Т. М., Матійчук О. І. Соціально-економічна сутність та функції мінімальної заробітної плати в системі збереження якості людського потенціалу регіонів України. *Економічний простір*. 2019. № 142. С. 88–100.

363. Степура Т. М. Вплив культурних цінностей на розвиток компонентної будови соціально-економічної захищеності мігрантів: у вимірах якості людського потенціалу. *Соціально-економічна захищеність мігрантів: глобальні та регіональні аспекти* : монографія / наук. ред. У. Я. Садова. Львів : ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». 2016. С. 80–88.

364. Табачковський В. Антропологія. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К. : Ін-т філософії ім. Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.

365. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний. К. : Наукова думка, 1994. 262 с.

366. Украинская IT-отрасль в цифрах и фактах. URL: <https://itc.ua/news/ukrainskaya-it-otrasl-v-tsifrah-i-faktah/>.

367. Україна в міжнародних рейтингах. E-UKRAINE. Портал розвитку ІКТ та е-урядування. URL: <https://eukraine.org.ua/ua/news/ukrayina-v-mizhnarodnih-rejtingah>.

368. Український прорив: Інноваційні технології. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3081168-ukrainskij-proriv-innovacijni-tehnologii.html>.

369. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-тє вид., випр. і доп. К. : КНТ, 2019. 394 с.

370. Хамітов Н. Філософія цивілізаційного проекту України: людина та її гідна самореалізація як мета і умова поступу. *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. № 4 (90). С. 71–89.

371. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: нац. доп. / ред. кол. : С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та

ін.; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К. : НАН України, 2016. 284 с.

372. Цифрова держава. Дія. Держава, що допомагає, а не заважає. URL: <https://plan2.diia.gov.ua/>.

373. Юбилейный доклад Римского клуба: «Старый Мир обречён. Новый Мир неизбежен!». URL: <http://politcom.org.ua/?p=12722>.

374. Яцків М. І., Степура Т. М. Економічні важелі покращання стану споживання населення продуктів харчування. *Вісник ЛДАУ. Економіка АПК*. 2008. № 15. С. 513–519.

375. Яцків М. І., Степура Т. М. Соціально-економічний розвиток регіону та рівень життя населення. *Науковий вісник НЛТУУ*. 2009. Вип. 19.8. С. 139–145.

376. Aghion P., Cai J., Dewatripont M., Du L., Harrison A. and Legros P. Industrial Policy and Competition. *American Economic Journal: Macroeconomics*. 2015. № 7 (4): P.1–32. DOI: 10.1257/mac.20120103.

377. Climate Change and Land: Special Report. United Nations' Intergovernmental Panel on Climate Change. 2019. URL: <https://www.ipcc.ch/srccl/>.

378. Dauth Wolf, Sebastian Findeisen, Jens Südekum, Nicole Wößner. 2017. «German Robots: The Impact of Industrial Robots on Workers.» IAB Discussion Paper 30/2017. Institute for Employment Research, Nuremberg, Germany.

379. Digital Adoption Index. The World Bank. 2016. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2016/Digital-Adoption-Index>.

380. Digital Economy and Society Index 2019. European Commission. URL: <https://digital-agenda-data.eu/datasets/desi/visualizations>.

381. Digital in Ukraine. DataReportal. <https://datareportal.com/digital-in-ukraine>.

382. Doing Business. Economy Profile Ukraine. 2020. Comparing Business Regulation in 180 Economies. URL: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/ukraine/UKR.pdf>.

383. Emerging Jobs Report 2020. LinkedIn. URL: https://business.linkedin.com/content/dam/me/business/en-us/talent-solutions/emerging-jobs-report/Emerging_Jobs_Report_U.S._FINAL.pdf.
384. European Commission 2020. Eurostat. Experimental statistics. Skills. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/experimental-statistics/skills>.
385. Forman C., Goldfarb A., Greenstein S. The Internet and Local Wages: A Puzzle. *American Economic Review*. 2012. № 102(1). P. 556–75.
386. Gig economy. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/gig-economy?q=gig-economy>.
387. Global No.1 Business Data Platform. Statista. URL: <https://www.statista.com/>.
388. Human Development Report 2020. The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>.
389. IMD World Competitiveness Center. The IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019 results. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/>.
390. Industry 4.0: the fourth industrial revolution – guide to Industrie 4.0. I-Scoop. URL: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0/>.
391. Isaak R. International Political Economy: Managing World Economic Change. New Jersey, 1991.
392. Knoema. World Data Atlas. URL: <https://knoema.ru/atlas/>.
393. Legatum Prosperity Index 2019. Creating the Pathways from Poverty to Prosperity. URL: <https://li.com/reports/2019-legatum-prosperity-index/>.
394. Legatum Prosperity Index 2020. Creating the Pathways from Poverty to Prosperity. URL: <https://www.prosperity.com/rankings/>.
395. LinkedIn. URL: <https://www.linkedin.com/>.

396. Melnyk L., Matsenko O., Dehtyarova I., Derykolenko O. The formation of the digital society: social and humanitarian aspects. *Digital economy and digital society* : Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts. Monograf 22 / ed. by T. Nestorenko and M. Wierzbik-Stronska; Katowic. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach, 2019. S. 71–77.
397. The Future of Food and Agriculture: Alternative Pathways to 2050., Rome : Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2018. 228 p.
398. The Future of Jobs Report 2018. Insight Report. World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf.
399. The Global Risks Report 2020. World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf.
400. The ICT Development Index (IDI): conceptual framework and methodology. ITU. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/mis/methodology.aspx>.
401. The World's Most Used Social Platforms. DATAREPORTAL. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2021-ukraine>.
402. Think with Google. URL: <https://www.thinkwithgoogle.com/>.
403. Whitney Ch. Francis Bacon and modernity. New Haven: Yale University Press, 1986. 238 p.
404. World Development Report 2019. The Changing Nature Of Work. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2019/>.
405. World Technology Evaluation Center Inc. (WTEC). URL: <http://scienceus.org/wtec/>.

Використані джерела до розділу 5

406. Біль М. М. Політика людського розвитку та її реалізація в умовах високомобільного суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 14(1). С. 27–31.

407. Внутрішні стандарти забезпечення якості освітньої діяльності та вищої освіти Нац. ун-ту «Львівська політехніка». URL: <https://lpnu.ua/vnutrishni-standarty>.
408. Гринькевич О. С. Управління конкурентоспроможністю вищої освіти України (методологія аналізу і системи моніторингу) : дис... д-ра екон. наук : 08.00.03 / Нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2018. 408 с.
409. Індекс здоров'я. Україна. URL : <http://health-index.com.ua/>.
410. Липчук В. В., Липчук Н. В. Соціальна кооперація: суть, значення, досвід. *Економіка України*. 2013. № 6 (619). С. 89–96.
411. Лібанова Е., Цимбал О., Ярош О., Лісогор Л. Перехід на ринок праці молоді України. Результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках. Міжнародне бюро праці, 2016. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_536293.pdf.
412. Методика розробки та впровадження медичних стандартів (уніфікованих клінічних протоколів) медичної допомоги на засадах доказової медицини : наказ МОЗ України від 28.09.2012 р. № 751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2002-12#n4>.
413. Палагнюк О. Зміст та функції державної міграційної політики України. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_2_10.
414. Панич О. Про стандарти вищої освіти і перспективи її вдосконалення. *Вища освіта в Україні*. URL: <https://osvita.ua/vnz/63961/>.
415. Поступ команди МОН на зміцнення системи освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/postup-komandi-mon-na-zmicnennya-sistemi-osviti-i-nauki-ukrayini-lipengruden-2020-roku>.
416. Представлено Економічний аудит країни та вектори економічного розвитку до 2030 року. Урядовий портал. URL:

<https://www.kmu.gov.ua/news/predstavleno-ekonomichnij-audit-krayini-ta-vektori-ekonomichnogo-rozvitku-do-2030-roku>.

417. Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги : Закон України №3611-VI (редакція від 30.01.2018 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3611-17#Text>.

418. Про затвердження методики розроблення професійних стандартів : наказ Міністерства соціальної політики України від 22 січня 2018 р. № 74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18#Text>.

419. Про затвердження порядку проведення моніторингу якості освіти : наказ МОН України № 54 від 16.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0154-20#Text>.

420. Про моніторинг клінічних індикаторів якості медичної допомоги : наказ МОЗ України від 11.09.2013 р. № 795. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1669-13#Text>.

421. Про організацію клініко–експертної оцінки якості медичної допомоги : наказ МОЗ України від 06.08.2013 р. № 693. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-16#Text>.

422. Про порядок контролю якості медичної допомоги : наказ МОЗ України від 28.09.2012 р. №752. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1996-12#Text>.

423. Про створення та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги в системі Міністерства охорони здоров'я України : наказ МОЗ України від 28.09.2012 р. № 751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2001-12#Text>.

424. Проект. Цифрова аженда України – 2020 (цифровий порядок денний – 2020). Концептуальні засади (версія 1.0). Першочергові сфери, ініціативи, проекти «цифровізації» України до 2020 року. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>.

425. Риндзак О. Т. Міграційна політика в системі інтеграційних процесів України : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.07 / Донецький нац. ун-т ім. В. Стуса. Вінниця, 2020. 43 с.

426. Садова У. Я., Гринькевич О. С., Левицька О. О. Особливості застосування статистичних і соціологічних методів у моніторингу працевлаштування випускників: на прикладі Львівської області. Нові джерела та методи поширення даних у статистиці (6 грудня 2019 р.). Репозитарій НАСОНА. URL: <http://194.44.12.92:8080/xmlui/handle/123456789/5321>.

427. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 4.

428. Стандарт вищої освіти України. Ступінь вищої освіти бакалавра. Галузь знань «Управління та адміністрування». Спеціальність «Менеджмент». К. : МОН, 2018. 14 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/073-menedzhment-bakalavr.pdf>.

429. Статистичний контроль. Контрольні карти Шухарта. Національний стандарт України ДСТУ ISO 8258.2001 (ISO 8258:1991, IDT). Видання офіційне. К. : Держспоживстандарт України, 2003. 38 с.

430. Степура Т. М. Інформаційна асиметрія політики зайнятості у фокусі збереження якості людського потенціалу. *Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці та освіті* : матеріали XIV Міжнар. наук. семінару (м. Київ – оз. Світязь, 29 червня–3 липня 2015 р.). К. : СІК ГРУП Україна, 2015. С. 214–218.

431. Степура Т. М. та ін. Новітні фактори української трудової міграції. *Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття* : наук. вид. / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019.

432. Степура Т. М. Розвиток соціальної інфраструктури та соціальне забезпечення як складові соціальної політики держави. *Управління розвитком економічної та соціальної інфраструктури Західного регіону в контексті євроінтеграції* : монографія / за ред. Т. М. Степури. Львів : Вид-во Ліга-Прес, 2011. С. 52–59.

433. Степура Т. М. Якість людського потенціалу регіонів України: освітні виміри конкурентоспроможності на ринку праці. *Проблеми формування та реалізації конкурентної політики* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21–22 вересня 2017 р.). Львів : Ліга-Прес, 2017. С. 128–130.
434. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. Міністерство освіти і науки. URL: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf.
435. Сурмін Ю. Аналітика державного управління: сутність і тенденції розвитку. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej5/txts/06sypdsv.htm>.
436. Хайсал М. Л. Роль держави в управлінні міграційними процесами. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 12. С. 116–119.
437. Центр медичної статистики МОЗ України. Статистичні дані. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/statdan.html>.
438. Шуляр Р. В. Формування та розвиток економіко-управлінського інструментарію забезпечення бізнес-процесів : дис. ... д-ра. екон. наук : 08.00.04 / Національний ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2019. 495 с.
439. Якимова Н. С., Шаульська Л. В., Дороніна О. А. Забезпечення розвитку інноваційних видів зайнятості з урахуванням поведінкових моделей суб'єктів ринку праці. *Вісник КНУТД. Проблеми управління. Серія: економічні науки*. 2019. № 6 (141). С. 156–165.
440. A map of Social Enterprises and their ecosystems in Europe. Country Report for Germany. Brussels : European Commission, 2014. 136 p. URL: <http://ec.europa.eu/social/publications>.
441. Bil M., Stepura T. Human development in Ukraine: assessment and policy of provision in mobile society. *SCIREA. Journal of Economics*. 2018, January 27. Pp. 19–31.
442. Birkhölzer K. Social Enterprise in Germany: A Typology of Models. ICSEM Working Papers 15, Liege : The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project, 2015.

443. Dieter Janecek. How Germany's politicians can grow social enterprise. Bundestag. German government. 04.10.2018. URL: <https://news.trust.org/item/20181003103301-xvynh/>.
444. DigComp 2.1. The digital competence framework for citizens with eight proficiency levels and examples of use. European Commission. 2016. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/digcomp/digital-competence-framework>.
445. Global burden of 369 diseases and injuries in 204 countries and territories, 1990–2019 : a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2019. Global Health Metrics. 2020 October 17. Vol. 396. Is. 10258 . Pp.1204–1222 p. DOI: 10.1016/S0140-6736(20)30925-9.
446. Governance today. URL: <https://www.governancetoday.com/>.
447. Institute for Health Metrics and Evaluation. Global Health Data Exchange : Ukraine. URL: <http://www.healthdata.org/ukraine>.
448. Institute on Governance. URL: <https://iog.ca/what-is-governance/>.
449. Integration Action Plan of Third-Country Nationals. European Commission 2016. URL: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/europe-integration-action-plan-of-third-country-nationals-launched>.
450. International Migration Outlook 2019. Paris : OECD Publishing. DOI: 10.1787/c3e35eec-en.
451. Legatum Prosperity Index 2020. The Legatum Institute Foundation, 2020. URL : <https://www.prosperity.com>.
452. Nationwide exchange of experience to support migrant entrepreneurs. National Coalition Fair Munich. March 13th, 2018. Münchner Künstlerhaus.
453. NHS Digital : National information and technology partner to the health and social care system. Alcohol consumption. URL: <https://digital.nhs.uk/data-and-information/publications/statistical/compendium-public-health/current/alcohol-consumption>.

454. NHS Digital : National information and technology partner to the health and social care system. Annual report 2019-20. URL: <https://digital.nhs.uk/data-and-information/publications/statistical/mental-health-bulletin/2019-20-annual-report>.

455. Recommendation No. R (97) 17 on the Development and Implementation of Quality Improvement Systems in Health Care : Council of Europe. Committee of Ministers. 30.09.1997. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680506e0d>.

456. Roelants B. Rozszerzenie ekonomii społecznej. Dokument przygotowawczy na I Europ. Konf. Ekonomii Społecznej w Europie Środkowo-Wschodniej. CECOP. Praga, 2002 Oktober 24–25. URL: <https://docplayer.pl/57482869-Praga-ekonomia-spoleczna-2002-rozszerzenie-ekonomii-spolecznej-praga.html>.

457. Social economy enterprises as a driver for migrant integration (own-initiative opinion). European Economic and Social Committee 2018. URL: <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/social-economy-enterprises-driver-migrant-integration-own-initiative-opinion>.

458. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). K. : CS Ltd., 2015. 32 p.

459. Supporting Entrepreneurial Diversity in Europe – Ethnic Minority Entrepreneurship. Migrant Entrepreneurship. Conclusions and Recommendations of the European Commission's Network «Ethnic Minority Businesses». Brussels, 2008. 18 p. URL: <http://ec.europa.eu/social/publications>.

460. The Organisation for Economic Cooperation and Development. OECD. Stat. Health Care Quality Indicators. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Акти впровадження результатів дослідження

Міністерство соціальної політики України

Державний центр зайнятості

Львівський обласний центр зайнятості

вул.Бортнянського 11а, м.Львів, 79039, тел/факс (032) 297-16-97,

E-mail: kanc@loez.lviv.ua Web: <http://www.dcz.gov.ua/lviv> Код ЄДРПОУ 03491180

07.11.2012

№ 08-3849/0-12

На № _____

Директору Інституту
регіональних досліджень
НАН України
д. е. н., проф. Кравціву В.С.

ДОВІДКА

про впровадження науково-прикладних розробок,
які здійснені в рамках дисертаційних робіт
Степури Тетяни Михайлівни та Гальків Любові Іванівни

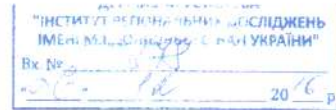
Повідомляємо, що методичні і практичні положення і результати дисертаційних досліджень Степури Тетяни Михайлівни та Гальків Любові Іванівни використовувалися при підготовці програм зайнятості на 2012-2014 роки у частині обґрунтування чисельності незайнятого населення на перспективу, а також дозволили виявити та уточнити регіональні особливості формування трудового потенціалу і динаміки економічної активності населення з метою прогнозування обсягів і структури попиту та пропозиції на ринку праці.

Заступник директора

О.Іванчук

Продовження додатка А

Міністерство соціальної політики України
Державна служба зайнятості
(Центральний апарат)

Львівський обласний центр зайнятості

вул.Бортнянського 11а, м.Львів, 79039, тел/факс (032) 297-16-97,
E-mail: kanc@locz.gov.ua Web: <http://www.dcz.gov.ua/lviv> Код ЄДРПОУ 03491180

№ 31286 № 02-4876/0-16 На № _____ Від _____

ДУ «Інститут регіональних досліджень
НАН України імені М.І. Долішнього»

ДОВІДКА

про впровадження матеріалів науково-аналітичної доповіді
«Структурні зміни прикордонного ринку праці як індикатор
ефективності соціальної політики держави»

Львівський обласний центр зайнятості висловлює вдячність авторському колективу під керівництвом д.е.н., проф. Садової У. Я. у складі Ковальчук Л.В., Бараняк І.Є., Теслюк Р.Т., Левицька О.О., Махонюк О.В., Селешук Г.П., Степура Т.М., Гринькевич О.С., Данилюк Л.Г., Рісна Р.Р., Семів Л.К., Бідак В.Я., Біль М.М., Бачинська М.В., Князев С.І., Риндзак О.Т., Зайшла Н.О. за надіслані матеріали науково-аналітичної доповіді «Структурні зміни прикордонного ринку праці як індикатор ефективності соціальної політики держави», які містять організаційно-методологічні та методичні засади оцінки економічної та соціальної ефективності структурних змін прикордонних ринків праці, а також розрахунок ефективності структурних зрушень на ринку праці.

Основні положення та пропозиції наукової доповіді використані в процесі оперативної роботи Служби, а також в оцінюванні процесів, що відбуваються у сфері зайнятості населення Львівської області. В подальшому ці матеріали можуть бути використані під час розробки Програми зайнятості населення Львівської області на наступні роки.

Сподіваємося на подальшу співпрацю.

Директор

В.Бариліук

Продовження додатка А

Від 12.07.2014 р. № 05-10/2542
 На № _____ від _____

Державна установа
 «Інститут регіональних досліджень
 ім.М.І.Долішнього НАН України»
 79026, м. Львів, вул.Козельницька, 4

ДОВІДКА

про результати впровадження
 доповідної записки на тему "Оцінка та прогноз потреби в кадрах для підприємств
 Львівської області"

Науковим колективом співробітників ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього Національної академії наук України" представлено результати прогнозу оцінки потреби економіки області у кваліфікованих кадрах з урахуванням міграційного чинника. Склад робочої групи - д.е.н., проф. Садова У. Я. (відповідальний виконавець), к.е.н. Гринькевич О. С., Махонюк О. В., к.е.н. Левицька О.О., к.т.н. Сорочак О.З., к.е.н. Вільчинська О. М., к.е.н. Теслюк Р. Т., к.е.н. Бачинська М. В., Бараняк І. Є., к. держ.упр. Біль М.М., к.е.н. Риндзак О.Т., к.е.н. Степура Т.М., к.е.н. Бідак В.Я., Ковальчук Л.В.

Прогнозна оцінка здійснена на основі авторської методики обстеження підприємств різних видів діяльності і розмірів, розробленої для реалізації методики спеціального інструментарію, а також регресійної моделі, що забезпечує врахування демографічних чинників попиту на професійну і вищу освіту в регіоні.

Запропонована методика та результати її апробації використані Департаментом економічної політики і Департаментом освіти і науки Львівської облдержадміністрації для формування регіонального замовлення на підготовку кваліфікованих кадрів у Львівській області на період 2017-2020 років, а також у реалізації обласних програм "Програма підвищення конкурентоспроможності Львівської області" та "Програма розвитку освіти Львівщини на 2017-2020 роки".

Директор департаменту

Л. С. Мандзій

Міністерство соціальної політики України
Державна служба зайнятості
(Центральний апарат)

Львівський обласний центр зайнятості

вул. Бортнянського 11а, м. Львів, 79039, тел/факс (032) 297-16-97,
E-mail: kanc@locz.gov.ua Web: <http://www.dcz.gov.ua/lviv> Код ЄДРПОУ 03491180

06.12.2018 № 10-4344/0-18 На № _____ від _____

Теслюк Р.Т.
До Віраха і матеріалів
теми.
Здій.
18.12.2018

ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені Мар'яна Долишнього НАН
України», м. Львів, вул. Козельницька, 4
(директор - д.е.н., проф. Кравців В.С.)

ДОВІДКА

про впровадження матеріалів науково-аналітичної записки
**«РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СТВОРЕННЯ РОБОЧИХ МІСЦЬ В УМОВАХ
МІГРАЦІЙНИХ АСПІРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ»**

Львівський обласний центр зайнятості відзначає продуктивну співпрацю з ДУ «Інститут регіональних досліджень імені Мар'яна Долишнього НАН України», висловлює вдячність авторському колективу у складі: д.е.н., проф. Садова У.Я. (наук. керівник), д.е.н., проф. Семів Л.К., к.е.н. Бідак В.Я., к.держ.упр. Біль М.М., к.е.н. Риндзак О.Т., к.геогр.н. Теслюк Р.Т., д.е.н. Гринькевич О.С., к.е.н. Степура Т.М., к.е.н. Левицька О.О., к.е.н. Мульська О.П., к.е.н. Бачинська М.В., Бараняк І.Є., Махонюк О.В., Ковальчук Л.В. за надіслані матеріали науково-аналітичної записки «Регіональна політика створення робочих місць в умовах міграційних аспірацій населення». Наукова записка пропонує методичні підходи до розробки Генеральної Схеми збереження та створення нових робочих місць в Україні на основі аналізу стану поляризації регіонів України за показником соціальної напруги у сфері зайнятості та доходів населення, а також аналізу міграційних аспірацій населення як чинника територіальної організації регіональних ринків праці.

Основні положення науково-аналітичної записки використані в процесі оперативної роботи служби зайнятості, в оцінюванні процесів, що відбуваються на локальних ринках праці, будуть корисними при розробці Програм зайнятості.

Додаток: на 16 арк.

Директор

В. Барилук

В. Барилук

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-40-35, факс: (044) 255-41-70

№ 04-34/15 - 101530

" 28 " 05 2019 р.

Васильців Т.Г.
До Віце і канцелярії
м.м.
10.06.2019

Директору ДУ «Інститут
 регіональних досліджень імені
 М.І.Долішнього Національної
 академії наук України»,
 д.е.н., проф.

Кравціву В.С.

Шановний Василю Степановичу!

До Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення надійшла наукова-аналітична записка на тему: «Щодо методики оцінювання якості людського потенціалу в регіонах України», підготовлена відділом проблем соціально-гуманітарного розвитку регіонів, для ознайомлення та практичного використання.

Висловлюємо Вам, шановний Василю Степановичу, та фахівцям Інституту д.е.н., проф. Васильців Т.Г., д.е.н., проф. Садовій У.Я., к.е.н. доц. Степурі Т.М. вдячність за підготовлені матеріали, які суттєво допомагають народним депутатам України – членам Комітету в законотворчій діяльності.

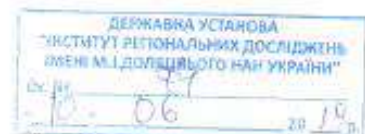
Разом з тим, покладаємо надії на подальшу конструктивну співпрацю з питань соціального захисту громадян країни.

З повагою

Перший заступник
 голови Комітету

С.М.Каплін

Вик. Удод Т.І., 255-41-29

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань науки і освіти

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-31-55, факс: 255-33-04, e-mail: kno@rada.gov.ua

№ 04-23/05-790

"10" квітня 2019 р.

Ректору Національного університету
"Львівська політехніка"
професору Бобалу Ю.Я.

Шановний Юрію Ярославовичу!

Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти опрацьовано матеріали до парламентських слухань на тему «Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки», надіслані представниками вітчизняної вузівської та академічної науки.

Особливу подяку висловлюємо доценту Національного університету "Львівська політехніка" к.е.н. Степурі Тетяні Михайлівні за надіслані матеріали щодо аналітичного забезпечення формування регіонального і державного замовлення на підготовку фахівців і робітничих кадрів в Україні (з урахуванням індикаторів відтворення якості людського потенціалу як складової формування бази даних про професійний розвиток ЗВО і ЗПТО України).

Основні положення та пропозиції вказаних матеріалів використано у законотворчій діяльності Комітету, зокрема під час підготовки матеріалів парламентських слухань на тему "Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки", які відбулися 10 квітня 2019 року, а також проєкту Постанови Верховної Ради України про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки" реєстраційний номер 10326 від 24.05.2019.

Щиро дякуємо за надіслані матеріали і сподіваємось на майбутню плідну співпрацю.

З повагою,
Перший заступник
Голови Комітету

О.В. Співаковський

Міжнародний благодійний фонд Міжнародний фонд досліджень освітньої політики

Україна, м. Київ, вул. Кирилівська, 24,б, оф.1
Тел/факс 483-29-62

Код ЄДРПОУ 26079832
п/р №UA493808050000000026003157572
в ВАТ "Райффайзен Банк Аваль"

Вих. №38, 6 лютого 2021р.

Ректору Національного університету
«Львівська політехніка»
професору Бобалу Ю.Я.

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
доцента кафедри теоретичної і прикладної економіки
Інституту адміністрування та післядипломної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
к.е.н. Степури Тетяни Михайлівни

Міжнародний благодійний Фонд «Міжнародний фонд досліджень освітньої політики» як науково-експертна структура, яка здійснює освітню, дослідницьку, консультативну, перекладацьку та видавничу діяльність в сфері вищої освіти і науки в східноєвропейському регіоні, засвідчує, що основні положення дисертаційного дослідження Степури Тетяни Михайлівни «Розвиток людського потенціалу в умовах кваліфікації економіки України» були використані при розробці концепції та програми проведення нової шостої фази міжнародного польсько-українського освітнього проекту «Інноваційний університет і лідерство». Особливо цінною, практично корисною і вже апробованою в рамках проекту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення» є запропонована автором, як членом Робочої групи з підготовки та виконання проекту, методика діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці. Запропонований підхід та технології його реалізації були використані у 2020р. при розробці програм та планів стратегічного розвитку групи українських університетів, переміщених із тимчасово окупованої території, в рамках проекту «Зміцнення українських переміщених університетів задля сталого розвитку» (2019 – 2021 рр.).

Довідка видана Степури Т.М. для представлення у спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації на ступінь доктора економічних наук.

Президент
Професор Варшавського університету,
кандидат історичних наук

Т.Фініков

Додаток Б

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ТА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Колективні монографії:***

1. Степура Т. М. Розвиток соціальної інфраструктури та соціальне забезпечення як складові соціальної політики держави (п. 2.2). *Управління розвитком економічної та соціальної інфраструктури Західного регіону в контексті євроінтеграції* : монографія / за ред. Т. М. Степури. Львів : Вид-во Ліга-Прес, 2011. С. 52–59 (5,5/0,31 д. а.). *Особистий внесок*: визначено основні завдання соціальної політики держави у напрямі розвитку соціальної інфраструктури та соціального забезпечення задля розвитку людського потенціалу.

2. Гальків Л. І., Степура Т. М. Теоретико-методологічні основи дослідження місткості ринку туристичних послуг під впливом рівня життя населення і розвитку людського капіталу (п. 1.2). Вплив рівня життя населення та людського капіталу на місткість ринку туристичних послуг (п. 1.3). *Управління конкурентоспроможністю в туризмі: макро- і мікрорівень* : монографія. Львів : Львівський ін-т економіки та туризму, 2012. С. 23–48 (12,54/0,78 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано та доведено вплив людського потенціалу на місткість ринку туристичних послуг в Україні та Львівській області .

3. Степура Т. М. Людський потенціал України : концептуальні засади, формування та розвиток (розділ І). *Людський потенціал України: чинники формування та розвиток* : монографія / Т. М. Степура, Б. М. Пісний, Л. І. Гальків, Л. Р. Кучер ; за наук. ред. Т. М. Степури. Львів : Вид-во ТзОВ «Ліга-Прес», 2012. С. 9–87 (10,4/2,94 д. а.). *Особистий внесок*: розроблено теоретико-прикладні основи дослідження формування та розвитку людського потенціалу.

4. Степура Т. М. Вплив культурних цінностей на розвиток компонентної будови соціально-економічної захищеності мігрантів: у вимірах якості людського потенціалу (п. 2.6). *Соціально-економічна захищеність мігрантів: глобальні та регіональні аспекти* : монографія / наук. ред. У. Я. Садова. Львів : ДУ «Інститут

регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2016. С. 80–88 (9,7/0,33 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль національної господарської культури у формуванні соціально-економічної захищеності мігрантів для запобігання якісних втрат людського потенціалу.

5. Stepura T. Rola polityki społecznej w rozwoju potencjału ludzkiego. *Ekonomiczne wyzwania rozwoju społeczno-gospodarczego kraju i regionów* : monografie, studia, rozprawy. Kielce : Politechnikę Świętokrzyską, 2016. S. 174–184 (20,6/0,46 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль соціальної політики у частині формування доходів населення та ціннісного поля розвитку людського потенціалу.

6. Степура Т. М. Якість людського потенціалу через призму традицій української філософсько-економічної думки. *Розвиток соціально-економічних систем в умовах глобальної нестабільності* : монографія / за наук. ред. Н. Є. Кульчицької. Чортків : ТНЕУ, 2017. С. 134–146 (15,8/0,81 д. а.). *Особистий внесок*: розкрито формування підходів до якості людського потенціалу в українській філософсько-економічній думці.

7. Садова У. Я., Степура Т. М., Гринькевич О. С. Концепція регіональної політики створення нових робочих місць як інструмент регулювання міграційної активності населення (п. 4.2). *Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання* : кол. монографія ; ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України» / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. С. 142–152 (15,78/0,18 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано результативність введення робочих місць для зниження соціальної напруги на регіональних ринках праці і регулювання міграційної активності людського потенціалу.

**Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до
Організації економічного співробітництва та розвитку та/або
Європейського Союзу**

8. Lypchuk V., Stepura T. Qualimetric approaches to the quality of human potential in Ukraine. *Annals of Marketing Management and Economics*. 2017. Vol. 3. No. 2. Pp. 41–54. DOI: 10.22630/AMME.2017.3.2.1 (*Index Copernicus та ін.*) (1,4 /0,98 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано та розраховано кваліметричні оцінки людського потенціалу.

9. Bil M., Stepura T. Human development in Ukraine: assessment and policy of provision in mobile society. *SCIREA. Journal of Economics*. 2018, January 27. Pp. 19–31 URL: <http://www.scirea.org/journal/PaperInformation?PaperID=520> (*Google Scholar та ін.*) (0,58/0,29 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано напрями формування і реалізації політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства.

10. Stepura T. Differentiation of human potential quality in regions of Ukraine: demographic and health aspects. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*. 2020. Nr. 19 (1). P. 49–59. DOI: 10.22630/ASPE.2020.19.1.6 (*Index Copernicus та ін.*) (1,21 д. а.).

11. Sadova U., Stepura T., Baranyak I. Ukraine in the Territorial Migration Systems: Current Structural-Qualimetric Aspects of the Formation and Development. *European Journal of Transformation Studies*. 2020. V. 8. No. 1. Pp. 60–78. URL: <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/4997> (*Web of Science та ін.*) (1,35/0,5 д. а.). *Особистий внесок*: розвинено методологію структурно-кваліметричного аналізу міграційних ефектів на територіальних міграційних ринках праці.

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

12. Яцків М. І., Степура Т. М. Економічні важелі покращання стану споживання населення продуктів харчування. *Вісник ЛДАУ. Економіка АПК*. 2008. № 15. С. 513–519 (0,43/0,22 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано показники споживання населенням України продуктів харчування.
13. Яцків М. І., Степура Т. М. Соціально-економічний розвиток регіону та рівень життя населення. *Науковий вісник НЛТУУ*. 2009. Вип. 19.8. С. 139–145 (0,41/0,20 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано купівельну спроможність населення України.
14. Степура Т. М. Теоретичні підходи до визначення категорій людських ресурсів. *Вчені записки ХІУ*. 2010. Вип. № 28. С. 74–78 (0,40 д. а.).
15. Степура Т. М. Соціальний захист і соціальне страхування населення України та проблеми їх фінансового забезпечення. *Вісник Львівської державної фінансової академії*. 2010. № 19. С. 171–179 (0,40 д. а.).
16. Степура Т. М. Рівень життя населення України та його вплив на туристичну галузь. *Вісник ЛІЕТ*. 2011. № 6. С. 55–62 (0,40 д. а.).
17. Гальків Л. І., Степура Т. М. Рівень життя населення та людський капітал як чинники розвитку ринку туристичних послуг. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: «Економічні науки»*. 2011. № 12. С. 29–34 (0,40/0,20 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано теоретичні підходи та основні показники рівня життя населення як основи розвитку людського потенціалу.
18. Степура Т. М., Дідович І. І. Демографічна основа формування людського потенціалу України. *Науковий вісник НЛТУУ*. 2011. Вип. 21.17. С. 383–390 (0,7/0,35 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано демографічні тенденції розвитку людського потенціалу в Україні.

19. Гальків Л. І., Крамченко Р. А., Степура Т. М. Фінансово-економічні та соціально-демографічні детермінанти втрат людського капіталу : регіональний вимір. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія «Економіка»*. 2012. № 4 (60). С. 44–51 (0,48/0,15 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано теоретичні основи соціально-демографічних детермінант втрат людського потенціалу.

20. Степура Т. М. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу: синергетичний підхід. *Вісник Львівського ун-ту. Серія економічна*. 2015. Вип. 52. С. 160–167 (0,81 д. а.).

21. Садова У. Я., Степура Т. М. Робочі місця як основа нової політики зайнятості й відтворення якості людського потенціалу в Україні. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2018. № 2 (55). С. 13–20 (0,89/0,44 д. а.). *Особистий внесок*: розраховано регіональні показники напруженості у сфері зайнятості та рівня життя населення територіальних суспільних систем.

22. Степура Т. М. Регіональні особливості взаємодії соціальних стандартів та індикаторів зайнятості населення України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія економічна*. 2020. Вип. 58. С. 28–41 (0,85 д. а.).

23. Садова У. Я., Степура Т. М. Фінансове забезпечення збереження якості людського потенціалу України. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2015. Вип. 11. Т. 2. С. 3–9 (*SSN International Centre, Париж та ін.*) (0,77/ 0,38 д. а.). *Особистий внесок*: розроблено фінансові механізми політики зайнятості населення у контексті цілей людського розвитку.

24. Садова У. Я., Степура Т. М. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу у фокусі викликів політики зайнятості населення України. *«Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2016. № 1(29). С. 76–80 (*EBSCO Publishihg та ін.*) (0,58/0,29 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано заходи політики зайнятості у фокусі концепції гідної праці для подолання структурних диспропорцій людського потенціалу.

25. Садова У. Я., Степура Т. М. Якість людського потенціалу в методологічних вимірах енергетичної парадигми. *Регіональна економіка*. 2017. № 1. С. 90–97 (*Index Copernicus та ін.*) (0,67/0,33 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано енергетичну концепцію людського потенціалу як методологічну платформу для його дослідження.

26. Степура Т. М. Енергетична збалансованість раціону харчування у системі формування якості людського потенціалу регіонів України. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 8 (194). С. 85–95 (*EBSCOhost та ін.*) (1,24 д. а.).

27. Степура Т. М., Матійчук О. І. Соціально-економічна сутність та функції мінімальної заробітної плати в системі збереження якості людського потенціалу регіонів України. *Економічний простір*. 2019. № 142. С. 88–100 DOI: 10.30838/ P.ES.2224.260219.88.381 (*Index Copernicus та ін.*) (0,79/0,4 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль заробітної плати та соціальних стандартів у збереженні якості людського потенціалу.

Публікації за матеріалами конференцій

28. Степура Т. М. Людський потенціал як ресурс та його роль в підприємстві. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 грудня 2009 р.). Харків : ФОП Павлов М. Ю., 2009. Т. 1. С. 81 (0,13 д. а.).

29. Степура Т. М. Категорії людського потенціалу та його роль в економіці. *Соціум. Наука. Культура* : матеріали шостої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26–28 січня 2010 р.). К. : ТОВ «ТК Меганом», 2010. Ч.2. С. 32–34 (0,15 д. а.).

30. Степура Т. М. Демографічна основа формування людського потенціалу України як фактор росту національної економіки. *Фінансово-податкові механізми активізації підприємництва* : зб. тез наук. доп. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10–11 листопада 2011 р.). Львів : ЛДФА, 2011. Т. 1. С. 185–188 (0,18 д. а.).

31. Степура Т. М. Синергія як універсальний принцип управління людськими ресурсами в умовах нестійкого середовища та інноваційного розвитку інформаційних суспільств. *Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та освіті* : матеріали IV-тої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20 березня 2014 р.). Львів : Вид-во Європ. ун-ту, 2014. С. 24–27. (0,13 д. а.).

32. Степура Т. М. Якість економічного зростання в умовах інформаційного суспільства. *Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та освіті* : матеріали V-тої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19 листопада 2014 р.). Львів : Вид-во Європ. ун-ту, 2014. С. 24–27 (0,23 д. а.).

33. Степура Т. М. Збереження якості людського потенціалу: освітній вимір в умовах інноваційного вектору розвитку економіки. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: європейський вектор – нові виклики та можливості* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–16 травня 2015 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. С. 346–347 (0,11 д. а.).

34. Степура Т. М. Якість людського потенціалу у філософсько-економічній думці: здобутки та перспективи. *Якість економічного розвитку: глобальні та локальні аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.). Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2015. С. 139–141 (0,17 д. а.).

35. Степура Т. М. Інформаційна асиметрія політики зайнятості у фокусі збереження якості людського потенціалу. *Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці та освіті* : матеріали XIV Міжнар. наук. семінару (м. Київ – оз. Світязь, 29 червня–3 липня 2015 р.). К. : СІК ГРУП Україна, 2015. С. 214–218 (0,3 д. а.).

36. Степура Т. М. Проблеми збереження якості людського потенціалу сільських територій. *Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій* : матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. форуму (м. Дубляни, 23–25 вересня 2015 р.). м. Дубляни: Львівський нац. аграрний ун-т, 2015. С. 274–278. (0,31 д. а.).

37. Степура Т. М. Синергетичний підхід до дослідження якості людського потенціалу. *Проблеми становлення інформаційної економіки в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-17 жовтня 2015 р.). Львів : Ліга-Прес, 2015. С. 178–181 (0,25 д. а.).

38. Степура Т. М. Синергетика як методологія дослідження якості людського потенціалу: становлення та перспективи. *Економіка, наука, освіта : інтеграція та синергія* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Братислава, 18–21 січня 2016 р.). К. : Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. Т. 2. С. 58–59 (0,16 д. а.).

39. Степура Т. М. Становлення концепту часу у філософсько-економічній думці у фокусі дослідження якості людського потенціалу. *Intern. Sc.–Pract. Conf. From Baltic to Black Sea : National Models of Economic Systems* : Conf. Proceedings. (Riga, March 25, 2016). Riga : Baltija Publishing, 2016. Pp. 220–223 (0,16 д. а.).

40. Степура Т. Особливості методології спостереження часу у дослідженні якості людського потенціалу. *Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18–19 квітня 2016 р.). Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. С. 81–84 (0,26 д. а.).

41. Степура Т. М. Категорія часу в дослідженні якості людського потенціалу: економічний та екологічний аспекти. *Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці, освіті та подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи* : матеріали XV Міжнар. наук. семінару (м. Київ – оз. Світязь, 4–8 липня 2016 р.) К. : Нац. акад. упр., 2016. С. 296–300 (0,25 д. а.).

42. Степура Т. М. Енергетична цінність раціону харчування у формуванні якості людського потенціалу України. *Стратегія інноваційно-інвестиційного розвитку економіки України в умовах глобалізації : стан та шляхи становлення* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 23 березня 2017 р.). Львів : ЛІЕТ, 2017. С. 287–293 (0,35 д. а.).

43. Степура Т. М. Кваліметричне оцінювання якості людського потенціалу. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18–19 травня 2017 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 402–404 (0,15 д. а.).

44. Степура Т. М. Якість людського потенціалу регіонів України: освітні виміри конкурентоспроможності на ринку праці. *Проблеми формування та реалізації конкурентної політики* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21–22 вересня 2017 р.). Львів : Ліга-Прес, 2017. С. 128–130 (0,11 д. а.).

45. Степура Т. М. Підходи до кваліметричного оцінювання якості людського потенціалу. *Конкурентоспроможність національної економіки* : матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5–6 жовтня 2017 р.). К. : Економічний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, С. 449–453 (0,2 д. а.).

46. Степура Т. М. Якість людського потенціалу в умовах формування економіки знань: аспекти конкурентоспроможності. *Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society* : Thesis of the 5-th International Scientific Seminar (Kyiv–Vienna, December 16–19, 2018). Kyiv–Vienna : International Academy of Information Science, 2018. Pp. 113–115 (0,15 д. а.).

47. Степура Т. М. Космогенно-енергетична концепція праці С. Подолинського як методологічний базис підвищення конкурентоспроможності економіки. *Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 30 березня 2018 р.). Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2018. С. 144–145 (0,11 д. а.).

48. Степура Т. М. Якість економічного зростання постіндустріальних економік. *Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми комерціалізації науково-технічних розробок* : тези доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–19 травня 2018 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. С. 122–124 (0,11 д. а.).

49. Садова У. Я., Степура Т. М. Методичні аспекти оцінки напруженості у регіоні для відтворення якості людського потенціалу. *Конкурентоспроможність національної економіки* : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–5 жовтня 2018 р.). К. : Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2018. С. 87–90 (0,16/0,08 д. а.). *Особистий внесок*: запропоновано модель обрахунку напруженості на ринку праці та у сфері доходів населення.

50. Степура Т. М., Степура А. Л. Українсько-словацька територіальна міграційна система: до маркетингового аналізу умов формування та розвитку. *Маркетинг та логістика в системі менеджменту* : тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–27 жовтня 2018 р.). Львів : Вид-во Львівської політехніки. 2018. С. 230–232 (0,15/0,11 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано поняття територіальної міграційної системи та умов його формування і розвитку.

51. Степура Т. М. Розбудова методології дослідження якості людського потенціалу задля забезпечення конкурентоспроможності економіки України. *Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 01 квітня 2019 р.). Львів: ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. С. 95–96 (0,12 д. а.).

52. Степура Т. М. Використання економетричних класифікаційних методів при моделюванні якості людського потенціалу. *Теорія і практика управління в умовах суспільних викликів і трансформацій* : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 червня 2019 р.). Львів : Львівський ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2019 С. 154–158 (0,25 д. а.).

Продовження додатка Б

53. Степура Т. М. Енергетичні аспекти зайнятості та їх роль у формуванні якості людського потенціалу регіонів України. *Проблеми формування та реалізації конкурентної політики* : матеріали VI Міжнар. наук-практ. конф. (м. Львів, 19–20 вересня 2019 р.). Львів : ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. С. 116–117 (0,11 д. а.).

54. Степура Т. М. Історичні та сучасні дискурси культурологічного аспекту української міграції у фокусі збереження якості людського потенціалу. *Громадський активізм українських мігрантів Європи : згуртовані новими викликами* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 жовтня 2019 р.). Львів : Вид-во «Апріорі», 2019. С. 115–124 (0,54 д. а.).

55. Степура Т. М., Карасюкевич Ю. В. Майбутнє фахівців у сфері аналітики у контексті змін змісту праці. *Проблеми бізнес-економіки в сучасних умовах* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 02 березня 2020 р.). Львів : ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. С. 91–93 (0,15/0,11 д. а.). *Особистий внесок*: досліджено ринок праці професійної аналітики.

56. Степура Т. М., Артерчук Б. О. Диджиталізація та ринок праці: розширення можливостей чи безробіття? *Суспільні трансформації: людина, держава, соціум* : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 жовтня 2020 р.). Львів : Львівський ін-т ПрАТ «ВНЗ «МАУП». 2020. С. 344–348 (0,25/0,2 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано вплив сучасних тенденцій диджиталізації на сферу зайнятості та розвиток людського потенціалу.

Публікації в інших виданнях

57. Степура Т. М. Теоретичні підходи до дослідження людських ресурсів. *Гуманітарно-економічні проблеми суспільства* : зб. наук. пр. Львів: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. С. 208–212 (0,28 д. а.).

58. Степура Т. М. та ін. Новітні фактори української трудової міграції. *Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття* : наук. вид. / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019 (12,78/0,11 д. а.). *Особистий внесок*: обґрунтовано роль демографічних чинників у перебігу міграційних процесів.

59. Українська трудова міграція й майбутнє сфери праці: соціально-економічний, геопросторовий, інституційний вимір : наук. вид. / У. Я. Садова, Т. М. Степура та ін. ; ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2020. С. 12–23, 46–59, 74–81 (1,55/0,26 д. а.). *Особистий внесок*: проаналізовано міграційні переміщення українців у світі, досліджено вплив структурних дисбалансів територіальних міграційних ринків праці.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми і перспективи розвитку підприємництва» (м. Харків, 2009 р.), дистанційна участь;
2. Шоста Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціум. Наука. Культура» (м. Київ, 2010 р.), дистанційна участь;
3. VI Міжнародна науково-практична конференція «Фінансово-податкові механізми активізації підприємництва» (м. Львів, 2011 р.), виступ з доповіддю;
4. IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та освіті» (м. Львів, 2014 р.), виступ з доповіддю;
5. V Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні інформаційні технології в економіці, менеджменті та освіті» (м. Львів, 2014 р.), виступ з доповіддю;
6. III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: європейський вектор – нові виклики та можливості» (м. Львів, 2015 р.), виступ з доповіддю;
7. Міжнародна науково-практична конференція «Якість економічного розвитку: глобальні та локальні аспекти» (м. Одеса, 2015 р.), дистанційна участь;
8. XIV Міжнародний науковий семінар «Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці та освіті» (м. Київ – оз. Світязь, 2015 р.), виступ з доповіддю;
9. XVI Міжнародний науково-практичний форум «Теорія і практика розвитку агропромислового комплексу та сільських територій» (м. Дубляни, 2015 р.), виступ з доповіддю;
10. Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми становлення інформаційної економіки в Україні» (м. Львів, 2015 р.), виступ з доповіддю;

11. Міжнародна науково-практична конференція «Економіка, наука, освіта : інтеграція та синергія» (м. Братислава, 2016 р.), дистанційна участь;
12. International Scientific – Practical Conference «From Baltic to Black Sea : National Models of Economic Systems (Riga, 2016), дистанційна участь;
13. Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва» (м. Львів, 2016 р.), виступ з доповіддю;
14. XV Міжнародний науковий семінар «Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці, освіті та подоланні наслідків катастрофи» (м. Київ – оз. Світязь, 2016 р.), виступ з доповіддю;
15. Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія інноваційно-інвестиційного розвитку економіки України в умовах глобалізації : стан та шляхи становлення» (м. Львів, 2017 р.), виступ з доповіддю;
16. IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки» (м. Львів, 2017 р.), виступ з доповіддю;
17. V Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми формування та реалізації конкурентної політики» (м. Львів, 2017 р.), виступ з доповіддю;
18. XVII Міжнародна науково-практична конференція «Конкурентоспроможність національної економіки» (м. Київ, 2017 р.), виступ з доповіддю;
19. 5-th International Scientific Seminar «Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society» (Kyiv–Vienna, 2018), виступ з доповіддю;
20. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності» (м. Львів, 2018 р.), виступ з доповіддю;

Продовження додатка Б

21. VII Міжнародна науково-практична конференція «Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми комерціалізації науково-технічних розробок» (м. Львів, 2018 р.), виступ з доповіддю;
22. XVIII Міжнародна науково-практична конференція «Конкурентоспроможність національної економіки» (м. Київ, 2018 р.), дистанційна участь;
23. XII Міжнародна науково-практична конференція «Маркетинг та логістика в системі менеджменту» (м. Львів, 2018 р.), виступ з доповіддю;
24. II Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності» (м. Львів, 2019 р.), виступ з доповіддю;
25. Всеукраїнська науково-практична конференція «Теорія і практика управління в умовах суспільних викликів і трансформацій» (м. Львів, 2019 р.), виступ з доповіддю;
26. VI Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми формування та реалізації конкурентної політики» (м. Львів, 2019 р.), виступ з доповіддю;
27. Міжнародна науково-практична конференція «Громадський активізм українських мігрантів Європи : згуртовані новими викликами» (м. Львів, 2019 р.), виступ з доповіддю;
28. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Проблеми бізнес-економіки в сучасних умовах» : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 2020 р.), виступ з доповіддю;
29. Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні трансформації: людина, держава, соціум» (м. Львів, 2020 р.), виступ з доповіддю.

Міждисциплінарний огляд та систематизація генези категорії «якість» у науково-історичній перспективі

№ з/п	Концепція	Етапи та початок дослідження	Галузі наук	Дослідники	Суть підходу
1	Субстратна	Давньогрецький (V ст. до н.е.)	Натурфілософія, фізика	Анаксагор, Сократ, Платон, Арістотель	Кількість і якість визначається одна через одну. Якість є основою поділу множини на групи, які є якісно подібні. Кількість характеризує індивідуальну неповторність сукупності ознак, якість – множини предметів з близькими ознаками, які не можуть виходити за межі ідеї (Платон) чи форми (Арістотель)
2		Метафізика нового часу, раціоналістична метафізика (XVII-початок XIX ст.)	Філософія, Природознавство	Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц	Існування двох субстанцій – матеріальної, яка має протяжність, і духовної, яка має мислення, тобто якість (Р. Декарт). Субстанція містить причину свого буття в собі і має нескінченну безліч атрибутів або сутнісних властивостей, тобто якостей, які виражають її суть (Б. Спіноза).
3	Функціональна	Позитивізм (30-і роки XIX ст.)	Філософія, соціологія	О. Конт, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер	Розвиток – це або стрибок якості, або нарощування кількості без зміни якості Розвиток людства базується на порядку і прогресі. При цьому вирішальну роль відіграють не класи чи концентрація капіталу і засобів виробництва (що О. Конт визнавав і не вважав негативним явищем), а думка людини, її інтелектуалізація, духовний розвиток, моральність. Ці якості усулеч класовій приналежності можуть вивинувати людину
4		Неопозитивізм (10-і роки XX ст.)	Філософія науки	Д. Юм, Р. Карнап, М. Шлік	Хоча позитивізм (О. Конт) та течії, що з нього витікали – махізм (Б. Мах) та емпіріокритицизм (Р. Авенаріус), мали за основу тезу про виключно кількісні методи наукового пізнання, Р. Карнап твердить, що кількісне і якісне не можна розглядати як відмінності в природі, а як відмінності в мові виразу, опису цих об'єктів. Вважав, що якісні методи наукового пізнання (емпіричні підтвердження теоретичних даних, отримані чуттєвими даними, експериментом) повинні використовуватись поряд із кількісним вивченням особливостей об'єкта
3	Системна	Діалектичний (XIX ст.)	Філософія, Політична економія	Г. Гегель, К. Маркс	Поряд із кількістю і мірою якість є однією із характеристик буття. Якість – це визначеність буття. Втрата якості означає, що сутність перестав бути тим, чим є. Гегелем розкрито діалектичний закон <i>переходу кількості в якість</i> – <i>механізм переходу від старої до нової якості</i> . К. Маркс розвинув діалектичний матеріалізм
5		Системно-органічний (20-і роки XX ст.), інноваційний	Філософія господарства, Соціальна політика, Економіка	С. Булаков, М. Туган-Барановський, Н. Кондратьєв, Й. Шумпетер, С. Глазьев, А. Кляйкнехт, С. Кузнец, Г. Менш, У. Ростоу, К. Перес-Перес, Дж. Ван Дейн, К. Фріман, Л. Суте, Б. Беррі	Дж. Кейнсом. Кондратьєв емпірично обґрунтував теорію довгих хвиль економічного розвитку, в основі якого лежить ідея про цикли нагромадження та акумуляції капіталу, що призводить до нової якості продуктивних сил. Це знаходить вираз, зокрема, у переоснащенні техніко-технологічної бази виробництва. Подальший розвиток ідеї Н. Кондратьєва отримали у працях Й. Шумпетера, який природу довгих хвиль вбачав в інноваційному (технологічному) процесі; С. Глазьева (технологічні уклади) та інших учених (С. Кузнец, Г. Менш, У. Ростоу, К. Перес-Перес, Дж. Ван Дейн, К. Фріман, Л. Суте, Б. Беррі)

Продовження таблиці В1

№ з/п	Концепція	Етапи та початок дослідження	Галузі наук	Дослідники	Суть підходу
6		Ноосферний підхід (20-40-і роки XX ст.)	Філософія, Природничі науки, Екологія, Соціологія, Економіка	Е. Леруа, С. Подолінський, В. Вернадський, К. Цюлковський, О. Чижевський, О. Субетто	Е. Леруа запропонував термін «ноосфера» у розумінні частини планети та навколопланетного простору, пов'язаного із діяльністю людини. С. Подолінський започаткував енергетичний підхід до людської діяльності, праці, розвитку і заклад підвалини ноосферного вчення. В. Вернадський – автор цілісної ноосферної теорії. Існування планетарного людського розуму, який не тільки є однією із сфер Землі, а є новим якісним станом біосфери і впливає на її функціонування у вигляді геохімічних, вуглеводневих, окисенових циклів, циклів відновлення ґрунтів. Це вчення призвело до зміни парадигми розвитку людської цивілізації на ноосферну, що ставить у центр прогресу суспільний інтелект. Такий процес знайшов відображення у <i>квалітативній революції</i> . К. Цюлковський, О. Чижевський розширили поняття ноосфери у космос
7		Екологічна концепція якості, парадигма «сталого» розвитку	Екологія, Соціальна екологія, Економіка	Е. Тоффлер, Г. Кан, Е. Мюрес, Дж. Форрестер, Д. Медоуз та технооптимісти Р. Арон, З. Бжезинський, Б. Гаврилишин, Дж. Гелбрайт, У. Ростоу, Р. Бойд, М. Месарович, Е. Пестель	Повноцінному становленню концепції «сталого розвитку» передували різні течії в екологічній науці: екоцентризм В. Докучаєв (теорія еталонів природи), М. Федоров (філософія спільної справи), В. Вернадський (вчення про ноосферу), а також протилежна течія, більш властива західній науці, – антропоцентризм. Представниками останньої були екопесимісти. Незважаючи на різні засадничі підходи до оцінки взаємин людини та довкілля, представники цих течій піднімали однакові проблеми, що призвело до протоголошення у Рю-де-Жанейро (1992) концепції «сталого» розвитку, яка має забезпечити підвищення якості економічного зростання та якості життя у гармонійному співжитті із довкіллям. Енваронментологія – комплексна наука, суміжна з екологією, яка досліджує оточуюче людину природне середовище та його якість
8		Синергетичний (наприкінці 60-х років XX ст.)	Міжгалузеві наднаукові дослідження (філософія, фізика, хімія, біологія, екологія, згодом економіка, політика, історія та менеджмент), що носять характер всезагальної методології	Г. Хакен, І. Пригожин	Протиставляється діалектиці. Концепція самоорганізації ентропійних нерівноважних систем. У наслідок флуктуацій (відхилення від середнього стану) система за рахунок нерівноважності змінює структуру і виникає новий рівноважний стан, тобто відбуваються якісні зміни. Діалектичний перехід кількості у якість замінюється еволюцією і коєволюцією

Продовження таблиці В1

№ з/п	Концепція	Етапи та початок дослідження	Галузі наук	Дослідники	Суть підходу
9	Предметно-галузєва	Технологічне управління якістю (20-і роки XX ст.)	Економіка, Менеджмент, Інженерія	В. Стюарт, У. Шухарт, К. Ісікава, Г. Тагуті	Управління якістю виробів, продукції, розробка методичного інструментарію забезпечення якості (бездефектності, керування і некеруваної мінливості, статистичного контролю, проектування якості тощо)
10		Системне управління якістю (80-і роки XX ст.)	Економіка, Менеджмент, Соціологія, Психологія	Е. Демінг, Дж. Джуран, А. Фейгенбаум	Ідея загального управління якістю (Total Quality Menegmant – TQM), яка має забезпечувати на всіх ланках створення та виробництва продукції чи послуг. «Якість – це сукупність властивостей і характеристик виробів або послуг, що забезпечують забезпечення обумовлених або передбачуваних потреб» (ISO 9000). Статистичні методи управління якістю – інструмент, а головною є <i>філософія моральності</i> , в центрі якої людина і такі цінності як цілісність особистості, чесність, напружена робота, самоповага, особиста відповідальність, дотримання етичних норм і ін.
11		Квалі(о)логія, квалітологія (60-і роки XX ст.)	Маркетинг, Економіка, Менеджмент, Метрологія, Видавничо-поліграфічна справа	Г. Азгальдов, В. Панов, А. Глчов, П. Бєленський, С. Говенко, І. Корнєлов, Л. Кулик, І. Босак, К. Сєражим, А. Субєтто	Теорія якості, що концентрує увагу на якості як прикладній категорії, яка базується на потребах і рівні їх задоволення, а також на аспектах забезпечення якості продукції відповідно до потреб і не нижче встановлених стандартів. Методологічні засади науки базуються на тому, що філософське розуміння якості не може мати кількісної характеристики, тому акценти зміщено на «промислові» аспекти. Квалітологія охоплює широкі методологічні, соціально-психологічні, системотехнічні, технологічні, математичні проблеми якості. Кваліметрія – частина квалітології, присвячена кількісному вимірюванню якості. Найчастіше вживається у книговидавництві, журналістиці для оцінки якості тексту, книги, де увага акцентується на значеннєвому ступені якості
12		Якість прогресу, цивілізації, розвитку, економічного зростання	Філософія, Соціальна філософія, Історія, Історіографія, Соціологія, Економіка, Соціальна економіка, Політологія	А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Гердер, О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Г. Гегель, К. Маркс, М. Вебер, В. Зомбарт, М. Драгоманов, В. Б. Антонович, М. І. Хлебников, М. С. Грушевський, В. Ю. Данилевич та ін. укр. учені, Г. Геллер, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард, В. Ойкен, Ф. Бем, В. Рєпке, П. Самуельсон, А. Бергсон, А. Пігу	Цивілізаційний розвиток за різними науковими підходами може розвиватися за циклічним та лінійно-стадійним сценарієм. Однак у будь-якому випадку він пов'язаний із якістю. Більшість науковців пов'язували прогрес з культурою, українські науковці – з духовністю, моральністю, накопиченням знань, самовдосконаленням людини, гармонійним розвитком людини у довкіллі. Проблема якості економічного зростання викристалізувалася у 90-х роках минулого століття, коли стало зрозуміло, що не завжди економічний підйом та розвиток супроводжується вирішенням соціальних питань: нерівності, бідності, забезпеченням рівних можливостей. Тобто метою політики кожної держави має бути не лише кількісне економічне зростання, але й таке, що супроводжується якісними параметрами та сталістю. Разом з тим, зрозуміло, що підвищення такого розуміння були закладені уже давно (прикладом може слугувати концепція соціальної держави, висунута німецьким політологом Г. Геллером у 1929 р. і після Другої світової війни закріплена у конституціях низки західних країн; також концепція соціального ринкового господарства, висунута А. Мюллером-Армаком, продовжена на практиці Л. Ерхардом та в наслідок В. Ойкеном, Ф. Бемом, розвинута пізніше П. Самуельсоном і А. Бергсоном як теорія держави добробуту або економіка добробуту (welfare economics); розроблена у рамках останнього підходу концепція соціальної відповідальності бізнесу; теорія держави всезагального благоденства – А. Пігу). Водночас термін «соціально-відповідальна держава» вперше зустрічаємо у М. Грушевського, який вважав за необхідне соціалізувати державу та одержавлювати соціальне життя

Продовження таблиці ВІ

№ з/п	Концепція	Етапи та початок дослідження	Галузі наук	Дослідники	Суть підходу
13	Антропологічна	Українська філософія (упродовж усього історичного періоду)	Філософія, Богослов'я, Соціологія, Історія, філософії	Г. Сковорода, П. Величківський, С. Гамалія, М. Максимович, М. Костомаров, І. Франко, П. Юркевич, Д. Чижевський	У центрі усієї української філософії людина, спільнота, нація. Насамперед, людина «внутрішня» (тобто її якісні характеристики), та, яка у єднанні з природою і Богом прагне удосконалення, реалізовує свої здібності до праці. Вищим проявом якостей людини є її моральність, «сердечність», первинність духовного над тілесним, матеріальним. Народ, нація мислиться у нерозривній єдності з минулистю (історією); об'єднаним моментом нації є спільність рис українського характеру. Заперечення матеріалізму як механістичного підходу до людини і буття, разом з тим і не повне прийняття ідеалізму, оскільки саме людина і її активність, прагнення до пізнання і вдосконалення є центром світобудови
14		Екзистенціалізм (початки закладені у XIX ст., як течія оформився на зламі XIX-XX ст.)	Філософія, Психологія, Антропологія, Література	А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, М. Гайдеггер, К. Ясперс, Г.-О. Марсель, А. Камю, Ж.-П. Сартр, Н. Бердяєв, Л. Шестов, В. Підмогильний, В. Домонтович, І. Багряний, Т. Осьмачка	Виникнення течії зумовлене об'єктивними обставинами – світовими війнами, тоталітарними режимами, низкою визвольних повстань і революцій, падінням колоніальних країн. У центрі філософського учення – людина, яка володіє унікальними здатностями: мисленням, свободою, свідомістю вибору. На зміну абстрактному погляду на людину приходить персоніфікація, – до уваги береться людина із переживанням, волею, відчуттями, відповідальністю за свій вибір, пошуком сенсу життя
15		Якість життя (60-і 70-і роки XX ст.)	Економіка, Соціологія, Архітектура, Географія, Політологія, Державне управління	Дж. Гелбрейт, Д. Белл, У. Ростоу, Р. Бауер, Е. Тоффлер, З. Бжезинський, Р. Арон, Ж. Фурастьє, А. Сен, Махбуб-уль-Хак	Якість життя визначається рівнем задоволення потреб людини, а також безпеки життєдіяльності, хоча існує думка, що зростання якості призводить до зниження безпечності. На противагу тейлоризму і фордизму цей науковий напрям (якість трудового життя) розробляє засади задоволення людини працею і життям, організації та соціальної задоволеності життям, доступності благ постіндустріальної економіки. Категорія «якість життя», що виникла у 60-х роках у західній економіці та державному управлінні, поступово з більш матеріального розуміння набувала «квалітативних» рис, інколи цілком зводилась до суб'єктивних відчуттів (теорія ідеалів, «вельферизм», «утилітаризм», гедонізм)

Продовження таблиці В1

№ з/п	Концепція	Етапи та початок дослідження	Галузі наук	Дослідники	Суть підходу
16		Якість освіти (кінець 80-початок 90-х років XX ст.)	Філософія, Соціальна філософія, Педагогіка, Економіка	В. Байденко, Х. Ван де Вен, І. Дзегеленок, Дж. Ван Зантворт, І. Зимня, В. Кальней, Г. Келс, М. Поташнік, А. Субетто, В. Куценко, В. Вікторов	Підвищення інтенсивності дослідження питань якості освіти, її доступності, зв'язку із соціально-економічним розвитком пов'язане з інтелектуалізацією економіки, стрімким розвитком технологій, становленням інформаційного суспільства, економіки знань. У соціальній філософії такі студії пов'язані з соціально-системною якістю освіти у єдності із сферами соціальної практики і соціальним буттям. А. Субетто розвиває концепцію квалітології освіти як фактору сталого розвитку суспільства. Дослідники визнають, що якість освіти є поняття багатовимірне, оскільки стосується філософських, соціально-економічних, педагогічних, політичних та й інших аспектів. З філософського погляду якість освіти визначається співвідношенням результату і мети, з економічного – результату і витрат. Тоді постає питання про управління якістю освіти та його ефективність
17		Якість трудового потенціалу, людських ресурсів, якість людського потенціалу		С. Злупко, М. Долішній, Е. Лібанова, Л. Сергєєва, Л. Семів, У. Садова, О. Амоша, О. Новікова, В. Антонюк, Л. Шаульська та ін.	

Джерело: систематизовано автором

Додаток Г

Вхідні дані і проміжні результати структурно-кваліметричного дослідження демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України

Таблиця Г 1

Вхідні показники для дослідження розвитку демографічно-валеологічної компоненти ЛП України (середні за 2010-2019 рр.)

Регіони	природний приріст (скорочення) населення (x1)	міграційний приріст (скорочення) на 1 млн. осіб (x2)	міграційний потенціал, осіб (x3)	середній вік населення регіонів, років (x4)	демографічне навантаження на населення (x5)	смертність осіб працездатного віку на 1000 осіб населення відповідного віку (x6)	частка жінок фертильного віку у загальній чисельності жінок регіонів (x7)	співвідношення кількості шлюбів до кількості розлучень (x8)	енергетична щільність харчування на одну особу, ккал (x9)	витрати домогосподарств на харчування, на місяць, грн. (x10)	витрати домогосподарств на охорону здоров'я, грн. (x11)
Вінницька	-5,25	-0,53	351813,69	40,99	479,22	4,57	0,38	1,93	3708,22	1736,44	159,66
Волинська	0,32	-0,09	292919,69	37,48	473,11	4,80	0,41	2,56	3447,33	1585,26	120,07
Дніпропетровська	-5,54	0,72	229605,70	40,90	434,11	6,06	0,39	1,76	3033,11	1753,76	144,77
Донецька	-6,26	-1,41	309125,73	42,49	429,44	5,34	0,38	1,80	3340,11	1950,24	108,49
Житомирська	-5,14	-0,40	53786,59	40,20	476,22	6,10	0,39	2,08	3418,22	1613,08	150,52
Закарпатська	2,00	-0,69	360985,04	36,58	437,44	4,49	0,43	3,10	3347,22	2071,79	139,45
Запорізька	-5,74	-0,41	126432,57	41,46	425,56	5,28	0,38	1,76	2937,33	1642,55	171,25
Івано-Франківська	-0,90	0,61	402308,88	38,60	446,11	3,82	0,41	2,36	3278,89	1595,30	190,85
Київська	-4,64	6,33	74920,67	40,31	442,56	5,69	0,39	2,02	2928,78	1738,09	125,76
Кіровоградська	-6,70	-1,25	220467,00	41,40	465,44	5,97	0,38	1,73	3206,67	1493,60	134,85
Луганська	-5,78	-2,32	162727,23	42,58	412,22	4,35	0,38	1,61	3063,11	1487,33	160,00
Львівська	-1,40	0,38	750092,68	39,22	433,89	3,97	0,41	2,71	3217,11	2157,29	132,20
Миколаївська	-4,61	-0,56	203977,75	40,29	424,67	5,90	0,39	1,81	3379,89	1799,88	145,32
Одеська	-2,49	2,07	403494,46	39,52	429,67	5,71	0,40	2,10	3194,56	1997,86	104,83
Полтавська	-7,55	0,14	329169,35	41,80	442,56	5,16	0,38	1,85	3270,78	1488,71	169,23
Рівненська	1,87	-0,95	325795,92	36,86	473,67	4,64	0,41	2,70	3161,33	1544,18	104,69
Сумська	-8,11	-0,66	51909,09	42,19	424,11	5,23	0,38	1,82	3204,78	1378,23	139,00
Тернопільська	-3,50	-0,73	315621,81	39,81	456,78	3,75	0,40	2,33	3105,44	1659,17	201,79
Харківська	-5,68	2,10	193820,44	41,29	396,22	4,84	0,40	1,95	2969,56	1716,85	127,99
Херсонська	-4,14	-1,25	186653,55	40,04	429,22	5,79	0,39	1,88	3441,22	1843,11	128,80
Хмельницька	-4,96	-0,74	393979,31	40,86	468,44	4,77	0,38	1,93	3354,00	1524,62	106,94
Черкаська	-7,09	-0,30	283257,02	41,99	458,00	4,89	0,38	1,83	3702,11	1747,60	179,65
Чернівецька	-0,63	0,94	261909,62	38,50	444,11	3,67	0,42	2,11	3097,11	1685,70	175,27
Чернігівська	-10,06	-0,46	47075,11	42,98	473,67	6,00	0,36	1,92	3683,67	1565,39	164,92
м. Київ	1,73	4,86	123058,00	39,16	371,56	3,82	0,44	2,56	2946,89	2560,33	209,30

Продовження таблиці Г1

Регіони	самооцінка стану здоров'я членами домогосподарств, % осіб, що оцінили свій стан здоров'я як добрий (x12)	кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань населення на душу населення (x13)	кількість ВІЛ-інфікованих з уперше встановленим діагнозом на 10 тис. наявного населення (x14)	кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на злоякісні утворення, венеричні хвороби, активний туберкульоз на 1000 наявного населення (x15)	чисельність хворих з уперше в житті встановленим діагнозом розладу психіки та поведінки внаслідок уживання психоактивних речовин (наркотичні речовини) на 1000 наявного населення (x16)	чисельність осіб з інвалідністю станом на початок року на 1000 наявного населення (x17)	кількість померлих від самоубицтва в віком 0-17 років на 10 тис. осіб постійного населення (x18)
Вінницька	47,93	0,74	2,09	4,29	3,29	71,48	0,24
Волинська	53,40	0,71	2,52	3,59	2,59	74,50	0,12
Дніпропетровська	47,79	0,85	10,00	5,21	2,79	51,87	0,21
Донецька	39,89	0,43	6,41	3,07	2,43	50,54	0,17
Житомирська	44,58	0,64	3,50	4,18	5,05	79,29	0,32
Закарпатська	52,76	0,62	0,66	3,22	2,84	55,49	0,16
Запорізька	42,46	0,58	3,36	4,71	2,70	57,93	0,21
Івано-Франківська	60,14	0,87	1,21	3,70	2,63	68,86	0,09
Київська	47,63	0,73	5,09	4,33	5,30	64,98	0,26
Кіровоградська	51,61	0,62	4,25	5,69	3,37	57,87	0,40
Луганська	43,44	0,35	2,40	2,78	2,62	38,59	0,19
Львівська	64,89	0,80	1,81	4,04	2,63	74,32	0,05
Миколаївська	51,71	0,64	8,94	5,02	2,69	55,88	0,21
Одеська	52,56	0,70	10,01	4,83	2,81	62,29	0,33
Полтавська	51,16	0,57	2,99	4,41	2,95	61,59	0,19
Рівненська	53,26	0,76	2,12	3,50	2,84	61,42	0,09
Сумська	44,89	0,52	1,82	4,96	3,11	53,14	0,11
Тернопільська	59,96	0,68	1,11	3,84	3,14	58,52	0,12
Харківська	33,77	0,71	2,14	4,32	2,95	57,12	0,09
Херсонська	46,59	0,59	5,44	5,14	3,49	47,94	0,26
Хмельницька	48,04	0,65	2,04	4,64	3,24	91,37	0,26
Черкаська	37,63	0,71	4,09	4,55	3,59	78,29	0,28
Чернівецька	62,59	0,66	1,14	3,34	2,17	55,59	0,13
Чернігівська	38,64	0,70	4,70	4,73	4,13	74,94	0,23
м. Київ	47,53	0,89	4,87	4,24	1,53	52,73	0,03

Джерело: укладено та обчислено автором на підставі даних [259, 262-264]

Продовження додатка Г

Таблиця Г2

Гіпотетичне групування регіонів України за рівнем розвитку ЛП
(демографічно-валеологічна компонента)

Регіони	Евклідова відстань від еталону	Належність регіонів до груп за рівнем розвитку
Вінницька	9,01	середня
Волинська	9,24	середня
Дніпропетровська	9,55	середня
Донецька	11,50	низька
Житомирська	9,15	середня
Закарпатська	9,80	середня
Запорізька	10,99	нижче середнього
Івано-Франківська	9,58	середня
Київська	8,84	висока
Кіровоградська	9,95	середня
Луганська	13,46	наднизька
Львівська	8,91	висока
Миколаївська	9,56	середня
Одеська	8,14	висока
Полтавська	10,17	нижче середнього
Рівненська	10,03	нижче середнього
Сумська	11,64	низька
Тернопільська	10,08	нижче середнього
Харківська	11,02	нижче середнього
Херсонська	9,74	середня
Хмельницька	9,51	середня
Черкаська	9,33	середня
Чернівецька	10,47	нижче середнього
Чернігівська	10,14	нижче середнього
м. Київ	10,70	нижче середнього

Джерело: обчислено автором на підставі [259, 262-264]

Продовження додатка Г

Рис. Г1. Рейтинг областей України за рівнем розвитку ЛП (демографічно-валеологічна компонента) за критерієм Евклідових відстаней

Джерело: побудовано автором на підставі власних обчислень

	1 природний приріст	2 миграційний приріст	3 миграційний потенціал	4 середній вік	5 демографічна навантаженість	6 смертність у віці 15-59 років	7 частка жінок фертильного віку	8 співвідношен ня шлюбів і розлучень	9 енергетична наповнюваність раціону харчування	10 витрати домогосподар ств на харчування	11 витрати демографіс т на охорону здоров'я	12 самоефектив ність здоров'я	13 захищеність населення	14 ВІІ-діагноз	15 упередженість, венеричні, туберкульоз	16 каріологічні розлади положення	17 неповнестра нність	18 самоушкоди нення
Вінницька	-0,38	-0,39	0,61	0,39	1,41	-0,53	-0,60	-0,41	1,96	0,01	0,40	-0,14	0,58	-0,63	0,05	0,27	0,78	0,56
Волинська	1,33	-0,16	0,23	-1,61	1,18	-0,23	0,88	1,25	0,83	-0,57	-0,93	0,57	0,36	-0,47	-0,91	-0,60	1,03	-0,74
Дніпропетровська	-0,47	0,27	-0,19	0,34	-0,30	1,35	-0,35	-0,86	-0,98	0,08	-0,10	-0,16	1,49	2,32	1,31	-0,35	-0,88	0,21
Донецька	-0,69	-0,85	0,33	1,25	-0,47	0,45	-0,88	-0,75	0,36	0,84	-1,32	-1,18	-1,91	0,98	-1,62	-0,80	-0,99	-0,16
Житомирська	-0,35	-0,32	-1,34	-0,06	1,30	1,40	-0,48	-0,02	0,70	-0,47	0,09	-0,57	-0,24	-0,11	-0,10	2,45	1,43	1,38
Закарпатська	1,84	-0,47	0,67	-2,12	-0,17	-0,62	1,75	2,67	0,39	1,31	-0,28	0,49	-0,40	-1,17	-1,41	-0,29	-0,57	-0,35
Запорізька	-0,53	-0,33	-0,86	0,66	-0,62	0,37	-0,66	-0,87	-1,39	-0,35	0,78	-0,84	-0,67	-0,16	0,63	-0,46	-0,36	0,21
Івано-Франківська	0,95	0,21	0,94	-0,97	0,16	-1,46	0,89	0,71	0,09	-0,54	1,44	1,44	1,58	-0,96	-0,76	-0,55	0,56	-1,14
Київська	-0,19	3,20	-1,20	0,01	0,02	0,88	-0,15	-0,19	-1,43	0,02	-0,74	-0,18	0,51	0,49	0,10	2,76	0,23	0,82
Кіровоградська	-0,82	-0,77	-0,25	0,63	0,89	1,23	-0,97	-0,95	-0,22	-0,93	-0,43	0,34	-0,41	0,17	1,96	0,36	-0,37	2,25
Луганська	-0,54	-1,33	-0,62	1,30	-1,12	-0,80	-0,94	-1,27	-0,85	-0,95	0,41	-0,72	-2,51	-0,52	-2,01	-0,56	-1,99	-0,05
Львівська	0,80	0,08	3,22	-0,61	-0,30	-1,27	0,67	1,65	-0,18	1,64	-0,52	2,05	1,08	-0,74	-0,29	-0,55	1,02	-1,48
Миколаївська	-0,18	-0,41	-0,35	-0,01	-0,65	1,15	-0,04	-0,74	0,53	0,26	-0,08	0,35	-0,26	1,92	1,04	-0,47	-0,54	0,24
Одеська	0,46	0,97	0,95	-0,44	-0,46	0,91	0,48	0,03	-0,27	1,03	-1,44	0,46	0,29	2,33	0,79	-0,33	0,00	1,49
Полтавська	-1,08	-0,04	0,46	0,86	0,02	0,22	-0,57	-0,64	0,06	-0,95	0,72	0,28	-0,81	-0,30	0,22	-0,15	-0,06	0,00
Рівненська	1,80	-0,61	0,44	-1,97	1,20	-0,44	0,98	1,61	-0,42	-0,73	-1,44	0,55	0,71	-0,62	-1,03	-0,29	-0,07	-1,05
Сумська	-1,26	-0,46	-1,35	1,08	-0,67	0,31	-0,74	-0,71	-0,23	-1,38	-0,30	-0,53	-1,21	-0,74	0,96	0,04	-0,77	-0,83
Тернопільська	0,16	-0,50	0,38	-0,28	0,56	-1,55	0,39	0,63	-0,66	-0,29	1,81	1,42	0,08	-1,00	-0,56	0,07	-0,32	-0,73
Харківська	-0,51	0,98	-0,42	0,56	-1,73	-0,18	0,12	-0,37	-1,25	-0,06	-0,66	-1,97	0,30	-0,62	0,08	-0,15	-0,43	-1,06
Херсонська	-0,04	-0,77	-0,47	-0,15	-0,48	1,01	-0,15	-0,55	0,80	0,43	-0,64	-0,31	-0,65	0,62	1,22	0,51	-1,21	0,79
Хмельницька	-0,29	-0,50	0,89	0,32	1,00	-0,27	-0,76	-0,43	0,42	-0,81	-1,37	-0,12	-0,18	-0,65	0,52	0,20	2,45	0,78
Черкаська	-0,94	-0,27	0,16	0,96	0,61	-0,11	-0,83	-0,67	1,94	0,05	1,07	-1,47	0,31	0,11	0,40	0,64	1,35	0,97
Чернівецька	1,04	0,38	0,02	-1,03	0,08	-1,65	1,33	0,06	-0,70	-0,19	0,92	1,76	-0,07	-0,99	-1,24	-1,12	-0,56	-0,70
Чернігівська	-1,85	-0,35	-1,38	1,53	1,20	1,27	-1,88	-0,46	1,86	-0,65	0,57	-1,34	0,28	0,34	0,66	1,31	1,07	0,41
м. Київ	1,76	2,43	-0,88	-0,65	-2,66	-1,46	2,51	1,25	-1,35	3,21	2,06	-0,19	1,76	0,40	-0,01	-1,92	-0,80	-1,79

Рис. Г2. Стандартизовані показники демографічно-валеологічної компоненти ЛП України

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Продовження додатка Г

Squared Mahalanobis Distances from Group Centroids (Spreadsheet1)					
Incorrect classifications are marked with *					
Case	Observed Classif.	середня p= 48000	низька p= 12000	нижче середнього p= 28000	висока p= 12000
Вінницька	середня	5,8624	339,4711	88,1498	98,7793
Волинська	середня	10,0369	290,3938	65,6893	121,5166
Дніпропетровська	середня	12,2136	333,5128	83,0478	98,4191
Донецька	низька	305,3699	6,1886	96,9889	578,4848
Житомирська	середня	12,2225	310,9563	82,0772	118,4393
Закарпатська	середня	16,5422	353,8480	97,5109	87,4252
Запорізька	нижче середнього	89,3267	120,4207	12,6479	291,0399
Івано-Франківська	середня	13,7451	416,0571	122,4348	65,1631
Київська	висока	121,3603	658,9163	299,2978	12,7654
Кіровоградська	середня	11,6820	324,8355	83,3175	91,8708
Луганська	низька	385,2375	9,4203	139,3614	698,7788
Львівська	висока	87,1421	580,8003	251,9579	11,9439
Миколаївська	середня	11,7967	262,6619	58,4327	119,3904
Одеська	висока	87,8839	666,4682	291,6305	10,8088
Полтавська	нижче середнього	96,2180	103,8240	8,0339	271,1455
Рівненська	середня	11,0331	350,1075	99,7563	108,8962
Сумська	низька	316,6988	12,6534	91,1434	621,6655
Тернопільська	нижче середнього	80,4572	119,6655	7,5057	272,4084
Харківська	нижче середнього	99,8026	101,7590	13,6891	291,9962
Херсонська	середня	14,9425	402,9597	134,4334	80,9136
Хмельницька	середня	9,2015	346,2518	99,0091	66,7666
Черкаська	середня	13,1334	327,5316	78,3357	128,3048
Чернівецька	нижче середнього	87,3594	108,1566	11,2914	284,9931
Чернігівська	нижче середнього	83,3757	115,2975	17,1204	270,4438
м. Київ	нижче середнього	105,3080	116,8907	17,5192	289,6399

Analysis Summary (Spreadsheet1)]

File	Edit	View	Insert	Format	Tools	Data	Workbook	Enterprise	Window	Help
Add to Workbook	Add to Report	Add to MS Word								
Discriminant Function Analysis Summary (Spreadsheet1)										
Step 14, N of vars in model: 14, Grouping: Var1 (4 grps)										
Wilks' Lambda: ,00115 approx. F (42,24)=5,1321 p< ,0000										

Рис. Г3. Результати дискримінантного аналізу демографічно-валеологічної компоненти ЛП (відстані Мехаланобіса від центроїдів груп та критерії якості моделі)

Джерело: обчислено автором у середовищі PПП Statistica

Summary of Stepwise Analysis (Spreadsheet9)											
Variable Enter/Remove	Step	F to enter/rem	df 1	df 2	p-value	No. of vars. in	Lambda	F-value	df 1	df 2	p-value
захворованість	1	7,576962	3	21	0,001281	1,00000	0,480210	7,576963	3	21	0,001281
самоушкодження	2	6,461168	3	20	0,003094	2,00000	0,243863	6,833384	6	40	0,000048
середній вік	3	3,825036	3	19	0,026760	3,00000	0,152039	6,022345	9	46	0,000015
міграційний приріст	4	3,225725	3	18	0,047123	4,00000	0,098879	5,581333	12	48	0,000007
міграційний потенціал	5	7,316200	3	17	0,002331	5,00000	0,043158	6,695958	15	47	0,000000
наркологічні розлади психіки	6	1,881768	3	16	0,173364	6,00000	0,031902	6,049109	18	46	0,000000
ВІЛ-діагноз	7	1,895533	3	15	0,173737	7,00000	0,023132	5,634536	21	44	0,000001
уперше зляк., венеричні, туберкульоз	8	1,369866	3	14	0,292656	8,00000	0,017883	5,158335	24	41	0,000002
витрати домогосподарств на охорону здоров'я	9	0,693124	3	13	0,572427	9,00000	0,015417	4,537135	27	39	0,000010
самооцінка здоров'я	10	0,976456	3	12	0,436050	10,00000	0,012392	4,144187	30	36	0,000036
частка жінок фертильного віку	11	1,022222	3	11	0,420049	11,00000	0,009690	3,837794	33	33	0,000106
демонвантаження	12	1,206084	3	10	0,357134	12,00000	0,007116	3,643300	36	30	0,000249
енергетична наповнюваність раціону харч.	13	2,070677	3	9	0,174502	13,00000	0,004210	3,763492	39	27	0,000290
співвідношення шлюбів і розлучень	14	0,793852	3	8	0,530802	14,00000	0,003244	3,442734	42	24	0,000962
неповносправність	15	0,642619	3	7	0,611609	15,00000	0,002544	3,102490	45	22	0,002779
смертність у віці 15-59 років	16	0,451026	3	6	0,725899	16,00000	0,002076	2,710690	48	19	0,010155
витрати домогосподарств на харчування	17	0,308881	3	5	0,818785	17,00000	0,001751	2,286793	51	16	0,035791
природний приріст	18	0,236570	3	4	0,866981	18,00000	0,001487	1,861166	54	13	0,109365

Рис. Г4. Результати дискримінантного аналізу демографічно-валеологічної компоненти ЛП (внески змінних у дискримінацію та інші результати)

Джерело: обчислено автором у середовищі PПП Statistica

Продовження додатка Г

Variable	Factor Loadings (Varimax raw) (Spreadsheet28_01) Extraction: Principal components (Marked loadings are > ,700000)			
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
природний приріст	-0,506925	-0,746010	0,250115	0,201927
міграційний приріст	0,255189	-0,266029	0,729625	0,192317
міграційний потенціал	0,277865	-0,660800	-0,547042	-0,017809
середній вік	0,185022	0,907114	-0,155957	0,132254
демонавантаження	-0,483929	-0,061516	-0,585893	-0,388974
смертність у віці 15-59 років	0,923599	0,263000	0,066756	-0,204867
частка жінок фертильного віку	0,962310	0,075906	0,108608	0,024899
співвідношення шлюбів і розлучень	-0,044191	-0,899660	0,030449	0,095203
енергет. наповненість раціону	-0,249259	0,104075	-0,764816	0,051155
витрати домогосподарств на харчування	0,607329	-0,478091	0,186924	0,350259
витрати домогосподарств на охорону здоров'я	-0,163862	0,075311	0,096089	0,858577
самооцінка здоров'я	-0,187212	-0,772970	-0,111825	0,021698
захворюваність населення	0,912150	-0,143290	0,228880	0,115952
ВІП - діагноз	0,824115	0,186040	0,103257	-0,258498
уперше зляк., венер, туберкульоз	0,940213	0,141139	0,193321	-0,040154
наркологічні розлади психіки	0,809806	0,295417	0,061256	-0,304321
неповносправність	0,951641	-0,015601	-0,088240	-0,036194
самоушкодження	0,540801	0,312901	-0,111202	-0,589896
Expl. Var	7,190686	3,877958	2,044886	1,685373
Prp. Totl	0,399483	0,215442	0,113605	0,093632

Рис. Г5. Результати факторного аналізу демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Varimax

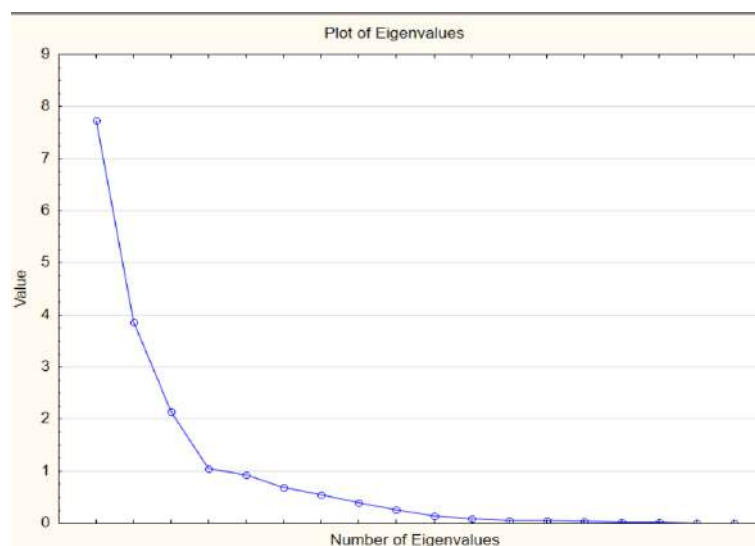

Рис. Г6. Графік «кам'яного осипу» як критерій прийняття рішення про кількість факторів у моделі демографічно-валеологічної компоненти ЛП регіонів України, побудований методом головних компонент

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Вхідні дані та проміжні результати структурно-кваліметричного дослідження освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП регіонів України

Таблиця Д1

Вхідні показники для дослідження розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП України (середні за 2010-2019 рр.)

Регіони	охоплення дітей дошкільними навчальними закладами, % (x1)	охоплення дітей шкільною освітою, % 17 років (x2)	частка учнів, які після 9-го класу продовжили навчання, % (x3)	питома вага осіб, які після закінчення навчального закладу продовжили навчання у ЗВО III-IV р.а., % (x4)	чисельність студентів ЗВО на 10 тис. осіб навального населення, осіб (x5)	частка друторічників на 1 млн. осіб навального населення, % (x6)	середній бал з ЗНО з математики (x7)	чисельність аспірантів на 1 січня відповідного року на 10 тис. осіб населення, осіб (x8)	різниця у рівні зайнятості осіб з повною вищою освітою і загального рівня зайнятості, в.п. (x9)	різниця у рівні економічної неактивності осіб з повною вищою освітою і загального рівня економічної неактивності, в.п. (x10)	чисельність безробітних, що прийшли на перенавчання, на 10 тис. осіб навального населення, осіб (x11)	різень безробіття серед осіб віком 15-24 роки, % (x12)	грошові витрати на освіту (у структурі витрат), % (x13)
Вінницька	63,89	80,58	99,57	0,90	4,50	278,23	136,03	3,82	13,25	-14,06	47,54	18,27	1,41
Волинська	51,33	84,66	99,65	0,90	2,05	262,57	141,10	3,49	16,76	-16,80	35,22	26,64	0,79
Дніпропетровська	62,56	85,32	98,82	0,80	6,13	398,33	138,90	4,33	15,45	-15,64	39,43	16,27	1,39
Донецька	56,75	65,00	97,21	0,81	1,13	155,20	137,25	1,71	14,65	-14,96	25,76	24,40	0,77
Житомирська	65,67	82,58	99,65	0,86	5,31	266,62	135,68	2,33	14,25	-15,58	36,29	19,29	1,34
Закарпатська	53,33	84,98	94,46	0,90	0,69	189,37	137,15	3,03	22,46	-21,58	19,23	20,44	1,32
Запорізька	63,33	84,67	99,80	0,79	9,15	431,40	136,85	4,92	13,79	-15,08	33,30	17,78	1,11
Івано-Франківська	40,78	81,11	99,65	0,90	0,57	294,47	140,50	3,95	15,35	-17,35	48,30	25,83	1,76
Київська	66,78	93,16	99,54	0,93	2,89	178,93	138,68	2,29	14,96	-15,09	26,22	17,31	1,16
Кіровоградська	62,33	82,36	99,44	0,80	5,05	176,84	134,90	1,82	16,41	-16,38	61,25	20,91	1,03
Луганська	44,75	61,55	98,33	0,73	1,36	182,32	134,28	2,51	13,05	-12,83	16,55	22,53	0,69
Львівська	48,67	82,87	98,88	0,90	0,67	515,44	145,38	9,09	17,15	-18,58	37,47	23,60	1,08
Миколаївська	66,89	82,01	99,70	0,80	6,53	301,49	135,38	1,91	11,43	-10,96	49,54	19,66	1,11
Одеська	53,44	86,03	97,77	0,90	2,43	482,58	136,55	8,05	10,90	-10,90	29,63	13,31	1,57
Полтавська	68,11	83,84	99,71	0,85	2,72	351,27	137,88	3,93	12,96	-11,64	53,32	20,90	0,98
Рівненська	53,00	84,53	99,52	0,90	2,55	325,62	138,80	2,33	8,86	-9,63	64,19	23,23	0,84
Сумська	72,33	80,49	99,74	0,85	1,17	348,61	139,33	5,53	13,30	-12,99	35,35	16,12	1,24
Тернопільська	53,44	80,02	99,83	0,91	2,47	401,22	139,60	4,02	14,66	-16,04	32,58	25,47	1,40
Харківська	61,22	84,84	99,63	0,85	0,14	705,80	140,50	12,68	14,05	-14,35	55,14	15,07	0,97
Херсонська	66,11	83,53	97,96	0,81	5,46	262,83	135,78	3,19	7,48	-9,26	47,50	19,74	0,96
Хмельницька	65,00	82,80	99,92	0,88	1,01	279,11	138,15	3,09	14,98	-15,49	37,89	21,34	1,40
Черкаська	69,56	82,09	99,62	0,83	2,42	329,51	140,30	3,39	14,84	-16,70	58,72	19,30	1,02
Чернівецька	57,67	82,04	99,10	0,89	0,47	344,87	135,75	2,84	5,39	-9,71	34,22	23,95	1,19
Чернігівська	63,33	85,02	99,85	0,84	1,98	215,94	139,33	2,32	13,36	-12,96	35,46	19,96	0,98

Джерело: укладено та обчислено автором на підставі даних [259, 260, 286]

Продовження додатка Д

Таблиця Д2

Проміжні розрахунки Евклідової відстані для отримання гіпотетичних груп
рівня розвитку ЛП регіонів України за освітньо-інтелектуальною компонентою,
2010-2019 роки

Регіони	Евклідова відстань	Група за рівнем розвитку
Вінницька	7,84	середня
Волинська	8,89	середня
Дніпропетровська	7,43	середня
Донецька	11,10	низька
Житомирська	8,58	нижче середнього
Закарпатська	10,22	низька
Запорізька	8,62	середня
Івано-Франківська	8,39	середня
Київська	8,15	середня
Кіровоградська	9,48	середня
Луганська	12,35	наднизька
Львівська	6,91	помірно висока
Миколаївська	9,08	середня
Одеська	7,04	середня
Полтавська	7,57	середня
Рівненська	8,77	середня
Сумська	6,84	помірно висока
Тернопільська	7,96	середня
Харківська	5,38	висока
Херсонська	9,52	середня
Хмельницька	7,65	середня
Черкаська	7,47	середня
Чернівецька	9,46	середня
Чернігівська	8,34	середня

Джерело: обчислено автором на підставі [259, 260, 286]

Продовження додатка Д

	1 охоплення дошкільними закладами	2 охоплення шкільною освітою	3 продовження навчання після 9 класу	4 продовження навчання у ЗВО	5 другоріч- ники	6 питома вага студентів	7 бал ЗНО з математики	8 частка аспірантів	9 різниця рівнів зайнятості за освітою	10 різниця рівнів неактивності за освітою	11 перенавчання безробітних	12 молодіжне безробіття	13 частка витрат домогосподар- ств на освіту	14 якість
Вінницька	0,52	-0,21	0,42	0,85	0,70	-0,33	-0,82	-0,08	-0,14	0,10	0,59	-0,62	1,00	нижче середнього
Волинська	-1,01	0,43	0,49	0,90	-0,35	-0,45	1,21	-0,21	0,89	-0,81	-0,37	1,75	-1,34	нижче середнього
Дніпропетровська	0,36	0,54	-0,19	-1,08	1,40	0,62	0,33	0,12	0,51	-0,42	-0,04	-1,19	0,92	середня
Донецька	-0,35	-2,67	-1,51	-0,86	-0,75	-1,30	-0,33	-0,90	0,27	-0,20	-1,11	1,12	-1,43	низька
Житомирська	0,74	0,10	0,48	0,17	1,05	-0,42	-0,96	-0,66	0,15	-0,40	-0,29	-0,34	0,75	нижче середнього
Закарпатська	-0,76	0,48	-3,76	0,96	-0,93	-1,03	-0,37	-0,39	2,58	-2,39	-1,62	-0,01	0,66	низька
Запорізька	0,46	0,43	0,61	-1,22	2,69	0,88	-0,49	0,35	0,01	-0,24	-0,52	-0,76	-0,13	нижче середнього
Івано-Франківська	-2,30	-0,13	0,49	0,91	-0,98	-0,20	0,97	-0,03	0,48	-0,99	0,65	1,52	2,30	нижче середнього
Київська	0,88	1,77	0,40	1,52	0,01	-1,11	0,24	-0,67	0,36	-0,24	-1,08	-0,90	0,04	середня
Кіровоградська	0,33	0,07	0,31	-1,19	0,93	-1,13	-1,27	-0,85	0,79	-0,67	1,66	0,12	-0,42	нижче середнього
Луганська	-1,81	-3,22	-0,59	-2,51	-0,65	-1,09	-1,52	-0,59	-0,20	0,51	-1,83	0,58	-1,72	низька
Львівська	-1,33	0,15	-0,15	0,90	-0,94	1,54	2,91	1,96	1,01	-1,40	-0,20	0,89	-0,26	висока
Миколаївська	0,89	0,01	0,52	-1,03	1,57	-0,15	-1,08	-0,82	-0,68	1,12	0,74	-0,23	-0,13	нижче середнього
Одеська	-0,75	0,65	-1,05	0,84	-0,19	1,28	-0,61	1,56	-0,84	1,14	-0,81	-2,03	1,59	середня
Полтавська	1,04	0,30	0,53	-0,19	-0,06	0,25	-0,08	-0,04	-0,23	0,90	1,04	0,12	-0,63	середня
Рівненська	-0,80	0,41	0,38	0,89	-0,14	0,04	0,29	-0,66	-1,44	1,57	1,89	0,78	-1,14	нижче середнього
Сумська	1,55	-0,23	0,56	-0,17	-0,73	0,23	0,50	0,58	-0,13	0,45	-0,36	-1,24	0,37	середня
Тернопільська	-0,75	-0,30	0,63	0,98	-0,17	0,64	0,61	-0,00	0,27	-0,56	-0,58	1,42	0,96	середня
Харківська	0,20	0,46	0,47	-0,21	-1,17	3,04	0,97	3,35	0,09	0,00	1,18	-1,53	-0,68	висока
Херсонська	0,80	0,25	-0,90	-0,88	1,11	-0,45	-0,92	-0,32	-1,85	1,69	0,59	-0,21	-0,72	нижче середнього
Хмельницька	0,66	0,14	0,71	0,47	-0,80	-0,32	0,03	-0,36	0,37	-0,37	-0,17	0,25	0,96	середня
Черкаська	1,22	0,03	0,46	-0,46	-0,19	0,08	0,89	-0,24	0,32	-0,78	1,46	-0,33	-0,47	середня
Чернівецька	-0,24	0,02	0,04	0,73	-1,03	0,20	-0,93	-0,46	-2,47	1,54	-0,45	0,99	0,16	нижче середнього
Чернігівська	0,46	0,49	0,65	-0,30	-0,38	-0,82	0,50	-0,66	-0,11	0,46	-0,35	-0,15	-0,63	середня

Рис. Д1. Стандартизовані показники освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Variable	Classification Functions: grouping: якість (осві)			
	середня p=.37500	нижче середнього p=.41667	низька p=.12500	висока p=.08333
охоплення дошкільними закладами	1,87109	0,30066	-9,387	4,1579
охоплення шкільною освітою	3,68546	6,71018	-39,698	9,4112
продовження навчання після 9 класу	3,56330	5,81987	-35,475	8,0782
продовження навчання у ЗВО	-1,59902	0,70165	3,951	-2,2392
другорічники	-0,79096	6,26031	-19,843	2,0225
питома вага студентів	0,47183	-8,79244	33,228	-8,0024
бал ЗНО з математики	3,33023	-1,47739	-8,261	4,7931
частка аспірантів	-0,19575	11,32387	-54,892	26,5996
різниця рівнів зайнятості за освітою	0,85383	-8,88096	33,747	-10,0581
різниця рівнів неактивності за освітою	3,21188	-3,87260	7,793	-6,7807
перенавчання безробітних	-0,28596	3,66548	-13,534	3,2599
молодіжне безробіття	0,05500	5,85042	-23,995	6,4926
витрати домогосподарств на освіту	2,94956	2,82266	-18,397	0,2091
Constant	-3,69688	-6,04675	-107,713	-32,0626

Number of variables in the model: 13	
Wilks' Lambda: ,0010761 approx. F (39,24) = 5,673357 p < ,0000	
Quick Advanced Classification	
Summary: Variables in the model	
Variables not in the model	

Рис. Д2. Результати дискримінантного аналізу освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП регіонів України (класифікаційні дискримінантні функції та критерії якості моделі)

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Продовження додатка Д

Case	Squared Mahalanobis Distances from Group Centroids (освіта_інтел Incorrect classifications are marked with *				
	Observed Classif.	середня p=,37500	нижче середнього p=,41667	низька p=,12500	висока p=,08333
Вінницька	нижче середнього	28,2489	9,6411	307,8870	84,5949
Волинська	нижче середнього	21,1328	15,0998	256,8464	49,2335
Дніпропетровська	середня	8,3577	27,4169	250,2386	73,2382
Донецька	низька	249,1838	281,7046	5,5392	366,3038
Житомирська	нижче середнього	16,1262	6,6746	258,8056	91,7872
Закарпатська	низька	266,8834	307,8023	11,9054	387,0278
Запорізька	нижче середнього	31,8712	13,9016	363,6645	62,3424
Івано-Франківська	нижче середнього	31,7090	16,9041	363,9109	73,9381
Київська	середня	14,2346	21,9361	321,2637	80,9013
Кіровоградська	нижче середнього	38,6682	12,9082	268,0434	99,0684
Луганська	низька	280,4505	311,7065	9,7646	404,2557
Львівська	висока	46,0875	58,1574	331,8121	7,0975
Миколаївська	нижче середнього	16,5548	9,5872	288,2682	100,2603
Одеська	середня	14,4445	28,7928	226,5271	60,8991
Полтавська	середня	9,2847	18,0489	297,5117	56,9524
Рівненська	нижче середнього	29,4272	13,9682	318,9690	85,8487
Сумська	середня	11,1967	47,5312	262,2365	57,0151
Тернопільська	середня	10,9689	13,9507	258,7366	63,1601
Харківська	висока	78,6920	95,2680	435,9684	7,0975
Херсонська	нижче середнього	39,8905	13,8445	321,8657	87,9756
Хмельницька	середня	4,1008	19,2543	266,2483	69,5269
Черкаська	середня	13,2114	27,5897	260,1012	52,1105
Чернівецька	нижче середнього	28,4829	14,6754	292,2916	88,3074
Чернігівська	середня	5,5916	26,2865	256,4527	75,2175

Рис. Д3. Відстані Мехаланобіса від центроїдів груп та класифікаційні групи
рівня розвитку освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Продовження додатка Д

Variable	Factor Loadings (Varimax raw) (освіта_інтел)				
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
охоплення дошкільними закладами	0,007118	0,142032	0,781303	-0,010703	0,263843
охоплення шкільною освітою	0,180084	-0,067298	0,481524	0,754475	0,232558
продовження навчання після 9 класу	0,240396	0,225484	0,064574	0,012835	0,836591
продовження навчання у ЗВО	0,107971	-0,084092	-0,237103	0,932071	-0,041360
другорічники	-0,340260	0,024814	0,654342	-0,241475	0,250488
питома вага студентів	0,961100	0,087450	0,117606	0,046100	0,025309
бал ЗНО з математики	0,853297	-0,248038	-0,187937	0,216750	0,172241
частка аспірантів	0,974675	0,016958	0,087447	0,021740	-0,080865
різниця рівнів зайнятості за освітою	0,026201	-0,973366	-0,019109	0,021916	-0,130424
різниця рівнів неактивності за освітою	-0,034588	0,967662	0,127368	-0,098980	0,087069
перенавчання безробітних	-0,382820	0,138593	0,087544	0,112989	0,728360
молодіжне безробіття	-0,301394	-0,124305	-0,829671	-0,024605	0,189691
витрати домогосподарств на освіту	0,683345	-0,083734	0,193935	0,366401	-0,177955
Expl. Var	3,525759	2,078173	2,137867	1,704055	1,547633
Prp.Totl	0,271212	0,159859	0,164451	0,131081	0,119049

Рис. Д5. Результати факторного аналізу освітньо-інтелектуальної компоненти
ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором методом головних компонент у середовищі PIII Statistica, прийом Varimax

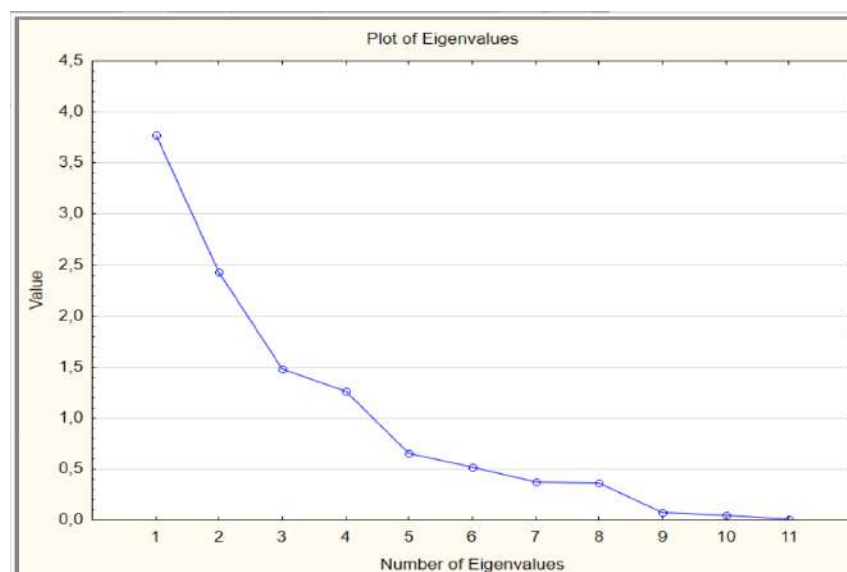

Рис. Д6. Графік «кам'яного осипу» як критерій прийняття рішення про
кількість факторів у факторній моделі освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП
регіонів України

Джерело: обчислено автором методом головних компонент у середовищі PIII Statistica, прийом Varimax

Додаток Е

ОПИТУВАЛЬНИЙ ЛИСТ ВИПУСКНИКА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ (ЗВО)

Це опитування проводиться за підтримки ЗВО міста Львова та області з метою моніторингу працевлаштування випускників. Результати анкетування будуть використані для підвищення якості освітніх послуг у ЗВО області. Дослідження анонімне, жодні персональні дані не збираємо, а Ваші відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді. *Дякуємо, ми цінуємо Ваш час, допомогу та участь! Ініціатор Проекту «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення», у рамках якого проводиться обстеження, – Львівська обласна держадміністрація. Розробники опитувального листа – команда науковців з реалізації Проекту*

1. ВАШ ФАХ І СТАТУС НА РИНКУ ПРАЦІ**1.1. У якому ЗВО Ви здобули вищу освіту (магістратура)-**

- ☐ Дрогобицький державний педагогічний університет
- ☐ ЛНУ імені Івана Франка
- ☐ Львівська національна академія мистецтв
- ☐ Львівська національна музична академія імені М.В. Лисенка
- ☐ Львівський державний університет фізичної культури
- ☐ Львівський інститут економіки і туризму
- ☐ Львівський національний аграрний університет
- ☐ Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького
- ☐ Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- ☐ Львівський ННІ Університету банківської справи
- ☐ Національний лісотехнічний університет України
- ☐ НУ «Львівська політехніка»
- ☐ Українська академія друкарства

1.2. Де Ви здобули середню освіту?

- ☐ м. Львів
- ☐ Львівська область
- ☐ м. Київ
- ☐ Автономна республіка Крим
- ☐ Вінницька область
- ☐ Волинська область
- ☐ Дніпропетровська область
- ☐ Донецька область
- ☐ Житомирська область
- ☐ Закарпатська область
- ☐ Запорізька область
- ☐ Івано-Франківська область
- ☐ Київська область
- ☐ Кіровоградська область
- ☐ Луганська область
- ☐ Миколаївська область
- ☐ Одеська область
- ☐ Полтавська область
- ☐ Рівненська область
- ☐ Сумська область
- ☐ Тернопільська область

Продовження додатка Е

- ☐ Харківська область
- ☐ Херсонська область
- ☐ Хмельницька область
- ☐ Черкаська область
- ☐ Чернівецька область
- ☐ Чернігівська область
- ☐ За межами України (зазначте країну)

1.3. Вкажіть джерело фінансування Вашого навчання

- ☐ Бюджетні кошти
- ☐ Кошти фізичних і юридичних осіб

1.4. Зазначте спеціальність, за якою Ви здобули вищу освіту

010	Освіта
017	Фізична культура і спорт
020	Культура і мистецтво, інформаційна, бібліотечна та архівна справа
030	Гуманітарні науки (історія, філософія, філологія, культурологія)
051	Економіка
052	Політологія
053	Психологія
054	Соціологія
050	Міжнародні відносини
061	Журналістика
071	Облік і оподаткування
072	Фінанси, банківська справа та страхування
073	Менеджмент
074	Публічне управління та адміністрування
075	Маркетинг
076	Підприємництво, торгівля та біржова діяльність
080	Право
091	Біологія
100	Природничі науки (екологія, хімія, фізика, астрономія)
110	Математика та статистика
120	Інформаційні технології (програмування, комп'ютерна інженерія, системний аналіз, кібербезпека)
130	Механічна інженерія
140	Електрична інженерія
150	Автоматизація і приладобудування
160	Хімічна та біоінженерія
170	Електроніка та телекомунікації
180	Виробництво та технології
190	Архітектура та будівництво
200	Аграрні науки та продовольство
210	Ветеринарна медицина
220	Охорона здоров'я
230	Соціальна робота
240	Готельно-ресторанна справа і туризм
250	Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону
260	Цивільна безпека
270	Транспорт

1.5. Чи Ви працюєте протягом останнього тижня?

- ☐ Так
- ☐ Ні

1.6. (якщо ні) Яка причина Вашої незайнятості?

- ☐ Тимчасово не працюю
- ☐ За станом здоров'я
- ☐ Продовжую навчання за іншими програмами (спеціальностями)
- ☐ Декретна відпустка
- ☐ Інше _____

ДЛЯ НЕЗАЙНЯТИХ – ПЕРЕХІД ДО РОЗДІЛУ 3**1.7. Який статус Вашої зайнятості?**

- ☐ Найманий працівник
- ☐ Приватний підприємець (самозайнятий)
- ☐ Підприємець з найманими працівниками

1.8. Чи працюєте Ви офіційно (задекларована праця)?

- ☐ Так
- ☐ Ні

1.9. Який регіон Вашої зайнятості?

- ☐ м. Львів
- ☐ Львівська область
- ☐ м. Київ
- ☐ Автономна республіка Крим
- ☐ Вінницька область
- ☐ Волинська область
- ☐ Дніпропетровська область
- ☐ Донецька область
- ☐ Житомирська область
- ☐ Закарпатська область
- ☐ Запорізька область
- ☐ Івано-Франківська область
- ☐ Київська область
- ☐ Кіровоградська область
- ☐ Луганська область
- ☐ Миколаївська область
- ☐ Одеська область
- ☐ Полтавська область
- ☐ Рівненська область
- ☐ Сумська область
- ☐ Тернопільська область
- ☐ Харківська область
- ☐ Херсонська область
- ☐ Хмельницька область
- ☐ Черкаська область

- ☐ Чернівецька область
- ☐ Чернігівська область
- ☐ За межами України (зазначте країну)

2. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАЙНЯТОСТІ ВИПУСКНИКА

2.1. Яка основна сфера Вашої діяльності, що забезпечує найбільший дохід

- ☐ Будівництво, архітектура
- ☐ Бухгалтерія, аудит
- ☐ Виробництво, інженерія
- ☐ Готельно-ресторанний бізнес, туризм
- ☐ Державне управління, оборона; обов'язкове соціальне страхування
- ☐ Дизайн, творчість
- ☐ ЗМІ, видавництво, поліграфія
- ☐ Інформаційні технології, комп'ютери, інтернет
- ☐ Краса, фітнес, спорт
- ☐ Культура, музика, шоу-бізнес
- ☐ Логістика, склад, ЗЕД
- ☐ Маркетинг, реклама, PR
- ☐ Медицина, фармацевтика
- ☐ Нерухомість
- ☐ Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів
- ☐ Освіта, наука
- ☐ Охорона, безпека
- ☐ Робітничі професії
- ☐ Діловодство
- ☐ Сільське господарство, агробізнес
- ☐ Сфера соціального забезпечення
- ☐ Телекомунікації та зв'язок
- ☐ Топ-менеджмент, керівництво середньої ланки
- ☐ Транспорт
- ☐ Управління персоналом, HR
- ☐ Фінанси, банки, страхування
- ☐ Юриспруденція
- ☐ Інша сфера

2.2. Назвіть організацію/підприємство, де Ви зараз працюєте (Будь-ласка😊)

2.3. Назвіть Вашу професію _____

2.4. Чи працюєте Ви за спеціальністю?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

2.5. Як Ви знайшли поточне місце праці?

- ☐ Рекомендації друзів, знайомих
- ☐ Підтримка ЗВО (викладачі, практика, ярмарки вакансій, інші заходи у ЗВО)
- ☐ За допомогою сервісів (веб-порталів) з пошуку роботи

Продовження додатка Е

- ☐ За скеруванням Державної служби зайнятості
- ☐ Це наш родинний бізнес
- ☐ Я самостійно забезпечую своє робоче місце
- ☐ Інше _____

2.6. У яких межах знаходиться Ваш щомісячний дохід у гривнях?

- до 7 тисяч від 7 до 10 тисяч від 10 тисяч до 15 тисяч
 від 15 до 25 тисяч від 25 до 40 тисяч понад 40 тис

3. ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАЙНЯТОСТІ ВИПУСКНИКА (для тих, хто не працює на момент обстеження)
--

3.1. Чи працювали Ви раніше?

- ☐ Так
- ☐ Ні

3.2. Чи були Ви зайняті за спеціальністю, коли працювали?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

3.3. Скільки часу Ви шукаєте роботу (у тижнях)? _____

4. ОЦІНКА ВИПУСКНИКОМ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗВО

4.1. Чи задоволені Ви здобутою освітою?

- ☐ Задоволений повністю
- ☐ Задоволений здебільшого
- ☐ Важко відповісти
- ☐ Не задоволений
- ☐ Не задоволений повністю

4.2. На скільки балів у 100-бальній шкалі Ви б оцінили якість своєї фахової теоретичної підготовки у ЗВО _____

- ☐ Дуже низька (0-35)
- ☐ Низька (36-50)
- ☐ Середня (51-70)
- ☐ Вище середньої /висока (71-80)
- ☐ Дуже висока (81-100)

4.3. На скільки балів у 100- бальній шкалі Ви б оцінили якість своєї фахової практичної підготовки у ЗВО _____

- ☐ Дуже низька (0-35)
- ☐ Низька (36-50)
- ☐ Середня (51-70)
- ☐ Вище середньої /висока (71-80)
- ☐ Дуже висока (81-100)

4.4. Чи поєднували Ви навчання з роботою

- ☐ Так, майже постійно
- ☐ Так, час від часу
- ☐ Так, але лише під час канікул
- ☐ Ні

Продовження додатка Е

4.5. Чи вважаєте Ви, що поєднання роботи і навчання сприяло Вашому працевлаштуванню після здобуття вищої освіти

- ☐ Так
- ☐ Не зовсім впевнена/впевнений
- ☐ Ні

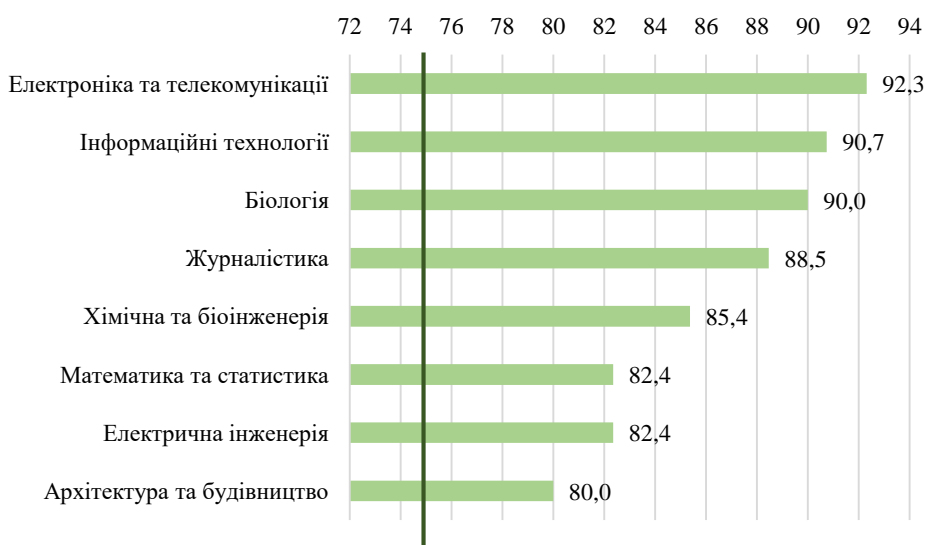
4.6. Наскільки навчання у ЗВО допомогло Вам отримати бажану роботу

- ☐ Однозначно допомогло
- ☐ Швидше так
- ☐ Швидше ні
- ☐ Ніяк не допомогло

Додаток Ж

Підсумки опитування випускників ЗВО у Львівській області та їх задоволеності якістю освіти (за обстеженням випускників ЗВО у рамках Проекту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення»)

Зайнятість випускників ЗВО Львівської області за галузями знань

у середньому 75%

Рис. Ж1. Топ галузей знань із найвищими рівнями загальної зайнятості, % від обстежених випускників відповідної галузі

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

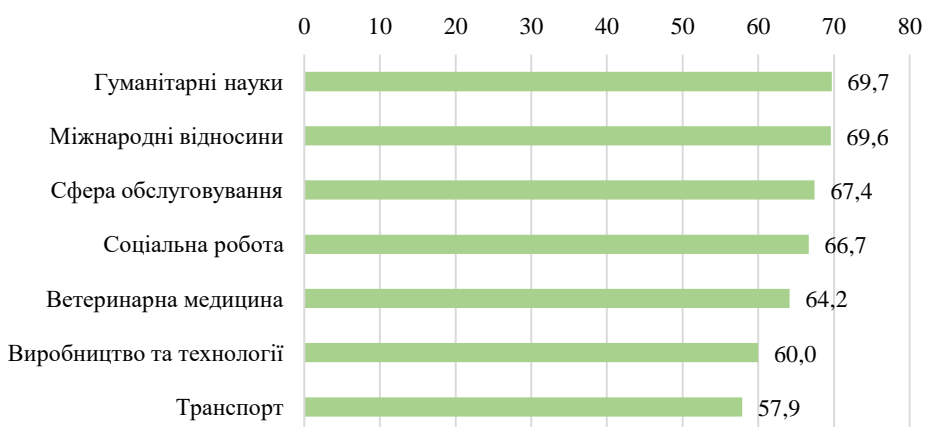

Рис. Ж2. Галузі знань із найнижчими рівнями загальної зайнятості, % від обстежених випускників відповідної галузі

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Продовження додатка Ж

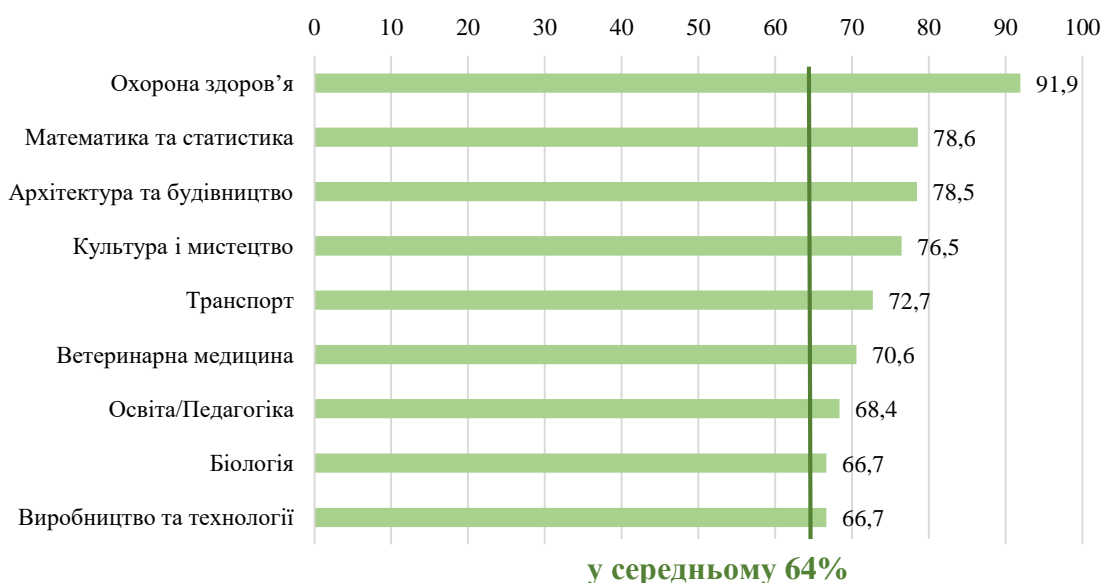
Таблиця Ж1

Оцінка випускниками ЗВО Львівської області якості теоретичної та практичної підготовки у розрізі галузей знань і спеціальностей

Галузь знань	Середній бал фахової теоретичної підготовки (у 100-бальній шкалі)	Галузь знань	Середній бал фахової практичної підготовки (у 100-бальній шкалі)
Біологія	83,4	Біологія	78,4
Публічне управління та адміністрування	82,8	Гуманітарні науки	75,6
Гуманітарні науки	82,3	Культура і мистецтво	75,3
Соціальна робота	79,6	Хімічна та біоінженерія	71,0
Виробництво та технології	78,9	Соціальна робота	70,4
Хімічна та біоінженерія	76,8	Освіта/Педагогіка	69,7
Культура і мистецтво	76,2	Публічне управління та адміністрування	69,3
Право	76,2	Виробництво та технології	66,2
Охорона здоров'я	75,8	Охорона здоров'я	65,7
Соціальні та поведінкові науки	75,4	Математика та статистика	64,8
Освіта/Педагогіка	74,7	Аграрні науки та продовольство	64,8
Управління та адміністрування	74,5	Соціальні та поведінкові науки	63,5
Електрична інженерія	73,3	Управління та адміністрування	62,5
Аграрні науки та продовольство	73,2	Цивільна безпека	61,0
Математика та статистика	72,9	Природничі науки	59,6
Архітектура та будівництво	72,5	Архітектура та будівництво	59,6
Природничі науки	72,4	Сфера обслуговування	56,0
Транспорт	70,3	Інформаційні технології	55,9
Цивільна безпека	70,0	Ветеринарна медицина	55,9
Журналістика	69,8	Право	54,3
Міжнародні відносини	69,0	Електрична інженерія	54,0
Ветеринарна медицина	68,9	Транспорт	54,0
Механічна інженерія	66,9	Механічна інженерія	53,4
Автоматизація та приладобудування	66,6	Журналістика	51,4
Сфера обслуговування	65,3	Автоматизація та приладобудування	50,7
Інформаційні технології	64,3	Міжнародні відносини	48,3
Електроніка та телекомунікації	63,1	Електроніка та телекомунікації	45,2
У середньому	73,7	У середньому	62,9

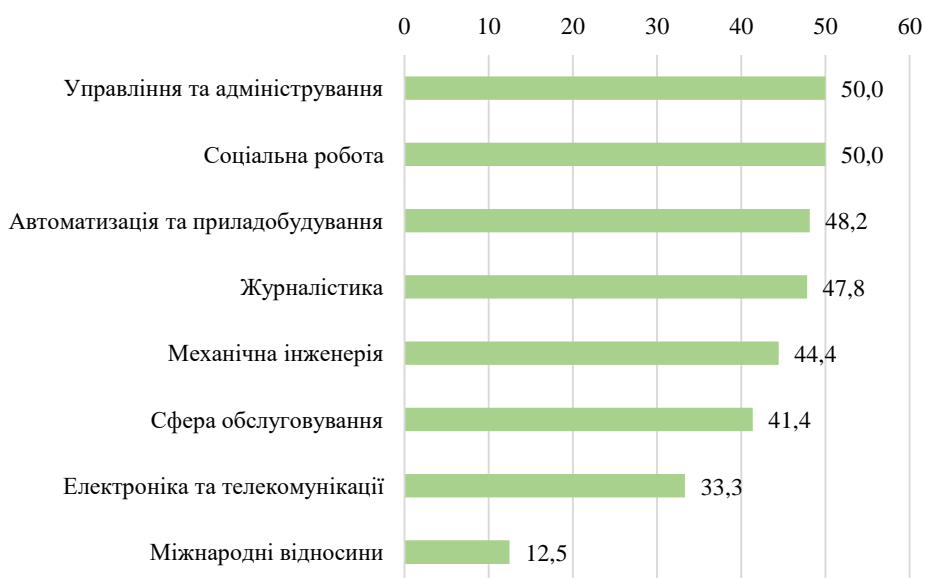
Джерело: узагальнено автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

**Зайнятість випускників ЗВО Львівської області
за галузями знань за фахом**

**Рис. Ж3. Топ галузей знань із найвищими рівнями зайнятості за фахом, %
від обстежених зайнятих випускників відповідної галузі**

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

**Рис. Ж4. Галузі знань із найнижчими рівнями зайнятості за фахом, % від
обстежених зайнятих випускників відповідної галузі**

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Продовження додатка Ж

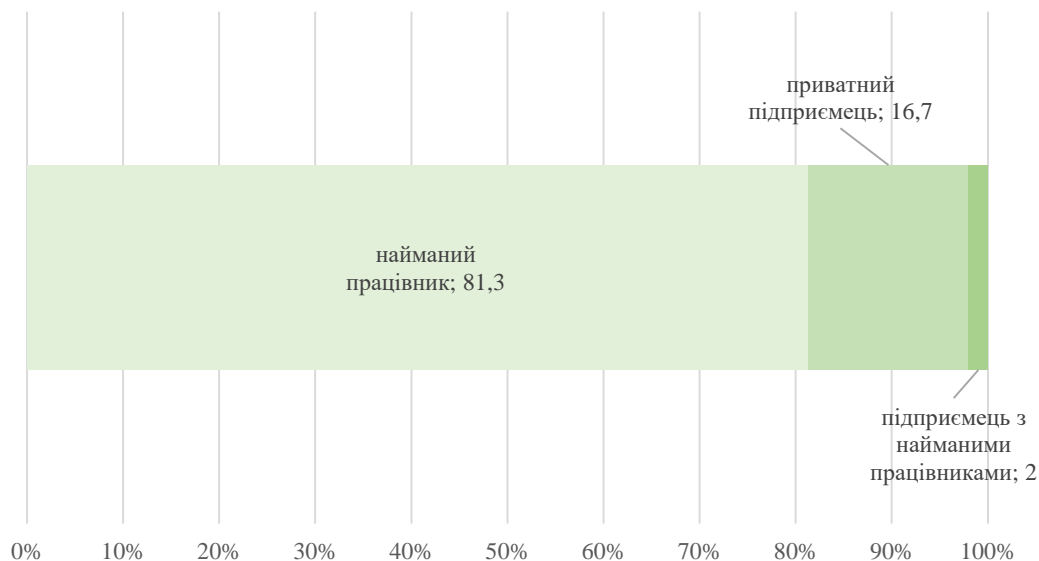
Статус зайнятості випускників ЗВО Львівської області

Рис. Ж5. Статус зайнятості випускників на ринку праці, % від зайнятих випускників

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Рис. Ж6. Тіньова зайнятість випускників, % від зайнятих випускників відповідної галузі знань

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Продовження додатка Ж

Задоволеність випускників ЗВО Львівської області якістю вищої освіти у бальних оцінках

Рис. Ж7. Оцінка рівня теоретичної підготовки – найкращі і найгірші в оцінках випускників галузі знань, балів

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Рис. Ж8. Оцінка рівня практичної підготовки – найкращі і найгірші в оцінках випускників галузі знань, балів

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Продовження додатка Ж

Доходи випускників ЗВО Львівської області

Рис. Ж9. Галузі знань з найвищими та найнижчими
доходами випускників, грн.

Джерело: побудовано автором на підставі результатів обстеження випускників ЗВО Львівщини, проведеного у жовтні-листопаді 2020 року

Додаток К

Вікові особливості економічної активності населення України та світу

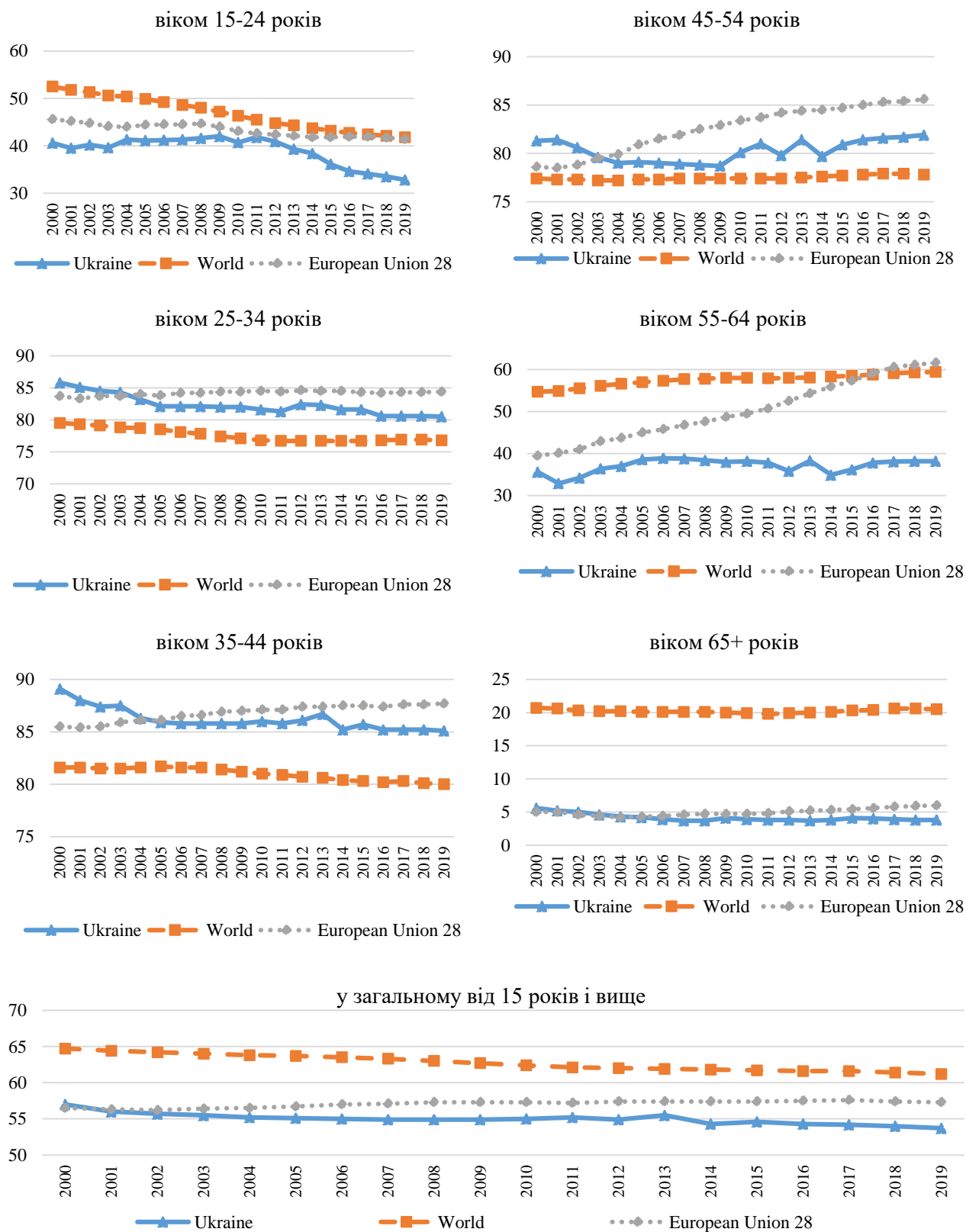

Рис. К1. Динаміка рівнів ЕАН світу, країн Європейського Союзу та України за віковою структурою, у 2000-2019 роках, %

Джерело: побудовано автором на підставі даних [309]

Додаток Л

Дослідження якості економічної активності населення України

Таблиця Л1

Вхідні дані для аналізу взаємозв'язку стану напруженості у сфері зайнятості та рівня життя та ЕАН регіонів України, 2012-2016 роки

Регіони	Коефіцієнт напруженості у сфері зайнятості та рівня життя населення						Рівень економічної активності населення України, %					
	2012	2013	2014	2015	2016	середнє значення	2012	2013	2014	2015	2016	середнє значення
Україна	3,04	3,09	3,19	3,08	3,15	3,110	64,6	73,1	62,4	62,4	62,2	64,94
Вінницька	4,35	4,27	4,19	3,38	3,41	3,920	64,6	72	62,9	63,4	62,8	65,14
Волинська	2,92	3,14	3,32	2,84	3,06	3,056	64,5	70,7	60,9	58,8	57,7	62,52
Дніпропетровська	3,28	3,96	3,45	3,35	3,34	3,476	65,7	76,9	65,5	65,6	64,1	67,56
Донецька	2,08	2,41	3,69	3,8	4,07	3,210	65,2	75,7	60,9	58,3	58,3	63,68
Житомирська	5,29	4,28	5,24	3,9	3,28	4,398	65,6	72,9	63,4	62,5	63,0	65,48
Закарпатська	2,41	2,17	1,54	1,25	1,30	1,734	63	70,5	62,2	61,9	60,9	63,70
Запорізька	4,12	4,26	4,25	3,55	4,50	4,136	65,2	74,8	63,6	62,5	62,2	65,66
Івано-Франківська	3,14	2,94	2,44	1,61	1,92	2,410	58,7	65,5	58,6	59,8	60,0	60,52
Київська	3,31	2,69	2,38	2,48	3,00	2,772	63,2	72,5	61,8	62	62,0	64,30
Кіровоградська	4,28	4,46	5,25	4,00	5,14	4,626	64,0	73,1	61	60,9	60,4	63,88
Луганська	3,11	3,2	3,08	4,34	3,98	3,542	62,5	71,2	58,7	64,7	66,2	64,66
Львівська	3,57	3,89	3,78	2,89	2,31	3,288	63,2	70,6	60,5	60,5	60,6	63,08
Миколаївська	3,43	3,39	3,57	2,9	3,19	3,296	65,0	74,6	63	64	63,6	66,04
Одеська	2,20	1,91	1,68	2,24	1,95	1,996	62,8	70,8	60,8	61,2	60,8	63,28
Полтавська	4,90	4,78	5,7	5,11	5,73	5,244	64,8	74,2	62,9	61,7	61,0	64,92
Рівненська	2,95	3,1	3,43	2,49	2,2	2,834	65,6	70,0	64,1	65,0	63,6	65,66
Сумська	3,46	3,22	4,00	2,9	2,94	3,304	65,5	71,8	62,5	61,8	62,6	64,84
Тернопільська	4,66	4,05	3,57	2,5	2,73	3,502	61,6	67,3	59,6	58,5	58,7	61,14
Харківська	2,54	2,35	2,62	2,54	2,62	2,534	65,7	75,4	63,9	63,8	63,8	66,52
Херсонська	2,57	2,97	3,26	2,79	2,33	2,784	64,3	73,6	62,6	62,5	62,8	65,16
Хмельницька	3,43	3,43	4,08	2,7	2,94	3,316	64,6	72,5	60,3	58,6	59,5	63,10
Черкаська	4,75	4,45	3,75	4,07	4,25	4,254	65,3	75,9	62,8	62,6	62,7	65,86
Чернівецька	3,33	2,27	3,08	1,97	1,6	2,450	63,0	64,9	61	60,5	61,5	62,18
Чернігівська	3,22	3,64	3,54	3,02	3,07	3,298	66,7	73,8	63,9	62,9	62,6	65,98
м. Київ	1,56	1,64	1,89	2,26	2,06	1,882	68,2	75,7	67,1	66,7	66,7	68,88

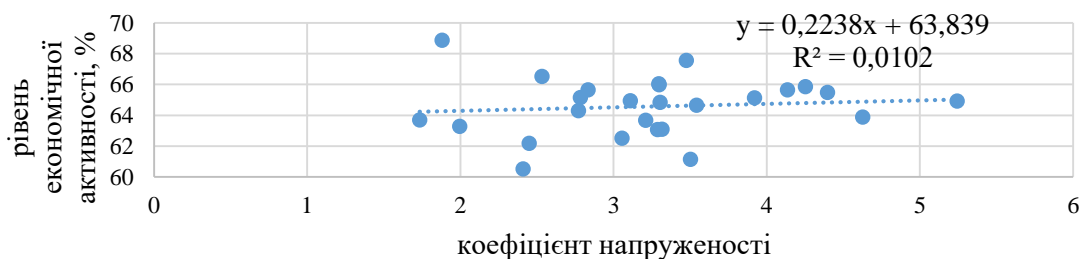

Рис. Л1. Результати аналітичного пошуку залежності між напруженістю ринку праці та рівнем ЕАН регіонів України у 2012-2016 роках
Джерело: обчислено і побудовано автором на підставі даних [259]

Продовження додатка Л

Таблиця Л2

Динаміка загального та спеціального коефіцієнтів неефективної
зайнятості, за регіонами України у 2015-2017 роках

Регіони	Загальний коефіцієнт				Спеціальний коефіцієнт			
	2015 р.	2016 р.	2017 р.	середнє значення	2015 р.	2016 р.	2017 р.	середнє значення
Україна	0,14	0,13	0,14	0,137	0,04	0,03	0,05	0,040
Вінницька	0,13	0,12	0,13	0,127	0,04	0,03	0,03	0,033
Волинська	0,12	0,14	0,15	0,137	0,03	0,03	0,02	0,027
Дніпропетровська	0,13	0,11	0,14	0,127	0,06	0,03	0,05	0,047
Донецька	0,24	0,24	0,28	0,253	0,1	0,09	0,14	0,110
Житомирська	0,14	0,13	0,12	0,130	0,03	0,02	0,01	0,020
Закарпатська	0,11	0,12	0,12	0,117	0,02	0,02	0,02	0,020
Запорізька	0,17	0,16	0,20	0,177	0,08	0,06	0,10	0,080
Івано-Франківська	0,12	0,12	0,12	0,120	0,03	0,03	0,03	0,030
Київська	0,10	0,10	0,10	0,100	0,03	0,03	0,03	0,030
Кіровоградська	0,15	0,15	0,16	0,153	0,04	0,03	0,04	0,037
Луганська	0,26	0,25	0,27	0,260	0,11	0,09	0,10	0,100
Львівська	0,13	0,11	0,11	0,117	0,05	0,03	0,03	0,037
Миколаївська	0,11	0,12	0,14	0,123	0,03	0,02	0,03	0,027
Одеська	0,09	0,09	0,10	0,093	0,03	0,02	0,03	0,027
Полтавська	0,19	0,18	0,18	0,183	0,06	0,05	0,06	0,057
Рівненська	0,12	0,13	0,14	0,130	0,02	0,02	0,02	0,020
Сумська	0,15	0,13	0,16	0,147	0,05	0,03	0,07	0,050
Тернопільська	0,14	0,15	0,17	0,153	0,02	0,03	0,05	0,033
Харківська	0,12	0,10	0,12	0,113	0,05	0,04	0,06	0,050
Херсонська	0,14	0,13	0,14	0,137	0,03	0,02	0,03	0,027
Хмельницька	0,14	0,13	0,13	0,133	0,04	0,03	0,04	0,037
Черкаська	0,13	0,13	0,16	0,140	0,03	0,03	0,06	0,040
Чернівецька	0,11	0,11	0,10	0,107	0,02	0,02	0,02	0,020
Чернігівська	0,14	0,13	0,15	0,140	0,04	0,02	0,03	0,030
м.Київ	0,11	0,09	0,10	0,100	0,04	0,03	0,03	0,033

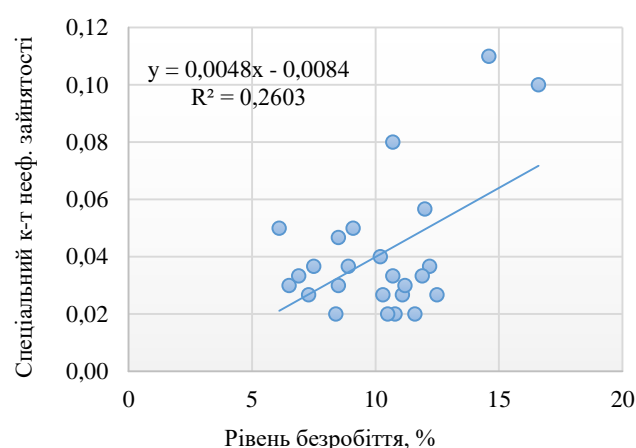
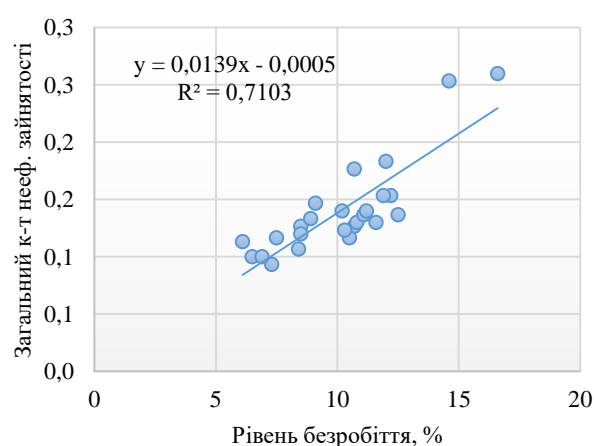

Рис. Л2. Моделювання залежності між рівнем безробіття серед населення віком 15-70 років та загальним і спеціальним коефіцієнтами неефективної зайнятості в Україні

Джерело: обчислено і побудовано автором на підставі даних [259]

Продовження додатка Л

Таблиця ЛЗ

Вихідні дані для проведення аналізу залежності між рівнем ЕАН України
та продуктивністю праці

Роки	Рівень економічної активності, %	Продуктивність праці, млн. грн./на 1 зайнятого
2001	62,3	9,598
2002	61,9	11,072
2003	61,8	12,717
2004	62	15,278
2005	62,2	17,820
2006	62,2	23,731
2007	62,6	29,249
2008	63,3	36,618
2009	63,3	41,643
2010	63,6	53,259
2011	64,2	56,009
2012	64,5	59,241
2013	64,9	59,063
2014	62,4	58,982
2015	62,4	58,494
2016	62,2	60,534
2017	62,0	62,489

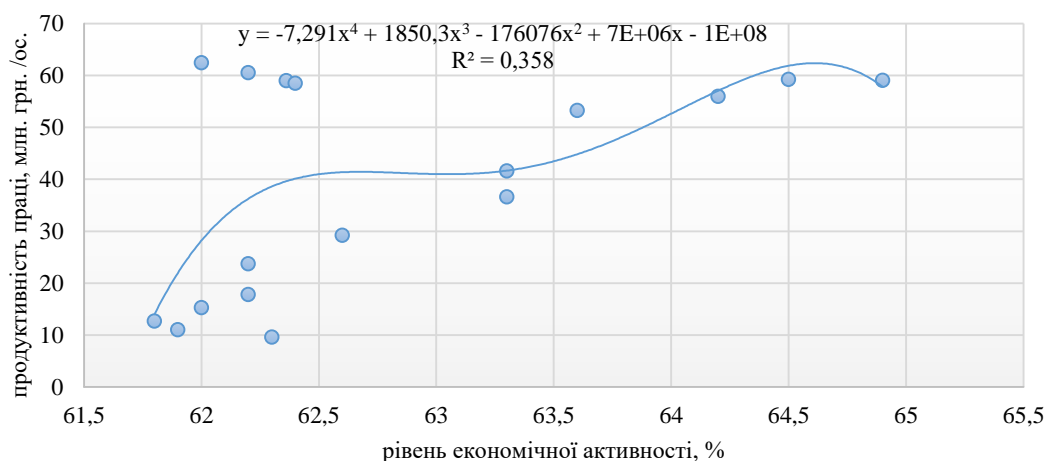

Рис. ЛЗ. Залежність між рівнем ЕАН України та продуктивністю праці (поліноміальний тренд)

Джерело: обчислено і побудовано автором на підставі даних [259]

Додаток М

Вхідні дані та проміжні результати структурно-кваліметричного дослідження професійно-кваліфікаційної компонент ЛП регіонів України

Таблиця М1

Вхідні показники для дослідження розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП України (середні за 2010-2019 рр., 2016, 2019 рр.)										
Регіони	рівень економічної активності, % (x1)	рівень зайнятості економічного населення, % (x2)	рівень безробіття економічного населення, % (x3)	рівень економічної неактивності, % (x4)	напруженість ринку праці, кількість зареєстрованих безробітних на 1 вакансію, на кінець року (x5)	вдві́рапований робочий час на 1 штатного працівника, % від робочого часу (x6)	питома вага одружених жінок, понад 40 років на тижде́нь, % від усіх одружених жінок* (x7)	питома вага осіб, що працювали понад 40 років на тижде́нь, % до зайнятих (x8)	питома вага осіб, які не беруть участь у роботі, тому що виконують домашні (сімейні) обов'язки, % до ЕНН (x9)	гендерний паритет щодо можливості підняти внаслідок ділячності сімейних обов'язків (x10)
Вінницька	63,46	57,41	9,59	36,54	52,63	85,75	7,06	8,73	17,44	7,29
Волинська	59,41	53,93	10,01	40,59	14,13	85,89	3,80	6,40	27,04	2,78
Дніпропетровська	64,85	60,01	7,50	35,15	6,75	86,63	6,33	6,53	16,23	5,71
Донецька	60,38	53,71	11,70	39,63	25,25	82,96	3,89	4,17	13,99	12,44
Житомирська	64,09	57,62	10,40	35,91	10,63	84,71	5,44	6,52	25,30	2,10
Закарпатська	61,64	56,10	9,24	38,36	15,88	84,55	8,34	10,69	26,61	11,21
Запорізька	63,50	58,00	8,81	36,50	67,63	86,23	6,65	8,02	21,18	6,48
Івано-Франківська	59,79	54,71	8,01	40,21	31,50	83,44	4,79	9,13	22,73	16,80
Київська	62,51	58,43	6,62	37,49	7,63	86,87	2,23	3,31	15,34	7,80
Кіровоградська	61,96	55,50	10,56	38,04	24,25	86,53	3,88	5,07	22,31	3,40
Луганська	64,51	56,40	12,02	35,49	57,13	80,68	2,60	2,81	15,99	8,78
Львівська	61,49	56,97	7,53	38,51	14,25	84,77	2,24	2,55	19,19	4,31
Миколаївська	64,21	58,53	8,96	35,79	15,75	86,17	4,21	5,87	22,33	6,48
Одеська	61,51	57,62	6,31	38,49	6,38	87,28	2,70	5,02	25,76	5,61
Полтавська	62,73	56,10	10,72	37,28	13,50	86,17	4,95	5,69	18,63	3,32
Рівненська	64,10	57,60	10,14	35,90	16,88	83,63	4,72	7,68	21,00	6,30
Сумська	63,68	57,84	9,03	36,33	20,00	85,16	1,90	2,93	11,75	10,45
Тернопільська	59,61	53,32	10,73	40,39	11,75	84,06	3,75	3,61	27,38	4,66
Харківська	64,71	60,46	6,46	35,29	9,25	86,91	3,73	6,02	17,70	2,08
Херсонська	63,73	57,57	9,79	36,28	23,38	87,22	8,12	8,09	20,23	8,62
Хмельницька	61,36	56,29	8,83	38,64	51,13	86,11	3,33	4,03	26,46	2,91
Черкаська	63,86	57,82	9,59	36,14	66,50	86,24	2,66	4,21	10,25	59,43
Чернівецька	62,09	57,04	8,23	37,91	14,63	84,67	8,32	10,40	25,79	10,55
Чернігівська	64,46	57,87	10,53	35,54	13,63	85,58	11,89	11,53	20,05	2,34

Продовження таблиці М1

Регіони	диференціація рівня безробіття у залежності від рівня освіти, в.п. (x11)	диференціація рівня зайнятості у залежності від рівня освіти, в.п. (x12)	рівень неформальної зайнятості серед осіб з вищою освітою, у % до усіх зайнятих (x13)	перевищення заробітної плати осіб з вищою освітою над заробітною платою осіб зі середньою освітою, рази (x14)	частка оплати праці та підприємницького доходу у структурі грошових доходів домогосподарств (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, %) (x15)	індекс Кайтца (x16)	продуктивність праці І зайнятого працівника, грн. (x17)	питома вага штатних працівників, яким у групі відповідного року нарахована заробітна платя нижче її мінімального рівня, % до середньобюджетної чисельності штатних працівників (x18)	диференціація питомої ваги осіб з повною, неповною або нижче, що працюють у місяць більше 176 годин (більше 22 робочих днів) та питомої ваги осіб з вищою (базовою та повною), що працюють таку кількість робочого часу, % (в.п.) до осіб з відповідною освітою (x19)
Вінницька	4,91	23,89	15,07	1,38	59,73	2,41	6,23	83692,61	3,73
Волинська	6,42	33,12	13,68	1,17	56,93	2,30	6,23	77622,42	2,06
Дніпропетровська	4,32	30,40	9,36	1,36	65,55	2,88	4,78	142569,54	5,20
Донецька	12,31	29,69	9,43	1,39	62,25	3,25	4,15	133252,33	5,85
Житомирська	-0,31	33,44	12,96	1,50	60,70	2,29	4,70	73172,03	2,54
Закарпатська	1,03	41,08	3,93	1,17	66,40	2,45	3,18	55230,97	4,59
Запорізька	2,04	27,03	17,54	1,37	62,65	2,83	5,73	107663,65	5,12
Івано-Франківська	-3,19	29,31	20,27	1,55	63,53	2,38	6,43	77614,99	3,66
Київська	4,74	31,52	5,62	1,40	70,45	2,91	3,98	134956,88	4,67
Кіровоградська	5,19	34,26	14,17	1,23	60,85	2,26	5,18	88165,92	3,61
Луганська	12,66	29,93	23,73	1,42	57,18	2,42	6,95	72371,36	4,67
Львівська	0,13	31,69	6,42	1,51	73,20	2,53	6,23	85935,95	4,92
Миколаївська	3,75	25,93	22,61	1,45	62,35	2,70	7,18	87871,56	4,23
Одеська	3,17	21,58	15,12	1,49	71,15	2,62	4,55	94436,16	2,06
Полтавська	8,78	26,41	8,20	1,27	61,65	2,62	5,65	151603,27	5,54
Рівненська	5,15	26,66	27,19	1,35	67,33	2,43	6,90	66641,34	4,01
Сумська	-6,18	23,27	19,97	1,31	57,28	2,34	7,83	75968,16	3,20
Тернопільська	4,30	31,81	16,52	1,41	57,83	2,15	6,65	62282,91	2,69
Харківська	-1,45	26,60	8,45	1,36	67,18	2,49	5,78	97698,30	4,68
Херсонська	-4,30	16,64	20,29	1,33	61,50	2,24	6,00	65974,55	7,01
Хмельницька	-0,90	25,87	16,05	1,32	59,45	2,32	4,60	74196,95	4,34
Черкаська	1,32	29,86	8,62	1,21	60,08	2,36	5,33	89140,09	2,29
Чернівецька	-5,35	9,57	25,77	1,30	60,25	2,17	7,10	48324,86	1,04
Чернігівська	6,75	26,10	12,76	1,21	59,80	2,24	8,53	80653,91	4,51

* курсивом виділено показники, обчислені за файлами мікроданих [287]

Джерело: опрацьовано, обчислено і укладено автором на підставі даних [259, 260, 287]

Продовження додатка М

	1 рівень ЕАН	2 рівень зайнятості	3 рівень безробіття	4 рівень ЕАН	5 напруже- ність ринку праці	6 відпрацьо- ваний робочий час	7 частка жінок, що працюють понад 40 год.	8 частка осіб, що працюють понад 40 год.	9 ЕНН з причин еikon. дом. обов.	10 гендерний паритет робота/дом.о бов.	11 диференціа- ція рівня безробіття за освітою	12 диференціа- ція рівня зайнятості за освітою	13 неформальна зайнятості серед осіб з вищою освітою	14 залежність зарплата від освіти	15 частка оплати праці в доходах	16 індекс Кайтца	17 частка працівників з оплатою праці нижче мін.	18 продуктив- ність праці	19 залежність вільного часу і освіти
Вінницька	0,48	0,26	0,23	-0,48	1,45	0,26	0,88	0,97	-0,61	-0,13	0,44	-0,62	0,05	0,23	-0,66	-0,26	0,31	-0,18	-0,20
Волинська	-1,90	-1,69	0,50	1,90	-0,54	0,35	-0,44	0,07	1,33	-0,53	0,75	0,87	-0,16	-1,67	-1,28	-0,67	0,31	-0,40	-1,40
Дніпропетровська	1,29	1,71	-1,09	-1,29	-0,93	0,82	0,58	0,12	-0,85	-0,27	0,32	0,43	-0,83	0,08	0,62	1,47	-0,82	1,98	0,85
Донецька	-1,34	-1,81	1,57	1,34	0,03	-1,52	-0,41	-0,78	-1,30	0,32	1,94	0,31	-0,82	0,33	-0,10	2,86	-1,30	1,64	1,32
Житомирська	0,84	0,37	0,75	-0,84	-0,73	-0,40	0,22	0,12	0,98	-0,59	-0,61	0,92	-0,27	1,37	-0,44	-0,73	-0,87	-0,57	-1,05
Закарпатська	-0,60	-0,48	0,01	0,60	-0,45	-0,50	1,39	1,71	1,24	0,21	-0,34	2,14	-1,66	-1,70	0,81	-0,12	-2,06	-1,22	0,42
Запорізька	0,50	0,58	-0,26	-0,50	2,23	0,56	0,71	0,69	0,15	-0,21	-0,14	-0,11	0,43	0,17	-0,01	1,28	-0,08	0,70	0,80
Івано-Франківська	-1,68	-1,25	-0,77	1,68	0,36	-1,21	-0,04	1,12	0,46	0,70	-1,19	0,25	0,85	1,88	0,18	-0,39	0,47	-0,40	-0,25
Київська	-0,08	0,83	-1,65	0,08	-0,88	0,98	-1,08	-1,11	-1,03	-0,09	0,41	0,61	-1,40	0,40	1,70	1,57	-1,44	1,70	0,47
Кіровоградська	-0,40	-0,81	0,85	0,40	-0,02	0,76	-0,41	-0,44	0,38	-0,48	0,50	1,05	-0,09	-1,16	-0,41	-0,81	-0,50	-0,02	-0,29
Луганська	1,09	-0,31	1,78	-1,09	1,69	-2,97	-0,93	-1,30	-0,90	-0,00	2,01	0,35	1,38	0,64	-1,22	-0,25	0,87	-0,60	0,48
Львівська	-0,68	0,01	-1,07	0,68	-0,54	-0,37	-1,08	-1,40	-0,25	-0,40	-0,52	0,64	-1,28	1,50	2,31	0,19	0,31	-0,10	0,66
Миколаївська	0,92	0,88	-0,17	-0,92	-0,46	0,53	-0,28	-0,13	0,38	-0,21	0,21	-0,29	1,21	0,89	-0,08	0,80	1,05	-0,03	0,16
Одеська	-0,67	0,37	-1,85	0,67	-0,95	1,23	-0,89	-0,46	1,07	-0,28	0,09	-0,99	0,06	1,30	1,86	0,51	-0,99	0,21	-1,40
Полтавська	0,04	-0,48	0,95	-0,04	-0,58	0,53	0,02	-0,20	-0,37	-0,48	1,22	-0,21	-1,00	-0,79	-0,24	0,52	-0,14	2,31	1,10
Рівненська	0,85	0,36	0,59	-0,85	-0,40	-1,09	-0,07	0,56	0,11	-0,22	0,49	-0,17	1,91	-0,03	1,02	-0,21	0,83	-0,81	-0,00
Сумська	0,60	0,50	-0,12	-0,60	-0,24	-0,11	-1,21	-1,25	-1,75	0,14	-1,80	-0,72	0,80	-0,35	-1,20	-0,52	1,55	-0,46	-0,58
Тернопільська	-1,78	-2,03	0,96	1,78	-0,67	-0,82	-0,46	-0,99	1,40	-0,37	0,32	0,65	0,27	0,55	-1,08	-1,25	0,64	-0,97	-0,94
Харківська	1,21	1,95	-1,76	-1,21	-0,80	1,00	-0,47	-0,07	-0,55	-0,59	-0,84	-0,18	-0,97	0,05	0,98	0,03	-0,04	0,33	0,48
Херсонська	0,63	0,34	0,36	-0,63	-0,06	1,19	1,30	0,72	-0,04	-0,02	-1,42	-1,78	0,85	-0,21	-0,27	-0,91	0,14	-0,83	2,16
Хмельницька	-0,76	-0,37	-0,25	0,76	1,38	0,49	-0,63	-0,83	1,21	-0,52	-0,73	-0,30	0,20	-0,32	-0,72	-0,60	-0,95	-0,53	0,24
Черкаська	0,71	0,49	0,23	-0,71	2,18	0,57	-0,91	-0,77	-2,06	4,44	-0,28	0,34	-0,94	-1,35	-0,58	-0,47	-0,39	0,02	-1,23
Чернівецька	-0,33	0,05	-0,63	0,33	-0,52	-0,43	1,39	1,60	1,08	0,15	-1,63	-2,92	1,69	-0,47	-0,54	-1,16	0,99	-1,48	-2,14
Чернігівська	1,06	0,51	0,83	-1,06	-0,57	0,15	2,83	2,04	-0,08	-0,57	0,81	-0,26	-0,30	-1,36	-0,64	-0,89	2,10	-0,29	0,36

Рис. М1. Вхідні дані для проведення дискримінантного і факторного аналізів професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Discriminant Function Analysis Summary (вихідні проф. квал.с		Step 11, N of vars in model: 11; Grouping: якість (4 grps)				
N=24		Wilks' Lambda: ,01585 approx. F (33,30)=2,8180 p< ,0026				
	Wilks' Lambda	Partial Lambda	F-remove (3,10)	p-value	Toler.	1-Toler. (R-Sqr.)
залежність зарплата від освіти	0,075833	0,209001	12,61557	0,000981	0,237411	0,762589
залежність вільного часу і освіти	0,040131	0,394937	5,10682	0,021286	0,404533	0,595467
рівень безробіття	0,019419	0,816175	0,75076	0,546451	0,245868	0,754132
частка жінок, що працюють понад 40 год.	0,030121	0,526183	3,00160	0,081652	0,056041	0,943959
диференціація рівня безробіття за освітою	0,025915	0,611596	2,11689	0,161625	0,395541	0,604459
гендерний паритет робота/дом.обов.	0,026750	0,592484	2,29269	0,140182	0,593389	0,406611
рівень зайнятості	0,020413	0,776421	0,95987	0,448883	0,501648	0,498352
частка осіб, що працюють понад 40 год.	0,022519	0,703823	1,40271	0,298663	0,093860	0,906140
відпрацьований робочий час	0,023218	0,682616	1,54984	0,261945	0,376681	0,623319
частка працівників з оплатою праці нижче мін.	0,024982	0,634436	1,92067	0,190229	0,377069	0,622931
диференціація рівня зайнятості за освітою	0,021909	0,723405	1,27451	0,335446	0,439595	0,560405

Рис. М2. Змінні, які увійшли в модель і їх внесок у дискримінацію регіонів, а також критерії якості моделі (лямбда Уїлкса) професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Продовження додатка М

N=24	Classification Functions; grouping: якість (вих)			
	середня p=,37500	низька p=,16667	помірно висока p=,12500	нижче середнього p=,33333
залежність зарплати від освіти	-2,42576	-11,6657	7,66388	5,68789
залежність вільного часу і освіти	3,15246	-5,1685	2,93062	-2,06125
рівень безробіття	1,63583	-2,7649	-0,20186	-0,38217
частка жінок, що працюють понад 40 год.	-6,26271	-3,4726	4,90649	6,94189
диференціація рівня безробіття за освітою	-2,06983	-1,9268	1,65699	2,67058
гендерний паритет робота/дом.обов.	-1,97307	3,4608	-1,43409	1,02709
рівень зайнятості	1,55936	-2,5922	1,62762	-1,06855
частка осіб, що працюють понад 40 год.	2,84477	5,6085	-5,71104	-3,86298
відпрацьований робочий час	1,32563	-5,4576	3,15552	0,05416
частка працівників з оплатою праці нижче мін	0,12634	-4,9557	3,94503	0,85632
диференціація рівня зайнятості за освітою	-0,87602	-2,7866	2,89942	1,29152
Constanta	-3,45478	-16,6404	-9,00878	-4,26152

Рис. М3. Дискримінантні функції розрізнення груп регіонів за якістю професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі PПП Statistica

Case	Observed Classif.	Squared Mahalanobis Distances from Group Centroids (вихідні_про Incorrect classifications are marked with *)			
		середня p=,25000	низька p=,12500	нижче середнього p=,50000	висока p=,12500
Вінницька	нижче середнього	28,6132	54,3994	2,8358	120,5203
Волинська	низька	130,7919	4,0181	40,8874	284,0721
Дніпропетровська	висока	65,6741	369,7412	182,4424	4,4437
Донецька	середня	12,7521	139,9037	52,3009	69,4222
Житомирська	нижче середнього	36,9016	60,7559	9,4981	120,2435
Закарпатська	нижче середнього	50,4016	53,6233	11,9037	145,8230
Запорізька	середня	8,2676	170,7083	50,3366	36,1324
Івано-Франківська	нижче середнього	38,5439	44,5601	9,0475	140,8884
Київська	висока	43,4161	321,0143	151,0087	2,5557
Кіровоградська	нижче середнього	58,9323	27,6825	5,5708	173,8147
Луганська	нижче середнього	65,0107	47,3388	10,7047	187,7841
Львівська	середня	8,0720	163,8755	48,6609	37,9296
Миколаївська	середня	6,7878	130,8160	34,1375	43,9077
Одеська	середня	7,9815	124,3212	40,6108	54,4675
Полтавська	середня	11,2007	148,4157	47,3420	47,4542
Рівненська	нижче середнього	32,0188	63,8297	8,3853	126,8763
Сумська	нижче середнього	43,5409	36,1961	5,6946	138,7815
Тернопільська	низька	148,4154	4,6787	45,9635	319,1434
Харківська	висока	22,9179	229,3294	87,0568	7,8828
Херсонська	нижче середнього	40,9010	64,1813	11,4677	132,7139
Хмельницька	нижче середнього	47,2919	38,6622	6,1628	149,5794
Черкаська	нижче середнього	47,0327	53,4202	8,8518	145,5067
Чернівецька	низька	148,4913	7,5124	53,5695	318,1965
Чернігівська	нижче середнього	41,3126	46,0419	3,7242	133,8181

Рис. М4. Класифікація регіонів України за дискримінантними ознаками розвитку професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП (уточнені групи за якістю та відстані Мехаланобіса від центрів груп)

Джерело: обчислено автором у середовищі PПП Statistica

Продовження додатка М

Classification Matrix (вихідні_проф_квал.ста)					
Rows: Observed classifications					
Columns: Predicted classifications					
Group	Percent Correct	середня p=,25000	низька p=,12500	нижче середнього p=,50000	висока p=,12500
середня	100,0000	6	0	0	0
низька	100,0000	0	3	0	0
нижче середнього	100,0000	0	0	12	0
висока	100,0000	0	0	0	3
Total	100,0000	6	3	12	3

Рис. М5. Класифікаційна матриця груп регіонів за якістю професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Factor Loadings (Varimax raw) (вихідні_проф_квал.ста)					
Extraction: Principal components					
(Marked loadings are >,700000)					
Variable	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
рівень зайнятості	0,061030	0,937443	0,038902	0,043575	0,038078
рівень ЕНА	0,229743	-0,771030	0,202157	-0,184817	-0,249302
напруженість ринку праці	-0,234561	-0,039839	-0,711613	-0,065198	0,090358
відпрацьований робочий час	0,541706	0,544881	0,088299	0,158583	-0,238549
частка жінок, що працюють понад 40 год.	-0,109434	0,120947	0,102966	0,930338	0,008046
частка осіб, що працюють понад 40 год.	-0,080576	0,088912	0,140059	0,853856	-0,170221
ЕНН з причин виконання дом. обов.	0,013604	-0,461251	0,552006	0,303209	-0,480639
гендерний паритет робота/ дом. обов.	0,156321	0,109089	-0,796132	-0,202166	-0,187057
диференціація рівня безробіття за освітою	0,007357	-0,407380	-0,091137	0,008126	0,751432
диференціація рівня зайнятості за освітою	0,509581	-0,480479	-0,089731	-0,091568	0,275896
неформальна зайнятість серед осіб з вищою освітою	-0,875060	0,012322	0,059900	0,002418	-0,251069
залежність зарплати від освіти	-0,284682	0,101698	0,499873	-0,608663	0,081559
частка оплати праці в доходах населення	0,463647	0,349177	0,521159	-0,279060	0,105063
індекс Кайтца	0,323046	0,155836	0,136586	-0,286450	0,733360
частка працівників з оплатою праці нижче мінімальної	-0,789796	0,127376	-0,062819	0,149267	-0,137711
продуктивність праці	0,425147	0,238504	0,029438	-0,206085	0,699285
залежність вільного часу і освіти	0,076970	0,218863	0,108311	0,146967	0,721611
Expl. Var	2,684339	2,693489	2,101951	2,418066	2,711715
Prp. Totl	0,157902	0,158441	0,123644	0,142239	0,159513

Рис. М6. Результати факторного аналізу професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Varimax

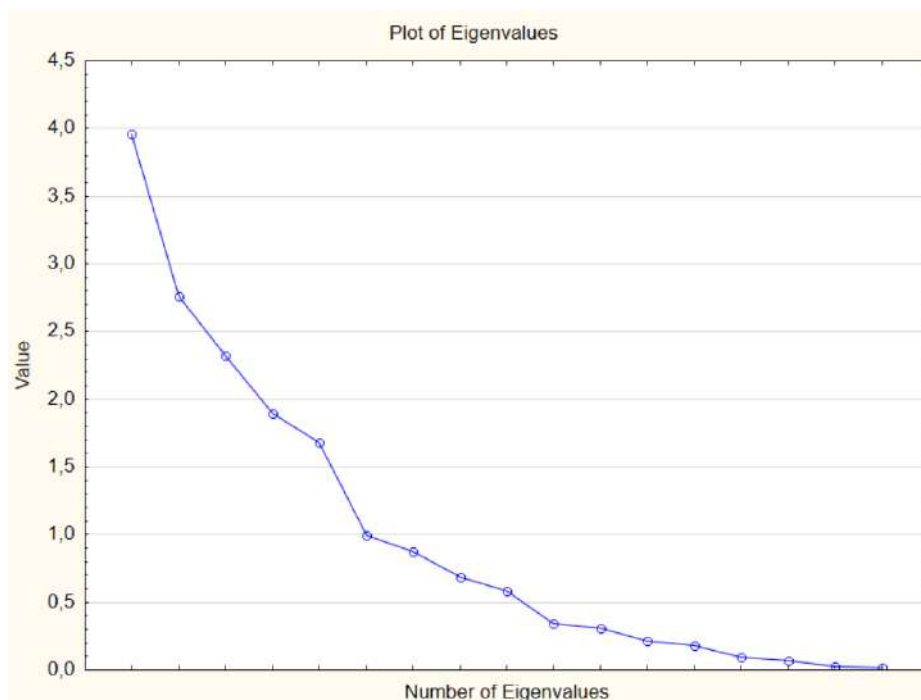

Рис. М7. Графік «кам'яного осипу» як критерій прийняття рішення про кількість факторів у моделі професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Verimax

Eigenvalues (вихідні_проф_квал_sta) Extraction: Principal components				
Value	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	3,959017	23,28833	3,95902	23,28833
2	2,756942	16,21730	6,71596	39,50564
3	2,322310	13,66065	9,03827	53,16629
4	1,892758	11,13387	10,93103	64,30015
5	1,678534	9,87373	12,60956	74,17388

Рис. М8. Факторні навантаження та пояснювана факторами дисперсія у моделі професійно-кваліфікаційної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Verimax

Додаток Н

Вхідні дані та проміжні результати структурно-кваліметричного дослідження соціокультурної компоненти ЛП регіонів України

Таблиця Н1

Вхідні показники для дослідження розвитку соціокультурної компоненти ЛП України (у середньому 2010-2019 рр.)

Регіони	кількість громадських організацій, діяльність на 1000 осіб населення (x1)	явки на вибори президента, % (x2)	регіональність населення, % (x3)	самодіяльність – питома вага домогосподарств з двох і більше осіб, усіх віку є непрацездатними, % (x4)	кількість – пошук життєвих цінностей, % (x5)	кількість дітей у матері, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, на 1000 осіб населення (x6)	кількість розірваних шлюбів на 1000 осіб наявного населення (x7)	рівень неформальної зайнятості, % до 15-70 років (x8)	питома вага працівників, охоплених колективними договорами, % до середньобюджетової (x9)	смертність від хвороб, зумовленої ВІЛ, осіб на 1000 населення (x10)	смертність від алкогольної кардіопатії, осіб на 1000 населення (x11)	смертність від наведеного захворювання, осіб на 1000 наявного населення (x12);	бюджет на духовних видатків місцевих розв'язок, % у структурі бюджетів (x13)
Вінницька	1,51	65,52	71,10	30,76	1,14	1,92	3,56	32,82	80,62	0,03	0,03	0,23	2,15
Волинська	0,92	70,06	88,94	25,24	0,73	1,35	2,73	28,55	84,91	0,05	0,06	0,16	1,95
Дніпропетровська	0,90	62,50	58,77	26,98	1,20	2,62	4,08	15,32	78,93	0,33	0,16	0,23	1,65
Донецька	0,38	42,40	58,77	30,05	0,98	1,87	2,63	13,29	82,35	0,16	0,02	0,17	1,69
Житомирська	0,64	63,89	71,10	28,80	1,87	2,44	3,37	25,83	85,18	0,08	0,21	0,22	2,28
Закарпатська	1,59	51,39	88,94	21,36	0,94	2,85	2,22	35,83	85,32	0,01	0,18	0,12	2,51
Запорізька	0,85	61,10	58,77	26,65	1,54	2,62	3,87	22,46	84,08	0,08	0,37	0,25	2,17
Івано-Франківська	1,01	68,10	88,94	26,34	0,83	1,27	2,94	43,70	86,14	0,02	0,04	0,12	2,17
Київська	0,98	65,80	71,10	25,53	1,09	2,15	4,01	12,27	62,33	0,08	0,03	0,21	1,76
Кіровоградська	0,91	61,33	71,10	30,00	1,80	3,00	3,68	20,66	86,63	0,15	0,08	0,28	2,03
Луганська	0,48	55,42	58,77	27,58	0,95	1,63	2,41	25,55	85,50	0,04	0,03	0,15	1,97
Львівська	1,08	73,08	88,94	25,45	0,70	0,82	2,56	19,29	76,96	0,04	0,03	0,07	2,37
Миколаївська	1,20	58,69	59,97	27,92	1,26	2,96	3,86	28,16	82,75	0,20	0,14	0,24	2,91
Одеська	1,13	55,98	59,97	27,40	0,80	2,89	3,50	24,25	74,81	0,26	0,13	0,22	2,62
Полтавська	0,78	65,18	71,10	27,82	1,53	2,16	3,78	17,79	81,06	0,06	0,08	0,24	2,01
Рівненська	0,88	67,66	88,94	23,71	0,99	1,29	2,59	46,15	82,33	0,02	0,05	0,14	2,52
Сумська	1,84	63,19	71,10	29,00	1,50	2,07	3,41	31,69	87,86	0,03	0,12	0,26	2,62
Тернопільська	0,73	71,21	88,94	24,30	0,77	0,79	2,91	34,54	72,14	0,01	0,01	0,11	2,19
Харківська	0,97	59,13	58,77	27,11	1,13	2,21	3,68	14,69	85,28	0,04	0,16	0,10	1,71
Херсонська	0,72	56,45	59,97	26,21	1,46	3,21	3,55	40,57	80,01	0,12	0,04	0,28	2,82
Хмельницька	0,80	67,22	71,10	29,09	1,37	1,80	3,64	24,95	76,40	0,05	0,15	0,19	1,69
Черкаська	1,02	63,47	71,10	30,56	1,83	2,23	3,59	26,89	80,99	0,07	0,04	0,25	1,94
Чернівецька	0,93	58,41	88,94	28,65	1,17	1,52	3,39	50,23	79,97	0,02	0,02	0,11	2,44
Чернігівська	0,60	64,39	71,10	31,62	1,68	1,95	3,39	23,98	82,96	0,10	0,13	0,27	3,30

Джерело: укладено та обчислено автором на підставі даних [258, 259, 288]

Продовження додатка Н

	1 кількість громадських організацій	2 політична активність	3 релігійна активність	4 самотність	5 покинутість	6 діти у матерів, що не перебувають у шлюбі	7 розлучува- ність	8 рівень неформальної заявності	9 охоплення колективними договорами	10 смертність від ВІЛ	11 смертність від алкогольних кардіоміопатій	12 смертність від самоушкоджень	13 видатки на духовний розвиток	14 якість
Вінницька	1,677	0,497	-0,104	1,368	-0,212	-0,219	0,482	0,514	-0,079	-0,708	-0,832	0,617	-0,176	середня
Волинська	-0,081	1,165	1,381	-0,894	-1,352	-1,048	-1,069	0,103	0,686	-0,402	-0,433	-0,507	-0,643	висока
Дніпропетровська	-0,139	0,051	-1,129	-0,180	-0,055	0,815	1,430	-1,171	-0,379	2,963	0,759	0,541	-1,343	низька
Донецька	-1,716	-2,910	-1,129	1,074	-0,647	-0,288	-1,247	-1,366	0,230	0,938	-0,946	-0,421	-1,250	низька
Житомирська	-0,943	0,257	-0,104	0,564	1,797	0,541	0,109	-0,159	0,733	-0,092	1,341	0,464	0,128	нижче середнього
Закарпатська	1,908	-1,586	1,381	-2,479	-0,784	1,149	-2,004	0,804	0,759	-0,900	1,045	-1,075	0,685	висока
Запорізька	-0,296	-0,155	-1,129	-0,317	0,877	0,813	1,035	-0,483	0,537	-0,104	3,275	0,905	-0,141	низька
Івано-Франківська	0,186	0,877	1,381	-0,444	-1,074	-1,175	-0,674	1,582	0,904	-0,776	-0,674	-1,076	-0,141	висока
Київська	0,075	0,538	-0,104	-0,775	-0,354	0,115	1,296	-1,464	-3,338	-0,076	-0,783	0,204	-1,098	нижче середнього
Кіровоградська	-0,132	-0,121	-0,104	1,055	1,594	1,375	0,691	-0,656	0,992	0,718	-0,203	1,417	-0,456	низька
Луганська	-1,414	-0,991	-1,129	0,066	-0,735	-0,644	-1,654	-0,186	0,791	-0,591	-0,782	-0,627	-0,596	середня
Львівська	0,372	1,611	1,381	-0,809	-1,431	-1,835	-1,375	-0,788	-0,730	-0,517	-0,736	-1,970	0,326	висока
Миколаївська	0,748	-0,510	-1,029	0,203	0,124	1,313	1,017	0,066	0,300	1,440	0,512	0,776	1,587	нижче середнього
Одеська	0,518	-0,909	-1,029	-0,009	-1,162	1,204	0,359	-0,311	-1,115	2,143	0,389	0,405	0,910	нижче середнього
Полтавська	-0,501	0,447	-0,104	0,162	0,858	0,133	0,879	-0,933	-0,001	-0,273	-0,222	0,755	-0,514	нижче середнього
Рівненська	-0,206	0,813	1,381	-1,519	-0,631	-1,135	-1,337	1,798	0,227	-0,772	-0,515	-0,772	0,677	висока
Сумська	2,643	0,154	-0,104	0,646	0,796	0,009	0,192	0,406	1,211	-0,701	0,308	1,059	0,910	середня
Тернопільська	-0,646	1,335	1,381	-1,277	-1,245	-1,881	-0,729	0,680	-1,590	-0,904	-1,005	-1,340	-0,094	середня
Харківська	0,061	-0,444	-1,129	-0,128	-0,231	0,205	0,695	-1,231	0,752	-0,619	0,808	-1,455	-1,203	середня
Херсонська	-0,704	-0,840	-1,029	-0,496	0,648	1,677	0,460	1,261	-0,187	0,463	-0,705	1,315	1,389	нижче середнього
Хмельницька	-0,463	0,747	-0,104	0,683	0,428	-0,391	0,622	-0,243	-0,830	-0,403	0,597	0,027	-1,261	нижче середнього
Черкаська	0,189	0,195	-0,104	1,286	1,676	0,247	0,531	-0,057	-0,012	-0,203	-0,612	0,824	-0,678	нижче середнього
Чернівецька	-0,073	-0,551	1,381	0,501	-0,136	-0,806	0,157	2,191	-0,195	-0,794	-0,957	-1,224	0,501	середня
Чернігівська	-1,061	0,331	-0,104	1,718	1,282	-0,175	0,157	-0,337	0,338	0,171	0,390	1,160	2,498	нижче середнього

Рис. Н1. Стандартизовані показники соціокультурної компоненти ЛП України
із категорійною змінною

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

якість	Squared Mahalanobis Distances (соц_культу)			
	середня	нижче середнього	низька	висока
середня	0,00000	58,4462	92,4975	32,7363
нижче середнього	58,44619	0,0000	10,4832	158,4312
низька	92,49747	10,4832	0,0000	198,2746
висока	32,73627	158,4312	198,2746	0,0000

Рис. Н2. Відстані Мехаланобіса між групами регіонів за рівнем розвитку
соціокультурної компоненти ЛП

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

		Discriminant Function Analysis Summary (соц_культу.sta)					
		Step 10, N of vars in model: 10; Grouping: якість (4 grps)					
		Wilks' Lambda: ,00667 approx. F (30,32)=4,9564 p< ,0000					
N=24		Wilks' Lambda	Partial Lambda	F-remove (3,11)	p-value	Toler.	1-Toler. (R-Sqr.)
	релігійна активність	0,010824	0,616559	2,28032	0,136090	0,408980	0,591020
	покинутість	0,013083	0,510129	3,52105	0,052409	0,191929	0,808071
	охоплення колективними договорами	0,033778	0,197580	14,89117	0,000345	0,153853	0,846147
	смертність від ВІЛ	0,016278	0,409992	5,27661	0,016903	0,385008	0,614992
	кількість громадських організацій	0,016281	0,409928	5,27800	0,016889	0,361749	0,638251
	видатки на духовний розвиток	0,011330	0,589034	2,55822	0,108468	0,539195	0,460805
	самотність	0,009943	0,671184	1,79631	0,206011	0,467075	0,532925
	політична активність	0,012648	0,527646	3,28243	0,062261	0,352708	0,647292
	смертність від алкогольних кардіоміопатій	0,011634	0,573679	2,72482	0,095035	0,323986	0,676014
	смертність від самоушкоджень	0,010744	0,621174	2,23614	0,141192	0,273707	0,726293

Рис. Н3. Змінні, що мають найбільший внесок у дискримінацію регіонів

України за соціокультурною компонентою ЛП та критерії якості моделі

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Продовження додатка Н

Case	Squared Mahalanobis Distances from Group Centroids (соц_культура) Incorrect classifications are marked with *				
	Observed Classif.	середня p=,25000	нижче середнього p=,37500	низька p=,16667	висока p=,20833
Вінницька	середня	7,5323	56,4376	91,0217	54,7037
Волинська	висока	44,9769	163,3982	191,9256	7,7027
Дніпропетровська	низька	138,4394	31,5973	10,9539	249,9138
Донецька	низька	88,8794	21,0411	10,9278	195,9956
Житомирська	нижче середнього	79,9113	6,9206	8,5928	182,6496
Закарпатська	висока	48,1542	172,6061	207,8869	11,8724
Запорізька	низька	95,8137	17,0792	11,6711	200,9341
Івано-Франківська	висока	43,3649	185,6050	226,4621	2,6981
Київська	нижче середнього	85,9390	12,0604	26,6701	200,9372
Кіровоградська	низька	85,7434	11,1013	5,3333	185,1409
Луганська	середня	8,0278	54,4594	81,9048	51,0814
Львівська	висока	37,9120	175,4935	229,0315	10,0776
Миколаївська	нижче середнього	40,8530	7,7410	23,4006	124,3075
Одеська	нижче середнього	71,1450	9,2084	13,1216	168,2608
Полтавська	нижче середнього	40,2158	5,2218	16,7160	121,6052
Рівненська	висока	25,3548	131,1345	172,1480	3,7306
Сумська	середня	7,0744	70,5893	108,2884	38,8872
Тернопільська	середня	12,0004	91,5468	133,1975	16,2496
Харківська	середня	9,1064	71,2740	102,4271	48,3872
Херсонська	нижче середнього	71,3978	8,9895	25,2523	173,8625
Хмельницька	нижче середнього	54,1152	5,6588	12,9567	150,1819
Черкаська	нижче середнього	66,5456	5,8061	15,5654	175,1418
Чернівецька	середня	8,7364	58,8477	90,6230	39,5862
Чернігівська	нижче середнього	88,4477	10,9482	24,6280	201,4887

Рис. Н4. Результати дискримінантного аналізу соціокультурної компоненти ЛП
(відстані Мехаланобіса від центроїдів груп)

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Variable	Classification Functions; grouping: якість (соц_к)			
	середня p=,25000	нижче середнього p=,37500	низька p=,16667	висока p=,20833
релігійна активність	-2,25203	-1,4585	2,1448	3,6119
покинутість	-5,72688	8,7055	9,5031	-16,4002
охоплення колективними договорами	6,69035	-10,0896	-11,2737	19,1519
смертність від ВІЛ	-6,26392	5,3766	9,9573	-10,1270
кількість громадських організацій	4,99584	-4,9800	-7,8891	9,2803
видатки на духовний розвиток	2,17019	-1,0399	-4,7123	3,0374
самотність	-2,11502	3,7953	5,1680	-8,4280
політична активність	4,12165	-4,4613	-7,6096	9,1721
смертність від алкогольних кардіоміопатій	-4,27408	3,9036	7,3557	-7,7822
смертність від самоушкоджень	-6,31697	5,6022	9,9664	-10,4768
Constant	-7,98532	-10,1857	-20,4954	-36,4116

Рис. Н5. Класифікаційні функції груп регіонів України за рівнем розвитку
соціокультурної компоненти ЛП

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Продовження додатка Н

Classification Matrix (соц_культур.sta)					
Rows: Observed classifications					
Columns: Predicted classifications					
Group	Percent Correct	середня p=,25000	нижче середнього p=,37500	низька p=,16667	висока p=,20833
середня	100,0000	6	0	0	0
нижче середнього	100,0000	0	9	0	0
низька	100,0000	0	0	4	0
висока	100,0000	0	0	0	5
Total	100,0000	6	9	4	5

Рис. Н6. Класифікаційна матриця груп регіонів України за рівнем розвитку соціокультурної компоненти ЛП

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Squared Mahalanobis Distances (соц_культур)				
якість	середня	нижче середнього	низька	висока
середня	0,00000	58,4462	92,4975	32,7363
нижче середнього	58,44619	0,0000	10,4832	158,4312
низька	92,49747	10,4832	0,0000	198,2746
висока	32,73627	158,4312	198,2746	0,0000

Рис. Н7. Результати дискримінантного аналізу соціокультурної компоненти ЛП регіонів України (відстані Мехаланобіса між групами)

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

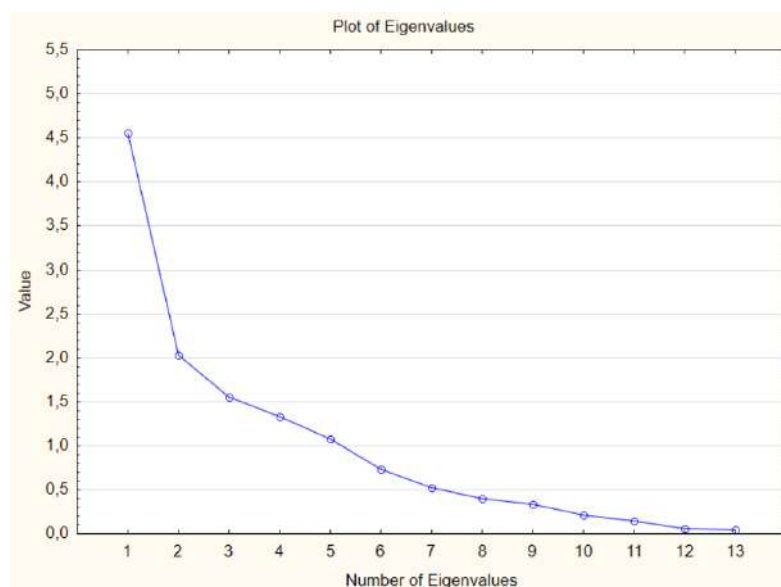

Рис. Н8. Графік «кам'яного осипу» як критерій прийняття рішення про кількість факторів у моделі соціокультурної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Verimax

Продовження додатка Н

Variable	Factor Loadings (Varimax raw) (соц Extraction: Principal components (Marked loadings are >,700000)		
	Factor 1	Factor 2	Factor 3
кількість громадських організацій	0,067774	0,504365	-0,098185
політична активність	0,125683	-0,022645	-0,862300
релігійна активність	-0,482168	0,372722	-0,685476
самотність	0,674923	-0,149548	0,022482
покинутість	0,859009	0,148206	0,092487
діти у матерів, що не перебувають у шлюбі	0,539602	0,120887	0,713278
розлучуваність	0,830889	-0,305249	0,034276
рівень неформальної зайнятості	-0,236842	0,725601	-0,307814
охоплення колективними договорами	0,039040	0,610105	0,326210
смертність від ВІЛ	0,315290	-0,373013	0,579902
смертність від алкогольних кардіоміопатій	0,340285	0,184938	0,439914
смертність від самоушкоджень	0,876283	0,065368	0,257594
видатки на духовний розвиток	0,155836	0,700643	0,031829
Expl. Var	3,492816	2,113177	2,540419
Prp. Totl	0,268678	0,162552	0,195417

Рис. Н9. Результати факторного аналізу соціокультурної компоненти ЛП
регіонів України, проведеного методом головних компонент

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Varimax

Value	Eigenvalues (соц_культ.ста) Extraction: Principal components			
	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	4,558701	35,06693	4,558701	35,06693
2	2,031021	15,62324	6,589722	50,69017
3	1,556690	11,97453	8,146412	62,66471

Рис. Н10. Факторні навантаження та внесок головних компонент у дисперсію за
результатами факторного аналізу соціокультурної компоненти
ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Varimax

Додаток П

Вхідні дані та проміжні результати структурно-кваліметричного дослідження екістичної компоненти ЛП регіонів України

Таблиця ПП

Вхідні показники для дослідження розвитку екістичної компоненти ЛП України (у середньому 2010-2019 рр.)

Регіони	співвідношення часток міського і сільського населення (x_1);	щільність населення, 1 км ² (x_2)	міський житловий фонд, м ² на одного мешканця (x_3)	сільський житловий фонд, м ² на одного мешканця (x_4)	приняття в експлуатацію міського житлового фонду, м ² на одного мешканця (x_5)	приняття в експлуатацію сільського житлового фонду, м ² на одного мешканця (x_6)	квартальність 1 м ² житла, грн (x_7)	співвідношення питомої вартості на транспорт у міській та сільській місцевостях (x_8)	кількість позіжок в автобусах 1 особа на наявного населення рік (x_9)	відправлення пасажирів транспортом 1 особа наявного населення (x_{10})	питома вата зайнятого населення як працювало в іншому населеному пункті, % до зайнятого населення працюючого віку (x_{11})
Вінницька	1,01	61,03	16,93	34,56	0,19	0,13	10384,2	0,80	55,00	6,57	2,63
Волинська	1,07	51,62	14,90	25,60	0,19	0,31	10353,8	2,07	79,70	3,75	3,73
Дніпропетровська	5,08	103,05	21,31	27,88	0,08	0,09	10442,8	1,92	66,50	9,13	0,48
Донецька	9,62	163,54	15,51	20,88	0,04	0,06	11310,4	0,66	65,90	6,46	0,23
Житомирська	1,40	42,26	18,01	32,58	0,11	0,12	9453,6	0,69	54,20	6,11	5,83
Закарпатська	0,58	98,36	15,94	24,24	0,25	0,27	9346,6	0,74	32,10	5,31	0,13
Запорізька	3,34	65,19	19,40	27,35	0,06	0,06	10431,0	1,51	42,10	7,94	0,25
Івано-Франківська	0,76	99,14	17,34	26,55	0,40	0,40	9677,8	0,81	52,80	3,53	3,43
Київська	1,59	61,47	22,21	45,98	0,47	1,39	10757,8	0,62	63,50	42,41	26,28
Кіровоградська	1,66	40,17	19,22	28,19	0,08	0,06	9167,6	1,37	63,10	4,16	2,65
Луганська	6,56	83,95	13,31	21,09	0,03	0,04	10329,8	1,21	28,30	3,57	0,53
Львівська	1,53	116,30	16,30	26,23	0,30	0,29	10695,8	0,71	63,90	9,93	0,35
Миколаївська	2,11	47,49	18,02	23,81	0,10	0,03	10713,8	2,21	93,30	2,02	0,55
Одеська	1,98	71,76	17,11	27,42	0,26	0,28	10331,6	3,59	63,20	6,73	0,15
Полтавська	1,58	50,70	17,72	30,48	0,12	0,12	9601,8	1,04	37,40	8,19	1,58
Рівненська	0,90	57,74	14,40	24,28	0,21	0,22	10621,8	0,99	81,60	4,76	2,13
Сумська	2,13	47,54	19,00	30,05	0,13	0,07	10092,6	1,77	62,00	9,72	2,53
Тернопільська	0,79	77,57	16,76	26,23	0,34	0,18	10089,6	1,31	56,00	4,33	1,38
Харківська	4,07	86,97	20,90	26,66	0,14	0,09	11310,2	1,41	44,50	13,63	0,23
Херсонська	1,56	37,67	19,82	22,91	0,11	0,10	9798,8	2,81	61,00	1,84	0,48
Хмельницька	1,26	63,33	17,35	31,82	0,31	0,09	10376,8	1,31	65,10	4,44	2,40
Черкаська	1,29	60,20	17,57	33,70	0,12	0,06	10602,4	0,93	60,50	3,39	2,53
Чернівецька	0,73	112,05	15,30	25,90	0,30	0,28	9961,8	1,70	41,00	1,70	1,25
Чернігівська	1,75	33,42	18,29	38,95	0,14	0,09	10719,8	1,48	55,50	7,85	7,50

Джерело: укладено та обчислено автором на підставі даних [259]

Продовження додатка П

	1 урбанізація	2 щільність населення	3 міський житловий фонд	4 сільський житловий фонд	5 введено міського житлового фонду	6 введено сільського житлового фонду	7 вартість житла	8 співвідношення витрат на транспорт у міській та сільській місцевості	9 поїздки автобусом на 1 особу	10 поїздки залізницею на 1 особу	11 частка зайнятих в іншому населеному пункті	12 якість
Вінницька	-0,59	-0,36	-0,31	1,07	0,05	-0,27	0,20	-0,83	-0,19	-0,10	-0,05	середня
Волинська	-0,56	-0,66	-1,23	-0,50	0,02	0,39	0,14	0,91	1,43	-0,45	0,16	нижче середнього
Дніпропетровська	1,32	1,00	1,68	-0,10	-0,90	-0,42	0,30	0,72	0,57	0,22	-0,45	нижче середнього
Донецька	3,45	2,95	-0,96	-1,33	-1,26	-0,50	1,85	-1,01	0,53	-0,12	-0,50	низька
Житомирська	-0,40	-0,97	0,18	0,72	-0,64	-0,28	-1,46	-0,97	-0,24	-0,16	0,55	середня
Закарпатська	-0,79	0,85	-0,76	-0,74	0,56	0,25	-1,65	-0,90	-1,68	-0,26	-0,52	середня
Запорізька	0,50	-0,23	0,81	-0,20	-1,07	-0,52	0,28	0,15	-1,03	0,07	-0,49	нижче середнього
Івано-Франківська	-0,70	0,87	-0,12	-0,34	1,81	0,72	-1,06	-0,82	-0,33	-0,48	0,10	середня
Київська	-0,31	-0,35	2,09	3,07	2,42	4,35	0,86	-1,08	0,37	4,37	4,40	нижче середнього
Кіровоградська	-0,28	-1,03	0,73	-0,05	-0,91	-0,52	-1,97	-0,04	0,34	-0,40	-0,04	середня
Луганська	2,01	0,38	-1,96	-1,29	-1,31	-0,60	0,10	-0,26	-1,93	-0,48	-0,44	низька
Львівська	-0,35	1,42	-0,59	-0,39	0,94	0,32	0,75	-0,96	0,40	0,32	-0,48	середня
Миколаївська	-0,07	-0,80	0,19	-0,82	-0,71	-0,61	0,79	1,11	2,32	-0,67	-0,44	нижче середнього
Одеська	-0,13	-0,01	-0,23	-0,18	0,64	0,30	0,10	3,00	0,35	-0,08	-0,51	нижче середнього
Полтавська	-0,32	-0,69	0,05	0,35	-0,55	-0,30	-1,20	-0,49	-1,34	0,10	-0,25	середня
Рівненська	-0,64	-0,47	-1,46	-0,73	0,15	0,06	0,62	-0,57	1,55	-0,33	-0,14	нижче середнього
Сумська	-0,06	-0,80	0,63	0,28	-0,49	-0,47	-0,32	0,50	0,27	0,29	-0,07	середня
Тернопільська	-0,69	0,17	-0,39	-0,39	1,26	-0,08	-0,33	-0,13	-0,12	-0,38	-0,28	середня
Харківська	0,85	0,48	1,50	-0,32	-0,41	-0,39	1,85	0,01	-0,87	0,78	-0,50	нижче середнього
Херсонська	-0,33	-1,11	1,01	-0,97	-0,63	-0,38	-0,85	1,92	0,21	-0,69	-0,45	нижче середнього
Хмельницька	-0,47	-0,29	-0,12	0,59	1,07	-0,39	0,18	-0,13	0,48	-0,37	-0,09	середня
Черкаська	-0,46	-0,39	-0,02	0,92	-0,57	-0,52	0,59	-0,64	0,17	-0,50	-0,07	середня
Чернівецька	-0,72	1,29	-1,05	-0,45	0,95	0,30	-0,56	0,41	-1,10	-0,71	-0,31	середня
Чернігівська	-0,24	-1,25	0,31	1,83	-0,41	-0,41	0,80	0,11	-0,15	0,06	0,87	середня

Рис. П1. Стандартизовані показники екістичної компоненти ЛП України із категорійною змінною

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Discriminant Function Analysis Summary (Spreadsheet13) Step 11, N of vars in model: 11; Grouping: якість (3 grps) Wilks' Lambda: ,00158 approx. F (22,22)=24,134 p< ,0000						
N=24	Wilks' Lambda	Partial Lambda	F-remove (2, 11)	p-value	Toler.	1-Toler. (R-Sqr.)
урбанізація	0,014310	0,110623	44,21855	0,000006	0,030690	0,969310
міський житловий фонд	0,004016	0,394220	8,45161	0,005978	0,156111	0,843889
частка зайнятих в інших населених пунктах	0,002057	0,769607	1,64651	0,236853	0,014856	0,985144
сільський житловий фонд	0,002374	0,666887	2,74728	0,107717	0,073119	0,926881
співвідношення витрат на транспорт у міській і сільській місцевості	0,001699	0,931815	0,40246	0,678129	0,362159	0,637841
вартість житла	0,004693	0,337290	10,80647	0,002535	0,156267	0,843733
щільність населення	0,005729	0,276309	14,40528	0,000847	0,029080	0,970920
введено сільського житлового фонду	0,004600	0,344145	10,48163	0,002832	0,005641	0,994359
поїздки залізницею на 1 особу	0,003037	0,521192	5,05272	0,027764	0,022521	0,977479
поїздки автобусом на 1 особу	0,002397	0,660314	2,82937	0,102006	0,435791	0,564209
введено міського житлового фонду	0,002054	0,770547	1,63778	0,238449	0,123229	0,876771

Рис. П2. Змінні, що мають найбільший внесок у дискримінацію регіонів України за екістичною компонентою ЛП та критерії якості моделі

Джерело: обчислено автором у середовищі PPP Statistica

Продовження додатка П

Case	Squared Mahalanobis Distances from Group Centroids (S Incorrect classifications are marked with *			
	Observed Classif.	середня p=,54167	нижче середнього p=,37500	низька p=,08333
Вінницька	середня	8,192	117,7840	1105,788
Волинська	нижче середнього	124,193	9,7816	502,004
Дніпропетровська	нижче середнього	76,921	10,7912	594,003
Донецька	низька	1022,250	617,5110	5,604
Житомирська	середня	7,344	114,1016	1024,373
Закарпатська	середня	8,270	116,0527	1067,283
Запорізька	нижче середнього	90,542	5,6957	556,666
Івано-Франківська	середня	15,563	71,7491	907,421
Київська	нижче середнього	100,102	18,3487	642,687
Кіровоградська	середня	7,255	82,8495	993,363
Луганська	низька	971,345	579,9942	5,604
Львівська	середня	9,182	81,0125	1005,606
Миколаївська	нижче середнього	94,522	6,2684	632,234
Одеська	нижче середнього	96,450	13,8856	621,627
Полтавська	середня	8,126	65,3595	904,239
Рівненська	нижче середнього	72,851	10,5605	607,634
Сумська	середня	8,741	65,4923	944,338
Тернопільська	середня	5,447	93,7532	1006,345
Харківська	нижче середнього	105,825	11,4163	577,874
Херсонська	нижче середнього	83,292	11,3375	701,692
Хмельницька	середня	9,552	117,0893	1055,764
Черкаська	середня	10,102	89,5628	1042,792
Чернівецька	середня	12,592	100,4771	1003,652
Чернігівська	середня	11,339	84,8611	946,257

Рис. П3. Результати дискримінантного аналізу екістичної компоненти ЛП
(відстані Мехаланобіса від центроїдів груп)

Джерело: обчислено автором у середовищі PППP Statistica

якість	Squared Mahalanobis Distances (Spr		
	середня	нижче середнього	низька
середня	0,0000	82,9568	991,1931
нижче середнього	82,9568	0,0000	593,1484
низька	991,1931	593,1484	0,0000

Рис. П4. Відстані Мехаланобіса між групами регіонів за рівнем розвитку
екістичної компоненти ЛП

Джерело: обчислено автором у середовищі PППP Statistica

Продовження додатка П

Variable	Classification Functions: grouping: я		
	середня p=,54167	нижче середнього p=,37500	низька p=,08333
урбанізація	-60,0092	24,0578	281,800
міський житловий фонд	6,7854	0,9170	-48,232
частка зайнятих в інших населених пунктах	16,8711	-15,1218	-41,614
сільський житловий фонд	13,2764	-7,0056	-54,771
співвідношення витрат на транспорт у міській і сільській місцевості	2,3397	-0,5538	-12,716
вартість житла	-12,5419	8,9450	41,270
щільність населення	32,6387	-17,5815	-133,035
введено сільського житлового фонду	-60,7547	38,9850	219,473
поїздки залізницею на 1 особу	26,9097	-14,5458	-109,457
поїздки автобусом на 1 особу	4,7979	-1,4548	-24,640
введено міського житлового фонду	2,2876	-4,5539	5,623
Constant	-17,4033	-8,0989	-342,084

Рис. П5. Класифікаційні функції груп регіонів України за рівнем розвитку екістичної компоненти ЛП

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Group	Classification Matrix (Spreadsheet13)			
	Percent Correct	середня p=,54167	нижче середнього p=,37500	низька p=,08333
середня	100,0000	13	0	0
нижче середнього	100,0000	0	9	0
низька	100,0000	0	0	2
Total	100,0000	13	9	2

Рис. П6. Класифікаційна матриця груп регіонів України за рівнем розвитку екістичної компоненти ЛП

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

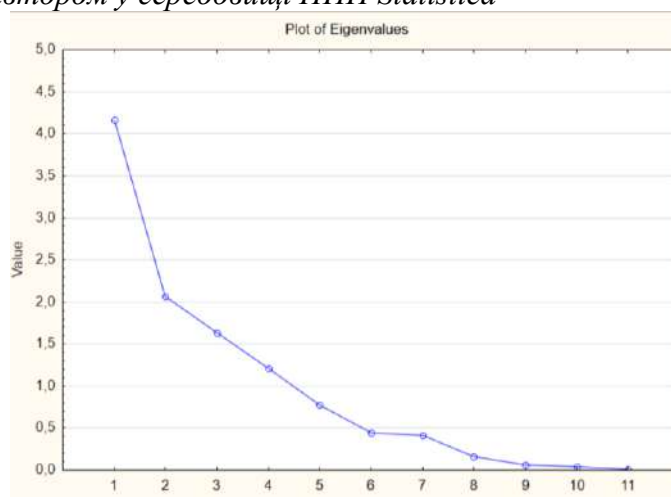

Рис. П7. Графік «кам'яного осипу» як критерій прийняття рішення про кількість факторів у моделі екістичної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Verimax

Продовження додатка П

Variable	Factor Loadings (Varimax raw) (S _i) Extraction: Principal components (Marked loadings are >,700000)	
	Factor 1	Factor 2
урбанізація	-0,190245	-0,856923
щільність населення	-0,078402	-0,815404
міський житловий фонд	0,501274	0,172342
сільський житловий фонд	0,802484	0,302404
введено міського жилого фонду	0,619806	0,205660
введено сільського жилого фонду	0,905195	0,017430
вартість житла	0,221014	-0,665364
співвідношення витрат на транспорт у міській та сільській місцевості	-0,335914	0,313579
поїздки автобусом на 1 особу	0,074712	0,109141
поїздки залізницею на 1 особу	0,937875	-0,160220
частка зайнятих в інших населених пунктах	0,943361	0,107766
Expl.Var	4,077939	2,153189
Prp.Totl	0,370722	0,195744

Рис. П8. Результати факторного аналізу екістичної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Varimax

Value	Eigenvalues (Spreadsheet13) Extraction: Principal components			
	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	4,160240	37,82036	4,160240	37,82036
2	2,070888	18,82625	6,231128	56,64662

Рис. П9. Факторні навантаження та внесок головних компонент у дисперсію за результатами факторного аналізу екістичної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Varimax

Додаток Р

Таблиця Р1

Динаміка середньорічної чисельності українських мігрантів, народжених поза
межами країни України, 1990-2019 роки

Країна призначення	Роки							2019 у % до	
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2019	2000	2015
Увесь світ	5 545 760	5 606 432	5 596 883	5 567 629	5 433 315	5 740 765	5 901 067	105,4	102,8
Грузія	46 581	23 412	11 706	11 120	11 231	11 792	12 153	103,8	103,1
Ізраїль	168 081	170 963	164 271	146 749	131 007	135 112	131 392	80,0	97,2
Канада	50 845	51 057	52 484	57 232	65 450	72 582	77 779	148,2	107,2
США	154 211	217 555	282 139	298 766	325 001	383 559	414 206	146,8	108,0
Європа	4 450 625	4 564 732	4 601 796	4 544 927	4 370 815	4 664 169	4 779 015	103,9	102,5
Білорусь	261 845	248 032	234 219	230 971	227 722	225 734	222 917	95,2	98,8
Чехія	8 198	12 298	16 397	73 905	124 172	100 664	110 337	у 67 р.	109,6
Угорщина	3 040	11 454	19 867	24 540	29 212	41 990	55 609	279,9	132,4
Польща	438 692	375 267	321 013	263 473	214 193	206 519	218 716	68,1	105,9
Республіка Молдова	243 717	164 474	111 007	76 649	55 935	43 223	42 548	38,3	98,4
Російська Федерація	3 301 922	3 485 074	3 541 839	3 293 929	2 978 217	3 269 992	3 269 248	92,3	100,0
Словаччина	2 619	4 039	6 561	7 325	8 258	10 092	10 839	165,2	107,4
Естонія	43 063	33 755	24 457	24 004	23 350	21 770	22 445	91,8	103,1
Латвія	46 572	49 867	53 157	47 145	39 933	34 080	31 141	58,6	91,4
Литва	43 228	25 598	20 051	18 521	14 475	12 347	11 461	57,2	92,8
Сполучене Королівство	3 233	7 311	11 512	15 544	16 374	20 939	23 778	206,5	113,6
Греція	189	8 282	16 512	18 198	20 687	19 416	18 962	114,8	97,7
Італія	206	6 959	13 711	117 957	213 559	222 938	246 367	у 18 р.	110,5
Португалія	3 196	6 899	10 882	28 315	41 047	46 533	47 323	434,9	101,7
Іспанія	408	1 038	2 115	61 162	79 843	81 618	94 120	у 45 р.	115,3
Франція	7 869	8 124	8 378	12 020	14 912	16 519	17 485	208,7	105,8
Німеччина	16 108	85 683	155 257	186 103	211 279	220 141	241 486	155,5	109,7
Інші європейські країни	21 072	23 771	26 146	34 289	44 817	54 513	75 080	287,2	137,7

Джерело: обчислено автором на підставі даних [142]

Продовження додатка Р

Таблиця Р2

Чисельність та структура населення працездатного віку за статтю, що народжене в Україні, за країнами перебування, тис. осіб*

Країна призначення	Рік	Усього	за статтю	
			чоловіки	жінки
Болгарія	2018	8,4	34,5	65,5
Чехія	2018	56,2	47,3	52,7
Німеччина	2017	256,8	39,8	60,2
Іспанія	2017	97,3	39,8	60,1
Грузія	2014	6,1	21,3	77,0
Греція	2017	15	23,3	76,7
Угорщина	2018	13,9	29,5	69,8
Ізраїль	2018	252,9	45,5	54,5
Італія	2018	246,6	24,2	75,8
Казахстан	2009	97,1	-	-
Киргизстан	2009	5,7	-	-
Литва	2018	14,2	55,6	44,4
Латвія	2018	26,2	48,5	51,5
Румунія	2017	16,7	52,7	47,3
Словаччина	2017	11,1	41,4	58,6
Словенія	2017	2,3	34,8	69,6
Туреччина	2017	23,9	20,1	79,9

* у таблиці наведені лише ті країни, за якими наявні дані

Джерело: обчислено автором на підставі даних [308]

Таблиця Р3

Чисельність зайнятого населення, народженого в Україні за статтю, тис. осіб

Країна призначення	Рік	Усього	за статтю		Рівень зайнятості, %		
			чоловіки	жінки	Усього	чоловіки	жінки
Чехія	2017	47,2	24,5	22,7	84,0	92,1	76,7
Німеччина	2018	134,6	57,3	77,3	52,4	56,1	50,0
Іспанія	2018	60,3	24,6	35,8	62,0	63,6	61,2
Грузія	2017	2,1	0,6	1,4	34,4	46,2	29,8
Греція	2017	7,4	2,1	5,2	49,3	60,0	45,2
Угорщина	2017	7,3	2,7	4,6	52,5	65,9	47,4
Ізраїль	2017	165,7	79,8	85,9	65,5	69,4	62,3
Італія	2018	159,9	38,9	121	64,8	65,1	64,8
Литва	2018	5,9	3	2,9	41,5	38,0	46,0
Латвія	2009	16	8	8	61,1	63,0	59,3
Словенія	2009	1,2	0,4	0,8	52,2	50,0	50,0

Джерело: обчислено автором на підставі даних [308]

Продовження додатка Р

Таблиця Р4

Рівні зайнятості мешканців деяких країн Європи, % від населення
відповідної категорії віком 15-64 років, 2018 рік

Країна призначення	Рівень зайнятості серед:		
	громадян	осіб, що не є громадянами ЄС	українців
Чехія	79,8	81,8	84,0
Італія	62,8	63,4	64,8
Латвія	78,5	66,5	61,1
Іспанія	67,6	59,9	62,0
Німеччина	82,1	57,5	52,4
Угорщина	74,5	56,0	52,5
Словенія	75,5	72,7	52,2
Греція	59,7	56,5	49,3
Литва	77,8	74,5	41,5
Польща	72,1	76,0	...
ЕС 28	73,7	59,3	...

Джерело: обчислено автором на підставі даних [295]

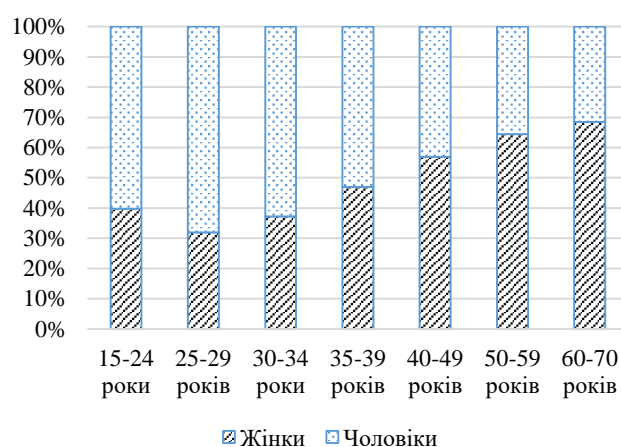
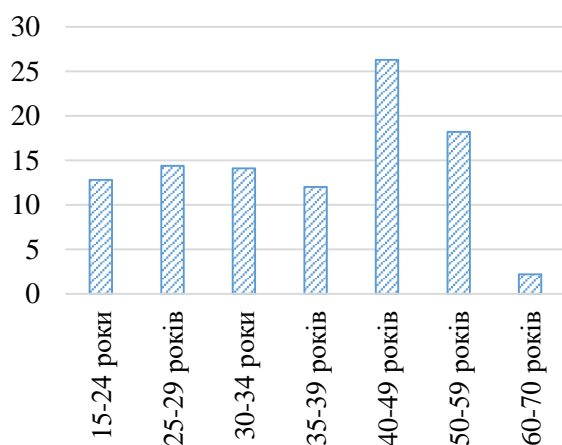

Рис. Р1. Розподіл трудових мігрантів за віком, %

Рис.Р2. Розподіл трудових мігрантів за віком і статтю, %

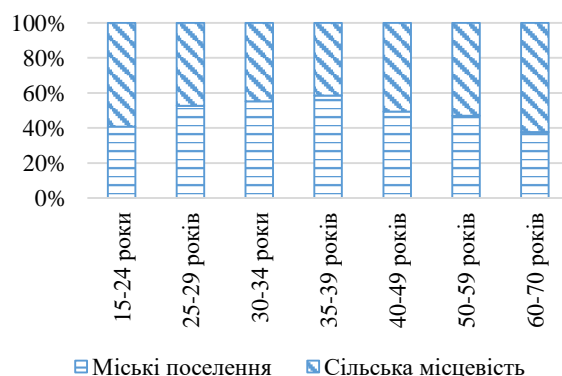

Рис. Р3. Розподіл трудових мігрантів за віком і місцем проживання, %

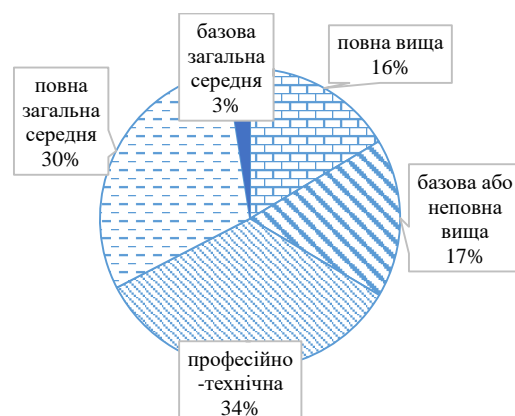

Рис.Р4. Розподіл трудових мігрантів за освітою, %

Соціально-демографічна характеристика українських трудових мігрантів у
2015-2017 роках

Джерело: побудовано автором на підставі даних [264]

Блоки показників, що характеризують особливості українсько-німецького ТМРП,
та результати його факторного аналізу

Блоки показників, що характеризують особливості ТМРП	Показники	Факторні навантаження		
		F ₁	F ₂	F ₃
Демографічні та інституційні	Загальна кількість українського населення в Німеччині, осіб		0,887	
	Чисельність населення українського походження з міграційним фоном ⁶¹ у Німеччині, тис. осіб	0,939		
	Чисельність населення українського походження з власним міграційним досвідом у Німеччині, тис. осіб	0,986		
	Кількість українців, що перебувають у Німеччині відповідно до виданих дозволів на працю, осіб		0,965	
	Швидкість натуралізації українців у Німеччині, кількість натуралізацій по відношенню до кількості іноземців з перебуванням 8 і більше років			-0,992
Можливості та депривації міграційного ринку праці у Німеччині	Внесок головних компонент у дисперсію по блоку, %	59,2	23,4	16,0
	Частка українців 25-35 років без професійної кваліфікації серед населення з власним міграційним досвідом, %	0,904		
	Частка українців 25-35 років з університетською освітою серед населення з власним міграційним досвідом, %		0,916	
	Диференціація (різниця) рівня економічної активності українців на німецькому ринку праці та економічної активності осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	0,844		
	Диференціація (різниця) рівня зайнятості українців на німецькому ринку праці та рівня зайнятості осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	0,929		
	Диференціація (різниця) рівня безробіття українців на німецькому ринку праці та рівня безробіття осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	-0,907		
	Диференціація (різниця) рівня економічної неактивності українців на німецькому ринку праці та такого ж показника серед осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	-0,818		
	Внесок головних компонент у дисперсію по блоку, %	71,8	17,1	

⁶¹ Населення з міграційним фоном – це особи, які або мали власний досвід міграції, або такий мали принаймні один із батьків

Продовження таблиці С1

Фінансові та безпекові	Співвідношення заробітної плати українського працівника в Німеччині та середньої заробітної плати в економіці України	-0,946	
	Частка українців з власним міграційним досвідом у Німеччині, яким загрожує бідність, %	-0,832	
	Частка працюючих українців з власним міграційним досвідом у Німеччині, яким загрожує бідність, %		-0,825
	Витрати домашніх господарств на освіту в Україні, млн. \$ за комерційним курсом станом на грудень відповідного року	0,857	
Кон'юнктура ТМРП	Перекази українських мігрантів з Німеччини в Україну, млн. \$		0,924
	Внесок головних компонент у дисперсію по блоку, %	67,7	20,5
	Диференціація (різниця) рівня економічної активності українців на німецькому ринку праці та економічної активності осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	0,953	
	Диференціація (різниця) рівня зайнятості українців на німецькому ринку праці та рівня зайнятості осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	0,980	
	Диференціація (різниця) рівня безробіття українців на німецькому ринку праці та рівня безробіття осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	-0,852	
	Диференціація (різниця) рівня економічної неактивності українців на німецькому ринку праці та такого ж показника серед осіб з власним міграційним досвідом, в.п.	-0,937	
	Диференціація (різниця) рівня економічної активності українців на німецькому ринку праці та економічної активності населення в Україні, в.п.		0,986
	Диференціація (різниця) рівня зайнятості українців на німецькому ринку праці та рівня зайнятості населення в Україні, в.п.		0,857
	Диференціація (різниця) рівня безробіття українців на німецькому ринку праці та рівня безробіття населення в Україні, в.п.	0,726	
	Диференціація (різниця) рівня економічної неактивності українців на німецькому ринку праці та такого ж показника серед населення в Україні, в.п.		-0,986
	Внесок головних компонент у дисперсію по блоку, %	65,7	25,7

Джерело: обчислено автором у середовищі *ППП Statistica* на підставі [128, 291, 292]

Додаток Т

Вхідні дані та проміжні результати структурно-кваліметричного дослідження диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Таблиця Т1
Вхідні показники для дослідження розвитку диджитал-інклюзивної компоненти ЛП України (2017-2019 pp.)

Регіони	рівень володіння цифровими навичками на «середнього» та вище, % (x1)	кількість ФОП для надання IT-послуг, на 1000 осіб населення (x2);	розподіл користувачів карт Monobank за регіонами, % (x3)	розподіл працівників цифрових платформ за регіоном (x4);	медіанний рівень заробітних плат спеціалістів IT, у.о. (x5);	середній бал ЗНО з англійської мови (x6)	частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, % (x7)	обсяг реалізованих послуг населенню у сфері телекомунікацій, грн на особу (x8)
Вінницька	47,90	2,21	3,1	1,9	1340	155,35	59,75	420,99
Волинська	52,20	1,13	1,9	0,7	1000	146,30	51,30	449,79
Дніпропетровська	47,20	3,24	11,8	9,2	1500	149,00	78,60	444,59
Донецька	47,20	0,64	4,0	2,3	1000	144,80	60,80	454,93
Житомирська	52,10	1,81	1,9	1,3	1400	141,50	46,30	444,65
Закарпатська	52,20	0,90	1,9	0,5	1500	144,30	73,30	440,96
Запорізька	47,20	2,33	5,0	4,2	1050	146,00	66,25	542,38
Івано-Франківська	52,20	1,45	1,9	1,4	1400	144,50	59,15	415,33
Київська	52,10	7,86	6,1	6,0	2300	150,50	57,50	414,49
Кіровоградська	47,90	1,26	1,9	1,0	1120	146,00	52,20	460,49
Луганська	47,20	0,56	1,9	0,9	1000	145,70	60,85	393,34
Львівська	52,20	4,95	6,7	6,1	1825	140,00	65,80	456,90
Миколаївська	36,00	3,35	1,9	1,5	1200	151,90	63,05	582,36
Одеська	36,00	2,44	6,5	5,4	1500	142,40	66,50	834,06
Полтавська	47,90	1,57	3,1	3,1	1300	145,00	55,40	593,16
Рівненська	52,20	1,29	1,9	1,7	1387	146,60	58,40	385,87
Сумська	52,10	1,53	1,9	1,7	960	147,80	65,00	528,46
Тернопільська	52,20	1,22	1,9	0,6	1000	145,80	61,90	461,58
Харківська	47,20	6,35	7,8	7,6	1600	150,00	64,10	597,03
Херсонська	36,00	1,47	1,9	1,9	1140	148,10	52,00	599,07
Хмельницька	52,20	1,36	1,9	2,2	1100	142,90	50,40	353,46
Черкаська	47,90	2,22	1,9	2,2	1150	145,90	54,10	465,95
Чернівецька	52,20	1,31	1,9	0,6	1275	147,10	71,60	470,62
Чернігівська	52,10	1,92	1,9	2,5	1100	149,70	55,25	626,32

Джерело: укладено автором на підставі даних [259, 261, 268, 303]

Продовження додатка Т

	1 цифрова грамотність	2 кількість ФОП ІТ	3 розподіл користувачів монобанку	4 зайнятість на цифрових платформах	5 медіанний рівень заробітних плат ІТ	6 бал ЗНО з англійської мови	7 частка домогосподарств з доступом до Інтернету	8 обсяг послуг з телекомунікацій	9 якість
Вінницька	-0,09480	-0,03100	-0,13182	-0,36468	0,136	2,56989	-0,08298	-0,69062	середня
Волинська	0,72051	-0,63516	-0,59479	-0,86721	-0,958	-0,07238	-1,16869	-0,41520	низька
Дніпропетровська	-0,22753	0,54519	3,22473	2,69237	0,650	0,71592	2,33899	-0,46488	висока
Донецька	-0,22753	-0,90927	0,21541	-0,19717	-0,958	-0,51033	0,05193	-0,36605	нижче середнього
Житомирська	0,70155	-0,25476	-0,59479	-0,61595	0,329	-1,47381	-1,81113	-0,46438	низька
Закарпатська	0,72051	-0,76383	-0,59479	-0,95097	0,650	-0,65631	1,65801	-0,49961	нижче середнього
Запорізька	-0,22753	0,03613	0,60122	0,59850	-0,797	-0,15997	0,75218	0,47035	середня
Івано-Франківська	0,72051	-0,45615	-0,59479	-0,57407	0,329	-0,59792	-0,16007	-0,74475	нижче середнього
Київська	0,70155	3,12967	1,02561	1,35229	3,223	1,15387	-0,37208	-0,75280	висока
Кіровоградська	-0,09480	-0,56244	-0,59479	-0,74158	-0,572	-0,15997	-1,05306	-0,31284	нижче середнього
Луганська	-0,22753	-0,95403	-0,59479	-0,78346	-0,958	-0,24756	0,05835	-0,95510	низька
Львівська	0,72051	1,50178	1,25710	1,39417	1,695	-1,91175	0,69436	-0,34720	висока
Миколаївська	-2,35113	0,60673	-0,59479	-0,53219	-0,314	1,56261	0,34103	0,85280	середня
Одеська	-2,35113	0,09766	1,17994	1,10103	0,650	-1,21104	0,78430	3,26009	середня
Полтавська	-0,09480	-0,38902	-0,13182	0,13785	0,007	-0,45194	-0,64190	0,95607	середня
Рівненська	0,72051	-0,54566	-0,59479	-0,44844	0,287	0,01521	-0,25644	-1,02653	нижче середнього
Сумська	0,70155	-0,41140	-0,59479	-0,44844	-1,086	0,36556	0,59157	0,33727	нижче середнього
Тернопільська	0,72051	-0,58482	-0,59479	-0,90909	-0,958	-0,21836	0,19327	-0,30245	нижче середнього
Харківська	-0,22753	2,28496	1,68149	2,02233	0,972	1,00788	0,47594	0,99309	висока
Херсонська	-2,35113	-0,44496	-0,59479	-0,36468	-0,507	0,45315	-1,07875	1,01256	нижче середнього
Хмельницька	0,72051	-0,50650	-0,59479	-0,23905	-0,636	-1,06506	-1,28433	-1,33651	низька
Черкаська	-0,09480	-0,02541	-0,59479	-0,23905	-0,475	-0,18917	-0,80893	-0,26058	нижче середнього
Чернівецька	0,72051	-0,53447	-0,59479	-0,90909	-0,073	0,16119	1,43959	-0,21599	нижче середнього
Чернігівська	0,70155	-0,19323	-0,59479	-0,11342	-0,636	0,92029	-0,66117	1,27327	середня

Рис. Т1. Стандартизовані вхідні дані з урахуванням категорійної змінної для проведення дискримінантного і факторного аналізів диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі SPSS Statistica

Discriminant Function Analysis Summary (вхідні_дидж.sta) Step 6, N of vars in model: 6; Grouping: якість (4 grps) Wilks' Lambda: ,02195 approx. F (18,42)=6,8143 p< ,0000						
N=24	Wilks' Lambda	Partial Lambda	F-remove (3,15)	p-value	Toler.	1-Toler. (R-Sqr.)
зайнятість на цифрових платформах	0,139305	0,157558	26,73442	0,000003	0,347809	0,652191
бал ЗНО з англійської мови	0,104872	0,209290	18,89033	0,000024	0,250400	0,749600
медіанний рівень заробітних плат в ІТ	0,040018	0,548462	4,11640	0,025710	0,586235	0,413765
обсяг послуг з телекомунікацій	0,034797	0,630768	2,92685	0,067937	0,493860	0,506140
частка домогосподарств з доступом до Інтернету	0,027638	0,794146	1,29607	0,312142	0,914550	0,085450
цифрова грамотність	0,025375	0,864964	0,78059	0,522999	0,520901	0,479099

Рис. Т2. Змінні, які увійшли в модель і їх внесок у дискримінацію регіонів України, а також критерії якості моделі (лямбда Уїлкса) диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі SPSS Statistica

Продовження додатка Т

Variable	Classification Functions; grouping: якість (вхідн			
	середня p=,29167	низька p=,16667	висока p=,12500	нижче середнього p=,41667
зайнятість на цифрових платформах	5,12503	-12,4197	31,5426	-8,08243
бал ЗНО з англійської мови	3,50141	-8,8101	19,1592	-4,67472
медіанний рівень заробітних плат в ІТ	2,05868	-5,3160	10,9740	-2,60686
обсяг послуг з телекомунікацій	2,32763	-4,2517	6,0717	-1,75015
частка домогосподарств з доступом до Інтернету	0,46872	-1,9174	1,6174	-0,04637
цифрова грамотність	0,97450	-2,3982	5,1612	-1,27124
Constant	-3,22637	-12,4264	-52,6683	-4,07247

Рис. Т3. Дискримінантні функції розрізнення груп регіонів України за рівнем розвитку (якістю) диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

Case	Observed Classif.	Squared Mahalanobis Distances from Group Centroids (вхідні_дід)			
		середня p=,29167	низька p=,16667	висока p=,12500	нижче середнього p=,41667
Вінницька	середня	10,46776	70,1092	50,1833	40,3867
Волинська	низька	36,87747	1,6399	198,9898	4,9019
Дніпропетровська	висока	85,34200	227,8264	6,2777	174,2374
Донецька	нижче середнього	26,37958	3,9470	171,5706	2,3419
Житомирська	низька	48,34069	2,5450	220,1300	10,9409
Закарпатська	нижче середнього	33,92760	17,4688	184,2181	7,4187
Запорізька	середня	3,26730	34,1006	84,7084	15,0194
Івано-Франківська	нижче середнього	23,56465	5,1234	163,8598	1,0934
Київська	висока	74,12488	207,8568	6,8808	157,8220
Кіровоградська	низька	32,20721	1,3126	189,3383	3,0108
Луганська	низька	47,24755	2,9922	219,5825	7,2226
Львівська	середня	9,97896	57,7196	58,1152	34,8903
Миколаївська	середня	8,88428	38,3184	103,3830	16,5960
Одеська	середня	11,66793	78,1376	70,4866	46,2574
Полтавська	середня	4,21444	24,1869	103,2559	9,6475
Рівненська	нижче середнього	14,35216	10,6317	131,8861	2,4379
Сумська	нижче середнього	12,34658	18,8640	131,3921	5,2590
Тернопільська	нижче середнього	36,54736	4,2293	201,4704	3,4011
Харківська	висока	67,44710	208,6465	2,2700	156,3898
Херсонська	нижче середнього	16,61483	17,0893	142,5126	8,6489
Хмельницька	низька	47,20786	1,6378	208,6477	10,9605
Черкаська	нижче середнього	16,95522	6,2509	145,7769	2,1337
Чернівецька	нижче середнього	21,25856	18,4158	155,0160	4,5601
Чернігівська	середня	6,97029	51,8812	78,7846	28,3475

Рис. Т4. Класифікація регіонів України за дискримінантними ознаками розвитку диджитал-інклюзивної компоненти ЛП (уточнені групи за якістю та відстані Мехаланобіса від центроїдів груп)

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica

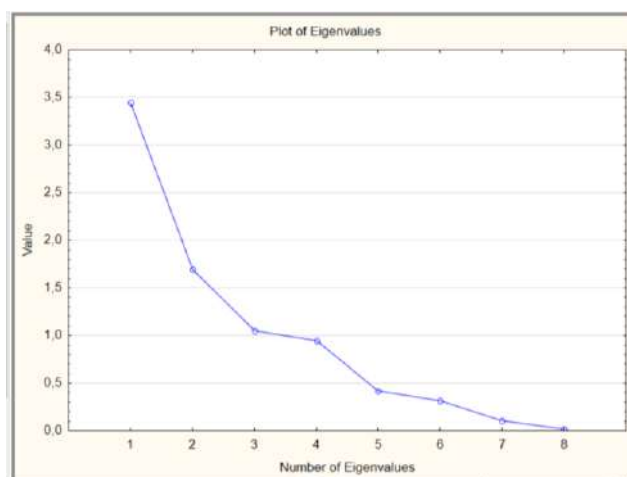

Рис. Т5. Графік «кам'яного осипу» як критерій прийняття рішення про кількість факторів у моделі диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Verimax

Variable	Factor Loadings (Varimax raw) (вхід) Extraction: Principal components (Marked loadings are >.700000)		
	Factor 1	Factor 2	Factor 3
цифрова грамотність	-0,011194	-0,890520	0,181420
кількість ФОП ІТ	0,834449	-0,064639	-0,408718
розподіл користувачів монобанк	0,913720	0,196975	0,124617
зайнятість на цифрових платформах	0,928789	0,195811	0,026856
медіанний рівень заробітних плат в	0,806506	-0,247721	-0,169129
бал ЗНО з англійської мови	0,080481	0,155568	-0,864720
частка домогосподарств з доступом до Інтернету	0,521138	0,212122	0,300012
обсяг послуг з телекомунікацій	0,130836	0,873570	0,032156
Expl.Var	3,339596	1,768034	1,083600
Prp.Totl	0,417449	0,221004	0,135450

Рис. Т6. Результати факторного аналізу диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Verimax

Value	Eigenvalues (вхідні_дидж.ста) Extraction: Principal components			
	Eigenvalue	% Total variance	Cumulative Eigenvalue	Cumulative %
1	3,446329	43,07912	3,446329	43,07912
2	1,695394	21,19242	5,141723	64,27154
3	1,049508	13,11884	6,191230	77,39038

Рис. Т7. Факторні навантаження та внесок головних компонент у дисперсію за результатами факторного аналізу диджитал-інклюзивної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислено автором у середовищі ППП Statistica, метод головних компонент, прийом Verimax

Додаток У

25.08.2019

ВИПУСКНИКИ НА РИНКУ ПРАЦІ: ОЦІНКА РОБОТОДАВЦІВ

ВИПУСКНИКИ НА РИНКУ ПРАЦІ: ОЦІНКА РОБОТОДАВЦІВ

Шановні роботодавці!

Це анкетування проводиться за підтримки Львівської обласної держадміністрації та Львівського обласного центру зайнятості у рамках моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти області

Мета опитування – з'ясувати, як Ви оцінюєте рівень підготовки випускників, а також Ваші перспективні потреби у фахівцях з вищою освітою і робітничих кадрах. Ваша участь в анкетуванні сприятиме зменшенню диспропорцій на ринку праці і вирішенню проблеми якості кваліфікованих кадрів в області.

Дякуємо за Ваші відповіді!

*Обов'язкове поле

ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСПОНДЕНТА

1. 1. Респондент: (найменування підприємства)

*

2. 2. Місце знаходження (Фактична адреса) *

3. 3. Контактний телефон *

4. 4. Основний вид економічної діяльності (код; назва) *

5. 5. До якої групи за розміром належить Ваше підприємство? *

Виберіть лише один варіант.

☐

Малі

☐

Середні

☐

Великі

ОЦІНКА ПОТОЧНИХ ПОТРЕБ У КВАЛІФІКОВАНИХ КАДРАХ

6. 6. Чи існує проблема дефіциту та якості кваліфікованих кадрів на Вашому підприємстві у теперішній час? *

Виберіть лише один варіант.

☐

Так, в основному щодо їх якості

☐

Так, в основному щодо дефіциту кадрів окремих професій

☐

Існує, як щодо якості, так і відносно дефіциту кадрів окремих професій

☐

Ні, не існує, ми здійснюємо підготовку власними силами

7. 7. У робітничих кадрах яких професій Ваше підприємство від
даний час? *

Продовження додатка У

Заповніть у такій послідовності: Код за класифікатором професій; назва професії; кількість осіб

8. 8. У фахівців з вищою освітою яких професій Ваше підприємство відчуває найбільшу
потребу на даний час? *

Заповніть у такій послідовності: Код за класифікатором професій; назва професії; кількість осіб

9. 9. Скільки випускників закладів професійної
освіти Ваше підприємство прийняло у 2016-
2018 рр.? *

10. 10. Скільки випускників закладів вищої
освіти Ваше підприємство прийняло у 2016-
2018 рр.? *

11. 11. Чи співпрацює Ваше підприємство із закладами вищої і професійної освіти у
комплектуванні кадрів? *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так, маємо укладені договори про практику та працевлаштування випускників
- ☐ Так, співпрацюємо, але неформально
- ☐ Ні

III. ОЦІНКА ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ВИПУСКНИКІВ

12. 12. На скільки Ви задоволені якістю підготовки фахівців з вищою освітою, які протягом
останніх трьох років прийняті на Ваше підприємство? *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Задоволені повністю
- ☐ Більше задоволені, ніж незадоволені
- ☐ Не задоволені

13. 13. На скільки Ви задоволені якістю підготовки кадрів робітничих професій, які протягом
останніх трьох років прийняті на Ваше підприємство? *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Задоволені повністю
- ☐ Більше задоволені, ніж незадоволені
- ☐ Не задоволені

14. 14. Оцініть рівень пізнавальних і технічних навичок випуск протягом останніх трьох років прийняті на Ваше підприємств

У кожному рядку виберіть лише один варіант.

Продовження додатка У

	Високий	Вище середнього	Середній	Нижче середнього	Низький
Фахові компетентності (здатність застосовувати здобуті професійні знання на практиці)	☐	☐	☐	☐	☐
Здатність до навчання	☐	☐	☐	☐	☐
Організація робочого часу, самоконтроль	☐	☐	☐	☐	☐
Креативне і критичне мислення	☐	☐	☐	☐	☐
Здатність вирішувати проблеми	☐	☐	☐	☐	☐
Володіння іноземними мовами	☐	☐	☐	☐	☐
Вміння працювати з комп'ютером	☐	☐	☐	☐	☐
Ініціативність і підприємливість	☐	☐	☐	☐	☐

15. 15. Оцініть рівень соціоемоційних навичок випускників з вищою освітою, які протягом останніх трьох років прийняті на Ваше підприємство? *

У кожному рядку виберіть лише один варіант.

	Високий	Вище середнього	Середній	Нижче середнього	Низький
Стійкість (стресостійкість і наполегливість)	☐	☐	☐	☐	☐
Етична поведінка	☐	☐	☐	☐	☐
Мотивація досягнень (цілеспрямованість і бажання вчитися)	☐	☐	☐	☐	☐
Здатність працювати в колективі	☐	☐	☐	☐	☐

16. 16. Оцініть рівень пізнавальних і технічних навичок випускників робітничих професій, які протягом останніх трьох років прийняті на Ваше підприємство? *

У кожному рядку виберіть лише один варіант.

	Високий	Вище середнього	Середній	Нижче середнього	Низький
Фахові компетентності (здатність застосовувати здобуті професійні знання на практиці)	☐	☐	☐	☐	☐
Здатність до навчання	☐	☐	☐	☐	☐
Організація робочого часу, самоконтроль	☐	☐	☐	☐	☐
Креативне і критичне мислення	☐	☐	☐	☐	☐
Здатність вирішувати проблеми	☐	☐	☐	☐	☐
Володіння іноземними мовами	☐	☐	☐	☐	☐
Вміння працювати з комп'ютером	☐	☐	☐	☐	☐
Ініціативність і підприємливість	☐	☐	☐	☐	☐

17. 17. Оцініть рівень соціоемоційних навичок випускників рс останніх трьох років прийняті на Ваше підприємство? *

У кожному рядку виберіть лише один варіант.

Продовження додатка У

	Високий	Вище середнього	Середній	Нижче середнього	Низький
Стійкість (стресостійкість і наполегливість)	☐	☐	☐	☐	☐
Етична поведінка	☐	☐	☐	☐	☐
Мотивація досягнень (цілеспрямованість і бажання вчитися)	☐	☐	☐	☐	☐
Здатність працювати в колективі	☐	☐	☐	☐	☐

18. 18. Оцініть у 100-бальній шкалі рівень підготовки фахівців конкретних професій, які протягом останніх трьох років прийняті на Ваше підприємство?

Заповніть у такій послідовності: Код за КП; Назва професії; Оцінка у 100-бальній шкалі; ЗВО, який підготував фахівця

19. 19. Оцініть у 100-бальній шкалі рівень підготовки робітничих кадрів конкретних професій, які протягом останніх трьох років прийняті на Ваше підприємство?

Заповніть у такій послідовності: Код за КП; Назва професії; Оцінка у 100-бальній шкалі; ЗПТО, який здійснював підготовку

ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВНИХ ПОТРЕБ У КАДРАХ

20. 20. Як зміняться обсяги діяльності Вашого підприємства у найближчі 3-5 років? *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Плануємо збільшувати обсяги діяльності
- ☐ Плануємо забезпечити стабільність діяльності
- ☐ Можливо, обсяги діяльності зменшаться
- ☐ Важко відповісти

21. 21. Чи зміняться обсяги зайнятості на Вашому підприємстві у найближчі 3-5 років?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Зростуть
- ☐ Не зміняться
- ☐ Зменшаться
- ☐ Важко відповісти

Продовження додатка У

22. 22. При формуванні регіонального замовлення на підготовку кадрів у 2020-2022 роках працівників з вищою освітою яких професій Ваше підприємство включило б у заявку (на заміщення планового вибуття)?

Заповніть у такій послідовності: Код за КП; Назва професії; Кількість осіб

23. 23. При формуванні регіонального замовлення на підготовку кадрів у 2020-2022 роках працівників яких робітничих професій Ваше підприємство включило б у заявку (на заміщення планового вибуття)?

Заповніть у такій послідовності: Код за КП; Назва професії; Кількість осіб

24. 24. При формуванні регіонального замовлення на підготовку кадрів у 2020-2022 роках працівників з вищою освітою яких професій Ваше підприємство включило б у заявку (у зв'язку з розвитком підприємства, розширенням чи зміною напрямів його діяльності)?

Заповніть у такій послідовності: Код за КП; Назва професії; Кількість осіб

25. 25. При формуванні регіонального замовлення на підготовку кадрів у 2020-2022 роках працівників яких робітничих професій Ваше підприємство включило б у заявку (у зв'язку з розвитком підприємства, розширенням чи зміною напрямів його діяльності)?

Заповніть у такій послідовності: Код за КП; Назва професії; Кількість осіб

Продовження додатка У

26. 26. Які, на Вашу думку, заходи для вирішення проблем дефіциту кваліфікованих кадрів у регіоні важливо реалізувати? *

Оберіть пріоритет (1 - найважливіше, на Вашу думку)

Виберіть усе, що підходить.

	Найважливіше	Дуже важливо	Важливо	Зовсім не важливо
Підвищити якість підготовки за рахунок використання сучасного обладнання, техніки та технологій	☐	☐	☐	☐
Підвищити кваліфікацію викладачів	☐	☐	☐	☐
Більше залучати до роботи у ЗПТО і ЗВО професіоналів з практики	☐	☐	☐	☐
Удосконалити співпрацю роботодавців і навчальних закладів у підготовці освітньо-професійних програм	☐	☐	☐	☐
Удосконалити співпрацю роботодавців і навчальних закладів у працевлаштуванні випускників	☐	☐	☐	☐

27. Ваші зауваження та побажання

Додаток Ф

Таблиця Ф1

Узагальнений проблемноорієнтований підхід до удосконалення освітньої політики для збалансування ринків кваліфікованої праці (за результатами обстежень випускників ЗВО і роботодавців Львівської області з питань якості вищої освіти)

ВЕД, галузь знань, сфера діяльності	Оцінки випускників	Оцінки роботодавців	Особливості ринку праці	Рекомендовані заходи освітньої політики
ІТ, телекомунікації, інженерія	Не задоволені якістю освіти, особливо її прикладною частиною. Випускники інженерних спеціальностей та телекомунікацій часто перекваліфіковуються	Відзначають недостатність деяких «м'яких» навичок, володіння іноземною мовою, практикують підготовку фахівців власними силами	Динамічність, швидкозмінність вимог до фахівців, відносно високі доходи працівників	Ширше залучення фахівців-практиків у навчальний процес, посилення підготовки з іноземної мови, покращення технічного оснащення навчального процесу
Виробництво і технології, переробна промисловість	Доволі високо оцінюють якість освіти, меншою мірою схильні поєднувати навчання з роботою, довше шукають роботу, працюють здебільшого за спеціальністю	Оцінки якості доволі стримані, нижче середнього, фахові компетентності оцінюються доволі низько	Достатньо широкий спектр видів промислової діяльності, кожний з яких формує специфічний ринок праці. У загальному перспективи ринків досить сприятливі, зазнаватимуть технологічних змін і потребують інвестицій для запровадження нових технологій	Оновлення техніко-технологічної бази освітнього процесу для формування необхідного рівня фахових навичок і компетентностей. Сприяння проектній та грантовій діяльності учасників освітнього процесу для ширшого залучення їх у новітні технології, зміцнення фінансової складової технічного оновлення бази навчального процесу

Продовження таблиці Ф1

ВЕД, галузь знань, сфера діяльності	Оцінки випускників	Оцінки роботодавців	Особливості ринку праці	Рекомендовані заходи освітньої політики
Транспорт, архітектура, будівництво	У середньому добре оцінюються якість освіти, мають високі показники працевлаштування за фахом, середні або вище середнього зарплати	Середні та вище середнього оцінки задоволеності підготовкою, проте відзначають брак деяких важливих для цих ВЕД фахових та соціоемоційних навичок	Перспективний і динамічний ринок із конкретно сформованими вимогами до фахівців	Посилення співпраці ЗВО із роботодавцями. Наприклад, у сфері транспорту лише 13% роботодавців мають укладені із закладами освіти договори про практику і працевлаштування
Сфера обслуговування, готельно-ресторанний бізнес	Доволі низькі оцінки освіти як з погляду її якості, так і корисності для отримання роботи, низькі показники працевлаштування за фахом	Найбільш дефіцитний за якістю кадрів ВЕД, доволі низькі оцінки задоволеності у загальному, незадовільний рівень володіння іноземною мовою та здатності вирішувати проблеми	Перспективний і динамічний ринок із вимогами до фахівців, що постійно підвищуються	Посилення співпраці ЗВО із роботодавцями у частині узгодження освітніх, навчальних програм, формування необхідних компетентностей, навичок, практичної частини підготовки, працевлаштування тощо. Лише 15% роботодавців цього ВЕД мають укладені договори з навчальними закладами щодо співпраці і ще 15% співпрацюють неформально
Управління та адміністрування	Галузь отримала середні оцінки за якістю, роботи за фахом, однак ті, що працевлаштувались за фахом, мають заробітні плати вище середнього	Фахівці цієї галузі знань розпорошені за різними ВЕД, роботодавці у яких відзначають брак випускників цієї галузі знань (менеджери, бухгалтери, маркетологи) належної якості власне для потреб цього ВЕД	Кількісно-якісний дисбаланс за окремими спеціальностями	Відновлення підготовки загальних фахівців (економістів, фінансистів, юристів) для потреб конкретних ВЕД шляхом запровадження спеціалізованих освітніх програм. Посилення вибіркових складових підготовки, що забезпечують спеціалізацію

Продовження таблиці Ф1

ВЕД, галузь знань, сфера діяльності	Оцінки випускників	Оцінки роботодавців	Особливості ринку праці	Рекомендовані заходи освітньої політики
Охорона здоров'я, освіта, державне управління й оборона	Високі показники задоволеності освітою, найвищі – працевлаштування за фахом, однак одні з найнижчих зарплат	Отримано одні з найвищих оцінок задоволеності роботодавців як у загальному, так і щодо фахових і соціоемоційних компетентностей. Навчання, що ведеться силами роботодавців, зазвичай орієнтоване на здобуття додаткових компетентностей, отримання спеціалізованих знань тощо	Найгострішою проблемою цих професійних ринків праці є низька оплата праці	Розробка, запровадження, активізація ЗВО програм перепідготовки, підвищення кваліфікації фахівців для забезпечення потреб установ та організацій цих ВЕД
Право	Доволі протирічні оцінки якості освіти, особливо щодо прикладної її частини, нижче середнього показники працевлаштування за фахом, тривалі періоди пошуку роботи	Фахівці цієї галузі знань розпорошені за різними ВЕД, роботодавці у яких відзначають брак випускників цієї галузі знань належної якості власне для потреб цього ВЕД	Кількісно-якісний дисбаланс, труднощі працевлаштування (30% випускників не працюють без вказування причини)	Відновлення підготовки загальних фахівців (економістів, фінансистів, юристів) для потреб конкретних ВЕД шляхом запровадження спеціалізованих освітніх програм. Посилення вибіркового складових підготовки, що забезпечують спеціалізацію. Запровадження інтегрованих програм, що забезпечують міжсекторальну, міжгалузеву підготовку фахівців

Продовження таблиці Ф1

ВЕД, галузь знань, сфера діяльності	Оцінки випускників	Оцінки роботодавців	Особливості ринку праці	Рекомендовані заходи освітньої політики
Міжнародні відносини	Доволі низькі показники якості освіти та її складових, найнижчі показники роботи за фахом, при цьому одні з найвищих зарплат і найвищі показники зайнятості поза межами Львівської області, у тому числі у м. Києві, поза межами України	Обмеженість попиту не дозволила виявити певні закономірності оцінки (знайдено лише одну вакансію щодо зовнішньоекономічної діяльності)	Обмежений попит на фахівців цієї галузі призводить до кількісного дисбалансу	Високий рівень підготовки з іноземних мов надає широкі можливості для працевлаштування. Запровадження інтегрованих програм дозволить надавати необхідні знання з суміжних сфер для ефективного працевлаштування
Аграрні науки та продовольство, сільське господарство та лісівництво	Середні та вище середнього оцінки якості освіти, однак дещо нижчі показники працевлаштування за фахом, вищі, аніж середні, заробітні плати	Отримані стабільні середні показники задоволеності якістю освіти випускників та їх навичками. Існує незадоволена кількісна потреба в агрономах, технологах, інженерах, майстрах лісу, лісничих, а також економістах та бухгалтерях. Проте якісний дефіцит більшою мірою існує щодо бухгалтерів	Ринок праці має перспективи, існує попит на галузевих фахівців. Вирішення потребує питання механізації та автоматизації робіт, підвищення продуктивності праці та, відповідно, оплати праці	Підтримка та збереження галузевих ЗВО, що готують фахівців галузі Відновлення підготовки загальних фахівців (економістів, фінансистів, юристів) для потреб конкретних ВЕД шляхом запровадження спеціалізованих освітніх програм. Посилення вибіркового складових підготовки, що забезпечують спеціалізацію

Джерело: розроблено автором, зокрема на підставі результатів обстежень випускників ЗВО (жовтень-листопад 2020 року) та роботодавців (вересень-листопад 2019 року) Львівської області

Додаток Х

Проект

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ПОСТАНОВАвід _____ 2021 р. № _____
Київ**Про затвердження Порядку
проведення моніторингу реалізації інтелектуального
потенціалу випускників закладів вищої і
професійної (професійно-технічної) освіти**

Відповідно до положень Законів України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10 лютого 1998 року № 103/98-ВР; «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII та «Про обробку персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI Кабінет Міністрів України **постановляє**:

Затвердити Порядок проведення моніторингу працевлаштування та реалізації інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти, що додається.

Прем'єр-міністр України**Д. Шмигаль**

Продовження додатка Х

ЗАТВЕРДЖЕНО**постановою Кабінету Міністрів України****від _____ 2021 р. № _____****ПОРЯДОК****проведення моніторингу працевлаштування та реалізації інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти****Загальна частина**

1. Цей Порядок визначає процедуру проведення моніторингу працевлаштування та реалізації інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти (далі – моніторинг), запроваджує єдиний підхід до збору, обробки та узагальнення інформації про проведення зазначеного моніторингу у сфері працевлаштування та реалізації інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти.

2. У цьому Порядку терміни вживаються у значенні, наведеному в Законах України «Про професійну (професійно-технічну) освіту»; «Про вищу освіту» та «Про обробку персональних даних».

3. Участь у підготовці та проведенні моніторингу беруть:

- суб'єкти, які проводять моніторинг (далі – суб'єкти моніторингу);
- суб'єкти, які ініціюють проведення моніторингу (далі – ініціатори моніторингу);
- суб'єкти, які здійснюють науково-методологічний супровід моніторингу;
- суб'єкти, які залучаються до опитування на етапі проведення дослідження (далі – учасники дослідження).

Суб'єктами моніторингу є:

- 1) Міністерство освіти і науки України;
- 2) Рада міністрів Автономної Республіки Крим, структурні підрозділи з питань освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій (далі – регіональний орган освіти і науки);
- 3) структурний підрозділ з питань освіти і науки місцевої держадміністрації, виконавчий орган міської ради міста обласного значення, районної в місті (у разі її утворення) ради, сільської, селищної, міської ради об'єднаної територіальної громади (далі – місцевий орган освіти і науки);
- 4) заклади вищої освіти;
- 5) заклади професійної (професійно-технічної) освіти.

Продовження додатка Х

4. Ініціаторами моніторингу можуть бути суб'єкти, визначені підпунктами 1-3 пункту 3 цього Порядку.

5. Моніторинг проводиться з метою виявлення та відстеження тенденцій у працевлаштування та реалізації інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти в державі та в окремих її регіонах, задля визначення потреби у фахівцях і кваліфікованих робітниках та удосконалення системи стратегічного планування потреб економіки регіону у фахівцях і кваліфікованих робітниках.

6. Моніторинг проводиться відповідно до таких принципів:

- систематичності та системності;
- доцільності;
- прозорості моніторингових процедур та відкритості;
- безпеки персональних даних;
- об'єктивності одержання та аналізу інформації під час моніторингу.

7. Об'єктами моніторингу є:

знеособлена інформація про працевлаштування випускників закладів вищої освіти;

знеособлена інформація про працевлаштування випускників закладів професійної (професійно-технічної) освіти.

8. Основними завданнями Моніторингу є:

1) визначення кількості осіб в адміністративно-територіальній одиниці, які працевлаштувались після завершення навчання;

2) визначення кількості осіб в адміністративно-територіальній одиниці, які працевлаштувались за набутою спеціальністю;

3) стан забезпечення адміністративно-територіальної одиниці фахівцями і кваліфікованими робітниками, що відповідають їх потребам;

4) розроблення пропозицій щодо формування державної політики у сфері працевлаштування та реалізації інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти.

9. Звітність про проведення Моніторингу (статистичні, адміністративні, оперативні звіти) формується в електронний документ, що надсилається на електронну адресу ініціатора моніторингу у визначені строки.

10. Моніторинг проводиться за методикою, затвердженою його ініціатором.

Проведення моніторингу працевлаштування та реалізації інтелектуального потенціалу випускників

11. Моніторинг передбачає збір та обробку інформації про працевлаштування та реалізацію інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти, проведення аналізу узагальненої інформації та планування роботи з розвитку системи реалізації інтелектуального потенціалу випускників вказаних закладів освіти.

Продовження додатка Х

Інформація про працевлаштування та реалізацію інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти складається із статистичних, адміністративних, оперативних даних про працевлаштування та реалізацію інтелектуального потенціалу випускників закладів вищої і професійної (професійно-технічної) освіти в адміністративно-територіальній одиниці.

12. Збір даних моніторингу проводиться відповідно до чинного законодавства – за потреби.

13. Опитування випускників проводиться за формою згідно з додатком за допомогою засобів зв'язку, інформаційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних систем або безпосередньо за місцем проживання/перебування особи за її попередньою згодою.

Результати опитування оприлюднюються в офіційних друкованих виданнях, на офіційному веб-сайті, на єдиному державному веб-порталі відкритих даних, на інформаційних стендах регіонального органу освіти або в будь-який інший спосіб.

Процедура підготовки та проведення моніторингу

14. Моніторинг може проводитися на рівні закладу освіти, місцевому, регіональному, загальнодержавному рівнях.

15. Моніторинг проводиться у такі етапи:

планування та підготовка моніторингу (формулювання проблеми, що досліджуватиметься; визначення мети та завдань моніторингу; розрахунок і формування вибірки, оцінка її репрезентативності; визначення критеріїв і показників оцінювання результатів дослідження тощо);

- розробка Програми;
- проведення дослідження;
- збір та обробка результатів моніторингу;
- аналіз та інтерпретація (узагальнення та пояснення результатів, визначення закономірностей, формулювання висновків тощо) результатів моніторингу;
- оприлюднення результатів моніторингу (інформування про результати моніторингу).

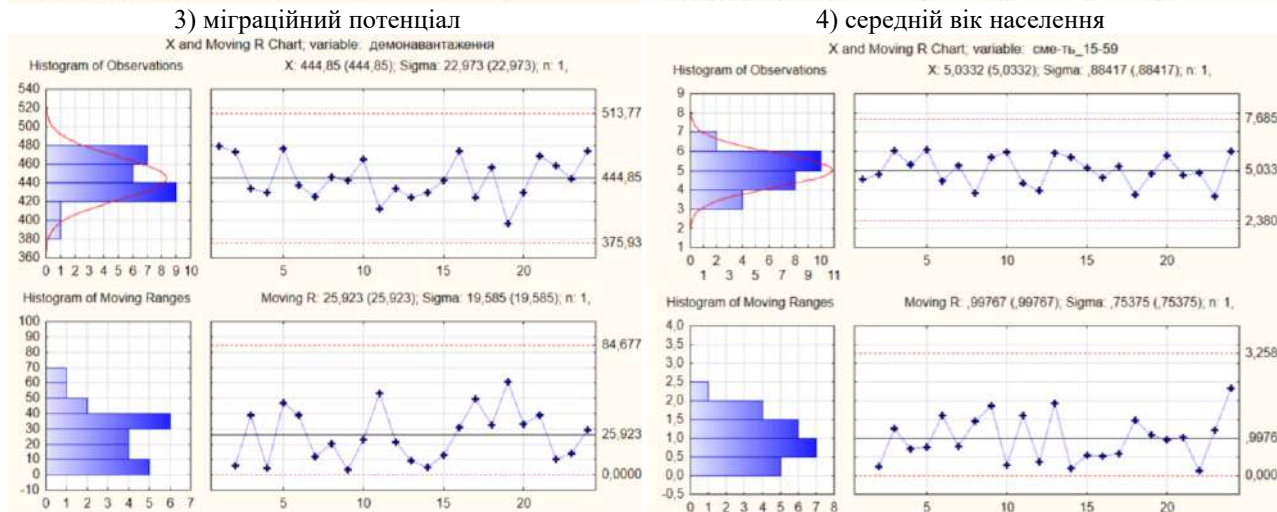
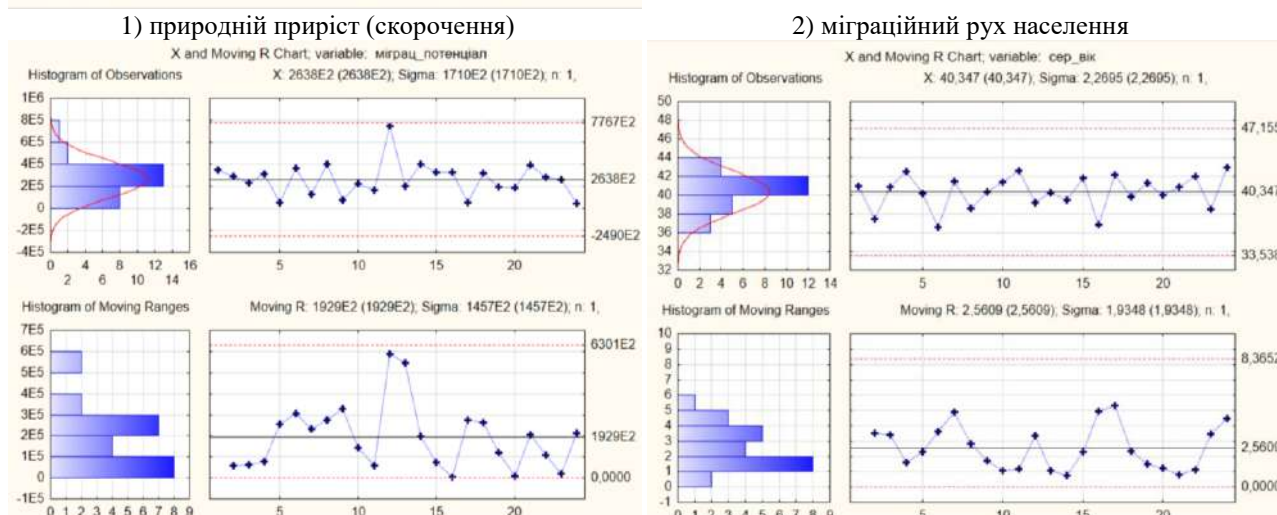
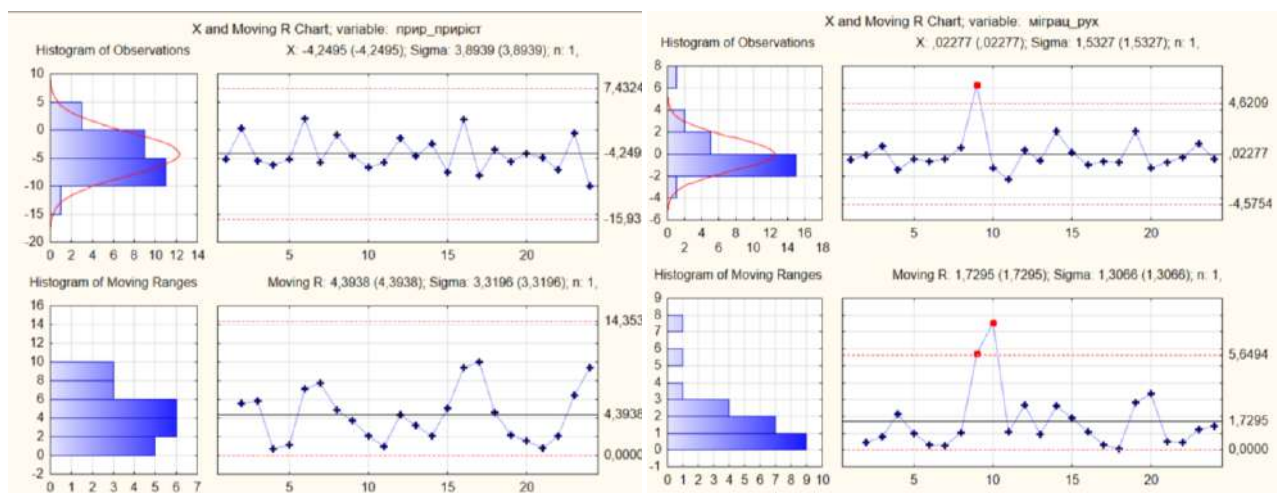
16. Методами проведення дослідження під час моніторингу можуть бути: опитування (анкетування, інтерв'ювання); інші методи, визначені у Програмі.

17. Моніторинг може проводитися з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних і цифрових технологій, у тому числі дистанційно.

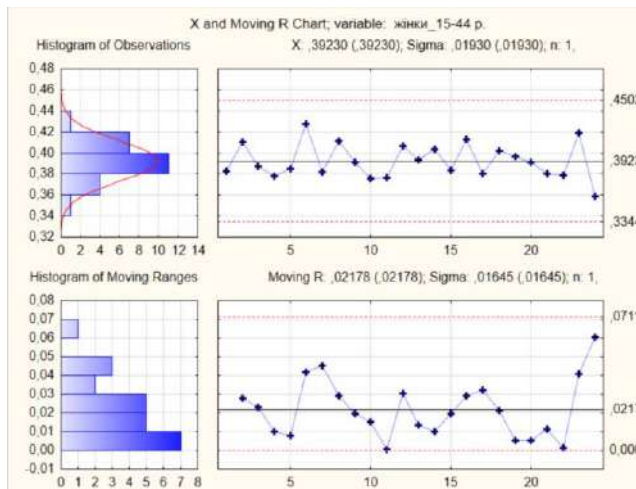
Додаток Ц

Карти індивідуальних спостережень (середніх значень) та ковзних розмахів змінних індикаторів (показників) розвитку компонент ЛП регіонів України

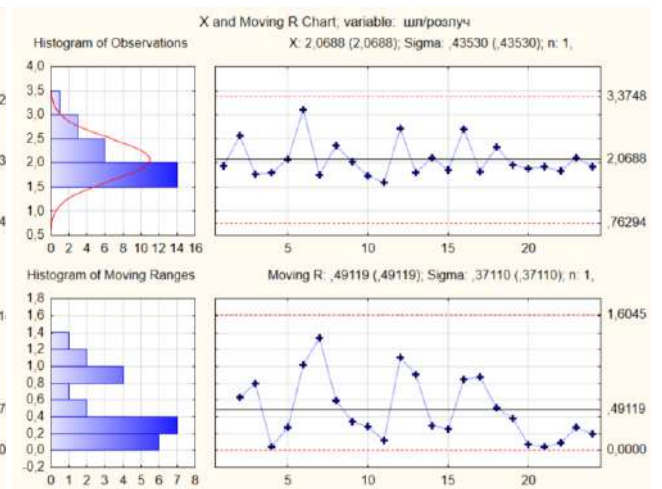
Демографічно-валеологічна компонента ЛП регіонів України

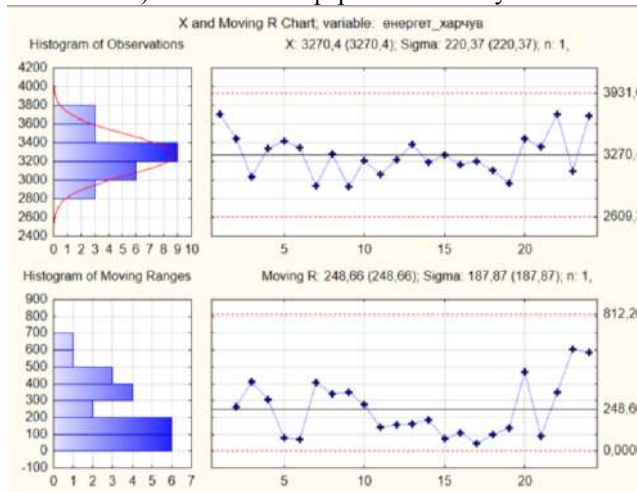
Продовження додатка Ц

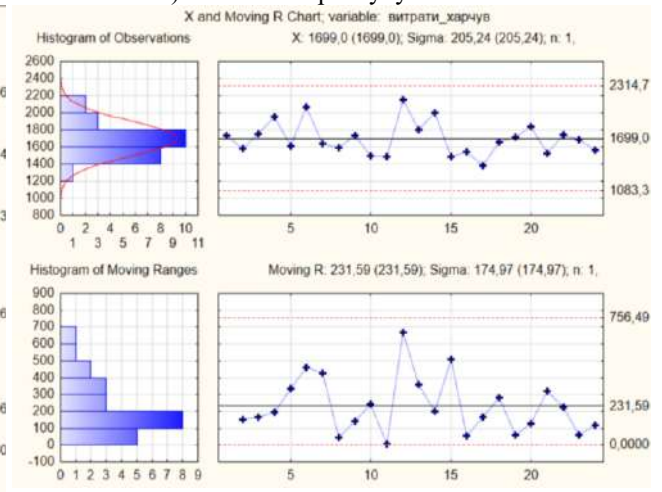
7) частка жінок фертильного віку

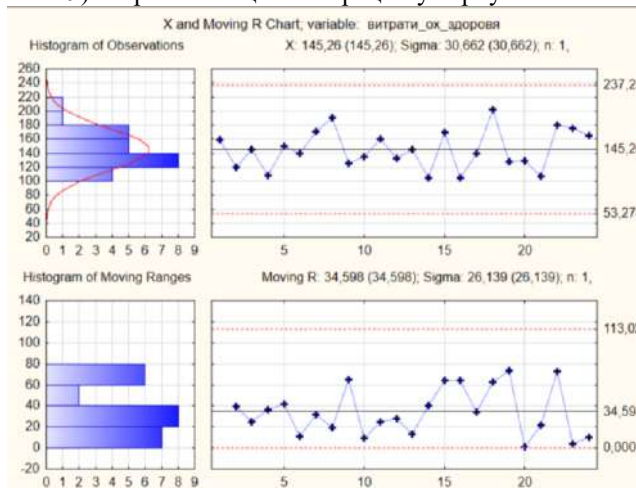
8) шлюбність/розлучуваність

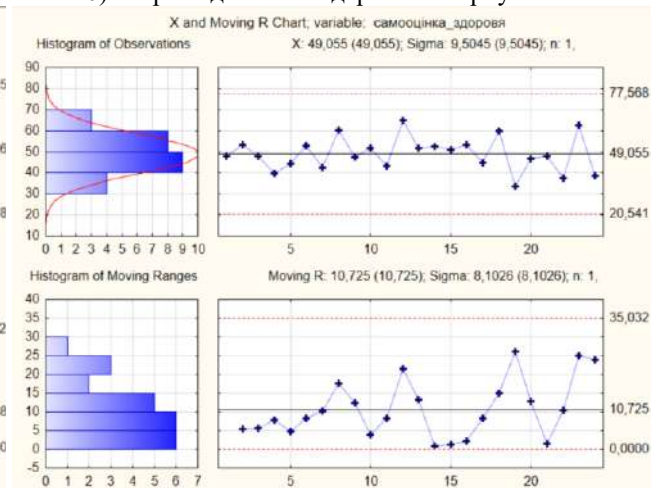
9) енергетична цінність раціону харчування

10) витрати домогосподарств на харчування

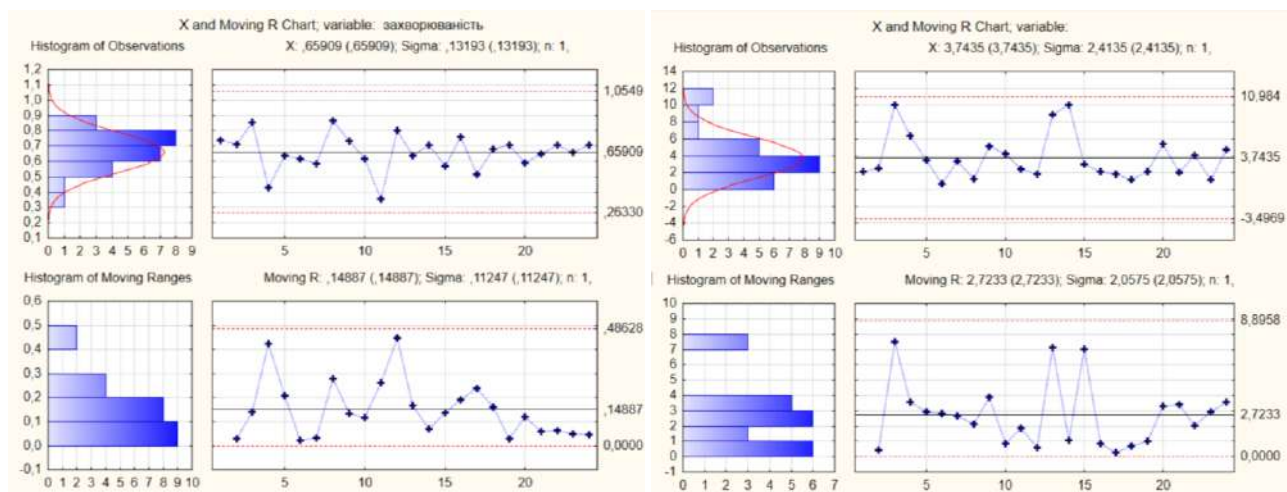

11) витрати домогосподарств на охорону здоров'я

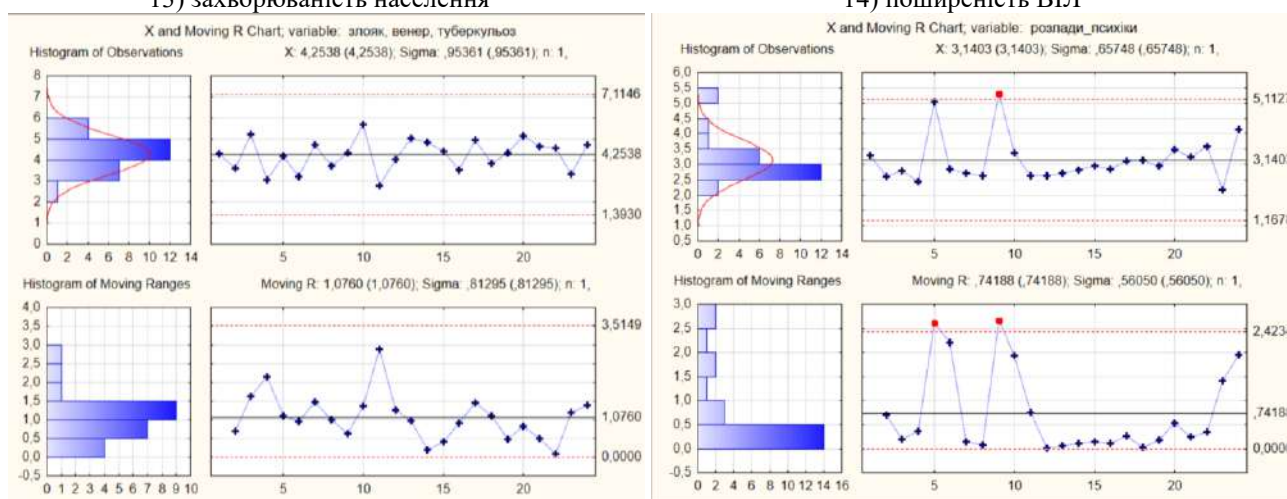
12) самооцінка населення стану здоров'я

Продовження додатка Ц

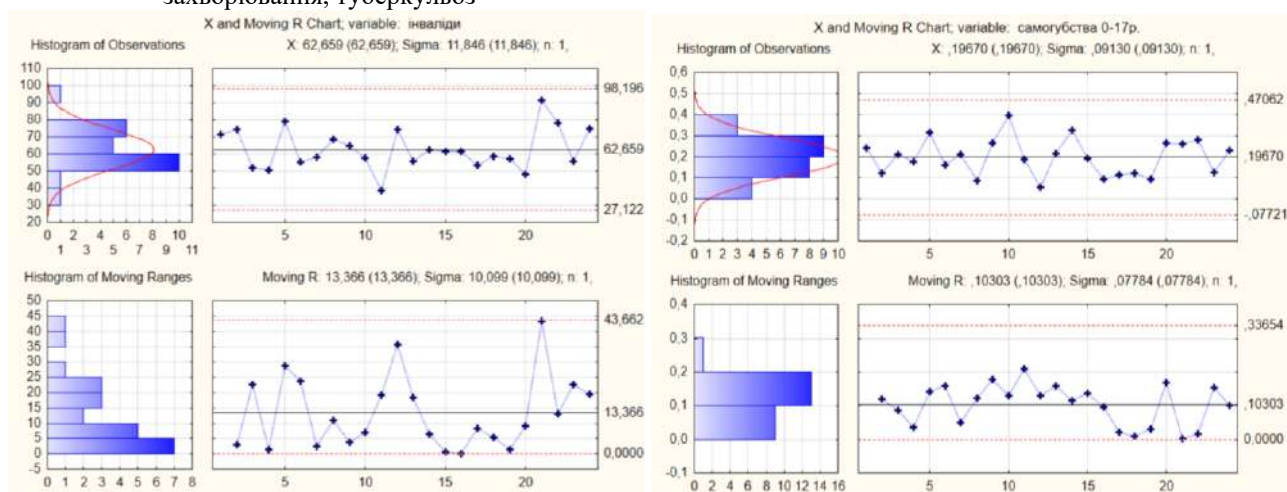
13) захворюваність населення

14) поширеність ВІЛ

15) захворюваність населення на злоякісні, венеричні захворювання, туберкульоз

16) розлади психіки (наркологічні розлади)

17) інвалідність

18) самоушкодження

Рис. Ц1. Контрольні карти індивідуальних спостережень (значень) та ковзних розмахів за індикаторами, що включені в демографічно-валеологічну компоненту ЛП регіонів України

Джерело: обчислення автора у середовищі ППП Statistica

Продовження додатка Ц

Освітньо-інтелектуальна компонента ЛП регіонів України

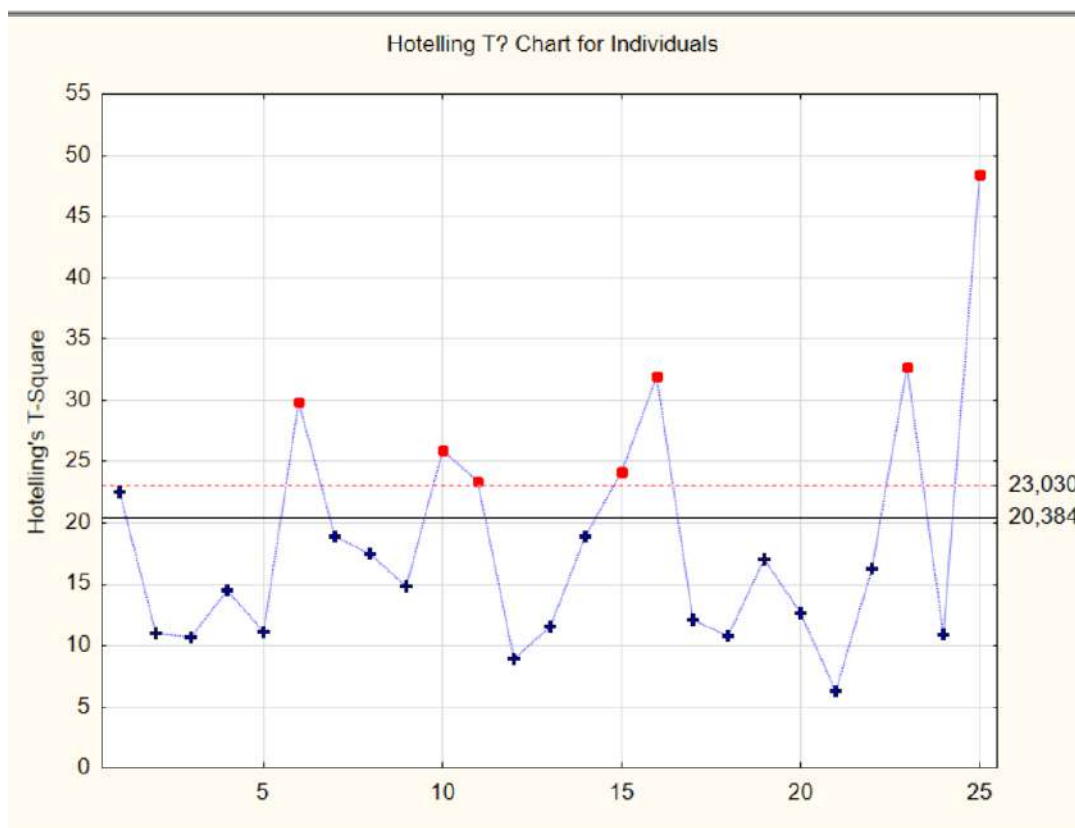
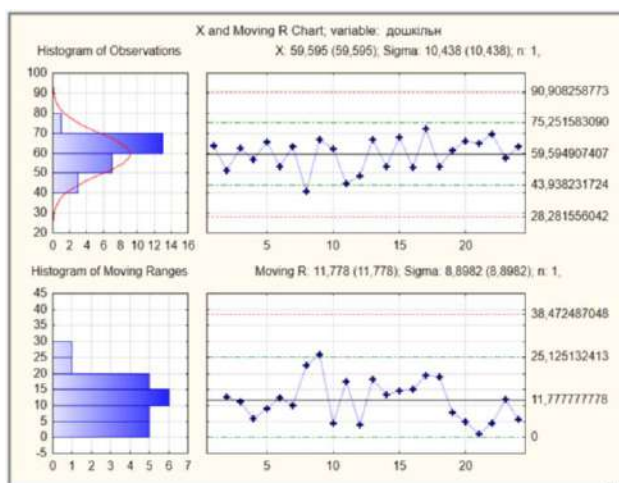
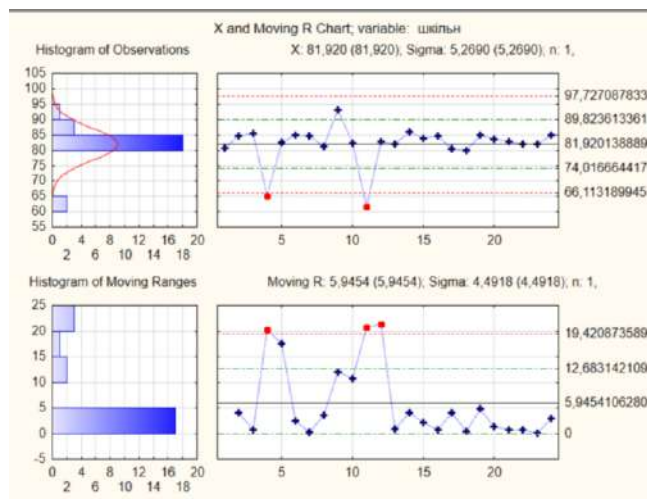

Рис Ц2. Контрольна T^2 - карта Хотеллінга для освітньо-інтелектуальної компоненти ЛП регіонів України

Джерело: обчислення автора у середовищі PPH Statistica

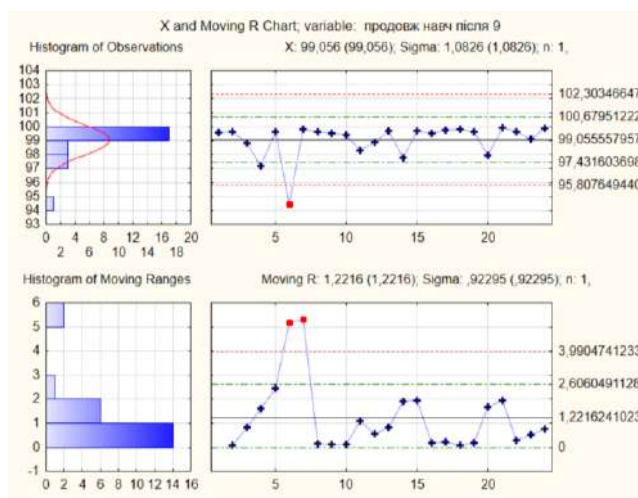

1) охоплення дошкільною освітою

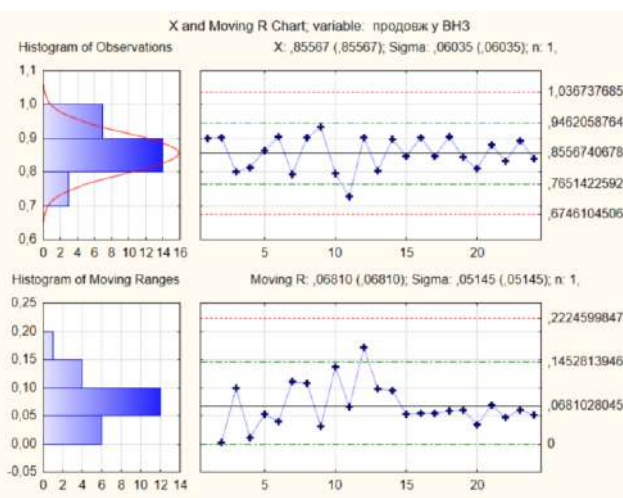

2) охоплення шкільною освітою

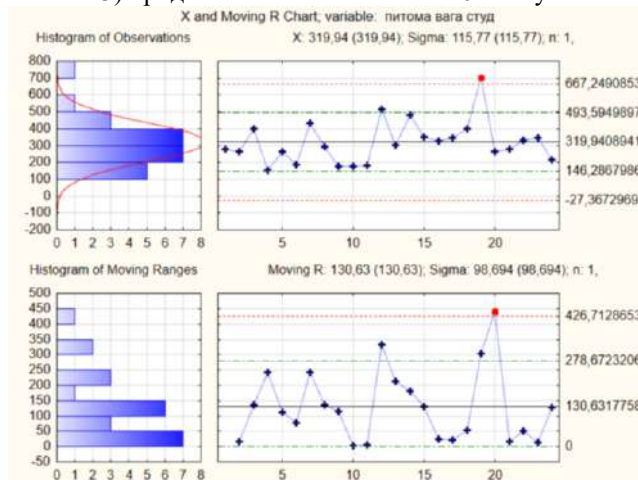
Продовження додатка Ц

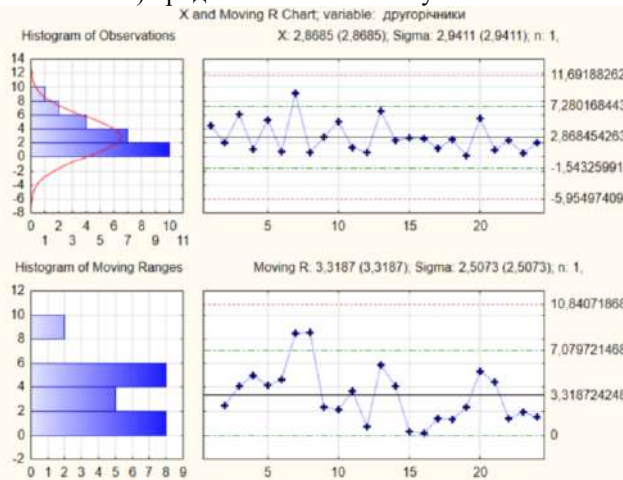
3) продовження навчання після 9 класу

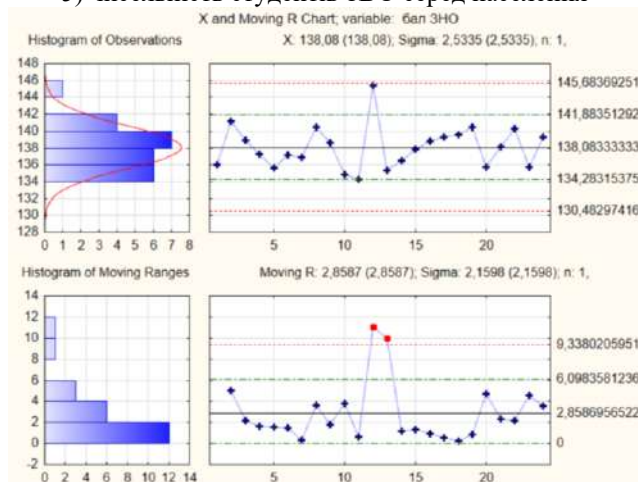
4) продовження навчання у ЗВО

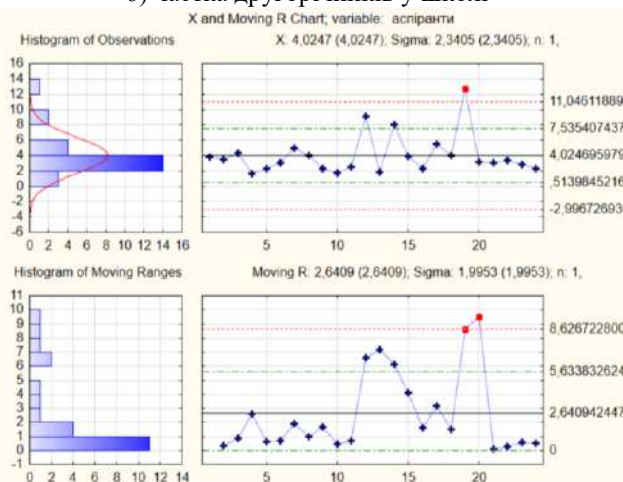
5) чисельність студентів ЗВО серед населення

6) частка другорічників у школі

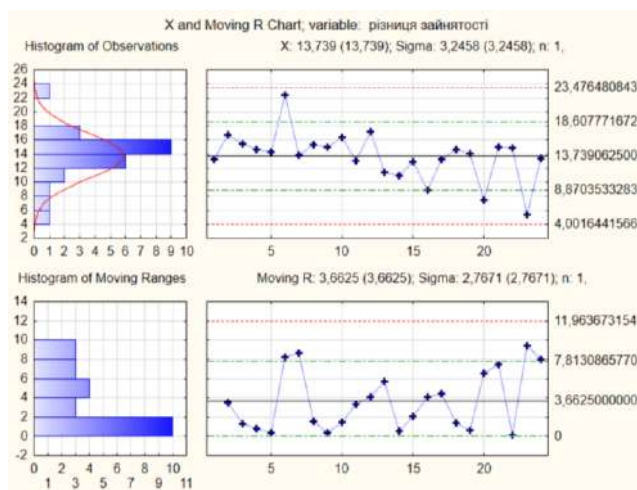

7) середній бал ЗНО

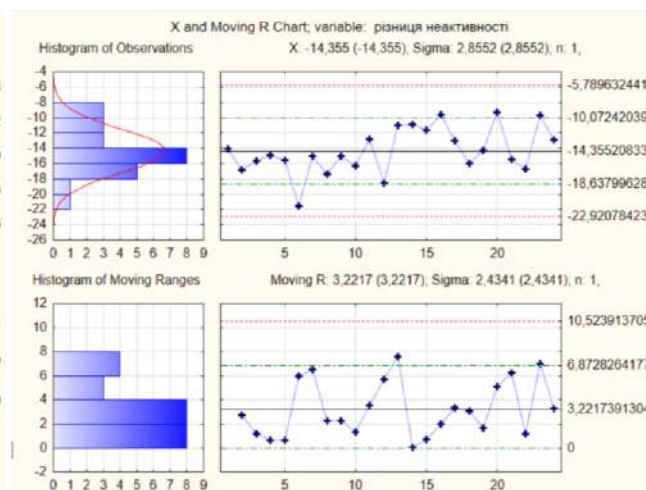

8) чисельність аспірантів серед населення

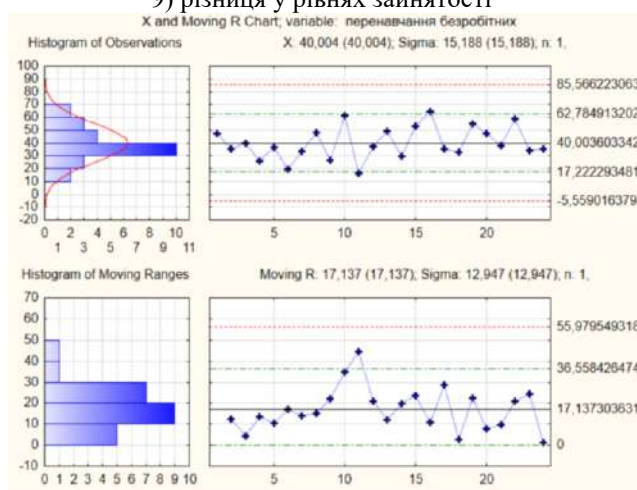
Продовження додатка Ц

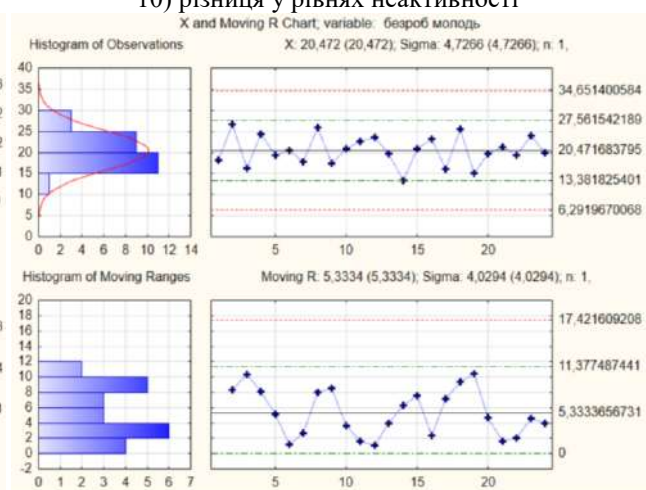
9) різниця у рівнях зайнятості

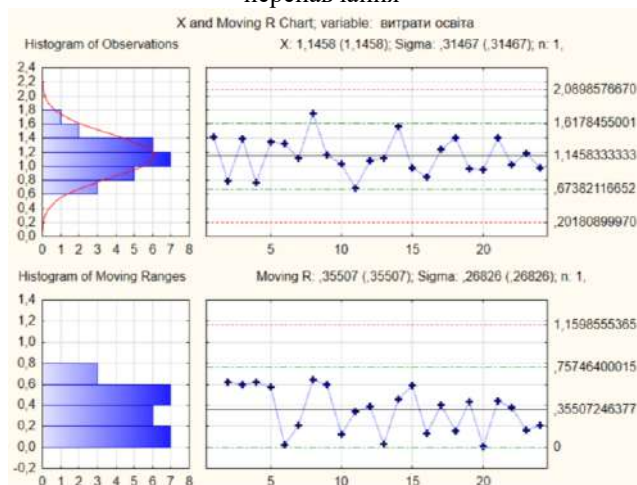
10) різниця у рівнях неактивності

11) чисельність безробітних, що пройшли перенавчання

12) рівень безробіття серед молоді

13) частка витрат домогосподарств на освіту

Рис. Ц3. Контрольні карти індивідуальних спостережень (значень) та ковзних розмахів за індикаторами, що включені в освітньо-інтелектуальну компоненту

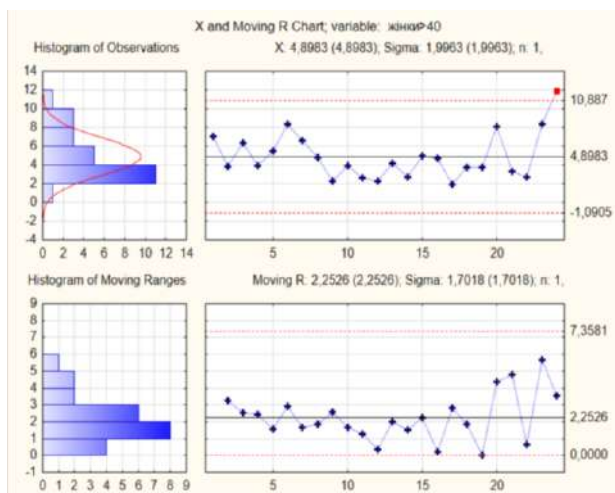
ЛП регіонів України

Джерело: обчислення автора у середовищі PPP Statistica

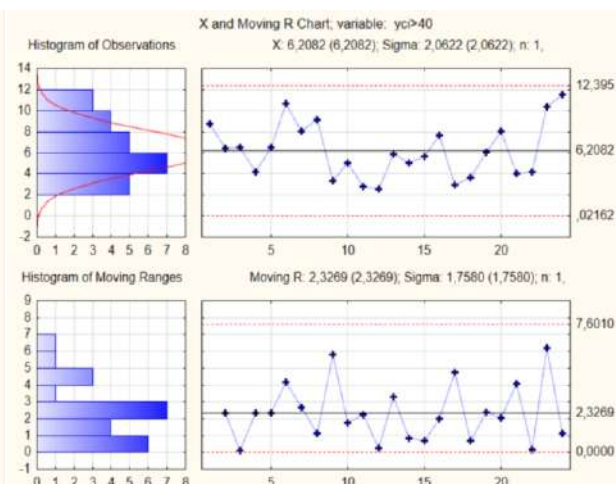
Професійно-кваліфікаційна компонента ЛП регіонів України

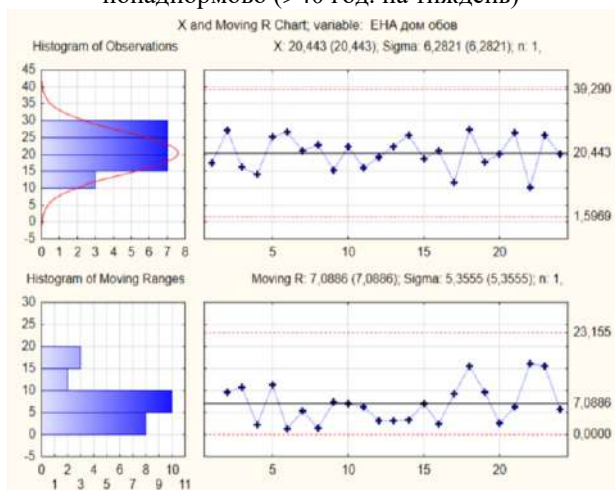
Продовження додатка Ц

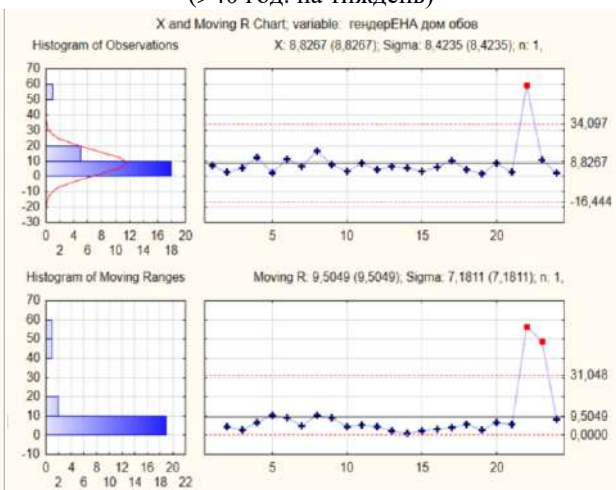
7) частка одружених жінок, що працюють понаднормово (>40 год. на тиждень)

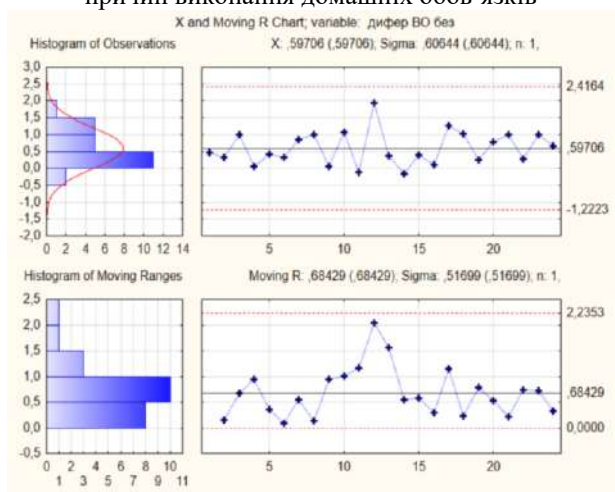
8) частка осіб, що працюють понаднормово (>40 год. на тиждень)

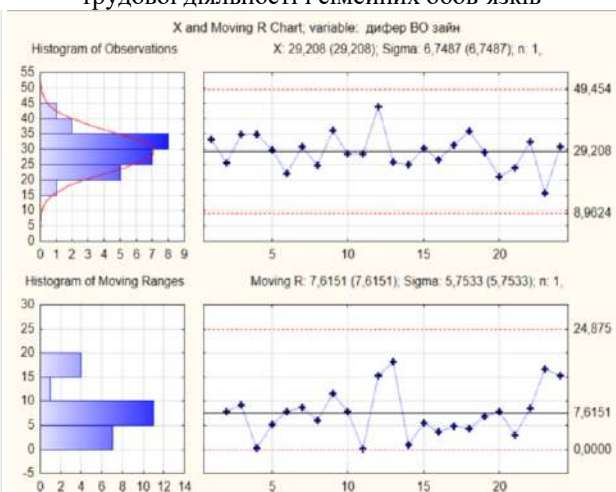
9) частка осіб, що не беруть участь у робочій силі з причин виконання домашніх обов'язків

10) гендерний паритет щодо можливостей поєднання трудової діяльності і сімейних обов'язків

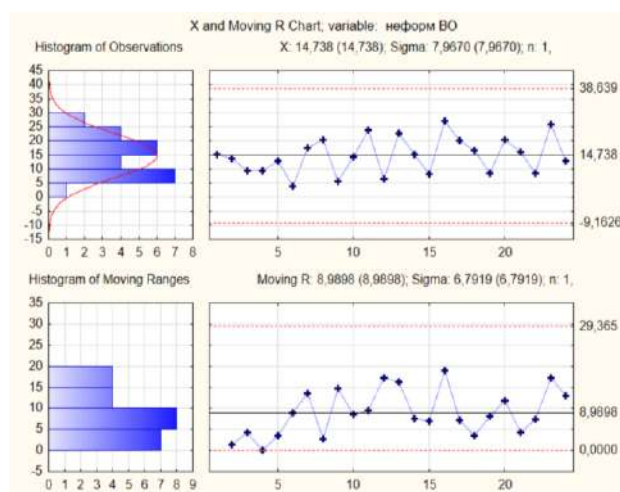

11) диференціація рівнів безробіття за освітою

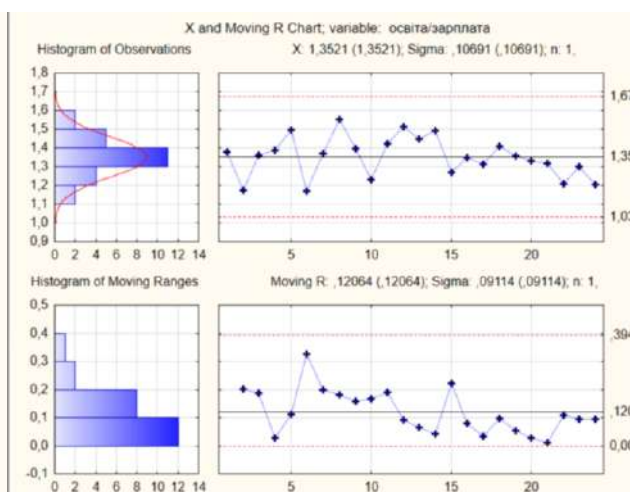

12) диференціація рівнів зайнятості за освітою

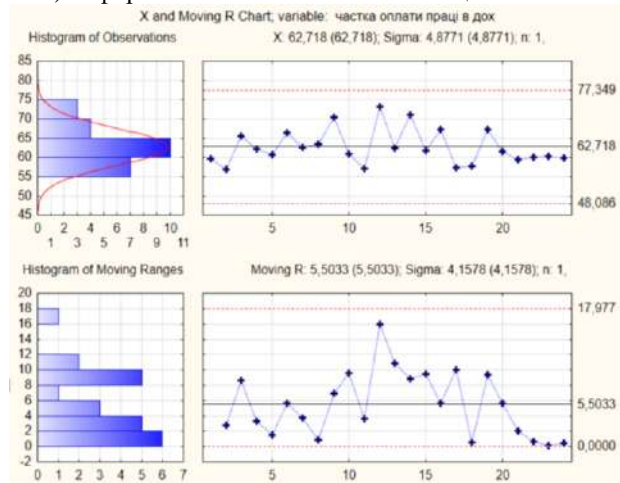
Продовження додатка Ц

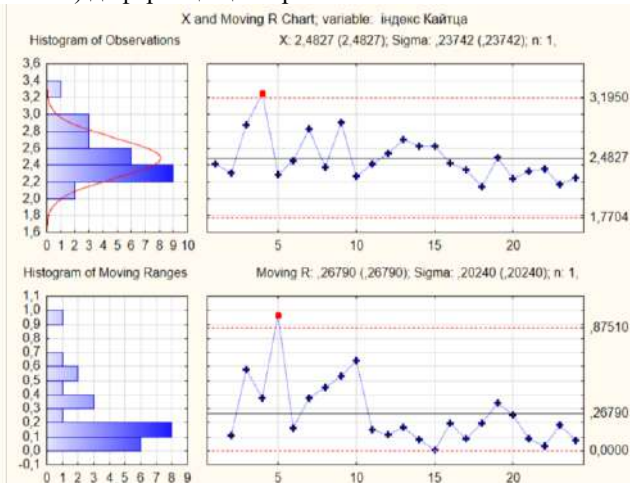
13) неформальна зайнятість осіб з вищою освітою

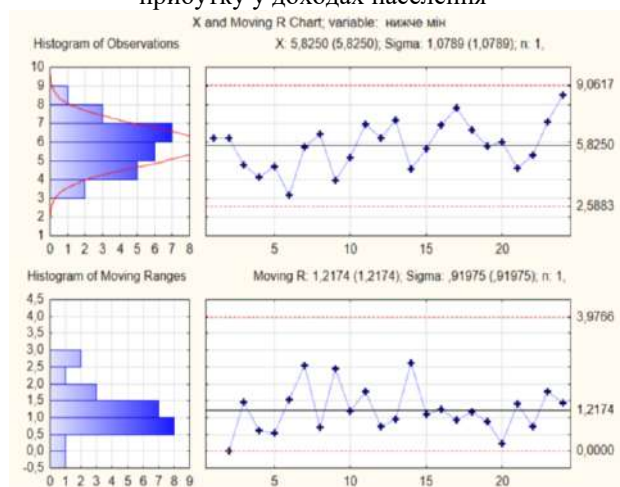
13) диференціація заробітної плати за освітою

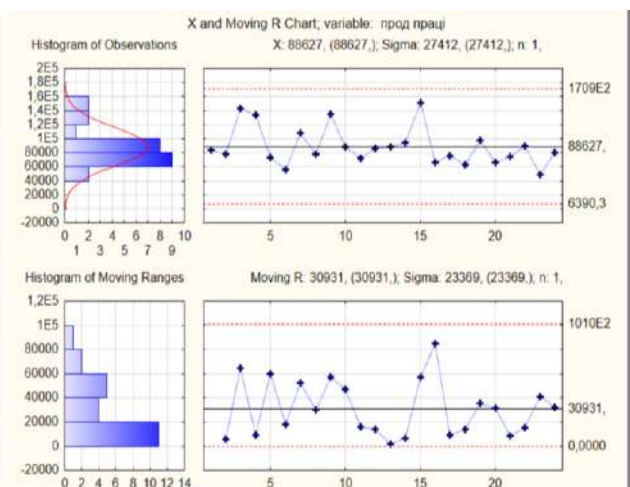
14) частка оплати праці та підприємницького прибутку у доходах населення

15) індекс Кайтца

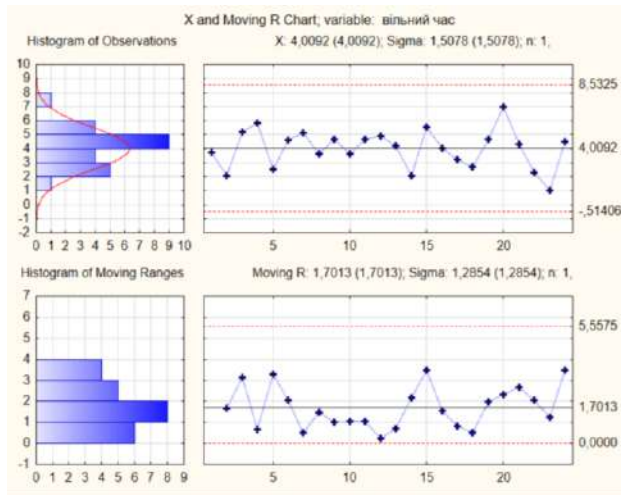

16) частка працівників з оплатою праці нижче мінімальної

17) продуктивність праці

Продовження додатка Ц

18) залежність вільного від роботи часу від освіти

Рис. Ц4. Контрольні карти індивідуальних спостережень (значень) та ковзних розмахів за індикаторами, що включені в професійно-кваліфікаційну компоненту ЛП регіонів України

Джерело: обчислення автора у середовищі *ППП Statistica*